

ISSN 2221-8432

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Bakı Slavyan Universiteti

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

(ALİ MƏKTƏBLƏR ARASI ELMİ MƏQALƏLƏR MƏCMUƏSİ)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
Межвузовский сборник
научных статей

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY
OF HUMANITIES

Interuniversity collection
of scientific articles

3/2022

ISSN 2221-8432

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Межвузовский сборник научных статей

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY OF HUMANITIES

Interuniversity collection of scientific articles

№3

2022

Məcmuə 1997-ci ildən nəşr olunur.

İldə 4 nömrə çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel.: 596 21 44

Faks: 5962144

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Bakı – 2022

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik

filol. e. d., prof. **Məmmədov Nəsirəğa**
filol. e. d., prof. **Veysəlli Fəxrəddin**
filol. e. d., prof. **Cahangirov Fikrət**
filol. e. d., prof. **Nurqali Kadişa (Qazaxstan)**
filol. e. d. **Qurbanova Fidan**
filol. e. d., prof. **Cəfərov Mikayıl**
filol. f. d. **Babaşova Xalidə**
filol. f. d. **Korotşev Aleksandr (Rusiya)**

Ədəbiyyatşünaslıq

filol. e. d., prof. **Qocayev Məmməd**
filol. e. d., prof. **Novruzov Rafiq**
filol. e. d., prof. **Xəlilli Şahin**
filol. e. d., prof. **Qeybullayeva Rəhilə**
filol. e. d., prof. **Rəsulov Rüstəm**
filol. f. d. **Ağamirzəyev Əliş**
filol. e. d., prof. **Travnikov Serqey (Rusiya)**

Pedaqogika

ped. e. d., prof. **Abbasov Akif**
ped. e. d., prof. **Rəcəbov Oqtay**
ped. e. d., prof. **Tağıyev Şahin**
ped. e. d., prof. **Xəlilov Vidadi**
ped. e. d., prof. **Cəbrayilov İntiqam**
ped. e. d., prof. **Quliyeva Ellada**
ped. f. d., dos. **Səmədov Oktay**
filol. f. d., dos. **Carçıyeva İlahə**
ped. e. f. d., dos. **Tağıyeva Ellada**

İctimai elmlər

tarix e. d., prof.,
AMEA-nın müxbir üzvü **Qasımlı Musa**
tarix e. d., prof. **İbrahimli Fəzail**
fəlsəfə e. d. **Məmmədov Cahangir**
tarix e. d., prof. **Əmrahov Mais**
fəlsəfə e. d., prof. **Əliyev Məmməd**
tarix e. d., prof. **Məmmədov Həbil**
tarix f. d., dos. **Əhməd Əsgər**
siyasi elmlər f. d. **Abdullayev Natiq**

Buraxılışa məsul: filol.e.d., prof. **Cəfərov Telman**

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. № 3/2022. – Bakı: Mütərcim, 2022. – 316 s.

*Məcmuə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən
Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin
siyahısına daxil edilmişdir.*

*Сборник включен в Перечень рекомендуемых Высшей аттестационной комиссией
при Президенте Азербайджанской Республики научных журналов,
в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций.*

Məcmuənin bu sayından başlayaraq müəlliflərin müraciəti və redaksiya heyətinin rəyi əsasında bəzi elmi məqalələrə xüsusi identifikator nömrəsi (DOI) verilməsi qərara alınmışdır. Bu, Scopus və ya Web of Science platformalarında yerləşdirilmiş məqalə və elmi-tədqiqat işində DOI verilmiş işə istinad zamanı onun göstərilən bazalara daxil edilməsinə və bu publikasiyaya beynəlxalq status verilməsinə şərait yaradır.

Начиная с этого номера сборника, на основе обращения авторов и отзыва редакционной коллегии некоторым статьям присваивается специальный идентификатор (DOI). При ссылке на эти статьи работ, размещённых на платформах Scopus или Web of Science, это создаст возможность включения данных статей в указанные базы и придаст публикациям международный статус.

© Məqalə müəllifləri, 2022

© “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”
məcmuəsi redaksiyası, 2022

P.M.AĞAZADƏ

baş müəllim

e-mail: parvanaagazada@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQLƏRİNDƏ MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ İLƏ BAĞLI LEKSİKA

***Açar sözlər:** siyasi diskurs, siyasi lider, inandırma strategiyaları, multikulturalizm, tolerantlıq, etnik azlıqlar.*

***Ключевые слова:** политический дискурс, политический лидер, стратегии убеждения, мультикультурализм, толерантность, национальные меньшинства.*

***Key words:** political discourse, political leader, persuasive strategies, multiculturalism, tolerance, ethnic minorities.*

Multikulturalizm dinindən, dilindən, irqindən, millətindən asılı olmayaraq çoxmillətli cəmiyyətdə bütün millətlərə bərabər hüquqların verilməsi, mədəniyyətinin adət və ənənələrinin qoruyub saxlanması kimi başa düşülür. Multikulturalizm anlayışı keçən əsrin 40-cı illərindən mövcud olsa da, öz aktuallığını 60-cı illərdə göstərmişdir. 1971-ci ildən Kanadada, 1973-cü ildən isə Avstraliyada multikulturalizm siyasəti həyata keçirilməyə başlanmışdır. 20-ci əsrin 90-cı illərində isə artıq multikulturalizmin bütün çox mədəniyyətli dövlətlərdə tətbiqinin mümkünlüyünə əminlik formalaşdı. Multikulturalizm bəzən assimilyasiya ilə də qarşılaşdırılır. Yəni etnik azlıqların mədəniyyəti dominant mədəniyyətin təsirinə məruz qalaraq assimilyasiyaya uğramasına qarşı aparılan bir siyasət kimi başa düşülür. Yəni multikulturalizm siyasəti fərqliliyin və rəngarəngliyin qəbul edilməsi deməkdir (2, s.1).

Azərbaycanda illərdir yaşayıb fəaliyyət göstərən etnik qruplardan ləzgi, avar, udin və talışlar Azərbaycan cəmiyyətinin tam hüquqlu üzvləridir, adət ənənələrini qoruyub saxlayaraq, ayrı-seçkilik hiss etmədən mövcudluğunu saxlayırlar. Ölkə üçün öz töhvələrini verir, ölkənin beynəlxalq aləmdə tanınmasında öz fəaliyyətlərini əsirgəməirlər. Dinindən asılı olmayaraq hər bir dinin nümayəndələri öz dini mərasimlərini təşkil etməkdə azaddırlar və həmişə böyük hörmət və ehtiramla qarşılanıblar.

Multikulturalizm termini 1970-ci ildən bəri siyasi diskursda öz yerini tapmışdır, siyasi xadimlər öz nitqlərində multikultural ifadələrə daha geniş yer verməyə başlamışlar. Siyasətçinin başlıca məqsədi xalqı öz siyasi ideyalarına inandıraraq onların etimadını qazanmaqdır. Dil hər şəraitdə ünsiyyətin qurulmasının əsasını təşkil edir. Ona görə də dil resipientə təsir prosesində, eyni zamanda dil istifadəçisinin güc əldə edilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Dil işarələrinin seçimi qeyri-ixtiyari baş versə də, bu seçimin altında dərin şüuraltı məqsədlər axını dayanır. Əslində dil səthi fenomendir və eyni zamanda güc mənbəyidir. Dil ünsiyyət, ifadə, qəbul edilmə və düşüncələri müəyyən qəlibə salma vasitəsidir. Bunları nəzərə alaraq siyasətdə dildən istifadəyə xüsusi diqqət yetirməliyə (11, s.67). Siyasi diskursu fərqləndirən mühüm məqam burada manipulyativ texnologiyaların qeyri-aqressiv rejimdə təsir göstərməsi baxımından siyasi liderlərin verbal və qeyri-verbal dil işarələrindən seçimdə ustalıq nümayiş etdirir.

məklə sətiraltı informasiyanın ötürülməsinə müvəffəq olmaq, deyiləndən daha çox məlumatın altşüura yeridilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Danışiq aktı natiqin şəxsi xarakterini, təcürbəsini özündə əks etdirir. Yəni nitqi beynin “güzgü”sü adlandırmaq yanlış olmaz. Şeyqalın qeyd etdiyi kimi siyasi diskursun əsas funksiyası onu siyasi bir vasitə kimi istifadə etməkdir. Siyasi analitiklər və ekspertlər siyasi linqvistikanın regional xarakterə malik olduğunu söyləyir, beləki, hər regionun özünəməxsus dil texnikaları və dil tərkibindəki ifadələrin güc impulsu özünü müxtəlif şəkildə göstərir (3).

Əgər ritorika, ictimaiyyəti maraqlandıran bir məsələni ələ almaq üçün inandırıcı vasitələrdən istifadə etmək intizamıdırsa, ritorikanın siyasətdəki rolu auditoriyanı müəyyən bir fəlsəfəni, mövqeyi və ya siyasəti qəbul etməyə razı salmaq üçün mövcud inandırıcı vasitələrdən istifadə etməkdir. Siyasi nitqdə inandırıcı vasitələr çox ola bilər: bir kütlənin siyasi əlaqələri; son milli hadisələr (milli faciələr, zəfərlər); dinləyicilərin dəyər verdikləri tarixi liderlərin yaddaşını, sözlərini və prinsiplərini oyatmaq; müəyyən bir mövzunun media təsvirləri (müsbət və ya mənfi); auditoriyada rezonans yaradan əsas ifadələr; tamaşaçıların yaşı, dəyərləri, xəyalları, arzuları, ümidləri, duyğuları.

Ona görə də siyasətçi çıxışına diqqətlə hazırlaşır, istifadə edəcəyi ifadələri xüsusi həssaslıqla seçir. Siyasətçinin mədəni nitqinə verilən tələblərdən biri də onun səmimiyyətidir. Uyğun strategiyaların və texnikaların seçilməsi siyasi kommunikasiyanın əsasını təşkil edir. Siyasətçi öz nitqi ilə qarşısındakını inandırır, onun qəlbinə yol tapmağı bacarmalıdır. Siyasətçi xalqın rifahi və xeyri naminə fəaliyyət göstərəcəyini onlara inandırmağa çalışmalıdır, bu zaman müraciət etdiyi linqvistik strategiyalar məkana və zamana uyğun seçilməlidir əks halda siyasi xadim nüfuzunu itirmək təhlükəsi ilə üzləşə bilər. Bu zaman siyasətçinin nitqinin zənginliyi əsas amillərdəndir. Emosional çalarlı ifadələrin işlənilməsi xalqa emosional təsir gücünü artırır. Siyasətçi nitqini fikrini düzgün, aydın, məqsəduyğun ifadə etməklə yanaşı, onu cazibəli, təsirli, emosional bir formada verməyi, dinləyicinin qəlbinə, zehninə nüfuz edə biləcək inandırıcı dil vasitələrindən istifadə etməyi də bacarmalıdır. Nitqdə ifadəlilik, emosionallıq, intonasiya (melodiya, temp, tembr, vurğu, pauza, ritm, səsin gücü, səsin diapazonu), leksik vahidlər: sinonim və antonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözü, zərbi-məsəllər, məcazi mənalı sözlər, birləşmələr, təkrarlar, ritorik fiqurlar, emosional nidalar və s vasitəsi ilə yaranır.

Bəşər yaranandan dil xalq və hökmdar arasında vasitəçi rolunu oynamış, müharibələrin dayandırılması, sülhün bərqərar olması üçün hökmdarları yalnız dil vasitəsilə yola gətirmək mümkün olmuşdur. Siyasi dil xalqın şüuruna dolaylı müdaxilə etmək bu və ya digər ideyanın dəstəklənməsinə nail olmaq məqsədi daşıyır. Bu zaman siyasətçinin qarşısında auditoriyanı inandıraraq birgə fəaliyyətə təşviq etmək hədəfi durur. Beləliklə, natiq seçdiyi hər bir ifadənin altında müəyyən məqsədlərə qulluq edir. İfadələrin uğurlu seçilməsi, üslubi vasitələrə doğru zamanda və yerində müraciət edilməsi siyasətçinin uğur qazanmasına yol açır. Sanki siyasətçi fikirləri və ya beyinləri idarə etməyə təşəbbüs edir. Siyasətçi strateji məqsədindən asılı olaraq dili lazımı istiqamətdə manipulyasiya edərək siyasi gücü əldə etməyə çalışır. Siyasi xadim təqdim etdiyi nitqində, çıxışlarında, müsahibələrində dilindən, dinindən asılı olmayaraq xalqın hər bir nümayəndəsini düşündüyünü göstərmək məqsədilə müraciət etdiyi ifadə və sözləri xüsusi diqqətlə seçir. Natiq və dinləyən arasında ünsiyyət mübadiləsi baş verdiyindən, danışan öz prinsiplərini rəhbər tutaraq düşüncələrini auditoriyaya çatdırmağa çalışır. Nitqin əsasını təşkil edən ifadələr hər hansı bir ideyanın doğruluğunu isbat etməyə xidmət edir. Təkrar-təkrar istifadə olunan söz və ifadələr vasitəsilə danışan dinləyənə koqnitiv təsir edərək onların düşüncələrini manipulyasiya etmək məqsədini güdür. Siyasətçi fikrini təsirli və ifadəli çatdırmaq məqsədilə üslubi və ritorik vasitələrə müraciət etməklə yanaşı, irəli sürdüyü siyasi addımların xalq tərəfindən dəstəklənməsi üçün həmin siyasi fəaliyyəti əks etdirən, anlatan söz və ifadələrə geniş yer verməyə səy göstərir. Bu zaman məqsədli şəkildə eyni ifadələrə tez tez müraciət edir. Azərbaycan respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 2013-cü ildə İkinci Dünya Forumdan olan bir çıxışa nəzər yetirək

*“Returning to Azerbaijan, I can say that **multiculturalism** has existed in Azerbaijan for centuries. In previous periods we were not familiar with this concept. These are relatively new notions – tolerance and **multiculturalism**. But they have existed at all times. Azerbaijan is one of the addresses of **multiculturalism**.”* (İlham Əliyev 30.05.2013).

Çıxışdan kiçik bir parçada “multiculturalism” ifadəsini üç dəfə istifadə edərək sanki bütün dünyaya səslənərək Azərbaycanda hər bir xalqın nümayəndəsinin hörmət və ehtiram içərisində yaşayıb fəaliyyət göstərdiyinə auditoriyanı inandırmağa çalışır.

Ölkə rəhbərləri tərəfindən multikulturalizm siyasətinin rəhbər tutulması müxtəlif din nümayəndələrinin və etnik azlıqlarının da rəğbətini qazanılmasına imkan yaradır. Əgər ölkə çoxmillətlidirsə bu zaman siyasətçinin nitqinin multikultural ifadələrlə zəngin olması etnik azlıqların diqqətini özünə cəlb etmək və bununla da onların da ölkənin siyasi fəaliyyətində rolunun artırılmasına nail olmaq deməkdir. Multikultural ifadələr dedikdə multikulturalizm anlayışı ilə bağlı olan etnik tolerantlıq (ethnic tolerance), dini tolerantlıq (religious tolerance), milli dözümlülük (national tolerance), multikulturalizm (multiculturalism), kimi ifadələr nəzərdə tutulur. Azərbaycan respublikasının prezidenti İlham Əliyev xüsusilə xarici ölkələrdə çıxışlarında Azərbaycanın multikultural dövlət olduğunu və bu siyasəti dövlət siyasəti səviyyəsinə çatdırıldığını vurğulamaq məqsədilə yuxarıda qeyd etdiyimiz ifadələrlə zəngin nitqlər təqdim edir. İlham Əliyevin xüsusilə ölkə sərhədlərindən kənarda təqdim etdiyi çıxışlarında ölkəmizdə multikulturalizm siyasətinin yüksək səviyyədə həyata keçirildiyini vurğulaması mexaniki xarakter daşımır, müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Bununla İlham Əliyev Azərbaycanın dinindən, dilindən asılı olmayaraq hamıya açıq olduğunu, Azərbaycana təşrif buyuran hər bir vətəndaş üçün təhlükəsiz şəraitin olduğunu dünyaya çatdırmaq məqsədi güdür. Bundan əlavə, xarici investorların Azərbaycanda fəaliyyəti üçün azad şəraitin mövcud olduğunu mesajını göndərmiş olur. İlham Əliyevin Londonda 2004-cü ildə olan “Trade and investment in Azerbaijan” konfransında çıxışından bir hissəyə nəzər salsaq daha aydın görmüş olarıq:

*Azerbaijan is a comfortable country for foreigner to live in. Representatives of other nations and other religious communities enjoy great **tolerance** in our country. From this point of view, I think that Azerbaijan is in the forefront. Perhaps, it is more important than economic development. Peace, security, mutual trust among different ethnic groups, religious communities are our greatest asset that we cherish the most. We preserve this asset which creates a special environment in the country* (1, s.367).

İlham Əliyev qeyd edir ki, dini cəmiyyətlər və müxtəlif millətlər Azərbaycanda sülh və dözümlülük şəraitində yaşayırlar və dominat xalq kimi bütün hüquqlara malikdirlər. Bununla əlaqədar olaraq xarici vətəndaşlar üçün yaşamaq və fəaliyyət göstərmək üçün ən münasib ölkə Azərbaycandır.

Azərbaycanın prezidenti İlham Əliyevin bütün xarici çıxışlarında Azərbaycanın dini və milli tolerantlığın ocağı olduğunu qeyd edərək xarici investorlarda maraq oyatmağa və ölkəni beynəlxalq aləmdə nüfuzunu artırmağa çalışır.

Latvia Universitetində İlham Əliyevin təqdim etdiyi çıxışa nəzər yetirək:

*One of the important factors of successful development is that Azerbaijan is a secular country and is distinguished by its **high tolerance**. Azerbaijan is home to a number of **ethnic minorities** and representatives of **different religions**. We have never experienced any conflicts or confrontations on **religious or ethnic grounds**. There is a **high tolerance** in Azerbaijan.* (1, s.416)

Bu çıxışında İlham Əliyev Azərbaycanın etnik azlıqların vətəni olduğunu və ölkənin yüksək dözümlülüüyü ilə seçildiyini qeyd edir. O, həmişə ifadələrin əsaslandırma və sübut etmə tərəfinə diqqətləri yönəltməyə çalışır. Bu cür yanaşma dinləyən tərəfə psixoloji təsir gücünə malik olur.

Tədqiqat işində prezident İlham Əliyevin ingilis dilində 55 nitqi təhlil edilmişdir. Azərbaycanda və ölkədən kənar tədbirlərdə ingilis dilli nitqlərə diqqət yetirilmişdir.

Tədqiqat zamanı müşahidələrimiz göstərdi ki, Prezident İlham Əliyevin xüsusilə dövlət sərhədlərindən kənarda təqdim olunan ingilis dilli nitqləri multikultural ifadələrlə zənginliyi ilə seçilir. Bununla İlham Əliyev Azərbaycanın muharibə şəraitində olmasına baxmayaraq sülh və sakitliyin hökm sürdüyü bir ölkə olduğunu vurğulamağa cəhd edir. Munaqişəyə səbəbkar olan qonşu ölkənin rolu barədə sətiraltı olaraq dünyaya öz mesajını göndərmiş olur. Azərbaycanda bütün dinlərin ibadət yerlərinə dərin hörmət bəsləndiyi və qorunub saxlandığı halda, bir zaman ermənilərin işğalı altında olan torpaqlarımızda olan dini ocaqlarımız ermənilər tərəfindən darmadağın edilib. Burada məqsəd Azərbaycan xalqının və dövlətinin nüfuzunu qaldırmaq və munaqişədə olduğumuz qonşu ölkənin yalnız yolda olduğunu dünyaya çatdırmaqdır.

Prezident İlham Əliyevin 2004-cü ildə Strasburqda mətbuat konfransındakı çıxışına diqqət yetirək:

*There are **national minorities** in Azerbaijan. Like all other citizens, these **minorities** also have their own rights and obligations. We have a very **tolerant society**. **Ethnic and religious tolerance** is one the most outstanding achievements of our country. We live in the era of globalization and integration and, of course, all **the ethnic minorities** living in Azerbaijan are equal citizens* (1, s.441).

Göründüyü kimi, müəllif Azərbaycanda etnik azlıqların dominant xalqla bərabər hüquqa malik olduğunu, dini tolerantlığın yüksək səviyyədə öz əksini tapdığını qeyd edir və bununla da turist və xarici investorlar üçün təhlükəsiz şəraitin mövcud olduğuna işarə verməyə çalışır.

Prezident İlham Əliyevin 55 sayda ingilis dilli nitqlərini təhlil edərkən 216 sayda multikultural söz və ifadələrə üstünlük verdiyini müşahidə etdik. Daha çox rast gəlinən ifadələr aşağıdakılardır: *multinational country, ethnic minorities, national minorities, ethnic tolerance, religious tolerance, multinational country, religious grounds, multiculturalism, multicultural society, tolerant society, discrimination, multiethnic and multi-religious country, ethnic grounds, ethnic and religious diversity*.

Prezident İlham Əliyev hər bir çıxışında multikulturalizm siyasətinin uğurla həyata keçirildiyini, Avropa ölkələrindən fərqli olaraq bu siyasətin qorunub saxlanmasının vacib olduğunu qeyd edir. Ərəb ölkələrində baş verən munaqişələrə görə ərəblərin Avropaya axını ilə əlaqədar bəzi Avropa ölkələri bu siyasətdən uzaqlaşmağa və bu siyasətin uğursuz olduğunu düşünməyə başladılar. Artıq bəzi qərb ölkələrinin rəhbərlərinin nitqlərində də bu düşüncənin öz əksini tapdığını müşahidə edirik.

Prezident İlham Əliyev bu siyasətin inkişafı və uğurla həyata keçirilməsi üçün daim öz söylərini əsirgəməməmişdir, ölkənin xarici və daxili siyasətində multikulturalizmə böyük önəm verməkdə davam edir. Bununla da, xalqın hər bir nümayəndəsinin dəstəyini qazanmaqla yanaşı, Azərbaycanın dünyada nüfuzunun yüksəlməsinə nail olur.

***Ethnic and religious tolerance** is one of the greatest achievements of our country. Tolerance was typical of Azerbaijan not only during the years of independence but also during the Soviet era, and this policy continues nowadays. Representatives of all nations and faiths consider Azerbaijan their homeland* (1, s.467). İlham Əliyevin xarici çıxışlarında ən azı bir dəfə də olsa “multiculturalism” sözünə rast gəlmək olar. Ən çox istifadə etdiyi söz “multikulturalizm”dir. 55 çıxışında 83 dəfə bu sözdən istifadə etmişdir. İkinci çox yer verdiyi ifadə “religious ehtnicity” ifadəsidir.

Söz və ifadələr	Say	Faiz
Multiculturalizm	83	38,4%
Religious tolerance	35	16,2 %
Tolerance	27	12,5%
Ethnic minorities	24	11,1%
Ethnic tolerance	14	6,5%
Multiethnic and multi-religious country	7	3,2%

Multinational country	5	2,32%
Multicultural society	4	1,9%
Ethnic grounds	4	1,9%
Religious grounds	3	1,4%
National minorities	3	1,4%
Tolerant society	2	0,9%
Ethnic and religious diversity	2	0,9%
Discrimination	1	0,5%

Cədvəldən göründüyü kimi “multikulturalizm” sözünün sayı digər sözlərdən kifayət qədər yüksəkdir. Prezident İlham Əliyev hər bir nitqində multikulturalizm mövzusunə toxunur və bu siyasətin dəstəkçisi olduğunu vurğulamış olur. *Religious tolerance* ikinci ən çox rast gəlinən ifadə olduğu halda, *ethnic minorities* və *tolerance* sözləri az bir fərqlə istifadəsinə görə üçüncü və dördüncü yerləri tuturlar. *Multinational country* və *multiethnic and multi-religious country* ifadələrinə daha az sayda rast gəlinir, 55 nitqində 5 və 7 dəfə rast gəlinir. Prezident İlham Əliyevin ən az istifadə etdiyi multicultural ifadələr *tolerant society*, *ethnic and religious society* və *discrimination* söz və ifadələridir.

Prezident İlham Əliyevin nəinki ingilis dilində Azərbaycan dilində də olan nitqlərində də multikulturalizm ilə bağlı ifadələrə çox rast gəlinir. Bu da multikulturalizm siyasəti sahəsində böyük addımların atıldığını və gələcəkdə də bu siyasətin rəhbər tutulacağını dünyaya çatdırmaq məqsədi güdür. Prezident İlham Əliyev tərəfindən multikulturalizm siyasətinin dəstəklənməsi onun ölkənin xarici siyasətində uğurlarının səbəblərindən biri kimi qəbul etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Nəcəfov E., Abdulla K., Bədəlov C., Xuduyev S. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev multikulturalizm Azərbaycan modeli haqqında. 2017.
2. Аристотель «Античные риторик» Под ред. А.А.Тахо-Годи, М., Изд.-во Моск. ун.-та, 1978, 352 с.
3. Дейк Т.А. Ван. Язык. Познание. Коммуникация. – Благовещенск, 2002.
4. Этибар Наджафов – профессор. Бакинский Славянский Университет, 2019
5. Паршина О.Н Российская политическая речь: теория и практика - М., Либроком 2012
6. Чудинов. А.П. Современная политическая коммуникация: Екатеринбург., 2009
7. Benveniste E. Grundlagen der allgemeinen Sprachwissenschaft.. München: Paul List Verlag, 1974.
8. Crystal D. DCBLOG. URL: <http://david-crystal.blogspot.ru/2008/11/on-obamas-victory-style.html>.
9. De La Torre, Miguel A. The Problem With the Melting Pot.EthicsDaily.com (2009)
10. Fry, Richard and Parker Kim. Benchmarks Show 'Post-Millennials' on Track to Be Most Diverse, Best-Educated Generation Yet. Pew Research Center (November 2018).
11. George Lakoff, The political Mind, Penguin Groups (US), 2009
12. Persuasion Across Genres. A linguistic approach (Ed.). Philadelphia, PA, USA: John Benjamins Publishing Company.
13. St. John de Crevecoeur, J. Hector (1782). Letters from an American Farmer: What is an America? The Avalon Project. Yale University.

Web saytlar:

14. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1294396593940798&id=471005312946601
15. <http://www.forbes.com/sites/carminnegallo/2016/11/09/the-metaphors-that-played-a-role-in-trumps-victory/>
16. <http://rashadhasanov.org/2016/11/15/t%c9%99hsilsizlik-v%c9%99-tramp-effekti/>
17. <https://www.britannica.com/topic/multiculturalism>
18. <https://www.thoughtco.com/what-is-multiculturalism-4689285>

П.М.Агазаде

**Лексика, связанная с мультикультурализмом и толерантностью
в выступлениях Президента Ильхама Алиева на английском языке**

Резюме

В статье анализируется историческое развитие политики мультикультурализма и ее азербайджанской модели. Кроме того, стилистически исследуются поликультурные политические выступления, а также выступления Президента Ильхама Алиева на английском языке за пределами государства. Также были исследованы лингвистические стратегии в политическом дискурсе и роль говорящего и реципиента в дискурсе. Более того, выявлено, что прагматический анализ имеет большое значение для более глубокого понимания политических текстов. При этом автор определил, что специфика политического дискурса охватывает не только верхние уровни речевой деятельности, но и проникает в прагматическое поле, в основу предпосылок и мышления в целом.

P.M.Aghazade

**Vocabulary related to multiculturalism and tolerance
in the speeches of President Ilham Aliyev in English**

Summary

The article analyzes the historical development of multiculturalism policy and its Azerbaijani model. In addition, multicultural political speeches as well as President Ilham Aliyev's speeches in English outside the state borders have stylistically been examined. Also, the author investigates linguistic strategies in political discourse and the role of a speaker and a recipient in the discourse. Moreover, it has been revealed that pragmatic analysis is of great importance in deeper understanding of political texts. At the same time, the author determined that the specificity of political discourse does not cover only the upper levels of speech activity, but also penetrates into the pragmatic field, the base of presuppositions and thinking as a whole.

Rəyçi: filol.f.d. A.M.Ağazadə

Redaksiyaya daxil olub: 02.09.2022

G.B.ALIYEVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**e-mail: emma_fn@mail.ru***Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası***(Bakı şəh., Z.Əliyeva küç., 18)*

SİTUASIYALAR ÇOXLUĞUNUN MULTİPLİKATİV TİPİNİN DİLDƏ İFADƏSİ

Açar sözlər: *situasiya, çoxluq, semantika, funksional-semantik kateqoriya, modifikasiya, sahə.***Ключевые слова:** *ситуация, множественность, семантика, функционально-семантическая категория, модификация, поле.***Key words:** *situation, multiplicity, semantics, functional-semantic category, modification, field.*

Hərəkətlər çoxluğu və buna müvafiq olaraq situasiyalar çoxluğu cümlədə çoxluq funksional-semantik sahəsinə daxil olan müxtəlif qrammatik, sözdüzəldici, leksik və kontekstual vasitələrlə nişanlanır, həm də bu vasitələr ayrı-ayrılıqda işlənməkdən daha çox cəmləşmiş şəkildə işlənir. Əsas numeral, yaxud kvantitativ mənənin çatdırılmasından əlavə, onlar konnotativ mənəların geniş diapazonunu çatdırmaq imkanına malikdir. Bu, daha çox təklilik kateqoriyası ilə korrelyasiyada olan çoxluq kateqoriyasının insan həyatında və onun idrak fəaliyyətində tutduğu müstəsna yerlə şərtlənmişdir. Antik elmə gedib çıxan ənənəyə müvafiq olaraq, kəmiyyət kateqoriyasına adətən iki bir-birinə yaxın, lakin nisbi müstəqil anlayışla bağlı olan təzahür aid edilir. Onlardan biri sayma əməliyyatı ilə bağlı olan çoxluq anlayışı (diskret çoxluqlar üçün), digəri isə ölçmə əməliyyatı ilə bağlı olan ölçü, həcm, miqyas və s. (adiskret çoxluqlar üçün) anlayışlarıdır. Aristotələ görə, hər biri iki və yaxud daha çox olmasından asılı olmayaraq tərkib hissələrinə parçalana bilən, təbiətə bir olan müəyyən bir şey kəmiyyət adlandırılır. Hər bir kəmiyyət sayıla bilirsə, çoxluqdur, ölçülə bilirsə, böyüklükdür. İmkan daxilində fasiləli hissələrə parçalana bilən kəmiyyət çoxluq, fasiləsiz kəmiyyət isə böyüklük adlanır. Fasiləsiz kəmiyyətdən bir istiqamətdə olan uzunluqdur, iki istiqamətdə olan endir, üç istiqamətdə olanı dərinlikdir. Bütün bu kəmiyyətdən məhdud çoxluq saydır, məhdud uzunluq xətdir, məhdud en müstəvidir, məhdud dərinlik cisimdir (2, s.164). Bu anlayışların və əməliyyatların şərhindən aydın olur ki, insan idrakının əsas kateqoriyalarından biri olan kəmiyyət kateqoriyasında, əsasən, iki həlqə birləşmiş olur: diskret (fasilləli çoxluqlar üçün) və adiskret (fasiləsiz çoxluqlar üçün) və kəmiyyətcə bunlar yalnız əşyaları, daha geniş götürsək, subansiyaları deyil, həm də hərəkətləri və daha geniş götürsək, situasiyaları da xarakterizə edilə bilər.

İnsanın eyni zamanda bir neçə eynicinsli əşyanı (*insanlar, evlər, toplar, uşaqlar*) müşahidə etdiyi real situasiyalar kifayət qədər sadə olduğu halda, onun bir neçə eynicinsli hərəkəti müşahidə etdiyi situasiyalar daha mürəkkəbdir, çünki bu zaman əslində müxtəlif eynicinsli subyektlər tərəfindən (*atlar qaçır, insanlar yeyir, uşaqlar oynayır*) edilən hərəkətlər müşahidə edilir. Eyni bir subyekt tərəfindən edilən eynicinsli hərəkətlərə gəldikdə isə, onlar eyni zamanda ümumiyyətlə, müşahidə edilmir, bu zaman onların bəziləri ardıcılıqla aktual zaman fasiləsində müşahidə olunur (*Обратите внимание, как жалобно мяукает кошка*), digərləri isə ümumiyyətlə, müxtəlif zaman fasilələrində baş verir (*В сильные морозы снег обычно скрипит под ногами*) (10, s.97-105).

Bu məqalədə feili leksemlərin mənalarına qoşularaq onları 1) “dəfəliyinə (miqdarına) və ya hərəkətin icrasının fasiləliyinə/fasiləsizliyinə görə, 2) sürəklilik dərəcəsinə görə və 3) intensivlik dərəcəsinə görə xarakterizə edən sintaktik konstruksiyaların mənaları araşdırılır.

Miqdarına görə hal və hərəkətləri bir dəfə təkrarlanan (monotemporal), dəfələrlə təkrarlanan (politemporal) hal və hərəkətlərə (onlar öz növbəsində təkrarların məhdudluğu/qeyri-məhdudluğundan və müntəzəmliyi/qeyri-müntəzəmliyindən asılı olaraq qruplaşdırılır) və nəhayət, *Yer günəşin ətrafında fırlanır* tipli daim mövcud olan hal və münasibətlərə bölmək olar. Sürəkliliyin dərəcəsinə görə hal və hərəkət məhdudiyyətsiz sürəkli və ya hərəkətin aniliyinə qədər qısamüddətli (bir haldan başqa bir hala ani “sıçrayış”) ola bilər. İntensivlik “normal” (göstərilməyən), zəiflədilmiş və ya gücləndirilmiş ola bilər. İntensivlik dərəcəsi, sürəklilik dərəcəsi və dəfələrlə təkrarlıq dərəcəsi bir-biri ilə müxtəlif birləşmələrdə birləşirlər (6, s.18-19). Situasiyalar çoxluğunun semantik tiplərini araşdırmağı nəzərdə tutaraq, əvvəlcə qısa şəkildə bir situasiyanın/situasiyalar çoxluğunun mahiyyət xassələri barədə, eləcə də cümlədə bir situasiya və ya situasiyalar çoxluğunun ifadə edilməsi barədə fikir irəli sürməyə imkan verən əlamətlər məsələsinə toxunmaq istədik. İstənilən tək P situasiyası müəyyən t zaman anında müəyyən l məkanında baş verir. Bunu başqa şəkildə belə ifadə etmək olar: $P(t, l)$. Deməli, P situasiyalar çoxluğunun realizasiyası üçün prinsipcə 1) ya hər birində bir P situasiyası həyata keçirilən t zaman anları çoxluğu, 2) ya hər birində bir situasiya həyata keçirilən l məkan çoxluğu, 3) ya həm t zaman anları çoxluğu, həm də l məkan çoxluğu olmalıdır. Deyilənlər situasiyalar çoxluğu ilə tək situasiyanın mahiyyət fərqi aydınlaşdırır.

Təkrarlanan situasiyalar çoxluğu özündə həm ayn-ayrı təkrarlanan situasiyaların xassələrini, həm də daha yüksək səviyyəli tək situasiyanın xassələrini birləşdirir. Belə çoxluqlarda həmişə təkrarlanan situasiyaların xassələri resessiv (arxa plana çəkilən), bir situasiyanın xassələri isə dominant olur. Bu daha yüksək səviyyəli tək situasiyanın bu və ya digər zaman anında lokallaşması, bu və ya digər zaman fasiləsində davam edən və bu zaman özü də təkrarlanan monotemporal situasiya kimi xarakterizə olunduğunu göstərir. Çoxluqların semantik tiplərinə multiplikativ, distributiv və iterativ tiplər aid edilir.

Situasiyalar çoxluğunun multiplikativ tipi. Situasiyalar çoxluğunun bu tipini belə izah etmək olar: $\text{Mult}[P(X, Y, \dots Z)] = P(X, Y, \dots Z)$ situasiyasının dəfələrlə təkrarlanması baş verir; bütün təkrarlanan situasiyalarda aktantların eyni topluları təqdim olunur; təkrarlanma (nitq anı və ya hər hansı başqa başlanğıc nöqtəsinin daxil ola bildiyi) bir T zaman fasiləsində baş verir” (9, s.5-53).

Bu mənə əsasən ənənəvi olaraq çoxaktlı, çoxfazlı, iterativ və ya sadəcə, multiplikativ adlanan feillərlə ifadə olunur (sonuncu termin müvafiq hərəkət üsulunu bildirmək üçün Y.S.Maslov tərəfindən irəli sürülmüşdür (7, s.53-80). Söhbət nisbi kiçik fasilələrlə müntəzəm təkrarlanan və bütün bu müddət ərzində özlərinə oxşar şəkildə qalan hərəkətlər (mikrohərəkətlər) silsiləsini bildirən hədsiz feillərdən gedir. Onlar həm fonetik, həm də morfoloji strukturda spesifik formal xüsusiyyətlərə malikdir. Bu feillərin çoxunu səstəsviri bildirən feillər kimi xarakterizə etmək olar. Təkrarlanan silsilə hərəkətləri (mikrohərəkətləri) bildirən multiplikativ mənə bu silsiləyə daxil olan hərəkətlərdən (mikrohərəkətlərdən) birini göstərən semelfaktiv mənə ilə bir-birinə sıx qarşılıqlı təsir göstərilir. Buna müvafiq olaraq bir hərəkət (mikrohərəkət) bildirən feilləri biz semekfaktiv feillər adlandıracağıq (bu termin də hərəkətin müvafiq üsulunu bildirmək üçün Y.S.Maslov tərəfindən təklif edilmişdir (6, s.77).

İndoneziya dilində bu mənə ilkin (leksik) və törəmə (qrammatik) multiplikativ feillər ilə ifadə edilir. Bütün bu feillər hiss orqanları ilə qəbul edilən işıq və səs təzahürlərini, eləcə də komponentləri hərəkətlər olan iş və ya hərəkətləri göstərir (1, s.216). Leksik multiplikativlər (önşəkilçisiz feillər); *batuk* “öskürmək”, *megap* “boğulmaq, təngnəfəs olmaq”, *ngorok* “xoruldamaq”. *Ber-* prefiksli önşəkilçili feillər: *bertepuk* “əl çalmaq, şappıldatmaq”, *berkedip* “göz qırpmmaq, kirpik çalmaq”, *berdenyut* “döyünmək, vurmaq (nəbz) *bergoncang* “titrəmək, əsmək, yırğalanmaq”, *berdering* “cingildəmək, vurmaq, çalmaq (saat, zəng və s.)”. Bu qrupa daxil olan feillər təsirsiz feillərdir. *MeN-* prefiksi ilə həm təsirli, həm də təsirsiz feillər ifadə oluna bilər: *mengetuk* “döymək (qapını)”, *mengunyah* “çeynəmək, gövşəmək”, *mengaduk* “əngəlləmək” (təsirli), *melambai* “yelləmək, əl etmək, işarə etmək”, *mendengus* “burnu

axmaq, burnunu çəkmək” (təsirsiz). Adətən *meN-* prefiksli feillər hərəkət, *ber-* prefiksli fellər isə hal, vəziyyət bildirir.

Müxtəlif prefiksli bəzi feillər eyni leksik mənaya malikdir. Müq. et: *berkilat* və *mengkilat* “parıldamaq”: *Tetapi lihatlah! Di atas ta- nah ada benda mengkilat* “Bir bax! Yerdə nə isə parıldayır” - *Trompet itu ... berkilat seperti emas* “Kərənay isə qızıl kimi parıldayır”. Bu və önşəkilçili bəzi başqa feillər adlardan düzəlmişdir: *berkilat* “parıldamaq” <— *kilat* “ıldırım”; *beriak* “qırıqlarla örtülmək” <— *riak* “qırıq”.

Leksik multiplikativlər reduplikasiyaya uğraya bilər: *la mencicit-cicit dengan suara yang aneh* “O (yarasa), əcaib səslə hey cickildəyirdi” <— *Si kutilang mencicit ketakutan ketika melihat burung elang itu* “O qartalı görüb kutilanq (quş) qorxudan civildədi”. Gətirilmiş nümunələrdə silsiləli təkrarlanan hərəkətlərin sürəkliliyi bildirilir.

Aşağıdakı nümunələrdə adətən hərəkətlər arasındakı fasilələrin azalması ilə mürəkkəbləşən təkrarlanan hərəkətlərin intensivliyi ifadə olunmuşdur: *Lanceng di gereja itu berdentang-dentang men- gabarkan kematian Paus* “O kilsədəki zəng (bərkdən) çalınaraq Papanın ölüm xəbərini çatdırdı” <— *Dengarkan suara lanceng ber- dentang* “Bir dinləyin zəng necə çalınır”.

Reduplikasiya saitlərin əvəzlənməsi ilə də mürəkkəbləşə bilər (5, s.99-117): *Lilin berkedap-kedip ditiup angin* “Külək əsdiyinə görə şam titrəyirdi” <— *Langit malam ini cerah/bintang berkedip-kedip* “O axşam səma aydın idi. Uiduzlar sayrışırdı”. Leksik multiplikativlər *sekali* “bir dəfə” zərfliyi ilə birləşdikdə semelfaktiv məna ifadə bilirlər: *Sekali tepuk tujuh gadis berda- tangan* “Bir dəfə əlimi şappıldatdım, yeddi qız (axışb) gəldi”. *Mencencang* “xırda-xırda doğramaq, doğrayıb tökmək” kimi bəzi multiplikativ feillər ümumiyyətlə, semelfaktiv məna ifadə etmir: *...Lobak itu lalu dicencang* “Turpu xırda-xırda doğradılar”.

Kxmer dilində multiplikativ mənanın leksik göstəriciləri sırasına aşağıdakılar aid edilir: - *джеинг* “ayaq”, *Тай* “əl”, *Тампанг* “çubuq”, *тралан* “dövr, dövriyyə” tipli isimlər: *ва:й би:р ни: Тай* “əl ilə bir neçə dəfə vurmaq” (hərfən: “vurmaq iki üç əl”); *мудж дык би:р ни: тралан* “bir neçə dəfə çimmək” (hərfən: “bir neçə dəfə suya girmək və sahilə çıxmaq”); *day пхса.р ни: тралан* “üç dəfə bazara getmək” [qısa bir müddət ərzində, bir-birinin ardınca] (hərfən: “getmək bazar üç dövriyyə”); *ва:ч сру:в Тэл ха:л чреин тралан'ой смен* “qurudulmaq üçün sərilmiş düyünü qarışdırmaq (və) hamarlamaq” (hərfən: “qarışdırmaq düyü məruz qalmaq-günəş-və ya-külək çoxlu dövriyyə etmək hamar”); - *day кха:нг чхвенг* “sola”- *day кха:нг ста:м* “sağa”, *day кха:нг мукх* “irəliyə” - *day кха:нг крой* “geriyə” tipli antonimik zərflilər (8, s.225); *На:нг чиес day кха:нг чхвенг day кха:нг ста:м би:брах ма:н мануса сри: прус Теур day Теур мак dzтса: чреин* “uşaqlar gah sola, gah sağa çəkildilər, çünki hər iki tərəfə çoxlu kişi və qadın gedib gəlirdi” (hərfən: “körpə çəkilmək getmək tərəf sol getmək tərəf sağ çünki var insan qadın kişi gəzmək getmək gəlmək bağlama çox”); - istiqamətlənmiş hərəkət feillərinin antonimik cütündən əmələ gələn hərəkət feilləri - *чень* “girmək” və *чу:л* “çıxmaq”, *чух* “enmək” və - *леинг* “qalxmaq”, *day* “getmək” və *мак* “gəlmək”: *кхнъеум Теур day Теур мак тэ рак мин гхеинг канлэнг Тэл кхнъум тру: вка.р* - “Mən ora-bura getdim, amma [mağazada] lazım olan şöbəni tapmadım” (hərfən: “mən gəzmək getmək gəzmək gəlmək lakin axtarmaq görməmək yer hansı mən lazımdır”); - *бень муай тхнгай* “bütün gün”, *мин чех асмин чех хеуй* “ardı-arası kəsilmədən”, “fasiləsiz” tipli zərflilərlə birləşən hərəkət feilləri: *кхсэлуас de:палекх Леинг чух Леинг чух мин чех ас'мин чех хеуй*. “Teleqraf məftilləri fasiləsiz olaraq aşağı-yuxarı yırğalanırdı” (hərfən: “Məftil teleqraf qalxmaq enmək bilməmək çəkilmək bilməmək artıq”); - *та:мнг* “başlamaq”, *ча:м* “gözləmək” tipli hərəkət felləri ilə birləşən fazalı fellər “davam etmək” mənasında: *су:бхи та:инг чра:н донг ой сукха:йол руач на:нг чра:н ой су:р а:н дуат* “Sophi yelləncəkdə Sokhanı yelləməyə başladı, sonra isə Soranı da yellədi” (hərfən: “Sophi başlamaq itələmək yelləncək vermək Sokha sonra qız itələmək vermək Soran həm də”),

Vyetnam dilində kontekstdən asılı olaraq multiplikativ və ya semelfaktiv mənaya malik olan birhecalı və ikihecalı hədsiz feillər qrupu mövcuddur (3, s.228-236): *con chō² nhin³ tōi⁴ vāy⁵ duōi⁶ rōi¹ lai⁸ nhār⁹ māt¹⁰* “İt^{1,2} mən⁴ şördi³, quyruğunu⁶ buladı⁵, yenidən^{7,8} gözlərini¹⁰ yumdu⁹”; *con chō~ nhin³ tōi⁴ bāt⁵ dāu vāy duōi* “İt^{1,2} mən⁴ gördü³ (və) başladı^{5,6} quyruğunu⁸ bulamağa⁷”. Bu feillər reduplikasiya edilə bilər. Reduplikasiya zamanı onlar yalnız multiplikativ mənə ifadə edirlər: *nō¹ cuōi² hi³ hi⁴ gāt⁵ gāt⁶ dāu¹* “O¹ güldü^{2,3,4} (və) başını¹ razılıqla tərpətdi^{5,6}”.

İkihecalı feillər **AABB** (**A**-birinci heca, **B**-ikinci heca) modeli üzrə reduplikasiya edilir: *khi me¹ ve³ chū⁴ be⁵ nhāy⁶ nhōt*. *Nō¹ nhāy nhay nhōt nhōt māi*. “Körpə uşaq ’anası qayıtdıqda (sevincindən) atılıb düşdü^{6,7}. O¹ xeyli müddət⁶ atılıb düşdü^{2,3,4}”.

Ani, bir-birinə əks, eləcə də bir-biri ilə əlaqəli duplikativ hərəkətlər bildirən iki bir hecalı feillərin reduplikasiyası da bu model üzrə formalaşır: *düing ngōi* “durmaq, oturmaq” — > *düing düing ngōi ngōi* “oturub durmaq”: *anh¹ āy² düing düing⁴ ngōi⁵ ngōi⁶ khōng¹ yen⁸ suot⁹ dem¹⁰* “O, bütün gecə boyu özünə rahatlıq tapmırdı” (hərəkət: o^{1,2} gah qalxırdı^{3,4}, gah yenidən otururdu^{5,6}, narahat olurdu^{7,8} bütün⁹ gecə^{10,5}). Bu model üzrə reduplikasiya edilməyən bir sıra ikihecalı feillər də düzəlir: *lāp loäng* “parıldamaq, bərk vurmaq”, *ēāp būng* “gah alışmaq, gah sönmək”, *bāp benh* “yırğalanmaq (üzən əşya haqqında)”; *thuyen bāp² benh³ tren⁴ sōng⁵* “Qayıq¹ çayda^{5,4} yırğalanırdı^{2,3}; *kim¹ cuong² lāp³ lānh⁴* “Brilyant^{1,2} bərk vurur^{3,4}”. Feillərin reduplikasiyası köməkçi elementlərin istifadə edilməsi ilə mürəkkəbləşə bilər. Onlara feillərin əks mənəli cütlüklərini nümunə göstərmək olar: *di* “getmək”, *lai* “gəlmək”, *ra* “çıxmaq”, *vāo* “girmək”, *lāy* “götürmək”, *de* “qoymaq”. Reduplikasiya modelini belə təsvir etmək olar: VV_{eil1} VV_{eil2}. Bu halda o müxtəlif semantikalı feillərin böyük qisminə tətbiq edilir və intensiv və/və ya sürəkli multiplikativ hərəkət bildirir. Ən çox “getmək-gəlmək” cütü işlənir: *minn chay² di³ chay⁴ laf om⁶ nhung buom lūa⁹* “Min¹ ora və geriye gedib gəlirdi ”; *giang di giang lai ma vān chua hieu* “İzah edirdi^{1,2}, izah edirdi^{3,4}”, lakin (o) onsuz da⁶ başa düşmürdü^{7,8}”.

Yuxarıda göstərdiyimiz köməkçi feillərin antonimik cütlərinin iştirakı ilə çoxluğun ifadə edilməsi üçün daha bir sintaktik model qurula bilər - V₁ V_{eil} V₂ V_{eil2}, (burada V₁ və V₂-müstəqil mənaya malik antonimik feillər, çox hallarda isə bir prosesin iki tərəfidir). Məsələn: *mua* “almaq”, *ban* “satmaq” —> *mua ban* “ticarətlə məşğul olmaq”: *cū¹ a¹ hāng² lai³ mua⁴ vāo Bān ra¹ sach⁶ cū⁹* “Mağaza yenidən köhnə kitab ticarəti ilə məşğuldur”.

Eve dilində fasiləli, “pulsasiya edən” və ya bölünən hərəkət bildirən feillərin bəzilərinin duplikativ forması vardır: *kpe kpe* “öskürmək”, *kaka* “dağılmaq, səpələnmək”. Lakin reduplikasiya məhz onların xarakterik əlaməti deyildir, çünki o, müxtəlif mənalarla uyğunlaşa bilər, keyfiyyət bildirən feillər üçün isə xüsusilə tipikdir: *koko* “hündür olmaq”, *lolo* “böyük olmaq” və s. (4, s.124). Bu dildə feil özünün proqressiv formasında multiplikativ mənə bildirir: *Gawo le didim* “Zənglər çalınır”, *Ele dzodzom* “O tullanıb düşür”, *Ele asi vuvum* “O, əlini yelləyirdi”, *Ele kpekpem* “O öskürür”, *Avu le wowom* “İt hürür”, *Ele hu dem* “O [qadın] hıçqırırdı”, *Ele ta dem* “O tüpürür”. Son iki nümunə göstərir ki, reduplikativ formalı feillər bu mənada qeyri-reduplikativ feillərdən fərqlənmirlər.

Yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirərək bu nəticəyə gəlmək olar ki:

- Situasiyalar çoxluğu söyləmədə reallaşan funksional-semantik kateqoriyadır və onun xüsusi mənalarından biri olan multiplikativ tipini ifadə etmək üçün dilin leksik-qrammatik vasitələrindən istifadə edilir.

- Situasiyalar çoxluğu dildə funksional-semantik kateqoriyada birləşir. Bu zaman kəmiyyət bildirən ifadələrin integrasiyası funksional, semantik və qrammatik əsasda reallaşır.

- Situasiyalar çoxluğunun semantikasının ifadəsində dil sisteminin müxtəlif səviyyəli vahidləri iştirak edir.

- Situasiyalar çoxluğunun leksik, qrammatik və sintaktik mənaları eyni bir anlayış kateqoriyasını xarakterizə etsə də, müxtəlif semantik statusa malikdir. Bu, funksional-semantik

sahənin üç modifikasiyasının – hər biri müstəqil struktura malik olan və daim qarşılıqlı mürəkkəb əlaqədə olan leksik, qrammatik, sintaktik modifikasiyalarının olmasını şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Агус Салим. Выражение множественности действий в индонезийском языке. - Типология итеративных конструкций. -Л., 1989, с.214-223.
2. Аристотель. Избранные сочинения. -М., 1975, т.1, с.164.
3. Быстров И.С., Станкевич Н.В. Мультипликатив, дистрибутив и итератив во вьетнамском языке. -Л.1989, с.228-236.
4. Вестерман Д. Словообразование в языке эве. -Африканское языкознание. Сборник статей. -М., 1963, с.114-133.
5. Зубкова Л.Г. Чередование фонем в повторах и фонологическая система индонезийского языка. - Языки Юго-Восточной Азии. Проблемы повторов. -М., 1980, с.99-117.
6. Маслов Ю.С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии. - Вопросы общего языкознания. -Л., 1965, с.53-80.
7. Маслов Ю.С. К основаниям сопоставительной аспектологии. - Вопросы сопоставительной аспектологии. -Л., 1978, с.4-44.
8. Спатарь Н.М. Выражение множественности действий в кхмерском языке. -Л.,1989, с.224-228.
9. Храковский В.С. Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация. -Л., 1989, с.5-53.
10. Яковлев В.Н. Многоактность как способ глагольного действия. - Филологические науки. -М., 1975, №3, с.97-105.

Г.Б.Алыева

Выражение мультипликативного типа множества ситуаций в языке

Резюме

Множество ситуаций изучается в рамках функционально-семантической категории в языке. В это время осуществляется интеграция языковых выражений, характеризующих количество на функциональной, семантической и грамматической основе. В выражении семантики множественности ситуаций участвуют разноуровневые единицы языковой системы. Хотя лексические, грамматические и синтаксические значения множественности ситуаций характеризуют категорию одного и того же понятия, они имеют различный семантический статус. Это обусловлено наличием трех модификаций функционально-семантического поля – лексической, грамматической и синтаксической модификаций, каждая из которых имеет самостоятельную структуру и постоянно находится в противоположном сложном отношении. Хотя непосредственно объектом исследования выбрана множественность ситуаций, выражающихся в предложении, предметом специального теоретического анализа является мультипликативный семантический тип множественности ситуаций. Определена классификация, включающая множественность трех типов ситуаций - мультипликативный, дистрибутивный и итерационный. Множественность действий и соответственно, множественность ситуаций маркируются различными грамматическими, словообразовательными, лексическими и контекстуальными способами, включающими в себя функционально-семантическое поле множественности в предложении, причем эти способы употребляются в концентрированном виде больше, чем по отдельности. В основном, помимо передачи числового или количественного значения, они имеют возможность передавать широкий спектр коннотативных значений. Это было обусловлено тем «уникальным» местом, которое в большей степени занимает категория множественности в соотношении с категорией единства в жизни человека и его познавательной деятельности. Результаты этой исследовательской работы могут поспособствовать в дальнейшем развитии функционально-семантических категорий, исследовании межуровневых отношений, могут стать базой для конфронтационных исследований разных языков, поскольку сходные понятия семантически

выражаются не только совпадающими словами и конструкциями в разных языках, но и с языковыми способами, принадлежащими разным языковым уровням.

G.B.Aliyeva

Expression of the multiplicative type of plurality of situations in a language
Summary

The plurality of situations is studied within the frame of the functional-semantic category in a language. In this time, the integration of expressions apprising the quality is realised on the functional, semantic and grammatical base. The different levelled units of the language system participate in the expression of semantics of the plurality of situations. Though the lexical, grammatical and syntactic meanings of the plurality of situations characterize the category of the same notion, they have different semantic status. It is conditioned the existing of three modifications of functional-semantic field – lexical, grammatical and syntactic modifications having the independent structure each of them and being opposite complicated relation constantly. Though the plurality of situations expressing in sentence has been chosen as the object of research directly, the subject of special theoretical analysis is the multiplicative semantic type multiplicity of situations. The classification including the plurality of three typed situations – multiplicative, distributive and iterative situations is defined here. The multiplicity of actions and accordingly the multiplicity of situations are signed with different grammatical, derivational, lexical and contextual methods including to the functional-semantic field of multiplicity in sentence, and these methods are used in the concentrated form more than using separately. Mainly, in addition to deliver the numeral or quantitative meaning, they have the opportunity to deliver the large range of connotative meanings. It was conditioned with the unique place which the category of multiplicity being in correlation with the category of unity more is placed in the human life and its activity of cognition. The results of this research work can help the future development of the functional-semantic categories, the research of the interlevel relations, can be base for the confrontative research of different languages, because the similar notions are expressed not only with the overlapping words and constructions semantically in different languages, but also with the language methods belonging to different levels of language.

Rəyçi: filol.e.d., prof. H.Zərbəliyev

Redaksiyaya daxil olub: 08.09.2022

V.Ə.BABAYEVA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİYASİ TERMINLƏRİN YARANMA YOLLARI*Açar sözlər: dövrü mətbuat, siyasi terminlər, leksik baza, kütləvi informasiya vasitələri**Ключевые слова: периодика, политические термины, лексическая база, средства массовой информации**Key words: periodicals, political terms, lexical base, mass media*

İstənilən dilin lüğət tərkibi digər amillərlə yanaşı, həm yeni yayımlanan filmlərin, həm də dövrü mətbuatın hesabına zənginləşir. Dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələr həmin hadisələrdən kənar qalmayan xalqların dilinə, onların dilinin lüğət tərkibinə təsir edir. Cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafı, dövlətlərarası əlaqələrin genişlənməsi hər bir dilin zənginləşməsinə kömək edir. Bu zənginləşmə isə məişət leksikasıdan tutmuş, siyasi terminlərə qədər özünü büruzə verir. İstənilən dildə baş verən bu zənginləşmə prosesindən Azərbaycan dili də geri qalmır.

XX əsrin sonu Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyini yenidən əldə etməsi, xarici dövlətlər ilə siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin uğurla qurulması, qloballaşma prosesinin sürətlənməsi insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dillərin leksik bazasının zənginləşməsinə şərait yaratmışdır. Bundan əlavə, dünyada gedən integrasiya prosesləri fonunda insanların digər xalqların nümayəndələri ilə ünsiyyətinin yaranması, onların adət-ənənələri, mədəniyyətləri, gündəlik yaşam tərziləri ilə yaxından tanış olması ilə bərabər eyni zamanda həmin ölkələrin siyasi həyatı, ölkələrində gedən ictimai-siyasi proseslər barəsində də kütləvi informasiya vasitələri sayəsində məlumat alırlar. “Müstəqillik illərində ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli elmin inkişaf konsepsiyamızın davamlı həyata keçirilməsi Azərbaycan elminin səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirmişdir. Elm sahələrinin integrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir” (4). Xarici siyasi terminlərin dilimizə daxil olması 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq daha da intensiv xarakter almışdır.

Məqaləmizin mövzusu dilimizdə yeni yaranan siyasi terminlər olduğundan, əvvəlcə, “termin”in nə demək olduğuna nəzər salaq. “Termin” istilahı (latınca *terminus* sözündəndir və *sərhəd*, *son hədd* deməkdir) hansısa elm sahəsində, texnikada, incəsənətdə və s. sahələrdə hansısa anlayışın adını bildirir.

Prof. Adil Babayev özünün “Dilçiliyə giriş” kitabında terminləri “yalnız dilin lüğət tərkibində olub, fonda çox nadir hallarda keçir” kimi qiymətləndirir (2, s.321). Deməli, adi sözlərdən fərqli olaraq terminlər birmənalıdır, məcazi mənada işlənmirlər və sözün ədəbi izahı ola bilmirlər.

Cəmiyyətin inkişafı, dövlətlərarası əlaqələr ilə əlaqədar olaraq hər bir dilin lüğət tərkibi dəyişir və zənginləşir.

Terminlərin dildəki yeri və roluna gəldikdə isə, onu deyə bilərik ki, “terminlər – öz vacib təyinatına uyğun olaraq məhdudlaşdırılmış xüsusi sözlərdir; anlayışların və şeylərin adlarının birmənalı, daha dəqiq ifadəsinə cəhd edən sözlərdir. Terminlərin əsas keyfiyyəti onun dəqiq və birmənalı olmasıdır. Bu, elm, texnologiya, siyasət və diplomatiyada çox vacib şərtidir. Ümumi leksikada işlədilən çoxmənalı, bəzən də emosional çağırışlara malik sözlərdən fərqli olaraq, terminlər tətbiq sferası həddlərində birmənalı olmaqla, həm də ekspres-

siyadan (yəni, onu ifadə edən dil qanunauyğunluqlarından kənar subyektiv mülahizələrinə əsaslanma bilməz) məhrumdur” (5).

“Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalının dəyişilməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişaf əlaqədardır. Yəni dilin lüğət tərkibi tələbatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Odur ki, ədəbi dilin lüğət tərkibinin tərcümə hesabına zənginləşməsi milli dil əlaqələri zəminində mühüm istiqamətlərdən biri hesab olunur” (4). Deməli, bütün bu proseslərin fonunda siyasi mətnlərin dürüst tərcüməsi vacib amilə çevrilir. Tərcüməşünaslıqda isə ən ümdə məsələlərdən biri də siyasi mətnlərin tərcüməsi zamanı onların tərcümədə adekvat verilməsi, ümumiyyətlə terminlərin roludur.

“İctimai-siyasi mətnlərin tərcüməsi hər iki dildə işlənən terminlərin dəqiq olması ilə yanaşı ayrı-ayrı frazaların sərbəst surətdə işlənməsinə yol verir və bu ümumi məzmunu heç bir xələl gətirmir. İctimai-siyasi mətnlərin tərcüməsində hər sözün, hər ifadənin, hər cümlənin üslubi və leksik cəhətdən düzgün verilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır və tərcüməçidən həm siyasi savad, həm dərin bilik, həm geniş dünyagörüşünü həm hər iki dilin incəliklərini və üslubi xüsusiyyətlərini fərqləndirmə qabiliyyəti, həm də zəngin söz bazası tələb edir və onun “tərcüməsinin yalançı dostları”nın toruna düşməməlidir” (3, s.21).

Məsələn, ingilis dilindəki “analogical” sözünün qarşılığı kimi Azərbaycan dilində səhvən “analoji” sözünü götürürlər. Lakin ingilis dilindəki “analogical” sözünün aşağıdakı iki mənası özünü göstərdiyi halda: 1. Əşyaların və hadisələrin nisbi oxşarlığına əsaslanan (məs.: the analogical method). 2. Məcəzi (məs.: the analogical usage of words) Azərbaycan dilindəki “analoji” sözü ingilis dilinə tərcümədə “oxşar” – similar, identical mənasını daşıyır, məsələn: analoji hadisələr – similar cases, analoji konstruksiyaya / quruluşa malik olan identical in design kimi tərcümə olunur.

İngilis dilindəki “conductor” sözü: a) rəhbər, aparıcı rol daşıyan şəxs, b) bələdçi, c) dirijor, d) keçirici və s. mənalara daşdığı halda, Azərbaycan dilinə Sovet dönməsində keçmiş “konduktor” sözü yalnız “biletsatan” və ya “biletçı” mənasında işlənir və ingilis dilinə “ticket collector” kimi tərcümə olunur.

“Dispatcher” sözü ingilis dilində a) ekspeditor (əmtəni və ya məktubları göndərildiyi yerə çatdıran adam), b) nəqliyyatın və ya müəssisənin işini idarə edən adam; c) (cəmdə) amerikan ingiliscəsində “hər iki tərəfi eyni olan oyun daşı” mənasında işləndiyi halda, Azərbaycan dilindəki “dispatcher” sözü ingilis dilinə tərcümədə yalnız “traffic controller” – “işə çıxan maşınların iş qrafikinə nəzarət edən” mənası verir.

“Execution” ingilis dilində a) həyata keçirmə, realizə etmə; b) ifa etmə (musiqi və s.); c) ölüm cəzasını həyata keçirmə; d) məhv etmə, darmadağın etmə mənalarda işləndiyi halda Azərbaycan dilindəki “ekspressiya” 1. a) flogging (fiziki cəza vermə); b) strapping (qayıqla döymə); c) birching (çubuqla döymə mənalarda). 2. Məhkəmə və ya inzibati qərarın icrası (execution of a sentence); 3. Kütləvi cəza (punitive execution) və s. mənalarda işlənir.

“Extra” sözü ingilis dilində əlavə, üstəlik mənalara verir, məsələn, “extra duties” əlavə vəzifələr. Məsələn, You will receive *extra* pay for *extra* work. Siz *əlavə* iş üçün *artıq* maaş alacaqsınız. Azərbaycan dilindəki “ekstra” sözü isə “ən yüksək keyfiyyətli, ən əla növ” mənalara daşıyır.

“Fundamental” sözü ingilis dilində “əsas, əsaslı” mənalara daşıyır, məsələn, “the fundamental rules” – “əsas qaydalar”; “fundamental improvement” – “əsaslı inkişaf”. Azərbaycan dilindəki “fundamental” sözü: a) möhkəm, böyük; “fundamental bina”, ingiliscə “solid building”; b) dərin, hərtərəfli; “fundamental bilik” ingiliscə “thorough knowledge”; c) əsaslı; “fundamental tədqiqat” ingiliscə “fundamental investigation”; d) möhkəm, doyuncaya qədər; “fundamental yemək” ingiliscə “hearty meal”; e) əsas, baş; “fundamental kitabxana” ingilis dilində “main library” kimi işlənir.

“Intelligent” sözü ingilis dilində: a) yüksək əqli qabiliyyətə malik olan, ağıllı, zəkali mənasını daşıyır. Məsələn: intelligent face – ağıllı sifət ifadəsi; intelligent answer – ağıllı

cavab; b) dərrakəli, hər şeyi tez anlayan mənasını verir; Məsələn: Our friends were lively and *intelligent* lads, and we reading understood one another despite language difficulties. Dostlarımız çox diribaş və *ağıllı* oğlanlar idi və biz bir-birimizi dil çətinliklərinə baxmayaraq əlüstü başa düşürdük. Azərbaycan dilindəki “*intelligent*” sözü isə əqli cəhətdən inkişaf etmiş, təhsilli, mədəni mənalarını daşıyır. Məsələn: *intelligent* adam – a well educated person; *intelligentcəsinə* davranış tərz – good (refined) manners və s.

“*Legal*” sözü ingilis dilində: 1) hüquqi, hüquq sahəsinə aid olan mənasında işlənir: *legal language* – hüquq terminləri *from a legal standpoint* – hüquq nöqteyi-nəzərindən. Məsələn: I ask you a legal question? və s. Sizə hüquqa aid sual vermək olarmı? 2) məhkəməyə aid olan; 3) qanunla təsdiq edilmiş; 4) rəsmi surətdə icazə verilən mənalarında işləndiyi halda, Azərbaycan dilində “*leqal*” sözü yalnız “*rəsmi surətdə icazə verilən*” mənasında işlənir, məsələn: *leqal* surətdə – in a legal situation, not in the heding. *Liberal* – liberal magazine, model – model occupant, occupant order-order, primitiv – primitive, progres – progress, publisist – puplicist, rey – raid, seleksiya – selection, terror – terror və bir çox başqaları bu qəbildən hesab oluna bilər.

Lakin yalnız “*tərcüməçinin yalançı dostları*” deyil, bir çox söz birləşmələrinin və ifadələrin də tərcüməsi xüsusi diqqət tələb edən amillərdir. Məsələn, “*leqallaşdırmaq*” sözünün hərfi tərcüməsi “*to get legalized*” formasında olduğu halda, adekvat, üslubi cəhətdən düzgün tərcüməsi “*to obtain legal status*” kimi olmalıdır və ya «*rəsmi şəxs*» söz birləşməsi sözbəsöz tərcümədə “*official person*” olduğu halda, ingilis dilində ya “*public officier*”, ya da yalnız bir sözlə “*officier*” kimi ifadə olunur.

Bu qəbildən olan nümunələrin sayını artırmaq da olar. Məsələn, saxta sənədlər – *forget documents* (papers); saxta hesab – *fabricated account*; mətbuat üçün deyil – *off the record*; rəsmi surətdə çıxış etmək – *to go on record*; formal həqiqət – *apparent truth* və s.

Dilin mühüm hissəsini təşkil edən terminlər öz-özünə yaranmır və ya anidən yaranmır. Yuxarıda qeyd etdik ki, yeni yaranan terminlərin dilin leksik fonduna olmasında mətbuatın, kütləvi informasiya vasitələrinin mühüm rolu var. Təbii ki, bu zaman ifrata varmaq, xarici terminlərdən yerli-yersiz istifadə edib mətnin məzmunu ağırlaşdırmaq olmaz. Xarici terminlərdən istifadənin o qədər də münasib olmadığını akad. İ.Həbibbəyli bu cür qiymətləndirir: “... dilimizin alt qatında, arxaikləşən sözlər yenidən aktivləşdirilməlidir” (6). Biz buna bənzər fikrə Terminologiya Komissiyasının sədr müavini, filologiya elmləri doktoru S.Sadiqovanın “Azərbaycan dilinin lüğət təkininin zənginləşməsində tərcümənin rolu” adlı tədqiqat işində də rast gəlirik: “Zənginləşmə elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, tarixi-mədəni inkişafın dildə faktlaşma üsulları meydana çıxır. Ona görə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas mənbə dilin daxili imkanlarıdır” (4). Daha sonra müəllif K.M.Musayevə istinad edərək onun fikrindən nümunə gətirir: “Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri haqqında nəzəri tədqiqatlar lazımdır. Məlumdur ki, türk dilləri leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, materiallardan, vasitələrdən və yollardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözalma hesabına olur. Sözdüzəltmə və onun müxtəlif yollarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırma və alınmalara nəzəri və praktiki qiymət – onları daha da dərinlən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır”

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti. 14 noyabr, 2013.
2. Babayev A. Dilçiliyə Giriş. Bakı, Maarif, 1992, 502 s.
3. Məmmədova N. M. İctimai-Siyasi Mətnlərin Tərcüməsinin Üslubi Cəhətləri (İngilis və Azərbaycan dilləri əsasında). Bakı Universitetinin Xəbərləri, №2, Humanitar elmlər seriyası. s.20-25.
4. Sadiqova S. Azərbaycan dilinin lüğət təkininin zənginləşməsində tərcümənin rolu. <http://www.translit.az/ANA%20SEHIFE/ana%20sehife-2.htm>

5. "Xalq" qəzeti. 10 oktyabr 2017.
6. 525-ci qəzet. 11 oktyabr, 2017.

В.А.Бабаева

Способы образования политических терминов в азербайджанском языке

Резюме

В статье исследуются пути проникновения иностранных политических терминов в азербайджанский язык и показывается, что с начала 1990-х годов это языковое явление стало более интенсивным. В целом, словарный запас любого языка обогащается как недавно вышедшими фильмами, так и периодическими изданиями. Общественно-политические события в мире влияют на язык народов, не исключенных из этих событий. Экономическое, политическое, культурное развитие общества, расширение межгосударственных связей способствуют обогащению каждого языка. Это обогащение отражается во всем, от повседневного словарного запаса до политических терминов.

В статье отмечается, что в конце XX века Азербайджанская Республика восстановила свою независимость, установила политические, экономические и культурные связи с зарубежными странами и ускорила процесс глобализации, обогатив лексическую базу азербайджанского языка. Успешные реформы, проведенные в нашей стране за годы независимости, созидательная работа, высокий экономический рост, устойчивая реализация нашей национальной концепции научного развития привели к повышению уровня развития азербайджанской науки.

Интеграция научных областей, развитие научных знаний в различных направлениях, укрепление общественно-политических связей с зарубежными странами также повлияли на развитие терминологической базы в областях науки. В статье подчеркивается важность стилистически и лексически правильного понимания каждого слова и выражения при понимании общественно-политических текстов.

V.A.Babayeva

Ways of formation of political terms in the Azerbaijani language

Summary

The article examines the ways in which foreign political terms enter the Azerbaijani language and shows that this linguistic phenomenon has become more intensive since the early 1990s. In general, the vocabulary of any language is enriched by both newly released films and periodicals. Socio-political events in the world influence the language of nations that are not excluded from those events. The economic, political, cultural development of the society, the expansion of interstate relations contribute to the enrichment of every language. This enrichment is reflected in everyday vocabulary, as well as in political terms.

The article notes that at the end of the XX century, the Republic of Azerbaijan regained its independence, established political, economic and cultural ties with foreign countries and accelerated the process of globalization, enriching the lexical base of the Azerbaijani language. Successful reforms carried out in our country over the years of independence, creative work, high economic growth, sustainable implementation of our national scientific development concept have raised the level of development of Azerbaijani science.

The integration of scientific fields, the development of scientific knowledge in various directions, the strengthening of socio-political relations with foreign countries also influenced the development of the terminological base in the fields of science. The article emphasizes the importance of stylistically and lexically correct understanding of each word and expression in the understanding of socio-political texts.

Rəyçi: filol.f.d. A.S.Seyidova

Redaksiyaya daxil olub: 07.06.2022

R.Y.ƏLİYEVƏ

dissertant

e-mail: aliyevaroya@hotmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

OKSİMORON VƏ DİGƏR ÜSLUBİ VASİTƏLƏR**Açar sözlər:** oksimoron, epitet, paradoks, təzad, metafor, bədii üslub.**Ключевые слова:** оксюморон, эпитет, парадокс, антитеза, метафора, художественный стиль.**Key words:** oxymoron, epithet, paradox, antithesis, metaphor, artistic style.

Bəzi tədqiqatçılar oksimoronu müstəqil üslub vasitəsi hesab etmir və onları xüsusi epitetlər qrupuna aid edirlər (5, s.159).

Əksər hallarda oksimoron digər üslub vasitəsi paradoks ilə eyniləşdirilir. Bəzi tədqiqatçılar oksimoronu metafora ilə tutuşdururlar. Bəziləri isə oksimoronu antitezanın fərqli istifadə forması kimi qəbul edilirlər (7, s.7-12).

T.Əfəndiyeva da epitetlərin bədii üslubda oksimoron barədə yazır ki, epitet bədii üslubda oksimoron yaradan vasitədir. Bunlar bir-biri ilə birləşməsi mümkün olmayan sözlərdir ki, yazıcının qələmi altında qəribə tərkiblər təşkil edir. Şübhəsiz ki, bu cür birləşmələrin əmələ gəlməsi üslubi tələbatlarla əlaqədardır. Belə ki, yazıçı daha qabarıq və parlaq təsvir vasitəsi yaratmaq, bir sıra məqamlarda satirik tonu qüvvətləndirmək, bəzən fikrini kəskin formada ifadə etmək üçün əslində anlayışları yaxınlaşdırır. Həmin priyom sayəsində əmələ gələn təsvir mənalı və təsirli olur. Bu cür fərdi ifadələr müəllifin üslubunu daha tez tanıtdırır.

Dildə daha çox oksimoron və metafora, oksimoron və epitet, oksimoron və paradoks üslubi vasitələrin birləşmələri yer alır. Məsələn, özündə oksimoron və epitet üslub vasitələrini birləşdirən “*kindly grimness*” konstruksiyasına nəzər salaq:

When young Rockwall entered the library the old man laid aside his newspaper, looked at him with a kindly grimness [...] (O. Henry)

Məlum olduğu kimi epitetin əsas üslubi funksiyası – əşya və ya hadisə haqqında təsəvvürün emosional cəhətdən qiymətləndirilməsini konkretləşdirmək və fərdiləşdirməkdir. Bu funksiyadan əlavə “*kindly grimness*” konstruksiyası təsvir olunan personajın – işindən uzaqlaşan fabrika sahibi Rokuellin daxili ziddiyyətlərini açıqlayır.

Oksimoron və paradoksun birləşmə imkanlarını “*seven deadly virtues*” ifadəsinin təhlili üzərində göstərmək olar:

‘Beer, the Bible, and the seven deadly virtues have made our England what she is’. (O.Wilde)

“*Deadly virtues*” atributiv konstruksiya üzvlərinin anlayış uyğunsuzluğu “*mənəvi, saf*” (“*virtues*”) “*natəmiz, ölümcül günah*”, (“*deadly*”) ilə qarşı qarşıya qoyulmasından irəli gəlir. Bu ifadə “*deadly virtues*” birləşməsinin komponentlərinin mənalılarının kontrastından əlavə, həm də frazeoloji vahidin (bibleizm “*deadly sins*”) desemantikləşməsinə yəni paradoksun fərdi yaranma mexanizmini nümayiş etdirir.

Oksimoron və metaforanın birləşməsinə “*the noble family of swine*” ifadəsinin üzərində araşdıraraq:

Piggy needs but a word. When the girls named him, an underservinq stigma was cast upon the noble family of swine. (O. Henry)

“*Noble swine*” oksimoronun məcmu mənasının tətbiqi zamanı “*swine*” ismin məcazi metaforik mənası istifadə olunur. Bu leksik vahidin mənfi konnotativ mənası “*noble*” sifətinin (ironiya ilə istifadə olunan) müsbət konnotativ dəyərini dəyişir və onu “*ignoble*”-la çevirir.

Onda gələn kontekstdə personajın animalistik “*Piggy*” ləqəbinin və “*undeserving stigma*” birləşməsinin neqativ konnotasiyaları mənfi qiymətləndirmənin “*üstünlüyünü*” təmin edir.

Onu da qeyd etmək istərdik ki, fikrimizcə hər yazıçı bu kimi məcazları düşünərək bir araya gətirmirlər. Yəni heç bir yerdə işlənməsi mümkün olmayan, ancaq hər hansı bir yazıçının təxəyyülünün məhsulu olan və qələmi ilə sözlər vasitəsilə ifadə olunan oksimoronlar düşünüləndən də yaradıla bilər.

Oksimoronlar fikir müxtəlifliyini, axtarış uğrlarını təsdiqləyir, təkrardan, yeksənəlikdən uzaqlığı göstərir. Bu da tamamilə təbiidir, belə fərdi ifadələr olmasa, ayrı-ayrı yazıçıların dilindən üslubundan bəhs etmək lazım gəlməzdi. Məhz yazıçıların işlətdikləri fərdi ifadələr onların üslubunu müəyyənləşdirir. Əgər dildə olan bütün sözlər, ifadələr yazıçılar tərəfindən eyni formada, məzmununda işlənsə idi, onda bədii əsərlərin dili yeksənək olardı və ədəbi dilin söz ustalarının yaratdığı söz və ifadələr hesabına zənginləşməzdi.

Oksimoron barədə T.Hacıyev yazır ki, bədii qrammatik təyinlərlə bağlı maraqlı cəhətlərdən biri oksimoron hadisəsində təzahür edir. Bu xüsusiyyət təyinlə təyinlənən arasında məntiqi uyğunsuzluqdan ibarətdir, keyfiyyət daxili semantik cəhətdən obyekt və subyektlə uyşmur, hərəkətlə onun icra tərzini bir-birinə yaraşdırır. Təyin təyinlənənin qarşısında qərribə görünür və bu qərribəlik gülüş doğurur. Qrammatik konstruksiyanın komponentləri arasında qeyri təbii mənə səmtlənməsi işəedici vasitəyə çevrilir.

Fikrimizcə, gülüş doğuran bu kimi təyinlənmələr vasitəsi ilə həm yeni sözlər yaranır, eyni zamanda da bədii əsərlərin dili zənginləşmiş olur.

Lakin bəzən T.Hacıyevin yazdığından fərqli olaraq, bu “səmtlənmə” təkcə “işəedici vasitə”yə deyil, yüksək istəkdən, pərəstişdən yaranan vasitəyə çevrilir.

Kuxarenko həmçinin feillərin işləndiyi oksimoronların mövcudluğundan da yazır. Məsələn: “*to shout mutely*” (I.Shaw), “*to cry silently*” (M.Wilson) kimi feili birləşmələr fikri gücləndirir, bu da o nəticəyə gətirib çıxarır ki, oksimoron epitetin xüsusi bir formasıdır (4).

Kuxarenkonun irəli sürdüyü bu fikirlə razılaşırıq və ifadə etmək istəyirik ki, oksimorondan bəhs edərkən məhz “sifət+isim” strukturu ilə kifayətlənməməliyik. Çünki tədqiqat nəticəsində bir çox başqa strukturlara da rast gəlirik.

Lakin oksimoronun özəlliyi ondadır ki, natiqin, yazıçının subyektiv nöqteyi-nəzəri belə söz birləşməsinin bu və ya digər üzvü vasitəsilə ifadə edilə bilər. Oksimoronun orijinallığı və özəlliyi qeyri-təyinli birləşmələrdə xüsusilə aşkar olur: “*the street damaged by improvements*” (O.Henry) və ya “*silence was louder than thunder*” (J.Updike) kimi ifadələr tez-tez semantik ziddiyyəti ifadə etmək üçün işlədilir (4, s.60-61).

Nümunələrdən də görüldüyü kimi oksimoron müxtəlif formalarda təzahür edə bilər. Bu düşünürük ki, daha çox yazıçının istəkləri əsasında formalaşır.

İ.V.Arnold isə epitetin, metafora, metonimiya və sineqdoxa kimi sırf leksik bədii ifadəsi deyil, leksik-sintaktik məcaz olduğunu qeyd etsə də, oksimoronu trop anlayışından daha geniş anlayış olan “natamam struktur”a daxil edir. Bu termin dilçiliyə N.Xomski tərəfindən gətirilmişdir (1, s.88-97).

İ.V.Arnold qeyd edir ki, oksimoron yaxud oksimoron iki ziddiyyətli sözün birləşməsindən ibarət məcazdır, təsvir olunan əksmənalılığını açır. Məsələn:

Harriet turned back across the dim garden. The lightness light looked down from the night sky. (I.Murdoch)

İngilis poeziyasında və nəsrində oksimorona hər zaman rast gəlmək olar. XVI əsərdə E.Penser yazırdı:

“And painful pleasure turns to pleasing pain.”

Xarakteriooloji funksiyada oksimorondan geniş istifadə olunur. İngilis yazıçısı və tənqidçisi E.Heminqveynin “Fiesta” romanında əsas qəhrəman Ceykin əks xarakterinə baxaraq onu

belə adlandırır: “*self-consciously, unself-conscious, boastfully modest and he-man*” (1, s.94).

Natamam quruluşun gözlənilməzliyi semantik uyğunlaşma olmadıqda da ola bilər. Məsələn: “*He had a face like a plateful of mortal sins.*” (B.Behan)

“*A plateful of mortal sins*” birləşməsi semantik uyğunsuzdur, necə ki, birinci komponent qidaya aiddir, ikinci komponent isə abstrakt kimi dini-estetik sferaya aiddir.

Danışıq oksimoronunda “*terribly smart*”, “*awfully beautiful*” semantik uzlaşma tamamilə olmaya bilər, belə ki, birinci komponent leksik-denotativ mənasını itirib, eyni zamanda ekspressiv konnotasiyasını gücləndirib və saxlayıb.

Leksik mənalara pozulması dərin dəyişməsi ilə də ola bilər: “*worst friend*”, “*best enemy*” fəlsəfi cəhətdən əgər insanın yaxşı dostu varsa, bəs nə üçün pis dostu olmasın? Amma “*worst friend*” natamam struktur, eləcə də oksimoron kimi qəbul olunur (1, s.95).

Məntiqə bir-birinə zidd olan sözlərin birləşməsi nəticəsində meydana çıxan və əsasən üslubi tələbatlarla əlaqədar olan oksimorona klassik ingilis poeziyasında da rast gəlinir.

*How can I return in happy plight,
That am debarr'd the benefit of test? (6, s.737).*

*And the shout of fierce thousands in joyous ire:
Silence-hark to the signal fire (3, s.316).*

Yuxarıda verilmiş nümunələrdə “*happy plight*”, “*joyous ire*” oksimorondur.

Bildiyimiz kimi oksimorona Azərbaycan ədəbiyyatında da rast gəlmək olar. Məsələn:

*İsgəndər içərdi.
Ləqəbi də kefli İngəndərdi.
Gecə-gündüz düşündürürdü onu,
Diri ölümlərin dərdi. (R.Rza).*

Şeir parçasında gördüyümüz “*diri ölümlər*” konkret olaraq oksimorona bariz nümunədir. R.Rza oksimorondan məharətlə istifadə etməklə dövrün iç üzünü bir növ ifşa etmişdir.

Tropun ən maraqlı növü olan oksimoronun Azərbaycan dilinə hansı səviyyədə tərcümə olunması maraq doğurur.

*Thus utter'd Coumourgi, the dauntless vizier,
The reply was the brandish of sabre and spear,
And the shout of fierce thousand in joyous ire:
Silence-hark to the signal-fire.*

Bu nümunədə “*joyous ire*” oksimorondur. İngilis dilinin izahlı lüğətində “*joyous*” sözü “*very happy, causing people to be happy*” kimi izah olunur ki, bu da Azərbaycan dilinə “*şən, şad, sevincli*” kimi tərcümə olunur. “*Ire*” sözü “*anger*” sözünün yerinə poeziya dilində işlədilən və artıq arxaıqlaşmış sözdür. “*Anger*” sözü lüğətdə “*the strong feeling that you have when something has happened that you think is bad and unfair*” kimi izah olunur. Azərbaycan dilində bu söz “*qəzəb, hirs*” deməkdir. Göründüyü kimi, məntiqə bir-birinə zidd olan sözlər (“*joyous*” “*şən*” “*ire*” “*qəzəb*”) birləşərək oksimoron əmələ gətirmişdir.

A.Aslanov bu parçanı aşağıdakı kimi tərcümə edir:

*Sevinc bağırtısı gəzdi səhranı,
Coşdu ürəklərin qəzəbi, kini.
Sakitlik dayanıb gözləyir hamı
“Ataş!”-kəlməsini, “hücum!” əmrini (2, s.144).*

Tərcümədən aydın olur ki, transformasiya zamanı oksimoron öz əksini konkret olaraq tapmamışdır. Mütərcim obrazı bəndin birinci (*“sevinc bağirtəsi”*) və ikinci (*“ürəklərin qəzəbi”*) misrasında verməyə çalışmış, lakin orijinaldakı konstruksiya (*“sifət+isim”*) pozulduğundan bu uğursuz alınmışdır.

Oksimoron məcazın ən maraqlı növlərindən biri olsa da, göründüyü kimi, tərcümədə öz əksini tapmır. Transformasiya zamanı oksimoronun quruluşu dəyişdirilir ki, bu da orijinaldakı obrazlığın itməsinə gətirib çıxarır. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə oksimoron əsasən sadə epitet kimi verilir.

Odur ki, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, oksimoron dövrün tələblərinin gizli qapısıdır. Bu qapını açmaq üçün təzadlardan istifadədə yaradıcı adamın öz üsulu olmalıdır. Oksimoron ən çox o halda işlədilir ki, nitq predmetinin mürəkkəb təbiətini və ya əksikliyinə, nəyə isə zidd olduğunu göstərmək lazım gəlir.

Ədəbiyyat

1. Арнолд И.В. Стилистика современного английского языка. Ленинград: «Просвещение», 1981, 295 с.
2. Bayron G.Q. Şərq poemaları. Bakı: “Uşaq gənc nəşr”, 1959, 196 s.
3. Byron. G.G. The poetical works of Lord Byron. London: Oxford, 1912, 924 p.
4. Kukhareno V.A. A book of practice in stylistics. Moscow, 1986, 144 p.
5. Qolubina (Голубина, Ксения Владимировна), Когнитивные основания этикета в художественном тексте: На материале англояз. худ. Прозы., кандидат филологических наук, Moscow, 1998, стр.159
6. Shakespeare W. The works of Shakespeare. Moscow, 1937, 842 p.
7. Татанова, Лариса Ивановна, Дискурсивные характеристики оксюморона в англоязычной художественной литературе, автореферата по ВАК РФ 10.02.04, кандидат филологических наук., Москва, 2006, 24 с.

Р.Я.Алиева

Оксюморон и другие стилистические приемы

Резюме

В статье рассматривается отношение стилистического приема оксюморона к другим стилистическим приемам.

На протяжении всей истории некоторые исследователи не рассматривают оксюмороны как самостоятельный стилистический прием и относят их к особой группе эпитетов.

В большинстве случаев оксюморон отождествляют с другим стилистическим приемом, парадоксом. Некоторые исследователи отождествляют оксюморон с метафорой. Некоторые рассматривают оксюморон как другое использование антитезы.

В языке больше сочетаний оксюморонов и метафор, оксюморонов и эпитетов, оксюморонов и парадоксов.

В статье мнения ряда лингвистов по данной теме обосновываются избранными примерами из литературных произведений.

В результате становится ясно, что оксюморон – это уникальная стилистическая фигура, хотя и имеющая сходство с другими стилистическими приемами. Оксюмороны подтверждают разнообразие мнений, успешность поиска, показывают дистанцированность от повторения и монотонности. Это совершенно естественно, без таких отдельных выражений не было бы необходимости говорить о языке и стиле отдельных писателей. Именно отдельные выражения, используемые писателями, определяют их стиль. Если бы все слова и словосочетания языка употреблялись писателями в одинаковой форме и содержании, то язык художественных произведений был бы однообразен и литературный язык не обогащался бы словами и словосочетаниями, созданными мастерами слова.

R.Y.Aliyeva

Oxymoron and other stylistic devices
Summary

The article deals with the relation of the stylistic device of oxymoron to other stylistic devices.

Throughout history, some researchers do not consider oxymoron as an independent stylistic device and classify them as a special group of epithets.

In most cases, oxymoron is identified with another stylistic device, a paradox. Some researchers equate an oxymoron with a metaphor. Some see the oxymoron as another use of the antithesis.

The language has more combinations of oxymoron and metaphors, oxymoron and epithets, oxymoron and paradoxes.

In the article, the opinions of a number of linguists on this topic are substantiated by selected examples from literary works.

As a result, it becomes clear that the oxymoron is a unique stylistic figure, although it has similarities with other stylistic devices. Oxymoron confirm the diversity of opinions, the success of the search, show distance from repetition and monotony. This is quite natural, without such separate expressions there would be no need to talk about the language and style of individual writers. It is the individual expressions used by writers that determine their style. If all the words and phrases of the language were used by writers in the same form and content, then the language of literary works would be monotonous and the literary language would not be enriched with words and phrases created by the masters of the word.

Rəyçi: filol.f.d., prof. L.Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 07.09.2022

Ə.M.FƏRZƏLİYEVƏ
e-mail: adelya05@hotmail.com

Odclar Yurdu Universiteti
(Bakı şəh. Koroğlu Rəhimov küç., 45)

NİTQ JANRI VƏ NİTQ AKTI ÜNSİYYƏTİN ƏSAS ELEMENTLƏRİ KİMİ

Açar sözlər: performativ, konstativ, lokutiv, illokutiv, perllokutiv.

Ключевые слова: перформативное, констативное, локативное, иллокутивное, перлокутивное.

Key words: performative, constative, locative, illocutionary, perlocutionary.

XX əsrdə dilçilik sahəsində bir sıra əsaslı tədqiqatlar aparılmışdır. Bunlardan biri də nitq aktı və nitq janrı nəzəriyyəsi idi.

Nitq aktı nəzəriyyəsi dedikdə, ilk növbədə nitq fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Oksford dilçilik məktəbinin nümayəndəsi C.Ostin nitq aktı ilə nitq nəzəriyyəsini sintez etmişdir. C.Ostinin fikrincə, onun tədqiq etdiyi cümlələr nəyinsə sadəcə təsviri və yaxud nə haqqındasa məlumat vermək deyildir. Nitq aktını performativ adlandıran C.Ostin bu zaman istifadə edilən feilləri müvafiq olaraq performativlər (latın dilində performo – hərəkət edirəm) adlandırmışdır (10, s.22). Performativlərin klassik nümunələrinə müharibələrin elanı, vəsiyyətlər, and içmələr, duelə çağırışlar, üzrxahlıqlar, başsağlıqları, dəvətnamələr və təbrikləri aid etmək olar.

Filosofun fikrincə, hisslər aldadıcı ola bilər və bu səbəbdən onlara tam etibar etmək olmaz. O, gündəlik nitq modelində “reallıq” və “xəyal” hadisələrini diqqətlə öyrənmiş, “görmək”, “görünür”, “baxmaq” (*to seem, appear, look*; «*являться*», «*казаться*», «*выглядеть*») kimi sözlərin işlənmə sistemini ətraflı tədqiq edərək, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “reallıq” və obyektin “illüziyası” kontekstdən asılı olaraq mənanı dəyişir. C.Ostinin gəldiyi nəticə: *problem duyğu qavrayışlarının etibarlılığında və ya yanlışlığında deyil, nitq təriflərinin mənalı və ya anlaşılmazlığındadır*. C.Ostinin “performativlər” adını verdiyi sözlər toplusunun kəşfi tədqiqatda çox mühüm rol oynamışdır (10, s.25).

Performativ bir hərəkətə bərabər olan bir mühakimədir. Con Ostin qeyd edir ki, əgər feillər birinci şəxsin tək formasındadırsa, o zaman ifadənin doğruluq və ya yanlışlıq funksiyasını ləğv edərək özləri reallığa çevrilirlər. Gündəlik nitqdə dil müxtəlif hərəkətləri yerinə yetirmək üçün alət kimi istifadə olunur: salamlamaq, üzr istəmək, əmr vermək, vədlər vermək və s. İnsan bu ifadələri deyəndə hərəkəti təsvir etmir, yerinə yetirir. Başqa sözlə, “*Sizə söz verirəm*” (*I promise you*; *Я обещаю вам*) ifadəsi performativ, “*O, ona söz verdi*” (*He promised him*; *Он пообещал ему*) ifadəsi isə konstativdir (10, s.26).

Söyləmləri performativ və konstativlərə bölməni qəbul etməyən C.Ostin onların aşağıdakı linqvistik təsnifatını və üç səviyyəsini müəyyən etmişdir: lokutiv, illokutiv və perllokutiv (10, s.31).

“Lokutiv səviyyə” (latınca locutio – “danışan”) grammatik qaydalara və mənaya uyğun olaraq səslərin əmələ gəlməsini, sözlərin işlənməsini və onlar arasında əlaqənin qurulmasını nəzərdə tutur.

“İllokutiv səviyyə” sözləmin kommunikativ məqsədini, yəni hansı məqsədlə deyildiyini bildirir. Belə görünə bilər ki, lokutiv səviyyə konstativlərə, illokutiv səviyyə isə performativlərə uyğun gəlir. Lakin C.Ostin bu fikri qəbul etməyərək belə hesab edir ki, konkret sözləmi birmənalı olaraq performativ və ya konstativ hesab etmək olmaz, çünki onlar kontekstdən asılı olaraq dəyişə bilər.

İllokutiv nitq aktının xarakterik xüsusiyyətlərini sistemləşdirən filosof illokutiv gücə malik olan feilləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır:

1. Mühakimə, qərar bildirən feillər (*verdicts, any judgments, decisions*);
2. Təsir, güc bildirən feillər (*exercitives, expression of influence, manifestation of power*);
3. Vəd, niyyət bildirən feillər (*commissions, promises, obligations and intentions*);
4. Sosial münasibət, davranış bildirən feillər (*behaviors, attitudes of social behaviors*);
5. Müzakirə, sübut, səbəb bildirənlər (*exposures, results of discussions, evidence, clarification of reasons*);

“Perlokutiv səviyyə” (lat. per locutio) arzu olunan nəticəni əldə etmək üçün adresata şüurlu təsir göstərən əlavə ifadə vasitələrinin məcmusudur.

Danışq vasitəsilə insanlar müəyyən nəticələr əldə edə bilirlər: onları əhatə edən hər yerdə və dinləyicinin süurunda dəyişiklik yarada bilirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, danışq zamanı adresant qarşısına qoyduğu məqsədə heç də həmişə çatı bilmir. Danışq zamanı real nəticələr əldə edildiyi təqdirdə nitq aktı perlokutiv hesab edilir.

Nitq aktının hər üç səviyyəsinin eyni cümlədə olması çox vacibdir. Belə ki, lokutiv akt icra edildiyi təqdirdə eyni zamanda illokutiv akt da icra edilir: danışan sual verir, suala cavab verir və yaxud hansısa fikrə münasibət bildirir. İllokutiv səviyyənin perlokutiv səviyyədən əsas fərqi onların adresata necə təsir göstərmələrindən asılıdır. Məsələn, illokutiv səviyyədə xəbərdarlıq və ya əmr bildirildiyi halda, perlokutiv səviyyədə, hədə-qorxu gəlmək, inandırmaq, məcbur etmək kimi mülahizələr irəli sürülür. Müqayisə edək:

1. Lokutiv akt: *O, mənə dedi ki, mən kitab oxumaıyam.* («Он сказал, что мне нужно прочитать книгу»; *He told me that I need read the book*”.

2. İllokutiv akt: *O, təkid etdi ki, mən kitab oxuyum.* “«Он настоял, чтобы я прочитал книгу». “*He insisted that I read the book*”.

3. Perlokutiv akt: *O, mənı kitab oxumağa məcbur etdi.* «Он заставил меня читать книгу» “*He made me read the book*”.

Beləliklə, nitq aktı nitqin köməyi ilə həyata keçirilən prosesdir. O, bir neçə komponentdən (locutiv, perlocutiv, illocutiv) ibarətdir. Nitq aktı nəzəriyyəsi kommunikatıv vəziyyətin orijinal modelini təklif edir: ünsiyyətin ənənəvi komponentləri – danışan, dinləyici, nitqin özü ilə yanaşı, nitqin şərtlərini, məqsədini və nəticəsini vurğulayır.

Nitq aktı nəzəriyyəsinin əsas problemlərindən biri nitq aktını konstativlərdən (hərəkəti təsvir edən feillər) fərqləndirən meyarların müəyyənəşdirilməsi ilə bağlıdır. Nitq aktının əsas əlamətlərindən biri onun illokutiv məqsədinin olmasıdır. Eyni cümlə danışanın müxtəlif illokutiv məqsədini bildirə bilər və bu məqsədlər müvafiq feillər vasitəsilə təsvir edilir. Beləliklə, hər bir nitq aktının konkret məqsədi vardır (6, s.253).

Eyni cümlə kontekstdən asılı olaraq müxtəlif illokutiv daşıya bilər. Bu zaman kommunikantlar, tələffüz vaxtı da fərqli olacaqdır. C.Serl və D.Vandervekenin fikrincə, tələffüz konteksti 5 elementdən ibarətdir: danışan, dinləyici, zaman, məkan və bütün bu elementlərin xüsusiyyətləri. Bu əlavə xüsusiyyətlərə nitq dünyası deyilir (11, s.242).

M.Qlovinskayanın xüsusi qeyd etdiyi nitq aktının ikinci əlaməti “nitq” anlayışı ilə bağlıdır. Əgər feil ilk mənada nitq feli deyilsə, yəni o, həm nitq, həm də qeyri-nitq kimi yozula bilən bəzi davranış hərəkətlərini bildirirsə (*ümid vermək, məcbur etmək; to give hope, to force; подавать надежду, принуждать*), onda o da nitq aktı deyildir. Bundan əlavə, nitq feili məcazi mənada işlənirsə və ya daxili nitqə, hisslərə, hərəkətlərə aiddirsə, o da nitq aktı sayılmır (6, s.254).

Nitq aktları nəzəriyyəsində nitq aktı dedikdə, çox vaxt yalnız performativlər, yəni nitq aktının yerinə yetirildiyi feillər başa düşülür. Performativlər nitq aktı kimi bir çox tədqiqatçıların diqqət obyektinə çevrilmişdir.

Performativlərin əsas əlamətlərindən biri formal əlamətdir. Nitq aktı nəzəriyyəsini tədqiq edən dilçilərin böyük əksəriyyəti belə hesab edirlər ki, performativlərin formal əlaməti feilin xəbər şəkli, indiki zaman birinci şəxsin təkində öz əksini tapır.

Performativlərin ikinci əlaməti onların sosial şərtlənməsidir. Dilçilik ensiklopediyasında qeyd edilir ki, performativlər sosial konvensiyalara əsaslanır. Ona görə də, onları tələffüz etməklə natiq öz üzərinə müəyyən öhdəliklər götürür. “*Mən bir daha izah edirəm*” (“*Я еще раз объясняю*», “*I’m going to explain once more*”) cümləsi yeni sosial vəziyyət yaratmır. O, sadəcə olaraq məlum vəziyyəti bir də xatırladır. Lakin “*Mən elan edirəm*” (“*Я объявляю*», “*I announce*”) konkret adamın yeni fikri olduğundan o, performativ hesab edilir.

M.Y.Mixeyevin fikrincə, “Performativ feillər mütləq hansısa sosial əhəmiyyətli hərəkətə əsaslanmalıdır, əks halda həmin ifadə yalnız metatekst olmaqla, ifadəyə “*çatmır*” (9, s.219).

Nitq aktının üçüncü əlaməti həqiqət meyarının onlara şamil edilməməsi, dördüncü əlaməti isə onların uğurlu və uğursuz olmasındadır. Məsələn, aktyor səhnədə performativ söylədiyi halda, nəticələr real həyatda olduğu kimi olmur. Başqa sözlə, səhnədə, ədəbi əsərlərdə performativ nitq aktı olmur, çünki real dialoq şəraitində söylənmir. C.Serlə görə, nitq aktının uğurlu olub-olmamasını bilmək üçün danışanın bu nitq aktı zamanı hansı illokutiv məqsədlər güddüyünü və hansı məqsədlərə nail olmasını, habelə danışanın bu nitq aktını icra edərkən hansı psixoloji vəziyyətdə olmasını bilmək lazımdır (11, s.245).

Nitq aktının yuxarıda qeyd etdiyimiz əlamətləri dilçilər tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Belə ki, nitq aktının təsnifatı hələ də mübahisə mövzusu olaraq qalır. Bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, nə qədər illokutiv performativ varsa, bir o qədər də nitq aktı vardır (11, s.215). Digərləri isə belə deyirlər ki, nitq aktının təsnifatı onun əlamətləri və meyarları əsasında aparılmalıdır. Onların fikrincə, nitq aktının təsnifatı söyləmin illokutiv məqsədinə görə aparılmalıdır.

C.Ostin nitq aktını 5 (10), A.Vejbitska 6 (5), N.A.Bezmenova, V.İ.Gerasimov 5 (4) sinfə bölməyi təklif edirlər.

Nitq aktları nəzəriyyəsinin özünəməxsus davamı, nitqdə az-çox standart ünsiyyət formalarından istifadə etdiyimizi qeyd edən M.M.Baxtinin nitq janrları nəzəriyyəsi idi. Bu ideyanı inkişaf etdirərək alim nitq janrları nəzəriyyəsinin ilk fundamental müddəalarını da formalaşdırmışdır. M.M.Baxtin “nitq janrları” dedikdə “gündəlik həyat şəraitində istifadə edilən davamlı ünsiyyət formaları”nı nəzərdə tuturdu (3, s.256). Onun fikrincə, bizim gündəlik ünsiyyətimiz, əslində ondan əvvəl mövcud olan vəziyyətin təkrarıdır; ünsiyyət qurarkən biz hər dəfə Amerikanı kəşf etmirik, lakin əvvəlki ünsiyyət təcrübəsindən istifadə edirik. Sosial mühit yalnız ünsiyyət üçün müəyyən sözlərin seçilməsini müəyyən etmir, o, həm də onların əlaqəsinin zəruri formalarını, müəyyən vəziyyətdə həmsöhbətin iradlarına, jestlərinə və mimikalarına adekvat reaksiyanı təklif edir – “natiqə yalnız milli dilin formaları deyil, həm də onun üçün məcburi deyim formaları, yəni nitq janrları da verilir. Biz nitqimizi müəyyən janr formalarına salırıq. Ana dilimiz bizə necə verilirsə, nitq janrları da dillə bərabər insan şüuruna daxil olur. Danışmağı öyrənmək ifadə qurmağı öyrənmək deməkdir. Biz ayrı-ayrı söz və cümlələrlə deyil, ayrı-ayrı deyimlərlə danışırıq” (3, s.256).

Janr müəyyən bir deyim forması, cümlənin, ifadənin sabit qurulması növüdür. Müəyyən bir dilə sahib olmaq hər bir konkret vəziyyətdə nitqin qurulması formalarını bilməkdən ibarətdir. Ünsiyyət zamanı həmsöhbətlər mesajın və ya bəyanatın mövzusu, dil üslubu (dil vasitələri), kompozisiya vasitəsilə danışanların konkret şərtlərini və niyyətlərini əks etdirən bəyanatlar mübadiləsi aparırlar. Bu üç komponent bir-birindən asılıdır, ayrılmaz şəkildə bağlıdır və ünsiyyətin baş verdiyi sosial şəraitlə müəyyən edilir.

Nitq janrlarının sayı çoxdur. Onların sayının çoxluğu və müxtəlifliyi kommunikativ vəziyyətlərlə müəyyən edilir. Belə ki, nitq janrlarının sayı istifadə olunduğu insan fəaliyyəti sferasının inkişafından asılı olaraq arta və ya azala bilər.

T.V.Şmelyovanın qeyd etdiyi kimi, “bütün doğma dil daşıyıcıları nitq janrını intuitiv olaraq kifayət qədər aydın başa düşürlər: iki və ya üç nümunə verməyə dəyər və hər bir insanda hər şeyin ona aydın olduğu və nitq janrı ilə işləyə biləcəyi təəssüratı yaranır” (12, s.92).

Nitq janrının bir çox əlamətləri vardır. M.M.Baxtin bunların arasında məqsədyönlülük, bütövlük, tamlıq, reallıqla birbaşa əlaqə və başqalarının ifadələri ilə birbaşa əlaqə, semantik faydalılıq, ekspressivlik, tipiklik, təkrarlana bilən janr formalarını xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

M.M.Baxtinin qeyd etdiyi kimi, insan fəaliyyətinin hər bir sahəsi nitq janrlarının mürəkkəb, heterojen və açıq repertuarına malikdir. M.M.Baxtin nitqin əsas vahidinin cümlə deyil, sözlə, yəni nitq aktı olduğunu hesab edirdi. Onun fikrincə, cümlə ilə nitq aktı arasında ciddi fərqlər vardır. Belə ki, cümlə danışanın məqsədini, niyyətini bildirmir, o, birtərəflidir, yəni ona dinləyici cavab vermir. Nitq aktı isə bu-nun əksinə, həmişə ünsiyyəti, aktiv həmsöhbətin olmasını nəzərdə tutur. Əgər cümlə yalnız bir danışan tərəfindən tələffüz edilsə, nitq aktı ən azı iki (adresant və adresat) ünsiyyət subyekti arasında gerçəkləşir (3, s. 297).

Nitq janrının əsas xüsusiyyətlərindən biri də müəllif obrazıdır. Müəyyən nitq janrları üçün vacib şərt məhz nitq janrının standart layihəsinə “daxil edilmiş” və onun uğurla həyata keçirilməsini təmin edən ünsiyyət iştirakçısı kimi müəllif haqqında məlumatdır. Bu xüsusiyyət diferensiallaşdırılan imperativ nitq janrları üçün aktualdır və ilk növbədə, bəyanatın müəllifinin mövqeyinə, onun özü və həmsöhbətin onun haqqındakı fikrinə, onların arasındakı münasibətə əsaslanır. Deməli, sifariş müəllifin müəyyən səlahiyyətlərə malik olmasını nəzərdə tutur, tələb müəllifin müzakirə olunan hərəkətin yerinə yetirilməsi, öyrədilməsi ilə bağlı marağıdır.

Müəllif obrazının həmsöhbət tərəfindən tanınması və ya tanınmaması ya nitq janrının uğurla başa çatmasına, ya da uğursuzluğuna səbəb olur. Ünvan sahibinin “*Sən kimsən ki, mənə sifariş verirsən?*” sualı nitq janrı ilə həyata keçirildikdə sifariş lazımı səlahiyyətlərin tanınmaması deməkdir ki, bu da janrın uğursuzluğuna bərabərdir.

Nitq janrının digər əlaməti adresat (dinləyici) obrazıdır. İmperativ nitq janrları içərisində adresat-icraçı janrı üstünlük təşkil edir. Belə ki, əmr, məsləhət adresatın maraqlarına uyğun olduğu halda, o, adresat tərəfindən qəbul edilir, əks təqdirdə o, adresat tərəfindən etirazla qarşılanır.

Nitq janrının digər əlaməti keçmiş və gələcək obrazlarıdır. Nitq janrı nitq aktlarının müəyyən ardıcılığından ibarət olduğundan, keçmiş və gələcək obrazlar onun tərkibi əlamətlərindən hesab edilir. T.V.Şmelyova bu əlamətləri ünsiyyətin əvvəlki və sonrakı epizodları kimi başa düşür. Keçmişin obrazına ünsiyyətin başladığı zaman, həmçinin cavab, imtina, razılıq, təkzib və digər janrlara olan reaksiyalar daxildir. Gələcəyin obrazı ünsiyyətdən sonra baş verəcək hadisələri əhatə edir (12, s.91).

Nitq janrını digər əlaməti nitq janrının dilidir. Başqa sözlə, nitq janrının təşkil edən leksik və qrammatik vasitələr nəzərdə tutulur. M.M.Baxtinə görə, nitq aktları iki əsas əlamətlə (qəsdlilik və şərtlilik) müəyyən edilir. Onlar “nisbətən sabit tematik, kompozisiya və üslubi ifadə növləridir” (3, s.242). Nitq janrı bir neçə belə nitq aktından ibarət ola bilər. Hər bir nitq aktının öz mövzusu, quruluşu və üslubu olur (3, s.237).

M.N.Kojinanın “Nitq aktı və nitq janrı” əsərində haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, nitq janrının nitq aktından əsas fərqi ondan ibarətdir ki, “nitq ünsiyyətinin və onun vahidlərinin şərhində o (nitq janrı) psixoloji deyil, sosioloji mövqelərdə dayanır” (8, s.53).

A.Vejbitska nitq aktı və nitq janrı anlayışlarını statik, qısa, birdəfəlik, dinamik, davamlı və çoxdəfəlik kimi ifadələrə uyğun olduqlarını bildirir və belə hesab edir ki, bu problem ayrı-ayrı nitq aktları daxilində deyil, nitq janrı daxilində həll edilə bilər. O, belə bir fikrin tərəfdarıdır ki, nitq janrının tərkib hissəsi nitq aktlarından ibarət olur (5, s.101).

Beləliklə nitq aktı və nitq janrını tədqiq etdikdən sonra, biz aşağıdakı yekun nəticəyə gəldik: Nitq aktı və nitq janrı ünsiyyətin vacib elementlərindən biri olub, bir-birilə sıx əlaqəlidir. Nitq aktları nitq janrının struktur elementlərindən biridir. Bir nitq janrında bir neçə

nitq aktı ola bilər və hər bir nitq aktının öz illokutiv məqsədi vardır. Eyni nitq aktı müxtəlif nitq janrlarına daxil edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F. Semiotika. Studia Philologica. IV. Bakı: Mütərcim, 2010, 336 s.
2. Veysəlli F. Dil. Bakı: "Təhsil" NPM, 2007, 271 s.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979. 424 с.
4. Безменова Н.А., Герасимов В. И. Некоторые проблемы теории рече-вых актов // Языковая деятельность в аспекте лингвистической прагматики. М: Наука, 1984. С. 146-222.
5. Вежбицка А. Речевые жанры // Жанры речи. Вып. 1. Саратов: Колледж, 1997. С. 99-111.
6. Гловинская М.Я. Семантика глаголов речи с точки зрения теории речевых актов // Русский язык и его функционирование. Коммуникативно-праг-матический аспект. М.: Наука, 1993. С. 251-275.
7. Кодзасов С. В. Виды перформативности и их показатели // Логический анализ языка. Модели действий. М.: Наука, 1992. С. 141-158.
8. Кожина М. Н. Речевой жанр и речевой акт (некоторые аспекты и проблемы) // Жанры речи. Вып. 2. Саратов: Колледж, 1999. С. 54-60.
9. Михеев М.Ю. Перформативное и метатекстовое высказывание (или чем можно испортить перформатив) // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста. М.: Наука, 1990. С. 213-225.
10. Остин Дж.Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Теория речевых актов. М.: Прогресс, 1986. С. 22-129.
11. Серль Дж., Вандервекен Д. Основные понятия исчисления речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVIII. М.: Прогресс, 1986. С. 242-263.
12. Шмелёва Т.В. Модель речевого жанра // Жанры речи. Вып. 1. Саратов: Колледж, 1997. С. 88-98.
13. Encyclopedia of Language and Linguistics, 2nd edition, November, 2005, Editor-in-Chief: Keith Brown, USA.
14. file:///C:/Users/Admin/Downloads/rechevye-akty-i-rechevye-zhanry-sootnoshenie-ponyatiy.pdf

А.М.Фарзалиева

Речевой акт и речевой жанр как основные элементы общения

Резюме

Данная статья посвящена изучению речевого акта и речевого жанра, которые являются важными элементами общения. Теория речевых актов, которая стала широко изучаться в 20 в., рассматривает прежде всего функции речевой деятельности. Речевой акт – это процесс, который осуществляется посредством речи. Теория речевого акта, созданная синтезом теории речи и действия Дж.Остина, рассматривает традиционные модели общения: говорящий (адресат), слушающий (адресат), сама речь, цель, условие и результат выступления.

Три уровня речевого акта – локутивные, иллокутивные и перлокутивные уровни – отличают его (речевой акт) от предложения. Один и тот же речевой акт может совершаться в разных речевых жанрах и с разными иллокутивными целями.

Речевой жанр – определенная форма выражения, тип устойчивой конструкции предложения, словосочетания. Речевой жанр является общим, поскольку он принадлежит всем носителям языка, а речевой акт особенный, поскольку он принадлежит отдельным лицам. Речевой жанр может иметь несколько речевых актов, и каждый речевой акт может иметь свой локутивный, иллокутивный и перлокутивный уровень. В зависимости от контекста один и тот же речевой акт может иметь разные иллокутивные цели.

A.M.Farzaliyeva

Speech act and speech genre as the main elements of communication

Summary

This article is devoted to the study of speech act and speech genre, which are important elements of communication. The speech act theory, which began to be widely studied in the XX century, primarily considers the functions of speech activity. A speech act is a process that occurs through speech. The theory of speech act, created by the synthesis of the theory of speech and action by J. Austin, considers the traditional models of communication: the speaker, the listener, the speech itself, the purpose, condition and result of the speech.

Three levels of the speech act – locutionary, illocutionary and perlocutionary levels – distinguish it (speech act) from a sentence. The same speech act can be performed in different speech genres and with different illocutionary purposes.

The genre of speech is a certain form of expression, a type of stable construction of a sentence, phrase. The genre of speech is general because it belongs to all speakers of the language, and the act of speech is special because it belongs to individuals. The speech genre can have several speech acts, and each speech act can have its own locutionary, illocutionary and perlocutionary levels. Depending on the context, the same speech act can have different illocutionary purposes.

Rəyçi: dos. Ş.Ə.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 09.09.2022

Z.M.FƏRZƏLİYEVƏ
e-mail: zumrudf@hotmail.com

Qərb Universiteti
(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 31)

REKLAM MƏTNLƏRİ VƏ ONLARIN PRAQMATİKASI HAQQINDA

Açar sözlər: reklam, reklam mətnləri, pragmatika, nitq aktı, reklam şüarı.

Ключевые слова: реклама, рекламные тексты, речевые акты, рекламные слоганы.

Key words: advertisement, advertisement texts, speech acts, advertising slogans.

Ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dildən əsasən hadisələr barədə xəbər vermək, adresatı hansısa hərəkəti başlamağa/dayandırmağa sövq etmək, nəyisə qiymətləndirmək və s. üçün istifadə edir. Mövcud “dil hadisələrindən isə dilçiliyin məhz müasir istiqaməti olan pragmatika (praqmalinqvistika) çərçivəsində bəhs edilir” (3, s.29). “Pragmatika” sözü yunanca “əməl/iş” sözündəndir və onun predmeti hərəkətdə, canlı fəaliyyətdə olan dildir” (3, s.29).

Dilçiliklə yanaşı semiotikanın da tədqiqat sahəsi olan pragmatika lingvistik işarələrin fəaliyyəti ilə məşğul olur: burada “nitqdə lingvistik işarələrin fəaliyyəti və eləcə də danışan subyekt, adresat, onların ünsiyyətdə qarşılıqlı əlaqəsi və ünsiyyət situasiyası ilə bağlı məsələlər öyrənilir.

Praqmatika semiotika ilə ona görə əlaqədar hesab edilir ki, onun tədqiqat obyektı işarələr arasındakı əlaqələri öyrənir. İşarə başqa obyektin və ya münasibətin nümayəndəsi kimi çıxış edən maddi obyektədir. İstənilən işarə (lingvistik və ya qeyri-lingvistik) həm işarə edəndən, həm də işarə olunanndan ibarət olur.

G.N.Kuznetsovanın fikrincə, “Xüsusi təşkil edilmiş və dil və qeyri-dil işarələri sistemini təmsil edən reklam mətni insanların baxışlarını, vərdişlərini, həyat tərzini, davranış stereotiplərini və s. formalaşdıraraq, onlara güclü təsir göstərir (2, s.13). C.Liç (Jeffrey Leech) reklam dilini “funksional yüklənmiş dil” kimi müəyyənləşdirərək, reklam mətnlərinin pragmatik oriyentasiyaya malik olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, “reklam maddi məqsəd daşdığından, onun bu cür oxşar “yüklü” mətnlərə (məsələn, siyasi və ya dini çıxışlar) heç bir oxşarlığı yoxdur” (6, s.25).

Məhsulları və ya xidmətləri cəmiyyətə tanıtməyin ən mühüm yollarından biri reklamdan istifadə etməkdir və bu da xidmət və ya məhsulun miqyasını bildirmək üçün nəzərdə tutulmuş ünsiyyət forması kimi müəyyən edilir. İstehlakçıları cəlb etmək üçün əsas çıxış yolu şirkətlər tərəfindən maraqlı reklamlar hazırlamaqdır və bu yolda onlar bir-birilə daim yarışırırlar.

Praqmatikanın əsasını C.L.Ostinin (J.Austin) “nitq aktları haqqında təlim”i təşkil edir. Nitq aktı dedikdə adresata təsir edən şifahi və yazılı mesaj başa düşülür. Reklam şüarında lingvistik olmayan işarələrdən də istifadə olunur. Reklam şüarında müxtəlif işarələrin birləşməsi açıq (eksplisit) və gizli (implisit) mənanın formalaşmasına kömək edir.

1938-ci ildə Ç.U.Moris semiotikanın üç qolunu ayırmağı təklif etdi:

- 1) işarələr arasındakı əlaqəni öyrənən sintaksis;
- 2) işarə və ya işarəedənlə işarələnən arasında əlaqəni nəzərdən keçirən semantika;
- 3) işarə ilə onun şərhçisi, yəni işarələri yaradan, qəbul edən və anlayan arasında əlaqəni öyrənən pragmatika (7, s.401-410).

T.Van Deyk pragmatikanı “kontekstdə dil”in öyrənilməsi kimi şərh etmişdir. 1970-ci illərin əvvəllərində alimlər dilə “sosial kontekstdə reallaşan kommunikatıv qarşılıqlı əlaqə vasitəsi” kimi baxılmasına daha çox diqqət yetirməyə başladılar. Bu baxımdan L.Vitqenşteynin bu məsələ ilə bağlı yaranmış postulatına görə, “bir söyləmə yalnız onun istifadə edildiyi kon-

tekst əsasında izah edilə bilər, çünki söyləmin mənasını dərk etməklə yanaşı, situasiyanın rolunu və onun qonşu cümlələr kontekstində mənasını müəyyən etmək vacibdir” (3, s.30-31).

A.Y.Maslova bəzi ilkin ideyaların lingvistik pragmatikanın müxtəlif sahələri üçün ümumi olduğunu göstərmişdir:

1) lingvistik ünsiyyətə adekvat təsviri üçün əsas anlayış fəaliyyət anlayışdır;

2) dil ünsiyyət iştirakçılarının dinamik qarşılıqlı əlaqə vasitəsidir;

3) dilin fəaliyyət göstərməsi onun istifadəsinin situasiya konteksti ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır (3, s.32).

Y.S.Stepanovanın tədqiqatında pragmatikanın tədqiqat obyektini iki anlayışa diqqətini cəmləndirir:

a) pragmatika həm “ən yaxşı təsir yaratmaq üçün mövcud repertuardan lingvistik vasitələrin seçilməsinə” baxır”,

b) pragmatika həm də semantika və sintaksisin “gizli” formada öyrəndiyi problemləri “saf” formada araşdırır” (5, s.47).

V.I.Karasikin pragmatikada üç istiqaməti fərqləndirmişdir:

1) konversasiya (nitq aktı);

2) funksional (ritorik-üslubi);

3) psixolingvistik (nitqin yaranması və qavranılması) (2, s.119).

Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, pragmatikanın əsas anlayışlarından biri kommunikativ situasiyadır və o, insanı “nitq fəaliyyətinə sövq edən situasiya” kimi başa düşülür. Kommunikativ situasiyanın əsas komponentlərinin bölgüsü A.Y.Maslova tərəfindən aparılmışdır: ünsiyyət tərəfdaşları/partnyorları (kommunikantlar), kommunikativ niyyətlər (ünsiyyətin məqsədləri), əşyavi komponent situasiyalar kimi gerçəkliyin yeri, vaxtı və şəraiti. Kommunikativ situasiyanın ən mühüm komponenti ilk növbədə kommunikativ-pragmatik konteksti təşkil edən ünsiyyət iştirakçılarıdır (kommunikantlar) (3, s.35).

Bu sahədə maraqlı bir araşdırma Dian Esti Prativi tərəfindən aparılmışdır. O, 2006-cı ildə nəşr olunan “Aneka” jurnalında “Geyim Reklamı Sloqanlarına dair Pragmatik Tədqiqat” adlı araşdırma ərsəyə gətirmişdir. Bu tədqiqat işinin məqsədi geyim reklamına dair şüarların formalarını və onların məqsədini müəyyən etmək olmuşdur. Şüarların məramını təsvir edərkən o, nitq aktı nəzəriyyəsindən, xüsusən də lokasiya və illokasiyadan istifadə etmişdir (8, s.12-14).

Nitq təsirinin geniş tətbiq olunduğu sahələrindən biri reklam hesab edilir. Nitq təsiri nəzəriyyəsində ondan çıxış etmək lazımdır ki, hər bir ünsiyyət aktında, ünsiyyət iştirakçıları həmsöhbətin fəaliyyətini tənzimləyən qeyri-nitq məqsədlərə can atırlar.

P.B. Parşin (П.Б.Паршин) nitqin təsiri üçün aşağıdakı şərtləri qeyd edir:

1) Psixoloji. İnsan şüuru niyyətlərin və hərəkətlərin rolunu həddən artıq qiymətləndirməyə, obyektiv halları və təsadüfləri lazımınca qiymətləndirməməyə meyillidir;

2) Koqnitiv. İnsanda müəyyən bir dünya modeli vardır ki, manipulyator bu modeldən öz məqsədlərinə çatmaq üçün asanlıqla istifadə edə bilər;

3) Məntiqi. Lingvistik söyləmlərin başa düşülməsi qəsdən səhv istiqamətə yönəldilə bilən məntiqi nəticənin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır;

4) Sosioloji; Cəmiyyətdə mövcud olmalıdır.

5) Kommunikativ-semiotik. Dildə mövcud olan, demək olar ki, hər hansı formal fərq əhəmiyyətli hala gətirilə bilər, eyni zamanda müəyyən şərtlər altında, dialoqun iştirakçıları onlara etinasızlıq göstərdikdə, hətta əhəmiyyətli fərqlərdən də qaça bilər;

6) Struktur-semiotik. Hər bir semiotik sistem təkcə gerçəkliyi ifadə etmir, həm də onu şərh edir, eyni bir situasiya müxtəlif cür şərh oluna bilər, danışan bunu istəmədən, öz şərhini çatdırır (2, s.93).

Dil quruluşunun istənilən aspekti nitqə təsir aləti kimi xidmət edə bilər. Zəngin lüğət tərkibi, metaforalar, jarqonlar, ritorik vasitələr, həmçinin fonosemantika (səslərin assosiativ komponentindən istifadə etməklə), metaqrafemika (mətnin diaqonal düzülüş forması, kursiv)

köməyi ilə adresata təsir etmək tam mümkün olur.

Reklam kommunikasiyası istehlakçı ilə reklamçı arasında ünsiyyət prosesidir. Bu vəziyyətdə tədqiqat obyektı məndir. Reklam mətninin tərkib hissəsi isə reklam sloqanı və ya şüarıdır.

İ.L.Vikentiyevin fikrincə, kommunikatıv təsir prinsipi üç əsas komponentdən ibarətdir:

1. Reklam mesajı reklam edilən məhsulun əksər xüsusiyyətləri haqda məlumat verməli, alıcıya “məhsul almaqla müəyyən fayda əldə etmək olar” fikrini aşılmalıdır.
2. Təklifin uğuru istehlakçıya unikal təklif təqdim etməklə bağlı olmalıdır.
3. Təklif auditoriyaya təsir göstərməli və bu məhsulun tələbat sahəsini genişləndirməlidir (4, s.169).

Reklam mesajının uğuru, şübhəsiz ki, bu mesajın ekspressivliyi ilə bağlıdır. Xüsusiyyətlərin real qiymətləndirilməsi az-çox qərarların qəbul edildiyi bütün hallarda mövcud olmalıdır və emosiyaların gücündən, sədaqətindən və ya malların həyəcanverici xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, o, bütün fərq nöqtələrini müşayiət etməlidir. Nəticədə, əgər reklam emosiya ifadə edirsə, lakin alış-verişi reallaşdırmaq üçün heç bir səbəb yoxdursa, bu “şirkətin pulu havaya dağıtması” deməkdir (2, s.43-53).

Onu da bilmək lazımdır ki, məhsul haqqında məlumatı onun əldə olunması xeyrinə fərqləndirmək mümkün deyil, çünki rəşional (ağıl və məntiqə müraciət) və/və ya emosional (istehlakçıların hisslərinə müraciət) arqumentlərin köməyi ilə reklam olunanın hər hansı bir xüsusiyyəti uğurlu alış-veriş üçün əsas hesab olunur. Beləliklə, reklam mətninin əsas komponentlərindən biri olan şüar düzgün istifadə edildikdə brendin və ya reklam mesajının mahiyyətini ifadə edən ideyaların assosiativ əlaqəsini yaradır. “Şüar” termini 19-cu əsrdə ingiliscə “slogan” sözündən yaranmışdır və bu söz Qall dilində “sluagh-ghairm” (“Sluagh” – ordu, “Ghairm” – çağırış) sözündən olub, “döyüşə çağırış” deməkdir. Müasir dövrdə “slogan” şptlandların “şüarı”, “lozunqu”, “çağırışı”, “döyüş çağırışı” kimi müəyyən edilmişdir.

Kommersiya reklamında şüar 20-ci əsrin ortalarında yaranmışdır. Uzun müddətdir ki, reklam sözü “reklam şüarı/lozunqu”, “aparıcı xətti”, “reklam başlığı”, “reklam ifadəsi/şüarı/devizi” kimi ifadələrlə sinonimdir. E.Medvedevanın qeyd etdiyi kimi, “şüar – reklam kampaniyası çərçivəsində əsas reklam cümləsini ümumiləşdirən reklam ifadəsidir” (1, s.26).

Reklam diskursunun tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, şüar, eyni zamanda özünəməxsus konstruktiv, məzmun və formal xüsusiyyətlərə malikdir. Şüarın əsas xüsusiyyətləri onun təkrarlanma qabiliyyəti və tezliyidir. Reklam şüarının tanınmasını, orijinallığını, qısalığını/yığcamlığını və ifadəliliyini göstərmək çox vacibdir (4, s.82). İkitərəfli maddi xüsusiyyətlərə malik olaraq, reklam şüarı, bir tərəfdən, funksional mənə baxımından reklam mətninin strukturunu təşkil edən halqa rolunu oynayaraq, onun mühüm komponenti kimi çıxış edir, digər tərəfdən isə, dilin müstəqil vahidi kimi işləyir.

Reklam şüarının digər vacib xüsusiyyətləri “yığcamlıq, kontrast və söz oyunu”dur. Şüar diqqəti reklam edilən məhsulun xüsusiyyətlərinə “cəmləşdirməyə” imkan verən ekspressiv ifadə vasitəsi kimi mövcuddur. Dilçilikdə reklam mətninin tədqiqi əsasən iki istiqamətdə aparılır. Onun həm funksional-üslubi mənsubiyyəti, həm də linqvistik xüsusiyyətləri öyrənilir. Auditoriyaya kütləvi təsir vasitəsi olan reklam mətni, təbii ki, əsasən, pragmatik yönümlü olması ilə xarakterizə olunur. Bununla bağlı bəzi reklam mətnlərini nəzərdən keçirək. Bakıda yerləşən “Baku World Travel” agentliyinin adına baxdıqda, rahat başa düşülür ki, bu kampaniya bir çox ölkələrə və ya dünyanın hər yerinə səyahətlər təklif edir. “Porsche” şirkətini məhsulunun reklam mətninə nəzər salaq.

It's about as fast as you can go without having to eat airline food.

Bu şüarda “yemək yemədən başqa yerə uçmaq qədər avtomobilin nə qədər iti sürətlə hərəkət etməsi” ifadə edilir. Bu şüarı iki cür başa düşmək olar: yemək yemədən sürətlə avtomobili idarə etmək və avtomobilin tez bir zamanda (yemək yeməyə belə ehtiyac duyulmayacaq müddət ərzində) mənzilbaşına çatması.

Reklamda linqvistik aktın səbəbi resipientin “söylənilməyən” sualına (maraq) cavab-cümləsidir və resipientin özünün məqsədi isə konkret məhsul və ya xidməti əldə etməyə inan-dırmaqdır. Şüarda verilən məlumat informativ məlumat kimi qəbul edilir. (4, s.38). Reklam şüarı danışanın “almaq” pragmatik münasibətini ehtiva edir, lakin birbaşa əmr şəklində deyil, bu məhsulu almaq/xidmətdən istifadə etmək üçün maneəsiz təklif şəklində təqdim olunur. Müasir reklam mətnlərində və ya şüarlarında “almaq” feilindən istifadəyə rast gəlinmir. Onun əvəzinə reklam şüarı elə tərtib edilir ki, onu oxuyan istehlakçı həmin şüarın onu məhsulu almağa “çağırdığını/ səslədiyini” aydın şəkildə hiss edə bilsin. Bunun üçün, məhsulu keyfiyyət xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə (çox vaxt da implisit şəkildə) diqqətə çatdırılır. Məsələn,

Twix şokolad şirkətini son illərdə ərsəyə gəlmiş reklam şüarına baxaq.

TWIX. TRY BOTH AND PICK A SIDE. (TVİKS. HƏR İKİSİNİN DADINA BAX VƏ BİR TƏRƏFİ SEÇ.)

Göründüyü kimi, “try” və “pick” feilləri məhsulu almağa çağırış məqsədi ilə istifadə edilmişdir.

Reklam mətnlərində adresatı “müvafiq ticarət şirkətinə baş çəkmək və s.” kimi birbaşa konkret hərəkətlərə sövq etmək kimi mövcud feillərdən istifadə etmək kifayətdir. Məsələn, Fransada restoran biznesinin reklam şüarlarında ən çox yayılmış feillər siyahısında aşağıdakılar vardır:

Découvrir (kəşf etmək), transmettre (ötürmək), prolonger (uzatmaq), entrer (girmək), goûter (dadına baxmaq).

Nümunələrə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, Fransada reklam mətləri və şüarlarını yaradanlar konkret bir hərəkətə səsləmlirlər. Fransız reklamlarında kəskin əmr cümlələrindən istifadə edilmir, halbuki ingilis reklamlarında daha çox əmr cümlələrindən istifadə edilir və bu normal haldır. Rus reklamlarında da əmr tonu üstünlük təşkil edir, Azərbaycan reklam mətnlərində isə əmr cümlələri nisbətən kəskin səsləndiyi üçün, ondan az istifadə edilir, yalnız xarici reklam mətnlərinin tərcmə olunmuş variantlarında əmr tonu saxlanılır.

X.M.Kaftandjiev reklam şüarları üçün bir sıra əsas tələbləri müəyyən edir:

1. Kommersiya təklifinin mahiyyətinin cəmlənməsi;
2. Böyük emosional zənginliyə malik olduğu halda, nisbətən qısalıq/yığcam- lıq;
3. Daha yaxşı qavramaq və yadda saxlamaq üçün sadə və asan dil (1, s.32).

Söz oyunu texnikası da reklamçılar arasında çox populyardır, bu da reklamın stilistikası və pragmatikası ilə məşğul olan alimlərin nəzər nöqtəsinə daxil olmuşdur. Reklam mətnlərinin oynaq başlanğıcı ilk növbədə linqvistik nöqtəyi-nəzərdən təhlil edilir. Linqvistik baxımdan, reklamı müxtəlif söz/dil oyun üsulları, ilk növbədə poli-semantik və ya eyni səsləli sözlərdən istifadə etməklə yaranan söz oyunları maraqlıdır və çox vaxt yumoristik hala gətirilir. Təbii ki, bu texnika ən bariz şəkildə reklam mətninin əssa/ana xətti sayılan şüarda mütləq özünü göstərir. (1, s.39; 64).

Kitkat şokolad reklamının şüarına baxaq.

Have a break, have a Kitkat.

“To have” feilinin iştirak etdiyi birləşmələrdə söz oyununu tam müşahidə etmək mümkündür. *Have a break – fasilə etmək, have a Kitkat – KitKat yemək* kimi tərcümə edilir.

Qeyd edək ki, “Şüarlar bəstələmək” kitabının müəllifi İ.Morozova söz oyununa böyük diqqət yetirir, onun fikrincə, bunu “məna oyunu” adlandırmaq daha düzgün olardı, çünki məhz məna şifahi metamorfozların əsas obyektı və iştirakçısı kimi çıxış edir (3, s.10).

Reklam şüarı həm də aforizm statusunu, ümumbəşəri məna formulunu iddia edən cümlə ola bilər. Eyni effekt məsdər birləşmələrinin istifadəsi ilə də əldə oluna bilər (həm kişi, həm də qadın reklamlarında). Məsələn, *Reebok* geyim şirkətinin və *L'Occitane* kosmetika şirkətinin reklam şüarlarına nəzər salaq.

Plus humain – Daha insani (Стань человеком).

Bu şüar, cəmi 2 sözün köməyi ilə, qeyd edilən brendin məhsullarından istifadə edənlərin daha insani, daha humanist olmasını qabardır.

Art de vivre - Yaşamaq sənəti.

Burada isə artıq aforizmləşmiş bir məsdər ifadəsi işlənmişdir.

Reklam, reklam olunan məhsulun əldə edilməsinə psixoloji hazırlıq yaratmaq, istehlakçının şüuruna müəyyən ideyanı daxil etmək üçün insan psixikasına təsir göstərir. Reklam mətnində adresata kommunikatıv təsir göstərmək üçün müəyyən təsirli strategiyalardan istifadə olunur. Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, reklamı öyrənərkən pragmatika son dərəcə vacib hesab edilir, çünki reklamın əsas məqsədlərindən biri tamaşaçıya təsir etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Кафтанджиев Х. Тексты печатной рекламы. – М.: Смысл, 1995. – 134 с.
2. Кузнецова Г.Н. Структурные и семантические особенности языка американской рекламы (прагматика рекламного текста). Канд дисс.1996. 168 с.
3. Маслова М. Социальная реклама как средство социально-правовой поддержки населения. М.: 2014: 176-177 с.
4. Морозова Ирина Георгиевна Слагая слоганы. Издательство: РИП-холдинг. Мягкая обложка. М. : 2004. 174 с.
5. Степанов Е.В. Социальная реклама в России. Кандидатская диссертация.1996. 171 с.
6. Leech J. English in Advertising: Linguistic Study of Advertisement in Great Britain (English Language Series) Hardcover – January 1, 1966. 224 p.
7. Morris C.W. Signification and Significance: A Study of the Relations of Signs and Values. Cambridge, Mass.: 1964. MIT Press. Chap. 1, "Signs and the Act," is reprinted in Charles Morris, Writings on the General Theory of Signs (The Hague: Mouton, 1971), pp. 401–414.
8. Pratiwi D.E. INTRODUCTION Analysis on English Slogan Of Fashion Label And Accessories. 2007. (<https://123dok.com/document/q05e029y-introduction-analysis-english-slogan-fashion-label-accessories.html>). 15 pages

З.М.Фарзалиева

О рекламных текстах и их прагматике

Резюме

В статье рассматриваются рекламные тексты или слоганы и их прагматические особенности. В рекламных текстах используются два вида знаков – языковые и неязыковые знаки.

В прагматике выделяют три направления – разговорное, функциональное (риторико-стилистическое) и психолингвистическое.

Основным понятием прагматики является коммуникативная ситуация, которая «подталкивает человека к речевой деятельности». Рекламные тексты исследуются в двух направлениях: изучаются их функционально-стилистические особенности и языковые характеристики. Рекламный текст, который считается массовым средством воздействия на аудиторию, характеризуется своей прагматичной направленностью.

Z.M.Farzaliyeva

About advertisement texts and their pragmatics

Summary

The article deals with the advertisement texts or slogans and their pragmatic features. In advertising texts two types of signs are used – linguistic and non-linguistic signs.

In pragmatics three directions are distinguished – conversational, functional (rhetoric-stylistic) and psycholinguistic.

The main notion of pragmatics is communicative situation and it “pushes a person to a speech activity”. Advertising texts are investigated in two directions: their functional-stylistic features and linguistic characteristics are studied. Advertisement text, which is considered to be a massive means of influence on the audience, is characterised by its pragmatic direction.

Rəyçi: dos. Ş.Ə.Əliyeva
Redaksiyaya daxil olub: 08.09.2022

B.G.MƏMMƏDOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

DOI: 10.48652/s4141-1973-3444-y

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

DEKONSTRUKSIYA VƏ MƏTN PERMUTASIYASI – DİL KİMLİYİNİN İFADƏ FORMATI KİMİ

Açar sözlər: dekonstruksiya, dil kimliyi, Ə.Babayeva, A.S.Bayett, Z.Freyd, U.Şekspir.

Ключевые слова: деконструкция, языковая личность, А.Бабаева, А.С.Байетт, З.Фрейд, У.Шекспир.

Key words: deconstruction, language personality, A.Babayeva, A.S.Byatt, S.Freud, W.Shakespeare.

Məlumdur ki, poststrukturalizmin konseptual qaynaqları sırasına yüksələ bilmiş dekonstruksiya (1, s.14) zamanla postmodern təhkiyənin ifadə formatlarından birinə də çevirilə bilmişdi. Belə ki, postmodernizm “ayın altında heç bir şeyin yeni olmadığı” fəlsəfəsindən çıxış etməklə bütün “yeni” mətnlərin dekonstruksiya uğramış “köhnə” mətnlər olması gerçəkliyini bəyan etmişdi. Bu mənada Derridanın özü də postmoderni təkrar dirçəliş, sonluqlu olanın təkrar refleksiya (dekonstruksiya olunub rekonstruksiya edilməsi kimi – B.M.) kimi qəbul edir (2, s.13) ki, bu da əslində postmodern koqnisiyasının nüvəsində dekonstruksiya modelinin kodlaşdırıldığını ortaya qoyur. Bu baxımdan dil kimliyi ideyası və konkret olaraq yaradıcı şəxslərin dil şəxsiyyəti həmin sonlu olan mətnlərin “reinkarnasiyasında” müstəsna rol oynayan katalizatorlar olaraq xüsusi maraq yaradır.

Dekonstruksiyanın reallaşma formatından bəhs edərkən, Azərbaycan yazıçısı Ə.Babayevanın “Axtar, səsə məni” essəsini xatırlatmaq yerinə düşərdi. İlk olaraq, onu qeyd edək ki, R.Yusifovlunun da diqqət cəkdiyi kimi, “postmodernizm ədəbi janr yox, müxtəlif ədəbi janrları, stilləri özündə birləşdirən geniş bir ədəbi hərəkətdir. *İntertekstuallıq*, haşiyəyə çıxma, imitasiya, eklektisizm, *dekonstruksiya postmodernizmin çoxlu sayda xarakteristikalarından bir neçəsidir*, amma postmodernizm həm də müxtəlif çox ciddi ədəbi janrları əhatə edir” (kursiv bizimdir. – B.M.) (3). Maraqlıdır ki, “*dekonstruksiyanı mətnin əvvəlki mətnlərlə və dövrünün mətnləri ilə dialoqu*” kimi dəyərləndirən Ə.Əsgərli onun (dekonstruksiyanın) postmodernizməqədərki Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələri üçün də yad olmadığına diqqət çəkir, hətta *H.Cavid yaradıcılığında da dekonstruksiyanın izləndiyini* bəyan edir. (Kursiv bizimdir – B.M.) (4, s.31; 33). Bu kontekstdə postmodernist yazar olmasa da, belə Ə.Babayevanın yaradıcılığında dekonstruksiya elementlərinin mövcudluğu heç də təəccüb doğurmur. Söhbət yazıcının adı çəkilən əsəri ilə müasir Azərbaycan lirik poeziyasının parlaq imzalarından sayılan Ruzigar Əfəndiyevanın (1947-2011) “Axtarma məni...” şeiri arasındakı “mətn dialoqundan” gedir. (Onu da qeyd edək ki, R.Əfəndiyevanın sözlərinə Şəfiqə Axundova tərəfindən mahnı bəstələndiyindən, onun melodiya adaptasiya olunmuş variantında müəyyən fərqlər mövcuddur (müq. et: (5) və (6, s. 22).

“Axtar, səsə məni” essesi ilə “Axtarma məni” şeirinin birinin digərinin mətnin dekonstruksiya əsasında meydana gəlməsini təsdiqləyən aşağıdakı məqamlara diqqət yetirmək istərdik.

1) Mövzunun ortaq konseptə söykənməsi: hər iki halda əsərlər “Axtarış-arayış” konseptinə aiddirlər;

Dolan bu dünyanı, get, dolan mənsiz,

Pəşiman olsan da axtarma məni,

Odlanıb yansan da axtarma məni.

Müqayisə edək:

“Gecələr ayla mürğü döyən, səhərlər günəşlə oyanan küçələri, evləri, bağları ələk-vələk edirsən. Yoldan ötənlərdən üzünə bəzən ümidlə, bəzən məyus-məyus baxırsan. Məni axtarırsan....Axtarma, dost...”

2) Birinci mətn nümunəsindəki *“Dünya”* makrokonsepti ikinci halda *“küçə, ev, bağ”* mikrokonseptlərlə əvəzlənmişdir.

3) obyektin – qarşı tərəfin emosional durumunu səciyyələndirən emosemiyalı vahid (feil), ikinci halda tərz-i-hərəkət səciyyələndirməsinin yer aldığı zərf + feil uzalaşması ilə əvəzlənir.

4) hər iki mətnin verilmiş parçalarında *“axtarma”* imperativi səsləndirilir.

5) hər iki əsərin sonlarına doğru konsept *“qadın-k kişi münasibətləri”* formatından geniş-lənərək yaradıcılıqla bağlı

Təqdim olunan mətnlərdən Ə.Babayevanın essəsinin daha öncəki mətnin dekonstruksiyası əsasında qələmə alındığını ehtimal etməyə əsas verən faktlara da diqqət edək:

1) Ə.Babayevanın *“Axtar, səslə məni”* essəsi onun 1977-ci ildə işıq üzü görmüş *“Har-dasan dost, harada”* adlı kitabında nəşr edilmişdir. R.Əfəndiyevanın isə *“Axtarma məni”* seiri isə 1970-ci illərdə məşhur olmuş mahnının sözləridir¹.

2) Ə.Babayevanın mətnində R.Əfəndiyevanın mətnin *“təftişi”*, inkarı yer alır. Xatırladaq ki, S.Şərifovanın da qeyd etdiyi kimi, *“poetik nümunə dekonstruksiyaya məruz qaldıqda, bu zaman yeni yaradılan şeirin mətninin məzmunu ironik şəkildə ondan əvvəl yaradılmış şeirlərin məzmununun əksinə olur. Yeni yaradılmış poetik nümunənin məzmunu ədəbiyyata məlum şeirlərin mətninin məzmunu ilə əkslik təşkil edirlər* (kursiv bizimdir. – B.M.) (7). Eyni fikri nəsr formatındakı əsərlərə də şamil etmək mümkündür.

Məzmunun əksliyə, zidd mənə tutumuna köklənməsini izləyək:

Sənsiz harda olsam sən inləyəm mən

Ətrini alıram gülün ətrindən

Sürətin qəlbimdə nəğməni dilimdə

Peşiman olsan da axtarma məni

Odlanıb yansan da axtarma mən (R.Əfəndiyeva)

Müqayisə edək: *Getmə dost, ayaq saxla!..Bir ünvanım da var, qoy onu da deyim. Məni kitab səhifələrində axtar. Axı kitabın ömrü insanınkindən uzundur* (9, s.5). Hər iki halda arayışın *“son nöqtəsi”*, axtarılan obrazın *“istinadgahı”* yaradıcılığa gedib çıxır. Lakin R.Əfəndiyevanın *“axtarma”* – müraciətinin əksinə olaraq. Ə.Babayeva qarşı tərəfə *“axtar”* – imperativini dilə gətirir. Göründüyü kimi, Ə.Babayeva bu dekonstruksiya nümunəsində öz dil kimliyini ən geniş təzahür spektri ilə ortaya qoyur. Bu essədə Ə.Babayeva üçün xarakterik olan konseptlər, yüksək işləklilik tezliyi ilə seçilən leksik vahidlər təkrar-təkrar istifadə edilir. Əgər R.Əfəndiyevanın şeirində təbiət *“obrazı”* dağlarla kifayətləninirsə, Ə.Babayeva yaradıcılığı üçün xarakterik olan, Xəzər və Xəzri obrazlarına bir daha müraciət edir. Bu essədə *Xəzər* hidronimindən 4 dəfə və *Xəzri* (3 dəfə) və *Gilavar* (2 dəfə) ventuonimlərindən (külək adından) dəfələrlə istifadə olunmuşdur. Müəllifin dil kimliyini açıqlayan digər məqam onun ata yurdu olan *Abşeronun* (Ə.Babayeva Mərdəkanda dünyaya gəlmişdir) adının da təbiət təsvirləri sırasında yer alması ilə bağlıdır. Əslən Bərdəli olan R.Əfəndiyevanın şeirindən fərqli olaraq, Ə.Babayevanın essəsindən Abşeronun obrazı *“oxunur”*.

İntertekstuallığa linqvistik aspektdən nəzər salan və onu müəllifi idiostili müstəvisində təhlil edən Y.V.Poventyevanın da qeyd etdiyi kimi, XX əsr humanitar elmi düşüncəsinin aparıcı simalarının (R.Bart, J.Janet, M.Riffeter və b.) qeyd etdikləri kimi, intertekstuallıq

¹ Mahnının ilk ifaçısı məhz, XX əsrin 60-70-ci illərində fəaliyyət göstərmiş xanəndə Ramiz Hacıyev idi (8)

mətnlərin dialoqundan başqa bir şey deyil. “İntertekstuallıq – dinamikadakı məhsuldarlıqdır, mətnlərin nəhayətsiz permutasiyasıdır, onların (mətnlərin) qarşılıqlı pərçimlənməsi, subyektiv şəkildə (dil və yazı vasitəsilə) bir mətndən sonsuz sayda digər mətnlərin tərməsidir. Postmodernizmdə Baxtin tərəfindən irəli sürülmüş dialogizm anlayışı daha hərfi və “əyaniləşmiş” fenomenə çevrilir” (10, s.113). Bu fikrin əyani nümunəsini A.S.Bayettin “Possession” romanındakı “The Threshold” pritçasında izləmək mümkündür. Belə ki, bir çox tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi, həmin pritça-nağılı Z.Freydin 1913-cü ildə işıq üzü görmüş “Üç mücrü mövzusu” məqalələsinin təssüratı və birbaşa təsirlənməsilə qələmə alınmışdır (11). Digər tərəfdən Bayettin nağılında bilvasitə U.Şekspirin “Venesiyalı tacir” əsərində Porsiya ilə nikah uğrunda mübarizə süjeti ilə “səsləşmə”, aşkar allyuziya faktı izlənilir. Freydin qeydlərindən məlum olur, Şekspirin özü bu süjeti qədim Roma mədəniyyət irsindən, konkret olaraq “Gesta Romanorum” hekayələr toplusundakı rəvayətdən mənimsəmişdir. Freyd həmçinin mücrü seçimindəki günəş, ay və ulduz səciyyəvləndirməsinin eston eposu ilə bağlılığına da diqqət çəkmişdir (12, s. 212). O da məlumdur ki, bütövlükdə “Venesiyalı tacir” poemasında Giovanni Fiorentinonun 1378-ci ildə qələmə aldığı “Il Pecorone” əsərindən güclü təsirlənmə və mənimsəmələr mövcuddur (13). Bütün bu faktlar isə öz növbəsində bütün “dünyanın mətnləşdiyini” və əslində mətnlərin hamısının sonsuz və nəhayətsiz dialogizm üzərində nəşət tapması gerçəkliyini əyani şəkildə sübut edir. Konkret olaraq, postmodern ədəbiyyatın mətn dilinə nəzərən demək olar ki, doğurdan da, “postmodern mətn polifonikdir, çoxsəsli, çoxdillidir. Burada çoxlu fərqli semiotik sistemlərdən istifadə edilir. Postmodern əsərin dilini isə simulyakrların hibrid-sitatlı “fövqəldili” kimi dəyərləndirmək olar” (14, s. 65).

Bayett həmin pritça-nağılda gənc cəngavərin üç gözəl qadın arasında etdiyi seçim zamanı rəhbər tutduğu motivi və həmin gözəllərinin özlərinin xarakteristikasında məhz Freydin məşhur məqaləsində ortaya qoyulmuş həqiqətlərdən təsirlənmişdir. Təhlillər bu pritça-nağılın bilavasitə Freydin dəyərləndirdiyi arxetip süjetin dekonstruksiyasından başqa bir şey olmadığını deməyə əsas verir. Həmin dekonstruksiya formatını dəyərləndirmədən öncə qeyd edək ki, ümumiyyətlə A.S.Bayett yaradıcılığında Freyd psixoanalizindən ciddi şəkildə təsirlənməklə, ona predsədent onim kimi dəfələrlə müraciət etmişdir:

We live in the truth of what Freud discovered. Whether or not we like it (15, s. 376). A.S.Bayett hətta romanda Z.Freydin 1937-ci ildə işıq üzü görmüş “Sonlu və nəhayətsiz analiz” əsərindən (sitat formatında) predsədent fenomen şəklində; habelə əsərin adından isə predsədent onim olaraq istifadə edilmişdir.

He used to quote Freud at me at six in the morning. Analysis Terminable and Interminable.(predsədent onim. – B.M.) *He got up very early. He used to prance around the flat—with nothing on—quoting Freud saying that 'at no point in one's analytic work does one suffer more from a suspicion that one has been preaching to the winds than when one is trying to persuade a woman to abandon her wish for a p****...' (sitat formatlı intertekst – B.M.)—I don't think he—Freud—is right about that—but anyway—there was some thing intrinsically ridiculous about this silly shouting—before breakfast—letting it all hang out—I couldn't work* (15, s. 294-295).

Freyd mətnlərindən həm sərbəst şəkildə (yəni irəlidə izləyəcəyimiz dekonstruksiya formatlı allyuziya faktı olaraq), həm də birbaşa sitat kimi yararlanmış Bayettin psixoanalizin banisinə münasibətini onun adından predsədent onim olaraq, 9 dəfə istifadə etməsi faktı əyaniləşdirir. Eyni bir roman çərçivəsində Freydin daha iki əsərindən (yuxarıda sadalanan iki araşdırmadan başqa, 1913-cü ildə işıq üzü görmüş “Totem və Tatu” əsərindən və 1938-ci ilə çap olunmuş “Psixoanaliz sxemləri” araşdırmasından) intertekst pərçimlənməyə yol verilmişdir (bax: (15, s.466; 484)). Bundan başqa, psixoanalizin banisi ilə qiyabi dialoqa girən Bayett onun 1922-ci ildə işıq üzü görmüş “Meduzanın başı” əsərindən predsədent fenomendən də yararlanmışdır. *It's vague yet. It's to do with Melusina and Medusa and Freud's idea that the Medusa-head was a castration-fantasy, female sexuality, feared, not desired*” (15, s. 342).

Haqqında bəhs edilən süjetlərin “dialogizmini” sübut edən linqvistik faktlara diqqət edək:

1) Say faktoru (üç sayı): Hər üç əsərdə üçlü komponentdən seçim təsvir edilir;

2) Səciyyələndirmə faktoru: *qızıl, gümüş, qurğuşun* isimləri və ya aid nisbi sifətlər; habelə *gün, ay, ulduz* isimləri və ya əlaqədar nisbi sifətlər. Məsələn:

*Therefore the lottery that he hath devised in these **three** chests of **gold, silver, and lead**, whereof who chooses his meaning, chooses you, will no doubt ne'er 36 be chosen by any rightly but one who you shall rightly love* (16, s. 16-17).

*And the **first** came in a golden glow, putting out **gold**-slipped feet from under a dress rich and stiff with cloth of gold and all manner of silk embroidery. And the cushion she bore was tissue of gold and the chased box shone like the vanishing **sun** herself with rich gold chasing and fretwork. The **second** was bright with **silver** like the light of the **moon**....* (15, s. 68)

3) Son seçim faktoru: hər üç halda seçim üçüncü variantın üzərinə düşür.

Dekonstruksiyada əvvəlki mətn variantını təkrar “redaktəsi”, dəyişimi və ironik inkarı nəzərdə tutulmasından çıxış etsək, analogi məqamları Bayettin romanında izləmiş olarıq.

1) “Venesiyalı tacir”də seçən tərəf qadın (varlı vərsə Porsiya) seçilənlər isə müvafiq olaraq əks cins nümayəndələri olduğu halda, Bayettin nəğilində gənc cəngəcavər üç xanım arasında seçim etməli olur.

2) Z.Freyd “Mücrü seçimi motivi” məqaləsində üçüncü seçimin “ölüm mələikə”liyi ilə əlaqədar olduğunu vurğulayır. Freyd bu üçlü seçimdə 1) qadın-ana, 2) qadın-dost; 3) qadın-ölüm mələikəsi (dağıdıcı, məhvədicisi qadın) arxip tip fərqləndirməsinin kodlaşdırıldığını qeyd edir (12, s. 216). Bundan fərqli olaraq, Bayettin cəngəvəri ölümü deyil, hüsuru seçir. Onun seçimi özlüyündə ölüm xəbərdarlığı daşıyır. Bayettin cəngəvəri üçüncü bacı tərəfindən nə günəşi, nə ayı olan elə bir yerə götürülür ki, V.Lançikov və D.Pursevə görə, bu yer əbədlilik şahlığı kimi dəyərləndilə bilər. Bu isə tədqiqatçılara görə, artıq fərqli ssenarili reminisensiyadan danışmağa imkan verir (17). Deməli eynilə Ə.Babayevanın daha öncə nəzərdən keçirilən əsərində olduğu kimi burada, dekonstruksiya faktını təsbit etmək mümkündür.

“Mətnin oxunuşunda “dekonstruksiya” və “yazı” faktorlarını dil kimliyi nəzəriyyəsi aspektində dəyərləndirmiş dilçilərin haqlı olaraq bildirdiyi kimi, “ideyanın müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etdirilməsi naminə, onun digər ölçü, qiymətləndirmə fəzalarına keçid etməsi üçün mətnin dəyişdirilməsi qaçınılmazdır. Məhz, bu da dekonstruksiyanın məqsədini təşkil edir”. Bu mənada təsadüfi deyil ki, Derridanın özü dekonstruksiya təhlilinin əsası olaraq, (metaforaların alt layına nüfuz edə biləcə, söz-anlayışların analitik fərqləndirməsini, sematik strukturlaşmasını mümkün edə biləcək) linqvistikanın nəzərdən keçirilməsini məqsəduyğun hesab etmişdir (18, s. 218; 220).

Göründüyü kimi, dekonstruksiya formatı eyni “başlangıç mətnin” fərqli interpretasiyalarının təqdim edilməsi baxımından dil kimliyinin reallaşma modellərinin tədqiqi üçün xüsusi maraq kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Маньковская Н. Б. Эстетика постмодернизма. СПб.: Алетея, 2000. 347 с.
2. Деррида, Ж. Письмо и различие, М.: Академический проект, 2000. 492 с.
3. Yusifoğlu R. Postmodernizm və onun nəzəri-estetik prinsipləri // Manera. Ədəbiyyat və mədəniyyət portalı, 5 sentyabr 2016, <https://manera.az/edebiyat/2741-postmodernizm-ve-onun-nezeri-estetik-prinsipleri-maneraaz.html>
4. Əsgərli Ə. Modernizm və postmodernizmə münasibət haqqında // Poetika.izm, s.30-40, http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2017_1075.pdf

5. Sevimli mahnılarımız... <https://www.disput.az/topic/126222-sevimli-mahnilarimiz/>
6. Rüstəmxanlı S. Kitablar, talelər: sonu görünməyən yol // 525-ci qəzet.- 2013. 7 dekabr. S.22. https://525.az/site/?name=xəber&news_id=13973#gsc.tab=0
7. Şərifova S. Azərbaycan postmodern poeziyası – Salidə Şərifova 20 Sentyabr 2017 <http://senet.az/az%C9%99rbyaycan-postmodern-poeziyasi-salid%C9%99-s%C9%99rifova/>
8. Mehdizadə İ. Demə ki, yadımdan çıxdın (“Duyğular” silsiləsindən) // 525-ci qəzet. 2012. 13 oktyabr. S.25. <http://anl.az/down/meqale/525/2012/oktyabr/268478.htm>
9. Babayeva Ə. Haradasan, dost, harada. Bakı: Gənclik, 1977, 408 s.
10. Поветьева Е.В. Лингвистический взгляд на интертекстуальность как доминанту идиостиля автора на примере прецедентного имени // Вестник Сам.ГУ., 2013, № 2 (103), с.113-117 <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvisticheskiy-vzglyad-na-intertekstualnost-kak-dominantnu-idiostilya-avtora-na-primere-pretседentnogo-imeni>
11. Alexa Alfer, Amy J. Edwards de Campos Manchester University Press, 16 oct 2012 г., 202 pp. <https://books.google.az/books?id=GrDJCGAAQBAJ&pg=PA107&lpg=PA107&dq=Note,+for+example,+By>
12. Фрейд З. Мотив выбора ларца (1913) // Фрейд З. Художник и фантазирование (сборник работ), М.: Республика, 1995. стр. 212-217
13. Il Pecorone, an Italian source for The Merchant of Venice <https://www.bl.uk/collection-items/il-pecorone-an-italian-source-for-the-merchant-of-venice>
14. Курицын В.Н., Кузнецов С.Ю., И.С. Скоропанова Русская постмодернистская литература: Учеб. пособие., 3-е изд., изд., и доп. М.: Флинта: Наука, 2001., 608 с.
15. Byatt A.S. Possession: A Romance, New York: Random House. Inc., 1990, 576 pp.
16. Shakespeare W. The Merchant of Venice, New Haven and London: Yale University Press, 2006, 206 pp., 16-17
17. Ланчикова В. и Псурцева Д. Послесловие переводчика // «А.С. Байет. Обладать»: Торнтон и Сагден; Москва; 2016 https://www.e-reading.club/chapter.php/3880/65/Baiiett_-_Obladat%27.html
18. Усовская Э.А. «Деконструкция» и «письмо» в прочтении текста (С.218-220) // Языковая личность и эффективная коммуникация в современном поликультурном мире, Минск: Изд. центр БГУ, 2016.

Б.Г.Мамедова

Деконструкция и пермутация текста – как формат реализации языковой личности

Резюме

В статье исследуется проблема деконструкции и пермутации текста, как формат реализации языковой личности. Становится известно то, что формат деконструкции не только предоставляет на суд читателя новый вариант интерпретации одного и того же текстового материала, а также дает возможность отследить особенности и специфики автора, то есть данной языковой личности. В рамках данной статьи исследуются факты деконструкции текста сделанной А.Бабаевой на основе известного стихотворения Р.Ефендиевой. А также в статье исследуются лингвистические особенности деконструкции текстов принадлежащих перу бессмертного У.Шекспира и З.Фрейда, имеющих место в романе А.С.Байетт «Обладать» (в рамках сказки «Предел»).

B.G.Mammadova

Deconstruction and Text Permutation as a Format of Expression of Language Personality

Summary

In this article deconstruction and text permutation are dealt with one of the important formats representing language personality. The format of deconstruction acquires a special interest for exploration of the realizing models of language personality from the point of view of presenting different interpretations of the same “introductory text”. The pursuance of the text permutation allows to confirm “hiding” of language personality in each interpretation alongside with the presentation of the reality of

“the world’s becoming a text” (J.Derrida). In this article one of Azerbaijan writers and A.Babayeva’s colleague R.Efendiyeva’s deconstruction of the text of the poem is studied, as well as the linguistic nature of the deconstruction elements from W.Shakespeare’s and S. Freud’s works existing in the tale of “The Threshold” in the novel of “Possession” by A.S.Byatt have been analyzed.

Rəyçi: filol.e.d., prof. A.Y.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 16.08.2022

S.B.MUSTAFAYEVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: sahilamustafa@yahoo.com***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

RUS DİLÇİLİYİNDƏ DİSKURS

*Açar sözlər: diskurs, rus, nitq, danışiq, sistem, kommunikativ.**Ключевые слова: дискурс, русский, речь, разговор, система, коммуникативный.**Key words: discourse, Russian, speech, conversation, system, communicative.*

Məlumdur ki, nə qərb, nə də rus dilçiliyində diskursun dəqiq və dolğun tərifı mövcud deyildir, çünki o, elmi məktəb və tədqiqatın vəzifələrindən asılı olaraq nitq, mətn, söyləmə kimi fərqli şəkildə başa düşülə bilər. Lakin önəmli olan odur ki, diskurs təhlilində bütün yanaşmalar ekstralingvistik sahəyə – dil sisteminin fəaliyyətinə, söyləmənin məzmun şərhinin psixoloji xüsusiyyətlərinə, habelə tarixi, siyasi, mədəni və s. amillərə əsaslanırlar. Belə ki, diskurs sadəcə müəyyən məzmun-verbal struktura malik mətn yox, bir qədər artığını – “zahiri, mətnin çərçivəsindən kənarda qərarlaşan münasibətlər ipindən toxunmuş naxış-parça”nı xatırladır (1, s.38).

Diskursun inkişafı XX əsrin 60-70-ci illərində daha çox müşahidə olunmuşdur. Diskursun öyrənilməsilə sintaksis cümlə çərçivəsindən kənara çıxmış, danışiq sosial təsir vasitəsi kimi qəbul edilməyə başlamış, dilin işlənmə məqamı və danışığın subyektiv aspekti diqqət mərkəzinə gəlmiş, lingvistik tədqiqatlarda humanitar elmlərin integrasiyasına nail olunmuşdur və s.

Kommunikativ yanaşmada diskurs sözlü ünsiyyət, dialoq, söhbət, “real ünsiyyət situasiyasındakı mətn” kimi, koqnitiv yanaşma çərçivəsində isə diskurs dil və qeyri-dil informasiyanın kommunikanların konseptual təsəvvürləri əsasında informasiya mübadiləsindən ötrü mətn formasında təşkili üsulu kimi şərh edilir. Kauzal-genetik yanaşmada diskurs sosial kontekst daxilində mövcud olan şərtlər və ünsiyyətin iştirakçıları haqqında informasiyanın gizləndiyi mətn kimi təqdim edilən sistemli hazırlanmış söyləmələrin məcmusudur (2, s. 38). Kauzal-genetik nəzəriyyə diskursu irəlidə qeyd edilən üç mövqedən – proses, nəticə və sistem mövqelərindən, yəni diskursun statik, eyni zamanda dinamik, sistem və prosessual xarakterini nəzərə almaqla öyrənir. Beləliklə, diskurs sistem, struktur və prosessual xüsusiyyətlərə malikdir. Diskurs diskursiv praktika kimi reallaşan dinamik integrativ modeli təmsil edir.

Rus dilçiliyində diskurs təhlilində ünsiyyətin sosial xarakterinə önəm verən postmodernist nəzəriyyə və normativ ünsiyyət nəzəriyyəsi əhəmələri xarakterikdir. Halbuki, erkən Avropa diskurs təhlili əhəməsində diskurs hər şeyi əhatə edən və müxtəlif istiqamətli hadisə kimi nəzərdən keçirilirdi. Diskurs və onun tərkib elementlərini öyrənərkən məlum olur ki, dil daşıyıcısının ünsiyyət davranışı diskursiv ünsiyyətdə sözlə (verbal) ifadə olunur, etnomədəni presuppozisiyaya söykənir və müəyyən sahələrdə ünsiyyət normaları çərçivəsində təzahür edir. Kommunikativ davranış aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

1) kommunikativ gedişlər (onların ardıcılığı bu və ya digər diskurs janrında müvafiq davranışların ssenarisidir);

2) ünsiyyət iştirakçılarının kommunikativ niyyəti (onların məcmusu ünsiyyətin təşkil edilmiş məzmununu təşkil edir);

3) kommunikativ dəyərlər (diskursun açılmasını müəyyənləşdirən və lingvomədəni skriptlər formasında bu və ya digər kommunikativ situasiyada mədəniyyətlə şərtlənmiş ünsiyyət alqoritmlərinin konkretləşməsi) (3, s. 28).

Rus dilçisi V.İ.Karasik diskursiv ünsiyyəti sosiolinqvistika baxımından araşdırır, ünsiyyət iştirakçılarının xarakteristikasına üstünlük verir və şəxsi yönümlü, status yönümlü və ya şəxsi və təşkil edilmiş diskurs tiplərini ayırd edir (4, s.8). O, hazırlanmış (təşkil edilmiş) sistem əlamətlərinə məqsəd və ünsiyyət iştirakçılarını aid edir (4, s.18). Bu müəllifə görə, “praqmalinqvistik baxımdan diskurs ünsiyyət iştirakçılarının qarşılıqlı fəaliyyətini, əlaqənin yaradılması və saxlanılmasını, emosional və informasiya mübadiləsini, ünsiyyətdə olanların qarşılıqlı təsirini, ani dəyişən ünsiyyət strategiyalarının bir-birinə keçməsinə və onların ünsiyyət praktikasında sözlü və qeyri-sözlü təcəssümünü, kommunikativ gedışlərin onların eksplisit və implisit məzmunları ilə birgə təyin edilməsini təmsil edir” (4, s.5). Diskurs struktur xüsusiyyətlərlə yanaşı tonal-janr xüsusiyyətlərinə də malikdir.

Bütün bu deyilənlər diskurs nəzəriyyəsinin mətnin funksional-üslubi konsepsiyası ilə yaxınlığını söyləməyə əsas verir. Məsələn, M.N.Kojinanın fikrincə, bu elmi istiqamətlərin ümumi cəhəti aşağıdakılardır: 1) tədqiqat predmeti kimi danışığın növləri; 2) ümumi parametrial əlamətlər (diskurs və funksional üslubi); a) dinamizm – dilin işlənməsi prosesi, koqnitiv-danışq fəaliyyəti; b) öyrənilən obyektin ekstralinqvistik amillərlə determinasiyası; c) dil vasitələrinin işlədilməsində sistemlilik prinsipi, diskurs və funksional üslubun tarixiliyi; ç) mətn-diskurs fəaliyyətinin nəticəsi kimi; d) təhlil metodunun fənlərarası xarakterli olması; e) dil hadisələrinin şərhinə danışıq baxımından yanaşma (5, s. 9).

Diskursun mədəniyyət fenomeni kimi tədqiq edilməsi də dilçilərin axtarışlarından, yaxud münasibətlərindən kənarda qalmamışdır. Rus dilçisi V.İ.Karasik diskursun mədəniyyət fenomeni kimi öyrənilməsinə onun dəyər əlaməti hesab edir və yazır: “Obyektin funksiyası onun daha yuxarı sistemdəki yeri kimi başa düşülsə, onda dilin funksional səciyyəsi onun mədəniyyətdəki yeri hesab edilməlidir” (4, s. 227).

Digər rus dilçisi Q.Q.Slışkin diskursa konsept kimi yanaşaraq yazır: “Mədəniyyətin hər bir artefaktı kimi, istənilən dil və ya danışıq vahidi kollektiv şüurda linqvokulturoloji konseptin yaranmasına xidmət edir. Bu həm də diskursa aiddir... Belədən diskurs obyekt, konsept isə təhlil instrumenti kimi nəzərdə tutulur” (6, s. 38).

Rus dilçisi V.A.Andreyeva da “mətn-diskurs” tandeminin şərhində üç, lakin fərqli şərh variantları təklif edir:

- a) mətn informasiyanın ötürülmə üsulu, diskurs isə “fikrin generatoru”dur;
- b) diskurs informasiyanın ötürülmə üsulu, mətn isə “mənanın generatoru”dur;
- c) diskurs “inkişafda olan mətndir” (7, s. 24).

T.M.Nikolayeva “Mətn linqvistikası terminlərinin qısa lüğəti”ndə “diskurs”u çoxmənalı termin kimi belə səciyyələndirir: 1) əlaqəli mətn; 2) mətnin şifahi danışıq forması; 3) dialoq; 4) mənaca öz aralarında bağlı söyləmlər qrupu; 5) yazılı və ya şifahi nitq (8, s. 467).

İ.P.Susov isə, “Danışıq aktlarının əlaqəli ardıcılığını diskurs hesab edir. O, danışanın dinləyəne ötürdüyü informasiyanın yazıda qeydə alındıqda mətnə çevrildiyini iddia edir. Fikir həyata keçirilmiş diskursun “informasiya izi” kimi çıxış etməsini şərtləndirir” (9, s. 40).

Son illərdə kommunikativ dilçiliyin inkişafı humanitar elmlərin müxtəlif sahələrinin, məsələn, sosiologiya, psixologiya, etnoqrafiya və kulturologiyanın işləyib hazırladığı ideyaların sintezi diskurs termininin mətn dilçiliyi sərhədlərini aşıb keçdiyini bir daha sübut etdi. Ünsiyyətin təhlili, fərdlərin kommunikativ qarşılıqlı təsiri üçün dilin işarələr sistemi kimi öyrənilməsi yetərli deyildir. Eynilə danışıq aktı nəzəriyyəsində söyləmlərin praqmatik tiplərinin işləyib hazırlanması da nə danışanın danışıq strategiyasının tam səciyyəsinə verir, nə də qarşıda duran məqsədə çatmaq üçün hansı dil vasitələrindən istifadə etmək sualına dolğun cavab vermir. Təbii ki, bu məsələnin həlli diskursun mətndən yuxarıda dayanan, lakin aşağı səviyyələrin vahidlərilə müqayisədə daha mürəkkəb quruluşlu dil səviyyəsi kimi təhlili sayəsində mümkündür. Bu yanaşma çərçivəsində ayrı-ayrı subyektlərin söyləmləri deyil, adresant və adresatın ünsiyyət prosesində qarşılıqlı təsiri tədqiq edilir. Diskurs burada “mətn ekstralinqvistik, praqmatik, sosiomədəni, psixoloji və digər amillərlə birgə” (11, s.136), “yəni

mətni törədən kommunikativ hadisə, müəyyən mental sahə, habelə ikincisi, konkret modellər-nümunələr, mətnin yaranması və qəbulu kimi prototiplərlə əlaqədə götürülür” (12, s.106), “... danışanın və dinləyənin dil fəaliyyəti monoloq və dialoq prosesidir ki, bu zaman təkcə “dünyada hadisələrin vəziyyəti” (propozisiya) haqqında informasiya deyil, subyektiv, sosiomədəni, o cümlədən bu gün stereotip, nümunə və s. anlamların məcmusu əhatə olunur. Bu zaman danışan kommunikativ situasiyada adresatla ümumi denotativ situasiyaya istinadən öz niyyətini, emosiyalarını nəzərə alaraq söyləmələri mətnin məna və struktur bütövlüyü, bitkinliyi, koheziya və koherentliyi əsasında əlaqələndirərək həyata keçirir; beləliklə, “hər hansı bir nəticə - mətn, yəni diskursu mətndə “qablaşdırır”.

Diskursun istənilən dil kimi (sadəcə mətn kimi yox), mətni olan hər hansı dil kimi təsvir edilməsinə münasibət bildirən Y.S.Stepanov yazır: “diskursu başa düşmək üçün bizim ümumi tövsiyələrə deyil, diskurs nəzəriyyəsini inkişaf etdirə biləcək yaxşı təsvirlərə ehtiyacımız var” (14, s.38). Əlavə edək ki, bu tərifdə diskurs mətnə adekvat, sinonim yox, əhəmiyyətli dərəcədə geniş “varlıq” kimi götürülür. Bu tərifdə koqnitiv linqvistika, semiotika, sosiologiya, kommunikasiya nəzəriyyələri də nəzərə alınır. E.A.Selivanov qeyd edir ki, kontekstuallıq, şəxsiyyətlik, prosesuallıq, situativlik, qapalılıq istənilən növ diskursun təşkilədiçi əlamətlərindəndir (15, s.116).

Diskursun linqvistik vahid kimi təyin olunması onun digər dil vahidləri kimi forma və məzmun cəhətlərindən ibarət işarəvilik xüsusiyyətinə malik olduğunu deməyə əsas verir. İstənilən işarə öz-özlüyündə real dünyanın obyektidir və buna görə də onun öyrənilməsi fəaliyyət göstərdiyi mühitdən ayrılıqda mümkün deyildir. Dilin bütün vahidləri ya informasiyanın ifadəsinə, ya onun paylanmasına, ya da informasiya axınının üzvlənməsinə xidmət edir.

“Dil işarələrilə bağlı koqnitiv strukturların bilikləri diskursu qabaqlayır: əgər dil daşıyıcısı işarəni bilirə, o, həm də onun kateqorial mənasını bilir, onda o, işarənin yarandığı situasiyada onu müəyyən kateqoriya altında birləşdirməlidir; bu əməliyyatdan kənarda nominasiya aktı baş tuta bilməz. Diskurs yalnız hansı bilik strukturunun və hansı tərzdə onda istifadə olunmasını təsdiq edir” (16, s.183).

XX əsrin ortalarına qədərki dilçilikdə dilin mücərrəd semiotik sistem kimi tədqiqi, insan amilinin inkar edilməsi dil materialının adekvat şərhinə imkan vermirdi. Bunun labüd nəticəsi kimi köhnə formal-struktur paradigmin əvəzinə “dil hadisələri onların işlənməsindən kənarda adekvat anlaşıla və təsvir oluna bilməz” müddəasına söykənən yeni linqvistik paradıqm – funksional-kommunikativ paradıqm meydana gəldi. Yeni linqvistik paradıqm dil faktlarının öyrənilmə diapazonunu genişləndirməyə, onların dərinədən və hərtərəfli tədqiqinə münbit şərait yaratmış oldu. Yeni paradıqm artıq: “Dil necə qurulmuşdur?” sualına yox, “Dil necə fəaliyyət göstərir?” sualına cavab tapmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Yalnız linqvistik mövqedən “Dil necə fəaliyyət göstərir?” sualına cavab verməyin perspektivsizliyi dilçilikdə yeni fənlərarası istiqamətlərin – koqnitiv dilçilik, psixo-, sosio-, pragmadilçiliklərin yaranmasını zərurətə çevirmişdir. Funksional-kommunikativ yanaşmaya üstünlük verən diskurs-təhlili dilin strukturu və funksiyaları arasında sıx vəhdətin olduğunu üzə çıxara bildi.

“Diskurs” anlayışının şərhində üç yanaşma mövcuddur: formal yanaşma diskursun vahidləri arasındakı münasibətlərin hierarxikliyi və onların konfigurasiya qaydalarını öyrənməyi təklif edir; funksionalistlər diskursu “dildə işlənmə” və ya “dil funksiyalarının sosiomədəni kontekstdə öyrənilməsi” kimi təqdim edirlər; diskurs “cümlədən böyük” dil strukturlarının təcrid edilmiş vahidlərinin bəsit birləşməsinə deyil, dil vahidlərinin funksional baxımdan mütəşəkkil və kontekstuallaşmış istifadəsinin vahid bütövünü təmsil edir. Sosial və koqnitiv proseslərə meyillilik də diskursun araşdırılmasına öz töhfəsini vermişdir. M.M.Baxtin qeyd edirdi: “İstənilən söyləmin, istənilən ifadənin təşkilədiçi mərkəzi daxilə deyil, xaricdə, sosial mühitdədir” (17, s. 8).

İ.Bellert də diskurs dedikdə rabitəli mətni nəzərdə tutduğunu yazır. O, təsdiq edir ki, hər bir diskurs vahidinin semantik cəhətdən şərhli həmin söyləmin əsasında yürüdülməsi mümkün ola bilən nəticələrin məcmusudur. M.M.Baxtin yazır: "... Söyləm başlanğıcdan mümkün cavab reaksiyalarına hesablanaraq qurulur, onun yaranışının mahiyyətində də məhz bu dayanır".

Diskurs çərçivəsində danışiq niyyəti formalaşır, reallaşır, dəyişir və bir neçə niyyətin olması mümkündür, söyləm daxilində isə bir niyyət reallaşa bilər. Diskurs danışiq hərəkətindən savayı danışanı, onun danışiq niyyətini, şərtlərini və konkret danışiq situasiyasını əhatə edən ünsiyyətin vacib hissəsidir. Bu planda, demək olar ki, diskurs "1+n" kommunikativ situasiyasını əhatə edir. Diskursun həddlərini və bütövlüyünü şərtləndirən nisbi sərhədləri anlamında onun bu və ya digər ünsiyyət situasiyasına bağlılığı, habelə fəaliyyət sahəsi başa düşülür. Hər bir sahə diskursda aktivləşir və ünsiyyət sahələrinin ayırd edilməsi keyfiyyətində əsas meyar kimi diskursun informasiya (tematik) sahəsi anlayışından istifadə olunur. Tematik sahə ünsiyyətdə olanlar, onların sosial dəyərlərə münasibətlərini ötürür. Yardımçı vasitə kimi bu informasiyanın ifadə vasitələri çıxış edir. Beləliklə, ünsiyyət diskursun mövcudluğunun şərti, diskurs isə ünsiyyətin danışiqda reallaşmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Попов А.Ю. Основные отличия текста от дискурса //Проблемы экономического дискурса //Сб. науч. ст. СПб., Изд-во СПбГУЭФ, 2001, с. 38-45.
2. Ухванова-Шмыгова И.Ф. Каузально-генетическая модель //Методология исследований политического дискурса: актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов. Вып. 1. Монография. Минск, БГУ, 1998, с.38-56.
3. Зубкова Я.В. Конститутивные признаки академического дискурса // Изв. Волгогр. гос. пед. ун-та. Сер.: Филол. науки. 2009, № 5(39), с. 28–42.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002, 477 с.
5. Кожина М.Н. Дискурсный анализ и функциональная стилистика с речеведческих позиций // Текст-Дискурс-Стиль. // СПб., Изд-во СПбГУЭФ, 2004, с. 9-33.
6. Слышкин Г.Г. Дискурс и концепт (о лингвокультурном подходе к изучению дискурса) // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. Волгоград: Перемена, 2000, с. 38-45.
7. Андреева В.А. Литературный нарратив: дискурс и текст: Монография. СПб, Норма, 2006, 120 с.
8. Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста //Новое в зарубежной лингвистике. Москва: Прогресс, 1978, Вып. VIII, 479 с.
9. Сусов И.П. Введение в языкознание: учебник для студентов лингвистических и филологических специальностей. Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007, 379 с.
10. Сусов И.П. История языкознания. Москва: АСТ: Восток-Запад, 2006, 295 с.
11. Абрамова Т.В. Диалогическое единство «просьба-реакция» (на материале русского и английского языков): Дисс. ...канд. филол. наук. Россия, Воронеж, 2003, 257 с.
12. Чернявская В.Е. Интертекст и интердискурс как реализация текстовой открытости //Вопросы когнитивной лингвистики. Тамбов, Тамб. гос. ун-т. 2004, № 1, с. 106-111.
13. Формановская Н.И. Размышления о единицах общения // Русский язык за рубежом. Москва, 2000, №1, с. 56-63.
14. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца XX века. Москва: ИЯ РАН, 1995, с. 35-73.
15. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: Монографическое учебное пособие. Киев: ЦУЛ, "Фитосоциоцентр", 2002, 336 с.
16. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. Москва: Институт языкознания РАН, 1997, 327 с.
17. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство, 1979, 424 с.
18. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. Волгоград: Перемена, 2000, 368 с.

С.Б.Мустафаева

Дискурс в русском языкознании
Резюме

В статье рассматриваются вопросы дискурса в русском языкознании. Известно, что ни в западной, ни в отечественной лингвистике нет точного и полного определения дискурса, поскольку в зависимости от задач научной школы и исследования он может по-разному пониматься и как речь, и как текст, и как высказывание. Но важно то, что все подходы в дискурсивном анализе ориентируются на экстралингвистическую область – в основу функционирования языковой системы, психологических особенностей интерпретации содержания речи, а также исторические, политические, культурологические и т.п. на факторы.

В статье также рассматриваются взгляды некоторых российских лингвистов на дискурс, а также текст и комментарии к ним. В то время как одни лингвисты интерпретируют термин дискурс как выражение позиции говорящего в речи, другие интерпретируют дискурс как объект изучения как последовательность предложений, включающую большой текст.

S.B.Mustafayeva

Discourse in Russian Linguistics
Summary

The article deals the discourse in Russian linguistics. It is known that there is no precise and complete definition of discourse in either Western or Russian linguistics, because it can be understood differently as speech, text, and utterance depending on the tasks of the scientific school and research. But the important thing is that all approaches in discourse analysis focus on the extralinguistic field - the functioning of the language system, the psychological features of the interpretation of the content of the speech, as well as historical, political, cultural, etc. are based on factors.

The article discusses the views of some Russian linguists on the discourse as well as the text and comments on them. While some linguists interpret the term discourse as an expression of the speaker's position in speech, others interpret discourse as an object of study as a sequence of sentences, including a large text.

Rəyçi: filol.e.d., prof. F.Y.Veysəlli

Redaksiyaya daxil olub: 16.07.2022

S.X.SULTANOVA*e-mail: samirasultanova@yahoo.com*

DOI: 10.48652/m5483-4812-9684-k

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

ŞƏRQ-QƏRB LEKSİK TERMINOLOJİ PARALELLİYİNİN RİYAZİYYAT, FİZİKA VƏ KİMYA ELMLƏRİNİN DİLİNDƏ TƏZAHÜRÜ

*Açar sözlər: mütləq, mənfə, tətbiqi, Şərq, Qərb.**Ключевые слова: абсолютный, отрицательный, практический, Восток, Запад.**Key words: absolute, negative, practical, East, West.*

Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi Riyaziyyat, Fizika və Kimya elm sahələrində digər elmlərlə müqayisədə Şərq komponentinin formallığı, Qərb komponentinin isə ideya-məzmun aktuallığı (və modernliyi) ilə seçilir. Heç şübhəsiz bu sahələrdə Qərb mənşəli alınmalar, Şərq qarşılığı ilə nisbətdə maksimum dərəcədə dominantdır. Riyaziyyat, Fizika və Kimya elm sahələrində Şərq mənşəli terminin Qərb qarşılığı vardır. Lakin diqqəti cəlb edən odur ki, Qərb mənşəli beynəlxalq termin əksər hallarda olduğu kimi qəbul olunur. Qərb terminologiyasının “əlavə”si mövqeyində çıxış edən rus mənşəli terminoloji “təyin-interpretasiya”lar istisnasız olaraq Azərbaycan dilinə “hərfi” tərcümə olunur. Şərq mənşəli terminologiya artıq arxaikləşmişdir və onun müasirlik enerjisi yalnız Qərb terminologiyasının pasiv “yerli” qarşılığı kimi mövcuddur.

Dilin leksik qatının xüsusi funksiyalı hissəsini təşkil edən terminoloji vahidlər özü bir sistemdir. Bu sistemə daxil olan sözlər bir sıra xüsusiyyətləri və özünəməxsus əlamətləri ilə digər sözlərdən fərqlənir ki, onlar da dilin elmi üslubunun formalaşmasında başlıca rol oynayır. Termin tarixi qədim olsada, Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də ümumən, dil nəzəriyyəsinə də bu hadisəyə uzun zaman praktik bir iş kimi yanaşılmış, onun intellektual-idraki, kulturoloji səbəbləri üzə çıxarılmaq əvəzinə, sadəcə, “terminologiyada sinonimlik qüsurdur” ümumi mülahizəsi ilə kifayətlənilmişdir. Lakin son illər Azərbaycanda ardıcıl olaraq keçirilən beynəlxalq Şərq-Qərb konfransları, sivilizasiyalararası dialoq müzakirələri bütün aydınlığı ilə göstərir ki, Avropa ilə Asiyanın qovşağında yerləşən mədəniyyətlər üçün Şərq-Qərb paralelliyi təsadüfi olmayıb, tamamilə qanunauyğun haldır.

Azərbaycan dilçiliyində terminologiya məsələlərinə maraq XX əsrin əvvəlindən başlayır və qısa zamanda bu sahə dilçilərimizin tədqiqat obyektinə çevrilir.

Təbiət və texniki elmlər humanitar və ictimai (sosial) elmlərə münasibətdə öz terminoloji potensialının daha dəqiq, daha çox modelləşmiş (standartlaşmış) məna həddləri ilə fərqlənir. İkinci halda, istər Şərq, istərsə də Qərb mənşəli olsun, terminin məna həddləndirilməsi, başqa sözlə, semantik həcm sferasının müəyyənləşdirilməsi bu və ya digər metodoloji mövqedən asılı olub, qaçılmaz mübahisələrə gətirib çıxarırsa, birinci halda bu cür mübahisələrin yaranmasına ona görə ciddi əsas yoxdur ki, həmin halda anlayışların həcmi, yaxud həddünü (beləliklə, terminin məzmun standartını) hər hansı elmi məktəbin, cərəyanın yaxud, tədqiqatçının ixtiyari-subyektiv münasibəti deyil, əşya və ya hadisələrin denotativ konkretliyi müəyyən edir. Odur ki, təbiət və texniki elmlərin dilində Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyinə də, məhz bu baxımdan, yəni denotativ konkretliyindən irəli gələrək anlayışların Şərq və Qərb təzahürlərinin əksər hallarda mütləq eyniliyi və terminlərin bilavasitə ekvivalentliyi kimi baxmaq lazımdır. “Riyaziyyat” termini Şərq mənşəli olsa da, müasir dövrdə məzmunca Qərb mənşəli “matematika”nın qarşılığı kimi dərc olunur. Ümumiyyətlə, texniki elmlərə dair

terminologiyasının Qərb meyilliliyi özünü ilk növbədə riyaziyyatda göstərir ki, bu da həmin elm sahəsinin texniki elmlər üçün bir növ metodoloji səciyyə daşması ilə bağlıdır. Bu da təsadüfi deyil ki, “riyaziyyatın dili” anlayışı özünün spesifik mücərrədliyi, simvolikası, rəqəmlə ifadə texnologiyalarının çoxspektrliyi ilə fərqlənir. Ona görə də ən ümumi terminləri çıxmaq şərtilə, riyazi terminlərin “iç strukturu”nda – məzmun mahiyyətində rəqəm simvolları ekvivalentliyi dayandığından onların söz –ifadə qarşılığı Şərq və ya Qərb mənşəli olmasından asılı olmayaraq xeyli dərəcədə şərtidir. Texniki terminologiyasının istər bir dil, istərsə də müxtəlif dillər birliyi kontekstində təşəkkülü arasında ciddi bir fərq yoxdur.

N.Cəfərov göstərir ki, *“Azərbaycan dilinin XIX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmağa başlayan, təxminən XX əsrin ortalarına doğru həm humanitar-ictimai, həm də texniki elmlər üzrə kifayət qədər diferensial bir səviyyədə təzahür edən elmi üslubunun istər Türk, istər Şərq, istərsə də Qərb mənşəli əsas terminoloji materialının, yaxud bazasının daha əvvəllərdən Azərbaycan elmi-intellektual təfəkkürünün istifadəsində olduğunu göstərən xeyli mənbələr mövcuddur ki, onların meydana çıxdığı tarix və ya tarixlərlə Azərbaycan dilinin elmi üslubunun təşəkkül tarixi arasında müəyyən fərq olduğunu etiraf etməmək mümkün deyil”* (1, s. 4). Müəllif onu da əlavə edir ki, *“terminologiya yalnız o zaman bir dilin kontekstində onun linqvistik əlaməti olaraq təhlilə cəlb edilə bilər ki, həmin dilin elmi üslubunun az-çox stabil faktına-materialına çevrilmiş olsun”* (1, s. 4).

Azərbaycan dilində riyaziyyat terminologiyasının müasir vəziyyəti barədə müəyyən təsəvvür yaradan “Rusca-azərbaycanca riyaziyyat terminləri lüğəti” (2) həmin sahədə Şərq-Qərb paralelliyinin səviyyəsi barədə də aydın nəticələrə gəlməyə imkan verir. Hər şeydən əvvəl diqqəti cəlb edən odur ki, Qərb mənşəli beynəlxalq termin olduğu kimi qəbul edilir. Məsələn: *funksiya, integral, minimum, absis, avtomorfizm, model, sistem, aksiom, simvol, bazis, alternativ, assimetriya, asimptotik, assosiativ, harmonik, hiperbolik, sinus, tangens, hipoteza, moment, horizontal, ekstremal, limit, oblast, defekt, deformasiya, diferensial, diffuziya, kanonik, kvadrat, kvazi, kommutativ, kompleks, konqruent, koordinat, lokal, kompakt, majorant, maksimal, metrik, minimum, elementar, monoton, multiplikator, operator, optimal, oriyentasiya, ortoqonal, teorem, paradoks, paralel, poliharmonik, polyar, operator, proyektiv, rəşional, real, requlyar, sektor, simvol, simmetriya (simmetrik), sinqulyar, sintez, skalyar, spektral, standart, statik, stasionar, topologiya, transsendent, triqonometrik, fundamental, funksional, ekvivalent* və s.

Göründüyü kimi, bu terminlərinin bir çoxunun Şərq mənşəli qarşılığı vardır, məsələn: *funksiya – vəzifə, integral – birləşmə, assosiativ – əlaqəli, hipoteza – fərziyə, limit – hədd, oblast – sahə, defekt – qüsurlu, lokal – məhdud (həddüdlü), elementar – adi, simvol – rəsm* və s.

Lakin məsələ burasındadır ki, həmin qarşılıqlar “neytral” nitq situasiyası üçün özünü doğruldur və xüsusilə riyaziyyat kimi dəqiq terminologiyaya ehtiyac duyan texniki elm sahəsi üçün məqbul deyil. Bununla belə, hətta bu cür dəqiqlik tələbi kontekstində də dil təfəkkürü bütün aydınlığı ilə komplektləşdirmək imkanındadır ki, termin kimi qəbul edilən Qərb mənşəli beynəlmiləl söz-işarənin Şərq mənşəli assosiativ qarşılığı mövcuddur. Odur ki, leksik-semantik sistemin “alt qat”ında texniki terminoloji nüfuzuna görə ikinci dərəcəli olsa belə, Şərq mənşəli sözün Qərb mənşəli sözlə implisit paralelliyi ideyası heç də tamamilə inkar oluna bilməz. Həmin ideya geniş miqyasda, yəni “Rusca-azərbaycanca riyaziyyat terminləri lüğəti”nin bütün terminoloji materialı təhlilə cəlb edildikdə özünü daha aşkar göstərir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, bir sıra hallarda Qərb mənşəli beynəlxalq terminin Şərq mənşəli qarşılığı məhz norma kimi qəbul edilir, məsələn: *absolyut – mütləq, geometriya – həndəsə, abstrakt – mücərrəd, alqebra – cəbr, interpretasiya – şərh, formula – düstur, loqika – məntiq, teoriya – nəzəriyyə* və s.

İkinci mühüm cəhət isə ondan ibarətdir ki, həm Qərb, həm də Şərq mənşəli terminin bir sıra hallarda paralel işlənməsi nəzərdə tutulur, məsələn: *analiz – təhlil, arifmetik – hesabi, binom – ikihədli, iterasiyalama – təkrarlama, kombinatorika – birləşmələr nəzəriyyəsi,*

median – kənarortaq, obraz – surət, period – dövr, interval – aralıq, proobraz – əsli və s. Doğrudur, bu paralelliklərin heç də hamısı uğurlu deyil və başlıcası, paralel komponentlərin heç də hər biri milli riyazi nitq təcrübəsində eyni dərəcədə əsas qəbul edilmir. Lakin bütün bunlar, yəni digər elm sahələrində olduğu kimi, texniki elmlərdə də Şərq-Qərb paralelliyinə meyl mütəxəssislərin subyektiv mövqeyindən və ya marağından irəli gəlməyən tamamilə obyektiv dil hadisəsidir. Xüsusilə texniki elmlərin terminoloji təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycan alimləri, mütəxəssisləri sovet dövründə əsasən “rus məktəbi”nin təsirini öz üzərlərində hiss etsələr də, məsələn, Azərbaycan dilinin riyaziyyat terminologiyasına rus mənşəli vahidlər, prinsip etibarilə, daxil olmamış, rus riyaziyyat terminologiyası kütləvi surətdə Azərbaycan dilinə çevrilmiş və əsas da odur ki, milli terminlər rahat mənimsənilərək stabilləşmiş, normativlik kəsb edib populyarlaşmışdır. Məsələn, “Rusca-azərbaycanca riyaziyyat terminləri lüğəti”ndə verilmiş çoxsaylı dil faktları da bunu təsdiq edir: *дробь – kəsir, доказательство – isbat, множество – çoxluq, бесконечное – sonsuz, величина – kəmiyyət, вероятность – ehtimal, вещественный – həqiqi, внутренний – daxili, уравнение – tənlik, число – ədəd, двойной – ikiqat, единица – vahid, достоверность – yəqinlik, плоскость – müstəvi, дуга – qövş, корень – kök və s.*

Şərq-Qərb terminoloji paralelliyinin genotipologiyasına bilavasitə aid olan bir məsələdir ki, rus mənşəli terminologiya nə Şərq, nə də Qərb tərəfdən həmin paralelliyyə qoşulmamış demək olar ki, ondan kənarda qalmışdır.

Fizika elminin dilindəki Şərq-Qərb terminoloji paralelliyyə riyaziyyatdakından tipoloji baxımdan o qədər də fərqlənir. Ümumiyyətlə, texniki elmlər üzrə terminologiyanın genetik spektrləşməsi və ya mənzərəsi aşağıdakı “iyerarxiya”ya tabedir: 1) Qərb mənşəli beynəlxalq terminlər; 2) Şərq mənşəli “yerli” terminlər; 3) Şərq-Qərb terminoloji paralelliyyə; 4) rus dilindən tərcümə olaraq yaradılmış, yaxud rusca terminin qarşılığı kimi işlənən ənənəvi “yerli” terminlər. “Fizika terminləri lüğəti”nin ön sözündə deyilir: “Sözlüyün əvvəlki nəşrindəki qüsurlar aradan qaldırılmış, nəzərdə tutulmuş anlayışları, dəqiq ifadə etməyən terminlər dəqiqləşdirilmiş, terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilərək Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından, söz yaradıcılığı vasitələrindən daha geniş istifadə olunmuşdur” (3, s. 5). Əlbəttə, buradakı “Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından, söz yaradıcılığı vasitələrindən daha geniş istifadə olunmuşdur” fikri Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin miqyasının genişlənməsi baxımından maraq doğurmaya bilməz. Lüğətlə tanışlıq göstərir ki, həmin cəhd, bir qayda olaraq, Qərb mənşəli beynəlxalq terminlərin deyil, çox zaman ümumişlək səciyyə daşıyan və mürəkkəb terminlərin tərkib hissəsi kimi çıxış edən rus sözlərinin tərcüməsinə aiddir; məsələn: *абсорбция света – işığın absorbasiyası, автоколебание – avtorəqs, аккумулятор переносный – səyyar akkumlyator, акустическая ветвь – akustik budaq, альтернативный запрет – alternativ qadağan və s.* Bütövlükdə isə, Qərb mənşəli beynəlxalq terminlər olduğu kimi saxlanılmış, yalnız ən zəruri hallarda onların daha geniş yayılmış Şərq qarşılıqları verilmişdir, məsələn: *absolyut – mütləq, neqativ – mənfə, практик – tətbiqi, теоретик – nəzəri və s.* Hətta *polyar, aktiv, real, passiv, sferik, zona, izolyator, kritik, stabil, intensiv, контраст, температур, потенциал, цикл* və s. terminlərin Şərq ekvivalentlərindən istifadə olunmamışdır.

İstər riyaziyyat, istərsə də fizika terminləri üzərində aparılmış müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində texniki elmlər üzrə terminologiyanın a) əsas və b) ikinci dərəcəli, yaxud törəmə adlandırma biləcəyimiz növləri vardır. Şərq-Qərb terminoloji paralelliyyə, bir qayda olaraq, özünü ikinci dərəcəli, yaxud törəmə deyil, məhz əsas növə aid edilən terminologiyada göstərməsilə fərqlənir ki, bu da, fikrimizcə, Şərq-Qərb qarşılaşmasının öz əksini, ilk növbədə, elm təfəkkürün fəlsəfi-metodoloji mahiyyət daşıyan anlayışlarında tapması ilə əlaqədardır.

S.Sadiqova göstərir ki, “*mövcud terminoloji lüğətlərdə həm məzmun cəhətdən, həm də leksikoqrafik cəhətdən müəyyən nöqsanlara yol verilmişdir... Belə ki, eyni anlayış bəzən müxtəlif lüğətlərdə müxtəlif terminlərlə, bəzən də müxtəlif anlayışlar eyni terminlərlə*

verilmişdir. Məsələn, riyaziyyatda “kök” termini “ədədin kökü”, “çoxhədlinin kökü”, “tənliyin kökü” anlayışlarında müxtəlif mənalara malik olmasına baxmayaraq, hamısında eyni şəkildə işlədilir. Əslində, onların hamısında “kök” terminindən istifadə etmək lazım deyil. Həmin anlayışları “ədədin radikalı”, “çoxhədlinin kökü”, “tənliyin həlli”, kimi işlətmək məqsədəmüvafiqdir” (4, s. 4).

Əlbəttə, bu təkliflə razılaşmaq olar, lakin məsələnin mahiyyəti burasındadır ki, terminoloji lüğət tərtibində əsas prinsip hansı anlayışın hansı terminlə ifadə edilməsinin düzgün, yaxud yanlış olduğunu göstərmək yox, bütün mövcud və ya funksional faktları qeydə almaqdır. Yalnız bundan sonra hansı terminin işlədilməsinin daha çox məqsədəuyğun olmasından danışmaq mümkündür. S.Sadiqova özü də bu fikirdədir ki, “*dublet terminlər lüğətdə öz əksini tapmalıdır*” (4, s. 13). Çünki “*eyni anlayışın ifadəsi üçün əcnəbi terminlər və azərbaycanca terminlər işlədilir. Məsələn: eynigüclü – ekvivalent; tən bölən – bissektoris; assosiativlik – qruplaşdırma-birləşdirmə; istilik tarazlığı – termometr; gərginlik – potensial*” (4, s. 16). Ümumiyyətlə, “Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti”ndə aşağıdakı Şərq-Qərb terminoloji paralellik faktları qeydə alınmışdır: aerodinamik müqavimət – ön müqavimət, burulğanlı cərəyan – Fuko cərəyanı, ədəd üçbucağı – Paskal üçbucağı, ion cihazı – qazboşalma cihazı, loqarifm xətkəsi – hesablama xətkəsi, Plank sabiti – təsir kvantı, rəqs dövrü – rəqs periodu, sıfır indikatoru – sıfır cihazı, termoelektron generatoru – termoelektron enerji çeviricisi, təbii ədədlər – natural ədədlər, Faradey hadisələri – Faradey effekti, fotokeçiricilik – fotorezistiv effekt, hərəkət miqdarı – impuls, çoxhədlili – polinom, cazibə – qravitasiya, şüa istilik mübadiləsi – radiasiya istilik mübadiləsi.

Müşahidələr göstərir ki, həmin terminoloji paralelliklərin bir çoxunda komponentlər heç də mənaca tam qarşılıqlıq təşkil etmir, lakin bu, onların terminoloji paralelliyinə mane olmur. Kimya elmləri sahəsində terminoloji sistemin qaydaya salınması işinə keçən əsrin 20-ci illərində başlanmış və qarşıya çıxan problemlərdən biri məhz Şərq-Qərb paralelliyi olmuşdur. Müəlliflər kollektivinin 1987-ci ildə nəşr etdirdiyi “Kimya terminləri lüğəti”nin girişində deyilir: “S.C.Hüseynovun 1927-ci ildə çap etdirdiyi “Kimya istilahları” ilə respublikamızda kimya elminin müxtəlif sahələri üzrə terminologiya yaradılması işinin əsası qoyulmuşdur. O, “müvəllidilma”, “müvəllidilhümuza”, “hamizi-kibrit” kimi ərəb mənşəli, qəliz kimyəvi terminlərin bilavasitə ana dili əsasında yaradılan sözlərlə və ya beynəlmiləl terminlərlə əvəz edilməsi üçün böyük səy göstərmişdir” (5, s. 5). Bu isə o deməkdir ki, kimya terminləri lüğətinin hazırlanmasına göstərilən ilk cəhddən qarşıya üç seçim variantı çıxmışdır: a) ərəb mənşəli qəliz termini işlətmək; b) ana dili əsasında yeni termin yaratmaq; c) beynəlxalq termini qəbul etmək. Müşahidələr isə göstərir ki, əslində hər üç variant yalnız kimya sahəsində deyil, bütün texniki elm sahələrində beynəlmiləl terminologiyaya üstünlük vermək şərtilə həmişə, potensial olaraq, diqqət mərkəzində dayanmışdır. Dövrün tendensiyaları və ya konyukturu tez-tez dəyişdiyindən 20-ci, 30-cu və 40-cı illərdə gah bu, gah da digər münasibət müvəqqəti üstünlük qazandığından belə təsəvvür yarana bilər ki, hansısa meyl artıq strateji əhəmiyyət kəsb edir. Lakin nə ərəb mənşəli, nə də ana dili əsasında yaradılmış terminlər heç bir zaman beynəlxalq terminologiya qədər aparıcı olmamışdır.

Kimya sahəsində terminoloji paralellik yalnız 30-cu, 40-cı, 50-ci illərdə deyil, keçən əsrin sonrakı illərində də mövcud idi və ona görə də “Kimya terminləri lüğəti”nin müəllifləri yazırlar: “Hər bir dildə termin sabitliyinin, dəqiqliyinin təmin edilməsi mühüm məsələdir. Halbuki orta və ali məktəblər üçün kimya dərsləklərinin tərcüməsində, eləcə də azərbaycanca yazılan orijinal dərslək və ya dərslək vəsaitlərində, dövrü mətbuatda dərc olunan elmi-kütləvi məqalələrdə termin vahidliyinə bir o qədər də riayət edilmir. Bunun nəticəsidir ki, eyni məfhumun ifadəsi üçün bəzən müxtəlif terminlər işlədilir. Məsələn: hissəcik – zərrəcik, radioaktiv parçalanma – radioaktiv dağılma, istilik – nüvə – termonüvə, əhəngli su – əhəng suyu, seçici kataliz – fərdi kataliz, elektron örtüyü – elektron qalığı, elektron təbəqəsi – elektron orbiti, dönən – dönər (reaksiya), etil spirti – çaxır spirti, astat – astatin, tnosianid –

rodanid, amil – faktor, şəkildəyişmə – modifikasiya, dairəvi forma – sferik forma, hissəcik dalğa – korpuskulyar dalğa, sərtlik – bərklik, udulma – absorbsiya, yerdəyişmə – xanadəyişmə terminlərində olduğu kimi” (5, s. 6). Göründüyü kimi, XX əsrin sonlarına doğru kimya terminologiyasının əsas problemlərindən biri Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi məsələsini “həll etmək”dən ibarət olsa da, həmin məsələ, tamamilə təbii olaraq, həll edilməmiş, sadəcə, müzakirə predmeti səviyyəsinə qaldırılmaqla kifayətlənmişdir.

Ümumiyyətlə, istər bu lüğətdə, istərsə də dövrün texniki elm sahələrinə aid digər lüğətlərində (qeyd edək ki, onların əksəriyyəti rusca-azərbaycanca tərcümə lüğətləridir) qarşıdurma aşağıdakı istiqamətdə aparılır: a) Qərb mənşəli termin və ya mürəkkəb terminin Qərb mənşəli əsas komponenti, adətən, olduğu kimi saxlanılır; b) rus mənşəli termin və ya mürəkkəb terminin rus mənşəli qeyri-əsas hissəsi azərbaycancaya tərcümə edilir; c) Qərb mənşəli terminin Şərq mənşəli ekvivalenti verilir. “Kimya terminləri lüğəti” üzərindəki təhlillər göstərir ki, mövzu baxımından bizi maraqlandıran sonuncu istiqamətə bir çox dil faktları aiddir: *aktivlik – fəallıq, qravimetrik analiz – çəki analizi, prob analizi – əyar analizi, essensiya – cövhər, arreyter – düzəliş, arreyterləşdirmə – düzəldilmə, belil – ağ boyaq, Bertole duzu – kalium – xlor, binormal – ikinormal, demfer tərəzi – tormozlanan tərəzi, deqarasiya – qazsızlaşdırma, dehidratasiya – susuzlaşdırma, denaturat – təbiilikdən çıxarılmış, destruksiya – quruluşun pozulması, diafraqma – ayırıcı pərdə, kalium hidrokسيد – yeyici kalium, dəniz kuporosu – dəniz zağı, alifatik turşu – doymuş turşu, lantonid – nadir torpaq, inversiya – çevrilmə, klassifikasiya – təsnifat, konfigurasiya – xarici görünüş, kriogen – soyuducu, mikrostruktur – mikroquruluş, formiat turşusu – qarışqa turşusu, asimmetrik – qeyri-simmetrik, absorbsiya – səthi udulma, koaqulyasiya – laxtalanma və s.*

Beləliklə, Şərq-Qərb paralelliyi bu nümunələrdə üç şəkildə təzahür edir: 1) Qərb mənşəli beynəlmiləl terminin Şərq qarşılığı və ya ekvivalenti verilir, məsələn: *inversiya – çevrilmə, konfigurasiya – xarici görünüş, kriogen – soyuducu* və s. 2) Qərb mənşəli mürəkkəb quruluşlu beynəlxalq terminin yalnız bir komponentinin Şərq qarşılığı və ya ekvivalenti təqdim olunur, məsələn: *gravimetrik analiz-çəki analizi* (qeyd edək ki, “*analiz*” termininin kifayət qədər populyar “*təhlil*” qarşılığı mövcuddur), *prob analizi – əyar analiz* və s. 3) Qərb mənşəli “düzəltmə” beynəlxalq terminin yalnız leksik-qrammatik formantı Şərq (milli) qarşılığı və ya ekvivalenti ilə əvəz edilir; məsələn: *asimmetrik – qeyri-simmetrik, binormal – ikinormal* və s.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, – 2017. 488 s.
2. Quliyev T. Rusca-azərbaycanca riyaziyyat terminləri lüğəti. Bakı, 2012, 136 s.
3. Fizika terminləri lüğəti // – Bakı: Elm, – 1986. – 112 s.
4. Sadıqova, S. Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti. Bakı: Elm, – 1998.
5. Kimya terminləri lüğəti // – Bakı: Elm, – 1987. – 120 s.

C.X.Султанова

Западно-восточный лексико-терминологический параллелизм в словах по математике, физике и химии в азербайджанском языке Резюме

На языке технических наук параллели между Востоком и Западом рассматриваются в контексте 1) математики, 2) физики и 3) химии. Основные особенности восточно-западного параллелизма в терминологии технических наук Азербайджана состоят в следующем: а) Западная терминология является абсолютной доминантой; б) терминологическая «интерпретация определения» русского происхождения, которая действует как «добавление» западной терминологии, переведена на азербайджанский язык «без исключения»; с) Терминология восточного происхождения уже архаична, и ее современность энергия существует только как пассивный

«локальный» эквивалент западной терминологии. Нет существенной разницы между технической терминологией в контексте одного языка или другой языковой ассоциации.

S.Kh.Sultanova

**Lexico-terminological West-Eastern parallelism
in the words of mathematics, physics and chemistry in the Azerbaijani language
Summary**

In the language of technical science, parallels between East and West are considered in the context of 1) mathematics, 2) physics, and 3) chemistry. The main features of East-West parallelism in the terminology of the technical sciences of Azerbaijan are as follows: a) Western terminology is an absolute dominant; b) the terminological "interpretation of the definition" of Russian origin, which acts as an "addition" of Western terminology, is translated into the Azerbaijani language "without exception"; c) The terminology of Eastern origin is already archaic, and its present energy only exists as a passive "local" equivalent of Western terminology. There is no significant difference between technical terminology in the context of one language or another language association

Rəyçi: akad. N.Q.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 02.09.2022

A.A.YADİGAROVA

dissertant

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

RİTORİKA, NİTQİN ƏSAS KEYFİYYƏTLƏRİ VƏ PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN NİTQİ

Açar sözlər: nitq, ritorika, dövlətçilik, Azərbaycan dili, prezident, İlham Əliyev, dilçilik, üslub.

Ключевые слова: речь, риторика, государственность, Азербайджанский язык, президент, Ильхам Алиев, языкознание, стиль.

Key words: speech, rhetoric, statehood, Azerbaijani language, president, Ilham Aliyev, linguistics, style.

Dünyada yalnız seçilmiş şəxslərin – şairlərin, yazıçıların, humanitar sahədə çalışan alimlərin, siyasətçilərin və digər bu qəbildən olan insanların özünəməxsus dili və üslubu olur. Onların timsalında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də cəmiyyətin fəvqündə dayanan bir şəxsiyyət kimi özünəməxsus dil və üslub xüsusiyyətlərini artıq bütün dünyaya nümayiş etdirmişdir. İlham Əliyevin dili dedikdə, onun səciyyəvi dil xüsusiyyətləri başa düşülür. Onun dili səlis, aydın, konkret, məntiqli, düzgün, yığcam, zəngin, canlı, ahəngdar, sadə və dəqiqlik kimi əsas tələbləri özündə birləşdirir. Bu saydığımız dil-nitq xüsusiyyətinin hamısı mahir nətiq kimi prezident İlham Əliyevin çıxış və müsahibələrində öz əksini tapır.

Dünyanın bütün ölkələrində öz gözəl və mahir nitqi ilə tanınan, Azərbaycanın yürütdüyü siyasətin tərəfdaşları tərəfindən birmənalı şəkildə sevilən Prezident İlham Əliyevin qazandığı uğurlar içərisində onun gözəl nitq mədəniyyətinə sahib olmasının rolu böyükdür. Bu gözəl ritorik qabiliyyəti ilə dəfələrlə Avropa Şurasında və başqa rəsmi məqamlarda düşmənlərini məğlub edib, dostlarını sevindirən Prezident İlham Əliyev bu sahədə fenomenal şəxsiyyət səviyyəsinə ucalmışdır.

Möhtərəm Prezidentimiz milyonlardan birinə nəsib olan ritorik qabiliyyətə malikdir. O, ana dilini sevir və incəliklərinə qədər onu öz nitqində əks etdirir. İngiliscə, fransızca, rusca, türkcə nitqi ilə hamını – müsahibləri və dinləyicilərini heyran qoyan cənab İlham Əliyev dünya miqyaslı fenomenal şəxsiyyət səviyyəsinə necə yüksəlmişdir? Bunun əsas səbəbi onun bənzərsiz bir yaddaşa, möhkəm məntiqə, yüksək psixoloji keyfiyyətlərə malik olmasıdır. Bu gözəl keyfiyyətlərin içərisində ritorikaya bələd olması və onu yüksək qiymətləndirməsi də diqqəti cəlb edir.

İlham Əliyevin dilini (geniş mənada ünsiyyət vasitəsi, dar mənada özünü təqdim vasitəsi olaraq) daha dərinlən araşdırmaq üçün ritorika nədir və onun tarixi necə olmuşdur məsələsinə qısa nəzər salmaq yerinə düşərdi.

R ritorika iki mənada işlədilir. 1) aydın, mədəni, səlis, anlaşıqlı və s. nitq haqqında elm; 2) ən kamil nitq.

Qədim yunanlar ritorikanı yalnız elm mənasında işlətməmişlər, nətiqə isə orator demişlər. Əsl nətiq odur ki, danışdığı dili gözəl bilsin, fikrini gözəl və məharətlə ifadə edə bilsin, harada danışdığını, kimə danışdığını nəzərə alsın, nitqinin mövzusunı göz önündə saxlasın. Burada üslubiyyət (üslublar) meydana çıxır.

Dilçilikdə, ədəbiyyatşünaslıqda, musiqidə, vokal sənətində, memarlıqda, xalçaçılıqda və insan idrakının, sosial şəüurun fəaliyyət göstərdiyi bir sıra sahələrdə üslub (stil) aparıcı xüsusiyyətə malikdir. *Stil* sözü dünya elmində və mədəniyyətində üsluba nisbətən daha qədimdir.

“Stil sözü yunan dilindən latın dilinə keçmiş, “şilus” sözündən olub, çubuq, qələm deməkdir. Sonradan bu söz yazı manerası “obraz” sisteminin, bədii təsvir vasitələrinin, yaradıcılıq üsullarının ümumiliyi olub, ideya vəhdəti eyniliyi ilə şərtləndirilir”.

Üslub termini isə ərəbcə tərz, ifadə tərz, üsul mənasındadır.

Üslubun yaranması və çoxlu üslubların meydana gəlməsi dilin inkişafı ilə bağlıdır. Bütün dil üslubları, dilin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Üslub, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, çox geniş anlayışdır. *“Bu gün artıq akademik üslub, arxaik üslub, dialoq üslubu, monoloq üslubu, janr üslubu, realist üslub, romanik üslub, funksional üslub, bədii üslub və s. üslublar vardır ki, bunların hamısı dilin inkişafı ilə və tarixi durumu ilə bağlıdır. Bundan əlavə, poetik üslub, ayrı-ayrı sənətkarların fərdi üslubu da vardır ki, onlar da bilavasitə dilin və sənətin inkişafı ilə bağlıdır”* (4).

İndi hər bir sahənin öz üslubu vardır; memarlığın, cərrahiyyənin, geoloji axtarışların, tikinti və s. Rus alimi Olqa Axmanova yalnız dillə bağlı üslubun 37 növünü göstərir.

Üslubiyyat, ritorika bir elm sahəsi kimi, qədim Yunanıstanda yaransa da, şərqdə Aris-toteli, Siseronu və başqalarını oxumadan üslub məsələsi haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər. Üslub-ritorika-bələğətli mədəni inkişaf və konkret sahə ilə bağlıdır. Məsələn, XVI əsrdə roman, dram əsəri və başqa yazılı ədəbi növlər olmadığından, yalnız qəzəl janrı inkişaf etmişdir. Buna görə də M.Füzuli deyirdi:

*Qəzəldir səfa bəxşi əhli nəzər,
Qəzəldir artıran şairin şöhrətini.
Qəzəl də ki, məşhuri dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola* (4).

Bəzən ritorika söz oyunu, mənasız danışmaq kimi də başa düşülmüşdür. Hələ böyük fansız yazıçısı V.Hüqodan başlamış, çoxları ritorikanı mənasız pafos kimi qiymətləndirmişlər.

Müasir dövrdə artıq, rəsmi-kargüzərlik termini ayrı-ayrılıqda işlənir, çünki rəsmi üslub ilə kargüzərlik üslubu bir çox cəhətlə bir-birindən fərqlənir. Bircə misalla kifayətlənək: rəsmi üslubun ən geniş yayılmış növü dövlət başçılarının inoqrasiya nitqidir. Burada ədəbi dilin yüksək tələblərinə cavab verməklə, xüsusi intonasiya ilə, məsuliyyəti üzərinə götürmə ahəng və ifadələri ilə yeri gəldikcə terminlərdən istifadə etməklə çıxış edilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2003-cü ilin 31 oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi andiçmə mərasimindən bir neçə məqama diqqət edək: *“Hörmətli xanımlar və cənablar! Hörmətli qonaqlar! Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməyimlə mənə göstərilmiş bu böyük etimada görə Azərbaycan seçicilərinə, Azərbaycan vətəndaşlarına, bütün Azərbaycan xalqına öz dərin təşəkkürümü bildirirəm. Mən bu böyük etimadı doğruldacağam. Bu vəzifənin öhdəsindən layiqincə gələcəm. Heydər Əliyevin siyasəti Azərbaycana böyük uğurlar gətirib. Bütün sahələrdə Azərbaycan inkişaf edir, uğurlar qazanır. Beynəlxalq aləmdə Azərbaycan yüksəlir, uğurlar qazanır. Azərbaycan Beynəlxalq aləmdə özünə layiq yer tuta bilib, Azərbaycanın nüfuzu artıb. İndi Azərbaycanla hesablaşır-lar, Azərbaycana hörmət edirlər. Regionda bütün beynəlxalq, irimiqyaslı layihələr Azər-baycanın iştirakı ilə, onun milli maraqlarının nəzərə alınması ilə həyata keçirilir. Yaşasın Azərbaycan xalqının milli lideri, müasir qurucusu Heydər Əliyev! Yaşasın doğma Azərbaycan xalqı! Yaşasın Azad və müstəqil Azərbaycan!”* (5).

Biz burada rəsmi üslubun ən geniş yayılmış növlərindən birini – Azərbaycan Respubli-kasının Prezidenti İlham Əliyevin 2003-cü ildə Prezident seçilməsi münasibətilə vətənə, xal-qa, dövlətə sədaqət andını misal verdik. Göründüyü kimi, andiçmə mətni tam rəsmi üsluba uyğun olaraq:

a) Bir neçə hissədən ibarət idi: 1) Mərasim salonundakıları salamlamaq; 2) Heydər Əliyev siyasətinə sadıq qalmaq; 3) Azərbaycanın gələcəklərini gətirdikcə artırmaq; 4) Xalqın güzəranını yaxşılaşdırmaq; 5) Dağlıq Qarabağ məsələsini həll etmək.

b) *Burada yalnız rəsmi üslubun qaydalarına əməl etmək*: 1) İntonasiyanı rəsmi qurmaq; 2) Heç bir bənzətmədən, təşbehdən istifadə etməmək, 3) Obrazlı ifadələr işlətməmək; 4) Terminlərdən istifadə etmək; 5) Diplomantik qanunlara əməl etmək.

Yeri gəlmişkən, eyni adamın eyni münasibətlə müxtəlif mühitdə etdiyi çıxışı əvvəlki ilə müqayisə üçün veririk. Məlum olur ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev təntənəli andiçmə mərasimindən sonra 2003-cü il oktyabrın 31-də “Gülüstən” sarayında bu əlamətdar hadisə münasibətilə təşkil olunmuş rəsmi qəbulda çıxış etmişdir. Prezident demişdir:

“Hörmətli xanımlar və cənablar! Əziz qonaqlar! Mən sizin hamınızı ürəkdən salamlayıram və dəvətimizi qəbul edib bu axşam qəbulda iştirak etdiyinizə görə sizə təşəkkürümü bildirirəm. Bu gün mənim həyatımda çox əlamətdar bir gündür. Azərbaycan xalqının dəstəyi ilə mənə göstərilən böyük etimadın nəticəsində bu gün mən Prezident vəzifəsinin icrasına başlayıram. Mən bu gün də, bundan əvvəlki çıxışlarımda da gələcək planlarım haqqında ətraflı danışmışam. Düşünürəm ki, bu gün ən çox sevinən, bu günü gözləyən Cənab Heydər Əliyevdir (Ümummili lider Heydər Əliyev o günlərdə ABŞ-ın Klivlend xəstəxanasında yatırdı. – A.Y). Ona görə də mən istəyirəm ki, ilk badəni Cənab Prezident Heydər Əliyevin sağlığına qaldıraq. Ona uzun ömür can sağlığı arzulayaq.

Biz bu gün neft strategiyası haqqında danışırıq, ancaq bilməliyik ki, əgər onun belə uğurla həyata keçirilməsi üçün 1970-ci illərdə möhkəm zəmin yaradılmasaydı, indi gördüyümüz işləri yerinə yetirə bilməzdik. Yəni o dövrdə də Heydər Əliyev öz xalqına xidmət edirdi.

Təklif edirəm bu badələri Cənab Prezidentin sağlığına qaldıraq. Biz hamımız, bütün Azərbaycan xalqı ona can sağlığı, uzun ömür arzulayır və onun vətənə dönməsini səbirsizliklə gözləyirik. Cənab Prezidentin sağlığına” (5).

Bu nitqin əvvəlkindən linqvistik fərqlərinə diqqət yetirək. Hər iki nitqin müəllifi eyni adamdır. Dinləyicilər, demək olar ki, eyni idi. Amma nitqin məqsədi fərqlidir. Buradan da aşağıdakı nitq fərqləri meydana çıxır:

1. Birinci çıxışda rəsmi ifadələr işlədilir yəni rəsmilik üstünlük təşkil edir.

2. İkinci çıxışda çörək vardır. Ona görə də milli adətimizə görə çörəyə hörmət iştirak edənləri səmimi araya gətirdiyi kimi buradakı çıxışlar da səmimi, mülayim intonasiya ilə müşayiət edilir.

3. Söz seçimi və onların işlədilməsi də fərqlidir.

4. Burada iştirak edənlər, əvvəlki məclisdən fərqli olaraq, sanki, bir məqsəd üçün toplandığından Prezidentin çıxış tərzində onlarla uzlaşmalıdır. Doğrudur, nitq üslubunda sağlq demək üslubu müstəqil nitq fiquru deyil. Amma burada bənzərsiz bir arzu, yaxınlıq hökm sürürdü. O da çıxışın tərzində aydınca görünür.

5. Bu nitq qısa və məzmunlu olması ilə əvvəlkindən seçilir.

6. Ən əsası isə, eyni natiqin eyni auditoriyaya müraciəti zamanı Prezident çıxışının rəsmi inoqurasiyasının davamı olduğunu unutmur.

Bu iki çıxışın arasında orta mövqe tutan Prezidentin qəbuldakı nitqi, son yekun nitqi diqqəti cəlb edir. Bu çıxış məzmunca əvvəlkindən fərqləndiyi üçün buradakı intonasiya, söz seçimi, cümlə quruluşu da əvvəlkindən fərqlənir. Burada nitqin müraciəti, təşəkkür və arzu-plan məzmunundan istifadə edilir. İlham Əliyev qəbuldan sonra yekun nitqi söyləyir:

“Hörmətli xanımlar və cənablar, Hörmətli qonaqlar!

Mən bu tədbirdə iştirak edən xarici ölkələrdən gəlmiş qonaqları bir daha salamlamaq istəyirəm. Mən andiçmə mərasimində iştirak etmək üçün ölkəyə gələn Sergey Mironoviç Mironovu salamlamaq istəyirəm” (5).

Sonra Azərbaycan Rusiya əlaqələrindən danışır. Bundan sonra Ukrayna, Gürcüstan və Türkiyə nümayəndələrinə təşəkkür edir. Nitqinin sonunda Prezident Azərbaycan xalqının bütün təbəqələrinə təşəkkür edərək deyir:

“Bu gün mən bu masa arxasında Azadlıq meydanında toplaşmış və şənələnən soydaşlarımızı salamlayıram. Qaçqın düşərgəsində yaşayan soydaşlarımızı salamlayıram. Orduda

xidmət edən, sərhədlərimizin keşiyində duran əsgərlərimizi salamlayıram. Bu gün növbədə olan həkimlərimizi, hər bir Azərbaycan vətəndaşını salamlayıram. Mən hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün Prezident olacağam və Azərbaycan xalqının etimadını doğruldacağam.

Bu badəni Azərbaycan xalqının şərəfinə qaldırıram” (5).

Göründüyü kimi, üçüncü niqdə rəsmilik də güclüdür. Yəni rəsmi üslub elementləri özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. İntonasiya isə fikrin dinləyicilər tərəfindən düzgün başa düşülməsini təmin edir. 2 cümləyə diqqət edək:

1) *“Mən burada iştirak edən xarici dövlətlərdən gəlmiş qonaqları bir daha salamlayıram!* İntonasiya elə qurulmuşdur ki, hamıya aydın olur. Prezident iştirak edən xarici dövlətləri deyil, onların nümayəndələrini salamlayır.

2) *“Bu gün mən masa arxasında Azadlıq meydanında toplaşmış və şənlənən soydaşlarımızı salamlayıram”.* Burada da natiqin düzgün intonasiyası cümlənin düzgün başa düşülməsinə kömək edir.

Göründüyü kimi, müqayisə etdiyimiz üç nitq məqamının natiqi eyni adam, dinləyiciləri eyni adamlar olmasına baxmayaraq, yüksək nitq mədəniyyətinə malik olan İlham Əliyev bu nitqlərin hər üçünün yalnız öz təyinatı üzrə mənimsənilməsinə bacarıqla təmin edir. Burada səlislik aydın hiss edilir.

“Mən tam əminəm ki, illər keçdikcə Xocalı soyqırımı haqqında həqiqətləri bütün dünya biləcək. Biz bundan sonra da çalışacağıq ki, dünya ölkələri bu soyqırımı rəsmən soyqırım kimi tanımsınlar”

R ritorikanın əsas tələblərinin İlham Əliyevin nitqində əməl olunmasına diqqət edək. Nitqin əsas keyfiyyətləri-tələbləri aşağıdakılardır:

1. Düzgünlük. Düzgün faktlara və rəqəmlərə əsaslanan natiq inamla danışır. Ona görə də nitqi cəlbədicidir. Düzgün danışq nitqin və ya təklifin qəbul olunmasında əsas şərtədir. Məsələn, 1994-cü ilin noyabrın 17-də Çıraq-1 Platformasından ilk neft alınıb Səngəçal termini-nalına göndərildi. ABŞ energetika naziri bu hadisəni *bayram* adlandırdı. İlham Əliyev isə dedi – Fikrimcə, bu gün Azərbaycan tarixində dönüş nöqtəsidir. İnvestisiyanı 2,5 mlrd. dollar etmək lazımdır. İlham Əliyevin bu mövqeyi – sözləri Amerika, Türkiyə hökumətlərini inandırdı.

2. Səlislik. Nitq prosesində **e, ə, j** və **s**. kimi səsləri lüzumsuz yerə çıxarmaq, hazır (loru) və erodal ifadələrdən istifadə etmək nitqi korlayır. Bu hala çox vaxt televiziya aparıcılarının və bəzi məmurların nitqində rast gəlirik. Məsələn, Qarabağ – e məsələsi – i, belə deyək də, bizim üçün prioritetdir. Bu cümlə qeyri-səlis və bezdiricidir. İlham Əliyevin nitqində isə bu kimi qeyri-məqbul elementlərə rast gəlmək mümkün deyil. Buna misal verməyə lüzum görmürük.

3. Aydınlıq. Doğrudur, diplomatik üslubda fikir açıq, aşkar şəkildə ifadə edilmir. Amma başqa üslublarda fikir aydın şəkildə ifadə edilməli, dinləyənə anlama koduna oturmaldır. İlham Əliyevin nitqi aydınlığı ilə həmişə seçilir. Məsələn, *“Bizim çox səmimi siyasətimiz var. Biz hər bir ölkə ilə səmərəli iş birliyi qurmaq fikrindəyik, bunu edirik. Ona görə də istər-istəməz Azərbaycan dünyada bir görüşmə nöqtəsi kimi tanınır.”* Burada fikrin necə aydın ifadə edildiyini görmək çətin deyil.

4. Məntiqilik. Bu o deməkdir ki, natiqin hər bir cümləsinin məntiqi mənası nəticəsi fikri tamlığı olmalıdır. Əks təqdirdə nitq qüsurlu hesab edilir. İlham Əliyevin çıxışlarında güclü məntiq həmişə özünü göstərmişdir. Bir neçə misala müraciət edək: *“Regionun gələcək inkişafı, integrasiya layihələrinin icrası ilə bağlı bizim aramızda fikir ayrılığı yoxdur. Mən deyə bilərəm ki, Türkiyə, Rusiya, İran rəhbərləri ilə bu məsələylə bağlı mənim bir çox söhbətlərim olub, xarici işlər səviyyəsində. Baş nazirlərin müavinləri səviyyəsində məsləhətləşmələr, təmaslar olub və biz faktiki olaraq tam, yekdil fikir sərgiləyirik ki, bu imkandan maksimum səmərə ilə istifadə edək” (5).*

Bu qarışıq tipli mürəkkəb cümlədə həmcins sadə cümlələr, sonra məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə bütövlükdə bir məntiqi fikri təsdiq edir.

İlham Əliyev AŞPA-da Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri olarkən Strasburqdan Azərbaycan Televiziyasına verdiyi müsahibəsindəki məntiqliyə də diqqəti çəkmək olar. İlham Əliyev demişdir: *“Bizim bütün dəlillərimiz və sübutlarımız faktlar üzərində qurulubdur. Erməni deputatı kimi havadan götürülmüş yaxud da hər hansı şayiə xarakterli məlumatları vermirik. Biz bunu özümüzlə rəva bilmirik”*.

Buradakı 2 məntiqi problemə nəzər yetirək:

1) *Analitik təhlil*: Bizim dediklərimiz doğrudur, çünki faktlara əsaslanır. Erməni deputatın dedikləri isə əhəmiyyətsiz, mənasız olduğu üçün ona heç fikir vermək lazım deyil. Çünki məlumatları havadan götürülmüş və şayiə xarakterlidir.

2) *Məntiqi problem*. Biz onlar kimi hərəkət etməyi-yalan məlumat verməyi “Özümüzlə rəva bilmirik”, çünki biz haqq tərəfdarıyıq. İşimiz də haqq işidir.

5. Zənginlik. Nitqin əsas keyfiyyətlərindən biri də zənginlikdir. Natiq hansı məsələdən bəhs edirsə, onu zəngin ifadələrlə, faktlar və rəqəmlərlə təqdim etməlidir. Əks təqdirdə, onun nitqi, fikri dinləyicidə dərin fikir və bu fikrə inam oyatmaz. İlham Əliyevin nitqi bu cəhətdən də diqqətə layiqdir. Bu bir də ondan irəli gəlir ki, İlham Əliyev zəngin biliyə və erudisiyaya malikdir. Məsələn, 1) İlham Əliyev mətbuat konfransında demişdir: *“Müharibədən əvvəl Ağdamda hər adama 40 minə yaxın insan yaşayıb. İndi artıq əhali artıb, 50 mindən çoxdur. İndi 50 min, bəlkə də 70 minlik bir şəhər planlaşdırmalıyıq. Biz bu şəhərin baş planının infrastrukturunu inşa etməliyik. Ondan sora binalar inşa edilməlidir. O cümlədən məktəblər, xəstəxanalar tikilməlidir.*

Bu böyük bir zaman tələb edir. Yenə də deyirəm ki, bizim əsas yarışacağımız zamandır. Çünki vəsait də var, bütün gücləri də səfərbər etmişik.” Burada ifadə edilən kiçik bir fikirdə necə zənginlik olduğu diqqəti çəkir. Birinci rəqəmlərlə Ağdamda görülmək işlər aydınlığı ilə bildirilir, ikinci vəsait var və ondan ağılsız istifadə etmək olmaz. İşlər ardıcıl görülməli, biri digərinə yol açmalıdır fikri aydınca özünü göstərir.

6. Canlılıq. Natiqin nitqini canlı edən bir neçə amil vardır. Birinci, avazın dəyişməsi, nitqin tempinin dəyişməsi, jestlər, mimikalar, nəhayət, müxtəlif işarələrlə canlı nitqi qurub dinləyicini cəlb etmək olar.

Prezidentin nitqində canlılığa aid bütün əlamətlərin yer aldığı bir situasiyaya diqqət edək:

2021-ci il fevralın 26-da Prezident İlham Əliyevin 35 mediya qurumu nümayəndələrinin 50-dək sualına 4 saat, 4 dildə cavab vermişdir. Bu bəlkə də dünyada misli, bərabəri olmayan tədbir idi.

Mətbuat konfransında “İron” xəbər agentliyinin müxbiri Azərbaycan Prezidentinə belə bir sual verdi: *“Cənab Prezident, hazırda terrorçuluq beynəlxalq icma üçün böyük bir çağırışıdır. Dağlıq Qarabağ müharibəsində terrorçuluq qruplarının iştirakı barədə xəbərlər yayılmışdır və bu da regional ölkələrə təsir göstərib. Hansı kollektiv şəkildə tədbirlər aparılmalıdır ki, bu cür çağırışa cavab verilsin və Azərbaycan Respublikası bu kontekstdə hansı tədbirləri etməlidir?”* (6).

Bu ikibəşli sualın arxasında çox mətləb gizlənir. Sualın düşmən mövqeyindən verildiyi aydın idi. Cənab Prezident bu situasiyaya lazımi sözlər seçib öz nitqini canlı şəkildə qurdu. Əvvəlcə, Prezident özü xüsusi intonasiya ilə sual verdi: *“Siz terrorçu qruplar barədə “hesablar” dedikdə bəzi istinadlar vermisiniz. Dəqiqləşdirə bilərsinizmi hansı “hesabatlar barədə” danışırımsınız? Biz bəzi hesabatlarda regional xəbər agentliklərindən bunu eşitmişik. İcazə versəniz, mən onları söyləyərdim.*

Sizin sualınız, bir növ, ittiham bənzəyir. Ona görə mən bilmək istədim hansı “hesabatlara” istinad edirsiniz? Torpaqların azad olunmasında heç bir terrorçu adlandırığınız insanlar iştirak etməyib. Bunu bizim ordumuz edib. Bu, sadəcə, Azərbaycanı ittiham etməkdir. Xahiş edirəm sualınızda daha məsuliyyətli olun.”

Burada Prezidentin əl hərəkətləri, intonasiyası, cümlə quruluşu onun məsələnin mahiyyətini açmağa kömək edir. Bununla, Prezident örtülü şəkildə bildirdi ki, siz əsaslandırıdığınız erməni mənbələridir və bizi yalnız ermənilər yalan məlumatlarla ittiham edir.

Nitqin gözəlliyi fikrin izah olunmasına kömək edir. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Prezidentində bu gözəl keyfiyyətlər vardır. Müharibənin qurtarmasına 13 gün qalmış, yəni 28 oktyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti növbəti müsahibəsini Almaniyanın ARD televiziya kanalının müxbirinə verirdi. Bu müsahibə hamının yadındadır. Jurnalist-müxbir qadın çox qərəzli, qeyri-dəqiq, bəzən də heç bir əsası olmayan sualları ittiham ahəngində verirdi. Amma jurnalist qadının bu cür davranışı İlham Əliyevi çətin vəziyyətə sala bilmədi. Çünki Prezidentin zəngin bilik arsenalı, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri və alicənablığı ona bu qərəzli, qeyri-dəqiq suallara təmkinlə cavab verməyə sövq etdi. Bu situasiyanı yaradan sual belə idi: *“Biz orada, bu ərazidə olduqda bizdə belə bir sual ortaya çıxdı. Nəyə görə Qarabağ Azərbaycan üçün bu qədər önəmlidir? Orada resurslar var, yox, bu rəmzi mənə daşıyır?”*

Prezident sualın cavabını sakitcə, məğrur şəkildə, bir qədər də, yumoristik şəkildə verdi: *“Elzas lotarengiya sizin üçün önəmlidir? Bavariya sizin üçün önəmlidir? Yaxud Reyn Vestfaliya? Bu bizim torpaqdır, Beynəlxalq səviyyədə tanınan bizim ərazimizdir. Bu resurslar məsələsi deyil. Əsas resurslar burada, Bakıdadır. Bu, ədalət məsələsidir, bu, milli qürur məsələsidir və bu, beynəlxalq hüquq məsələsidir. Beynəlxalq hüquq və bütün Beynəlxalq ictimaiyyət Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıyır. Biz ədaləti bərpa edirik və biz BMT Təhlükəsizlik Şurasının 27 il ərzində kağız üzərində qalan qətnamələrini icra edirik.”*

Bu müsahibədə prezidentin nitqinin canlı, ardıcıl və mənalı olduğunun şahidi oluruq: İlham Əliyev jurnalistlərə müsahibə verərkən yüksək kübarlıq nümayiş etdirirdi. Azərbaycan dilində səlis danışdı, heç zaman rus sözlərindən istifadə etmədi. O, bir natiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik olduğunu nümayiş etdirirdi. Danışarkən duruxmaz, söz arxasında olmaz, nitq söyləyərkən, nitq və ifadələrin təkrarına yol verməzdi Düzgün seçilən nitqi təsirli idi. Onun nitqi estetik cəhətdən gözəl idi, çünki çıxışı zamanı ifadəlilik vasitələri yerində işlədilirdi, leksik və frazeoloji sinonimlər, nidalar, müraciətlər, ritorik suallar, yerli yerində idi. Bir ölkə başçısının kamil nitq siyasəti nümayiş etdirməsi üçün vəziyyətlərin olması vacibdir və bu İlham Əliyevdə var.

7. Yığcamlıq. Natiqin hər zaman bir məsələni şərh edərkən uzun-uzadı danışması düzgün deyil və buna əslində, ehtiyac yoxdur. Doğrudur, əlavə məlumatlar dinləyicinin biliyini artırma bilər. Amma bu həm danışanı, həm dinləyəni əsas məsələdən uzaqlaşdırma bilər, ritorun çıxışının effektini azaldar. Məsələn, insan əxlaqı haqqında danışan natiq dünya alim və mütəfəkkirlərindən 150-200 misal gətirərsə, ona kim qulaq asar? Buna məntiqin əsas kafi qanunu da yol verməz. Bu qanun tələb edir ki, biz fikri qısa şəkildə bir üsulla sübut etdikdən sonra, başqa dəlillərə ehtiyac yoxdur. İlham Əliyevin nitqinin yığcamlığı da bu məntiqi çərçivə içərisində olur. O, Prezident olduğunun ikinci ilində çıxışlarının birində demişdir: *“Mən hamınızı əmin etmək istəyirəm ki, bu siyasətə (H.Əliyev siyasətinə) sadıq qalacağam. Azərbaycanda söz və mətbuat azadlığı bundan sonra da təmin olunacaq. Bu azadlıqlar hər bir cəmiyyətin uğurlu inkişafı üçün ən vacib amillərdəndir.”*

8. Ahəngdarlıq.

Şifahi nitqi fərqləndirən cəhətlərdən biri nitqin ahəngdarlığıdır. Azərbaycan dili ahəngdarlığı ilə seçilir: *“Azərbaycan dilində yüksələn intonasiya ilə tələffüz olunan açıq hecaların çoxluğu nitqin ahəngdarlığını təmin edən xüsusiyyətlərdən biridir.”* Nitq axınında sözlərin düzülüşü, faktların təkrarı müəyyən qanuna tabe olmalıdır. Prof. A.Babayev nitqin əsas keyfiyyəti kimi ahəngdarlığı belə səciyyələndirir. *“Nitqin ahəngdarlığı fonetik səviyyəli ahəng qanununa riayət etmək deyil. Doğrudur, ritor bütün çıxış boyu sözlərinin, söz birləşmələrinin vurğusuna, uzun və ya qısa tələffüz edilməsinə fikir verməlidir. Bununla belə,*

ahəngdarlıq dedikdə nitqdə iki cəhət nəzərə alınmalıdır. Birinci, alçaq tondan başlayıb uzaya doğru getmək; ikinci faktoloji materialı nitq boyu bərabər paylamaq. Əgər nətiq bədii-nağılvari ahənglə, sözlərlə danışib, sonradan bütün cümlələrini faktlar və rəqəmlərlə yükləsə asana alışımış dinləyicilər faktların çoxluğundan usana bilər. Onda ritor məqsədində çata bilməz. Bu, nitqin ahəngdarlığının pozulması faktı olacaqdır. Cənab İlham Əliyevin nitqi isə uzun və qısa olmasından asılı olmayaraq həmişə ahəngdar və axıcı olur. Ona görə də onu saatlarla dinləyənlər yorulmur. Məsələn, İlham Əliyev ARDNŞ birinci vitse Prezidenti olanda ABŞ-a etdiyi səfər zamanı ona verilən suallara verdiyi cavab öz ahəngdarlığı və ardıcılığı ilə diqqət çəkir; ona verilən suala cavab olaraq İlham Əliyev deyir: *“Hər bir ölkənin öz xalqının iradəsinə uyğun olaraq müqəddəratını təyin etmək hüququ vardır. Azərbaycan xalqı artıq seçimini etmişdir. Öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra yeni konstitusiyaya qəbul olundu. Həmin konstitusiyada insanların əsas hüquq və vəzifələri göstərilmişdir. Referendum vasitəsilə qəbul olunan bu konstitusiyaya xalqın 90%-dən çoxu səs vermişdir və biz səs vermiş insanların hüquqlarına hörmət etməliyik.”*

Bu kiçik sitatdan görünür ki, cümlələr ardıcıl olaraq bir-birini tamamlayır. Belə bir məntiqi ardıcılıq intonasiyanın da bir xətt üzrə qalxmasını tələb edir ki, ahəngdarlıq da budur.

9. Konkretlik. Natiqin nitqi dinləyicinin fikrini müxtəlif istiqamətlərə yönəltməməlidir. Əgər nətiq öz fikrini yayqın şəkildə bildirsə, dinləyicilər onun nitqindən tam bir fikir məlumat əldə edə bilməzlər. Ona görə də, ritor fikrini konkret qurmalı, cümlələr bir-biri ilə əlaqələnməli, məna cəhətdən bir-birini tamamlamalıdır. Bəzən nətiq ona verilən sualı elə təsdiqləyici şəkildə tamamlaya bilər. İlham Əliyev bu cəhətdən də irəli getmişdir. O, 2003-cü ildə BDU-nun tələbələri ilə görüşdə çox məzmunlu, dərin mənalı çıxışdan sonra tələbələrin suallarına cavab vermişdir. Onların sualına verəcəyi cavabları bu sözlərlə başlamışdır: *“Bəli, çox yaxşı. Mən sizinlə razıyam. Bəli, siz haqlısınız. Bu üsul anlaşq üçün dəqiqlik və konkretlik (bir-mənalılıq) üçün çox əhəmiyyətlidir.”*

10. Sadəlik. Nitqin əsas müsbət keyfiyyətlərindən biri də sadəlikdir. Bəzən yarımçıq ziyalı və ya dayaz bilikli alimlər nitqlərini əcnəbi sözlərlə, terminlərlə doldururlar ki, onlara bilikli desinlər. Belə adamları XX əsrin əvvəllərində C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və başqaları kəskin tənqid etmişlər. Məsələn, N.Nərimanov düzgün cümlə qurmayıb özünü rusca bilən kimi göstərənləri tənqid edərək *“Qospodin pedsedatelin mneniyası komissiya təşkil etməkdir”* - deyir və bu nitqi zibillənmiş hesab edirdi.

İlham Əliyev poliqlot bir nətiq olduğu halda bir dildən sözü başqa dilə köçürmür. Hansı dildə danışırsa, məhz həmin dilin söz və ifadələrini işlədir. Biz onun yalnız Azərbaycan dilindəki nitqindən bəhs edirik və burada onun başqa dildən gəlmə, başa düşülməyən sözlər və terminlər işlətdiyini görmürük. Məsələn, İlham Əliyev ARDNŞ birinci vitse prezidenti olanda ABŞ və başqa ölkələrə çox səfərlər edir və müsahibələr aparırdı. Yenə ABŞ-da olarkən ona Hindistanla bağlı belə bir sual verilir: *“Azərbaycanın Hindistanla münasibətləri hansı səviyədədir?”* Çünki məlumdur ki, Hindistan da müstəqil, demokratik ölkədir və Azərbaycanın müstəqilliyini tanımış ölkələrdəndir.

İlham Əliyev: *“Hindistanla çox yaxşı əlaqələrimiz vardır. Hindistanın çox nüfuzlu nümayəndə heyətləri Azərbaycana gəlmişdir. Neft naziri də ölkəmizə səfər etmişdir. Biz bütün ölkələrlə, o cümlədən Hindistanla əməkdaşlığa hazırıq. Lakin problemlərimiz ondan ibarətdir ki, maliyyə qutlığı üzündən biz Hindistanda səfirliyimizi, ticarət nümayəndəliyimizi açma bil-mirik. Lakin Hind biznesmenləri Azərbaycanda çox fəaldırlar. Bilirəm ki, onlar ticarətlə çox uğurla məşğul olurlar. Bakıda Hindistan restoranı vardır. Onlar bir neçə ticarət obyektlərini uğurla idarə edirlər. Məncə bizim çox yaxşı əlaqələrimiz vardır. Lakin Azərbaycanla Hindistan arasında çox uzun məsafə vardır. Bizim burada səfirliyimiz yoxdur. Bu əlbəttə bir çox çətinliklər yaradır.”*

Bu cavabda bircə dəfə də olsun, başa düşülməyən söz, yersiz ifadə işlənməmişdir. Bu da, sadəliyin, konkret dəqiqliyin parlaq nümunəsidir.

Bu məqalədə biz Prezident İlham Əliyev şəxsiyyətinin və nitqinin yüksək keyfiyyətlərlə zəngin olduğundan bəhs etdik. İlham Əliyev cəmi 44 gündə dünya tarixinə görünməmiş bir qəhrəmanlıqlar və müdriklik səhifəsi yazmışdır. O, çoxşaxəli Prezidentlik fəaliyyəti ilə bərabər, elə böyük iş nümunəsi göstərdi ki, bu, Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazılacaq. İşğal olunmuş torpaqlarımızın, doğma şəhər və kəndlərimizin cəmi 44 günə qaytarılması, minimum canlı qüvvə itkisi ilə sürətlə irəli getmək, hər gün xalqa qələbə müjdəsi vermək heç bir dövlət başçısına qismət olmamışdır. Özü də, nəzərə almaq lazımdır ki, hər gün xalqa qələbə müjdəsi ilə televiziya da çıxış edən Prezident rəsmi diplomatik üslubda deyil, xalq danışığı üslubunda çıxış edirdi. Bu üsul onu xalqımıza bir daha sevdirdi, xalqda Vətən sevgisini ən yüksək zirvəyə qaldırdı. Bu isə, Prezident-xalq birliyinin görünməmiş təzahürünə çevrildi. Hamı Vətən, qələbə haqqında düşündü. Ona görə də, heç hərbi mükəlləfiyyəti olmayan yüzlərlə insan cəbhəyə düşmənlə vuruşmağa getmək üçün müraciət etdi.

Müharibə getdiyi günlərdə bizi istəyən, istəməyən onlarla xarici mətbuat nümayəndəsi ilə ingiliscə, rusca, türkcə danışdı (Fransadan gələn də ingiliscə danışdı, yoxsa ona fransızca cavab verə bilərdi). Çoxları təəccüb edir ki, belə unikal keyfiyyətlər bir şəxsə necə təzahür edə bilər? Bu suala qısa cavab vermək filoloqlara qəribə görünməz.

İlham Əliyev kimdir? O, dünya siyasətçiləri arasında şərəfli yer tutan, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev məktəbinin ən qabil məzunudur. H.Əliyev onu həmişə özü ilə Azərbaycanın müxtəlif yerlərinə aparardı ki, Vətəni görsün, tanısin və sevsin. Bunu biz İlham Əliyevin Sovetlər dönəmində Şuşada çəkdirdikləri fotonu televiziya da nümayiş etdirdiyi zaman gördük.

Prezident İlham Əliyev cəmi 17-18 ildə dövlətçiliyin bütün sahələrində qələbələr qazanmışdır. Belə ki, siyasətşünaslıq, iqtisadiyyat, beynəlxalq münasibətlər, xalqın rifah halının yüksəlməsi, regionların inkişafı, elmin, sənətin bütün sahələrinin inkişafı və s. sahələrin hər birindən bir neçə dissertasiya yazmaq olar və yazılacaq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaların təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 5 avqust tarixli №108 sayılı qərarı. Azərbaycan Respublikası prezidenti kitabxanası.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası / – I cild. – Bakı: – 2004.
3. Azərbaycan Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə qədər / – Bakı: – 2004.
4. Babayev, A.M. Azərbaycan dili (Ali məktəblərin rus bölmələri üçün dərslik). Bakı: – Nurlan, 2004.

İnternet resursları:

5. <https://prezident.az>
6. www.muellim.edu.az

А.А.Ядигарова

Риторика, основные качества речи и речь Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева Резюме

В данной статье широко обсуждаются все высокие качества личности и речи Президента Ильхама Алиева. Автор классифицирует и различает официальный дипломатический стиль речи и неофициальные речевые моменты Президента. А также схожие моменты выступления на разных встречах подробно обсуждаются в примерах. Очень важно отметить, что обращение Президента к народу по телевидению в специальных прямых эфирах во время 2-й Карабахской войны является неотъемлемой частью выступления, при этом оно очень простое, так как его должен понять каждый гражданин республики, а также искренность в речи была прекрасно принята нацией.

Данная статья может быть использована в научных целях учеными, научная программа, которых относится к языкознанию и филологии.

A.A.Yadigarova

**Rhetoric, main qualities of speech,
President of Azerbaijan Republic Ilham Aliyev's speech
Summary**

This article is widely discussing all the high qualities of President Ilham Aliyev's personality and speech. The author classifies and distinguishes official diplomatic style speech and non-official speech moments of the president. As well as similar speech points in different meetings are closely discussed within examples. It is very important to mention that the speech of the President to the nation via TV in a special live broadcast during the 2nd Karabakh War belongs to an inseparable part of the speech while being very simple as if each citizen of the republic should easily understand, as well as sincere in the speech was lovely accepted by the nation.

This article can be used for scientific purposes by scholars whose scholarship program belongs to linguistics and philology.

Rəyçi: filol.e.d., prof. A.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 16.09.2022

Ü.İ.ZEYNALOVA*müəllim**e-mail: zeynalova.ulviyy@mail.ru***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNDƏ EMOSİONAL NİTQİN REALİZASIYASINA DAİR*Açar sözlər: emosional nitq, diapazon, vurğu, yüksəkdən enən ton, ifadəlik.**Ключевые слова: эмоциональная речь, диапазон, ударение, высокое падение, выразительность.**Key words: emotional speech, range, emphatic stress, high fall, expressiveness.*

Qeyd edə bilərik ki, fərqli xüsusiyyətli dil ünsürləri ilə bərabər, şəxsin psixoloji-fizioloji sistemi və danışiq aparatı da qarşılıqlı vəhdətdədir. Diapazon, tonal səviyyə, diksiya və başqa suprasegment vahidlərdən təşkil olunan səs cihazı vahid qanunlar və normaların məcmusu vasitəsilə dili müəyyən qarşılıqlı əlaqə münasibətində təzahür edir. Bütün supra-segment vahidlər (prosodik ünsürlər) birləşib, emosional nitqin dinamikası bölməsini yaradır.

Doğurdan da, şifahi və yazılı nitq ifadəlik məhfumunun başlıca ünsürləridir. Lakin, əsas amil olaraq qeyd edə bilərik ki, yazılı nitqlə nisbətdə şifahi nitq daha təsirli və inandırıcı ola bilər. Hətta monoloq və dialoqlarda, aktyor və aktrissalar emosiya və hisslərini daha təsirli ifadə edə bilmə imkanına malikdirlər. Emosional nitq dedikdə, bizim dinləyiciyə çatdırmaq istədiyimiz başlıca və zəruri fikir, ideyaların məcmusu nəzərdə tutulur.

Biz ingilis dilində nitqi iki şəkildə fərqləndirə bilərik:

1. neytral nitq;
2. emosional-emfatik nitq.

Neytral nitq dedikdə, heç bir hiss-heyacan, maraq, emosiya ifadə etməyən danışiq aktı nəzərdə tutulur. Bunun əksini isə emfatik intonasiya arzu və istək, təsirli nitq ifadə edir.

Emfatik intonasiyanı da növünə görə iki hissəyə ayıra bilərik:

1. intensiv ifadə;
2. kontrast vurğu.

İntensiv emfatik intonasiyanın aşağıdakı növlərini fərqləndirə bilərik:

1. Tonal səviyyənin qalxması və diapazonun genişlənməsi;
2. Tonal səviyyənin enməsi və diapazonun daralması;
3. Vurğunun dərəcəsinin artırılması;
4. Enən şkalanın sınıması;
5. Skandent şkalanın işlənməsi.

Kontrast emfatik emosional nitq isə yüksəkdən enən tonla, enib qalxan tonla (fall-rise) və yüksəkdən qalxan tonla ifadə edilə bilər. İntensiv ifadə-cümlədə bir və ya bir neçə sözün intensivləşdirmək üçün istifadə edilir.

İngilis dilində bu halda intensiv şəkildə işlənən vurğu - ziddiyyət (contrast) vurğudan bəzi cəhətlərinə görə fərqləndirilə bilər. İntensivlik vurğusu mənanı gücləndirmək üçün bütün cümlənin və yaxud da bir neçə sözün vurğulanması yəni daha qabarıq (prominent) nəzərə cərpdirilməsi nəzərdə tutulur (8, s.105).

Vurğu artırılmaqla bütün cümlənin mənası güclənir. Kontrast (ziddiyyət) iki əşya və obyektin qarşılıqlı şəkildə təzadlı müqayisə olunmasıdır. Mürəkkəb və sadə tonların iştirakı ilə təzad formaları ifadə olunur. Söz və ya hiss qrupu aşağıdakı intonasiya vasitələrinə görə ingilis dilini ciddi şəkildə zənginləşdirə bilər:

1. Temp dəyişikliyi;
2. Səsin hündürlüyünün dəyişməsi;

3. Yüksələn tonun enən tonla və əksinə əvəzlənməsi;
4. Mürəkkəb tonların istifadəsi;
5. Fasiləli artan və ya azalan şkalanın istifadəsi;
6. Sintaqmatik vurğu növünün dəyişməsi;
7. Hiss qrupunun iki və ya daha çox hissəyə bölünməsi.

Səslənən nitqin ifadə vasitələrinin kompleksi olan intonasiyanın aşağıdakı komponentləri var:

1. Melodiya. Melodika söz və ifadənin tələffüzü prosesində səsin yüksəlməsi və alçalması olmaqla, nitqə müxtəlif çalarlıq (musiqililik, yumşaqıq, incəlik və s.) verir, yorucu yeknəsəqliyi aradan qaldırır.

2. Surət. Cümlənin, mətnin məzmunundan asılı olaraq nitq fasilələrin iştirakı ilə tezləşir və ya yavaşlayır.

3. Ritm. Hecaların ahəngdar formada əvəzlənməsi ritm adlanır. Bu vəziyyətdə uzunluq və qısalıq, hündürlük və alçaqlıq qeyd edilir.

4. Məntiqi vurğu. Sözü və ya ifadələrin məzmunundan asılı olaraq fasilələrlə, səsin yüksəlməsi ilə böyük gərginlik və uzunluqla ayrılması məntiqi vurğu hesab olunur. Məntiqi vurğunun köməyi ilə cümlədə fikrin yönəldilməsi zəruri olan söz və ya söz qrupu müəyyənləşdirilir. Məntiqi vurğu oxşar söyəmlərdə anlamı dəyişməklə fikri müxtəlif mənada qavramağa şərait yaradır.

5. Tembr. Tembr nitqdə ekspressiv-emosional çalarlı, səs və boyaları təzahür etdirən fərqli cəhətlərdir (1, s. 56). Nitqdə müxtəlif hiss və həyəcanı verə bilmək üçün öyrənənlər ifadəliliyin bu intonasiya vasitələrindən düzgün istifadə etməyi bacarmalıdırlar. İntonasiya ifadəliliyinin belə vasitələri ünsiyyət prosesində fikrin, emosional iradi münasibətlərin dəqiqliyini, təmliğini təmin edir, ona əlavə mənə verir.

Emfatik yüksək səviyyəli ton söyləmin əsas hissəsində işləndikdə, bir və ya bir neçə adi səviyyəli tonla birgə işləndikdə ümumi intonasiyada fasilələrə səbəb olur. Aşağıda verilmiş nümunəyə nəzər salaq:

Normal nüvə: 'Did the 'man 'really mean that.

Emfatik nüvə: 'Did the 'man "really mean that.

Əgər biz bu cümlənin şkalasını high pre-head (takt önü) ilə əvəz etsək o zaman gözlənilən təəccüb və hətta inamsızlıq ifadə edə bilərik. Emfatik nüvə: "Did the man "really mean that. Emfatik aşağı səviyyəli ton yüksək səviyyənin yerinə işləndikdə nitqdə tonal səviyyənin enməsinə səbəb ola bilər. İfadə etdiyi sözün emosional səslənməsindən savayı, eyni zamanda səbirsizlik təəssüratını artırır.

Bəzən isə hirsli (petulant) və deyingən (grumpy) formada səslənir. Nümunə: I was 'there at the be ,ginning of ,July. It ll ,save you about ,,twenty ,minutes. I ,wrote to you ,,two ,days a 'go. ,Only ,,one of his ,friends was ,there. We' ll ,send you ,word as ,,soon as we get ,back.

Dil ünsürləri fərqli ifadələr yarada bilər.

1. Hiss adları olan sözlər (regret, irony, joy, disappointment, excellent);
2. İfadənin emosional fikrini təzahür edən səciyyələndirici sözlər (brute, dishonest, grumpy, cheat);
3. Biganəlik, vəcizlik kimi işlənən sözlər (run-clear off, went-depart, die-pass away, go to hell);
4. Sözü həqiqi mənasından bir qədər fəqli mənalı (oxşar olmayan) sözlər və birləşmələr;
5. Sintaktik və morfoloji ifadə ünsürləri (ritorik suallar, rəğbət, füsunkarlıq kimi müsbət təsvir yaradan dəyərləndirici peyzajlar);
6. Nida kimi hiss-həyəcan ifadə-birləşmələr (alas, pity, let us). Mənə və fikirlər ifadəli nitqdə öz əksini daha qabarıq biruzə verir.

Dil hadisəsi təsirli və çaralıdır. Aydın və sadə nitq zamanı müxtəlif rəngarəng üslubi tonların ifadə növləri qarşımıza çıxır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, yazıçı və şairlərimiz öz yaradıcılıqlarında daima bədii ifadə üslubi formalara müraciət etməklə, əsərlərini daha dolğun və ifadəli təsvir ediblər. Bununla da, ifadəliyi daha da ətraflı şəkildə canlandırmağa biliblər. İfadə və sözləmə emosional ahəng baxımdan fərqli formalarda hissəyə ayırmaq mümkündür:

- 1) Təsdiq ifadə edən sözlər və yanaşmalar (extremely, marvelous.);
- 2) İnkar məna təzahür edən çaralar (regret, disappointment, sadness).

Supra-segment vahidlərin köməyi ilə (interval, diapazon, cümlə vurğusu sürət, nüvə tonları), leksik səviyyədə (yaxınlıq, əksmənlilik, sabit ifadə birləşmələrdə), morfoloji səviyyədə (feilin formaları əmr, lazım, şəkli), sintaktik səviyyədə (sual cümlələrinə, arzu-niyyət, istək bildirən cümlələrdə, yarımçıq-natamam fikir bildirən) intonasasiya vasitəsilə özünü göstərir.

Aşağıdakı verilmiş abzasda yüksəkdən işlənən emfatik ton və vurğulara nəzər yetirsək görürük ki, fərqli tonlar bir birini əvəzləyir: That 'way belong the 'Duncan ship. || 'Have our 'passport here. 'Pass 'up the 'way.||'First 'group on the up| another team on the down|| ,oh| I don't know. || 'Do you 'travel much || I have 'crossed;the 'channel once be'fore | but frankly | I 'didn't en-joy it || I 'think I shall one of these 'days||'Can you || 'What 'ever you 'don't 'try to 'bribe the 'customs ,officer| or you 'll get into 'trouble.||

Emosional nitq kimi dinləmədə mühüm rol oynayır. Bu növ eşitmə kənardan baxdıqda fəal olaraq seçilmir. Onu da qeyd edə bilərik ki, (fəal) dinləmə ilə üst-üstə düşür. Əsas məqsəd danışanın daxili aləmini onun keçirdiyi hissləri duymaqdır. Hiss həyəcanı üzə çıxarmaq üçün emfatik dinləmə daha çox effektivdir. Effektiv kommunikativ funksiya isə emosional sfera ilə bağlı məqamları əhatə edir.

Göründüyü kimi, bəzən elə bir vəziyyət yaranır ki, sanki dinləyici danışanın fikirlərinə bir qədər biganə (sirli) münasibət bəsləyir. Bu heç də o demək deyildir ki, bu söhbət-danışıqda səmimiyyət, yaxın münasibət yoxdur. Əsas olaraq situasiya-konteks vəziyyətində yaranış başlıca mənağa yönəlmək lazımdır.

Məs:

Come here at the `moment.

Come here at the moment.

Yuxarıda verilmiş nümunələr emosional “high fall” və “high rise” kimi tonlarla ifadə olunub. Burada situasiya anında heyranlıq, amiranəlik, təəccüb, etiraz kimi hisslər ifadə edilir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, “high rise” yüksəkdən qalxan nüvə tonu üçün əks-səda ton məhfumu daha tez-tez işlənir.

Araşdırma və müşahidələr göstərir ki, emfatik dinləmə zamanı danışan əksər hallarda dinləyənlə müxtəlif səpkili replikalar ünvanlandırmaqla onu özünə qarşı diqqətli olmağa sövq edir, yeri gəldikdə, hətta, diqqətsizlikdə ittiham etməyə meyli olur. Halbuki, emfatik dinləmə çox ciddi problemlərin müzakəsi, yüksək səviyyəli danışıqlar, münaqişələrin həllinə yönəldilən diplomtik fəaliyyətdə olduqca önəmlidir.

Tərəflər arasında ən ciddi fikir ayrılıqları olduqda belə, danışıqların qarşılıqlı hörmət axarına səmirlənməsində emosional emfatik dinləmənin yüksək səmərəsini müşahidə etmək olar. Emfatiya, sözün həqiqi mənasında əsl diqqətçilikdir. Təbii ki, hər deyilənə başdansa cavab verilsə problemin daha dərinləşəcəyinə gətirib çıxardır. “Dil işləyəndə beyin dincəlir” fikri həqiqətən də burda özünü doğruldur. Belə ki, danışanı sonacan və diqqətlə dinləmədən doğru nəticə çıxarmaq düzgün deyildir.

İntensiv emosional nitqi bir neçə halda nəzərə çarpan qabarıq şəkildə ifadə edə bilərik. Bu zaman dinləyicinin fikrini özümüzlə yönəltməklə fikrimizdə tutduğumuz niyyəti ön plana çəkə bilərik. Emfatik vurğunu cümlədə istənilən söz üzərinə qoya bilərik. Bu zaman vurğunun yeri növbələşir, yəni biz hansı məna və ya ifadəni bildirmək istəyiriksə vurğunu həmin sözün üzərində qoya bilərik. Bu söz əsas və köməkçi nitq hissəsi ola bilər, hansı ki, həmin sözlər adi

normal vəziyyətdə vurğu qəbul etmir. Belə ki, emfatik vurğu qoyulduğu zaman köməkçi sözlər və morfemlər də semantik məna cəhətdən mühüm rol oynayır.

Aşağıda verilmiş nüvə tonlarını emfatik nitqdə istifadə edə bilərik.

1. Emfatik enən ton -yüksəkdən enən ton (high fall) - (^).
2. Emfatik qalxan ton-alçaq qəfildən qalxan ton (low-sudden rise)-(.).
3. Yüksəkdən enib qalxan ton (the fall-rise)- (^).
4. Qalxıb-enən ton (the rise-fall)- (^).
5. Qalxıb enən qalxan ton (the rise-fall-rise) - (.).
6. Emfatik aşağı ton (low-fall) - (.).
7. Yüksəkdən geniş qalxan ton -(the high wide rise) (^).

She has 'broken your `car. (adi-neytral nitq) `She has 'broken your car ("logical"məntiqi nitq). Verilmiş birinci cümlədə "she" şəxs əvəzliyi qayda üzrə olduğu kimi vurğusuzdu və zəif reduksiya olunmuş vəziyyətdə qeyd edilir. Lakin digər halda eyni şəxs əvəzliyi semantic cəhətdən mühümdür və əlavə daha qüvvətli formada, nəzərə çarpan şəkildə ifadə edilir.

Digər bir halda qeyd edə bilərik ki, elə sözlər var ki, emfatik nitqdə hər zaman vurğulu olan sözlər ifadə formasında başqa sözlərlə yanaşı gəldikdə emfatik nitqdə öz vurğusunu itirir (2, s.158). Emfatik nitqdə saitlər və cingiltili samitlər normal adi nitqlə müqayisədə daha uzun və gərgin tələffüz edilir. Hər iki forma intensiv və ziddiyyətli (contrast) nitq bir birindən qarşılıqlı şəkildə asılıdır və qarşılıqlı vəhdət təşkil edir.

Kommunikasiya zamanı intonasiyanın sadə bir cümlənin fonunda necə fərqli şəkildə ifadə edildiyinə diqqət yetirək. məs: *My dog is pregnant*. Bu cümləni ilk öncə adi sadə nəqli cümlə kimi enən tonal ifadə edirik. Digər fərqli formada isə nüvə tonlarını dəyişməklə situasiya anında biz qeyri-əminlik, (uncertainty), maraq ifadə etməmək (disinterest), şövqlü, çox böyük həvəs ifadə edən (enthusiasm), inamsızlıq (disbelief) kimi modal ifadə vasitələrini göstərə bilərik. Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, fərqli nüvə tonlarının işlənməsi ilə tamamilə müxtəlif səpkili mənalar yaranır.

Ekspressivlik-ifadəli olma, səlis, aydın münasibət bildirmək deməkdir. Bu, dilin söz bazasına, qanun-qaydalarına mükəmməl agah olmağı göstərir. Fikrin bildirilməsi və onlardan sistemli şəkildə istifadə edə bilmək qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Nitq qaydalarını gücləndirməkdən ötrü sistemli çalışmaq gərəkdir. Qeyd edə bilərik ki, burda bacarıq və vərdişlər də xeyli önəm kəsb edir. İfadəli danışığı duyanlar onu tez şəkildə dərk edir və qavrayır, hafizələrində xeyli zaman saxlayırlar.

Nitqin əvvəlində, ortasında və sonunda konkret ifadələrin ardıcıl işlənməsi, eyni fikirlərin yanaşı gəlməsi, nitqdə ədəbi tələffüz qaydalarına doğru riayət olunması, danışqda pauza və durğu işarələrindən doğru istifadə kimi xüsusiyyətlər nitqin ahəngdarlığına bəyənirlən münasibət və uyğunluq yaradır, melodiyanı artırır. Emosional nitqin kommunikativ keyfiyyətləri arasında məntiqilik əsas cəhətdən biridir. Qeyd edə bilərik ki, emosional nitqin təsirliyi, düzgünlüyü məntiqiliyindən bilavasitə asılıdır. Emosional nitqin məntiqiliyi və kompozisiyası qarşılıqlı vəhdət təşkil edir. Bu şərhedənlərdən bəzi vacib məqamlara əməl etməyi israr edir.

- a) Mümkün olduğu qədər öz niyyətini aydın və konkret bəyan etməli;
- b) Niyyətimizi ifadə edərkən dinləyicinin fikrini nitqin predmətinə çəkməli;
- c) Model ifadə formalarından düzgün istifadə etməli.

Ədəbiyyat

1. Zeynalov F. Practical English Phonetics. Bakı -Mütərcim, 2018.
2. Babayev S.M. English Phonology. Bakı: 2004, 204 p.
3. Roger Kingdon. The Groundwork of English Intonation, Longmans.1724 269 s.
4. V.A.Vassilyev. English Phonetics A Theoretical Course; Moscow 1970.
5. M.A.Сокколова. Теоретическая Фонетика Английского Языка. Москва 1996.

6. Roach, P. 2000. English Phonetics and Phonology. A Practical Course. 3rd edition CU.
7. Jones, D. An Outline of English Phonetics. Cambridge University Press: 1976, 378 p.
8. Gimson A.C. An Introduction to the Pronunciation of English. 2nd edition. New York: St Martin's Press 1974.
9. Raymond Hickey. Phonetics and Phonology. The neat summary of linguistics. 2nd edition. Oxford: University Press. 2006.

У.И.Зейналова

Реализация эмоциональной речи на английском языке

Резюме

В данной статье речь идет об эмоциональной речи и ее характерных особенностях. Как мы видим, эмфатическая речь выражает высокую эмоциональность, возбудимость, темпераментность, страстные чувства. Здесь же показывается, что решительный означает сильный и ясный, а когда что-то выразительно, это придает акцент. При анализе выясняется, что предложение делается выразительным за счет добавления восклицательного знака, и слово несет в себе важное чувство этого знака препинания. Эмфатическое ударение – это ударение, которое ставится на определенное слово во фразе или предложении для ясности или выделения смыслов, которые они несут.

U.I.Zeynalova

Realization of the emotional speech in English

Summary

In the given article we deal with emotional speech and its characteristic feature. As we see from the article, emphatic speech expresses high emotion, excitable, temperamental, passionate feelings. Emphatic means forceful and clear. When something is emphatic, it imparts emphasis. A sentence is made emphatic by adding an exclamation point, and the word carries with it the important and urgent feeling of that punctuation mark. Emphatic stress is a stress placed on a particular word in a phrase or clause for clarity or emphasis.

Rəyçi: filol.f.d. X.Ə.Qocayeva

Redaksiyaya daxil olub: 13.09.2022

Н.А.БАГИРОВА*старший преподаватель**e-mail: bagirova_nigar@mail.ru***Азербайджанский университет языков***(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)***ПРОБЛЕМАТИКА ПЕРЕВОДА МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ
С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ****Ключевые слова:** *сложность, творческий, практический, фактический, менталитет.***Açar sözlər:** *mürəkkəbli, yaradıcı, praktiki, faktiki, mentalitet.***Key words:** *complexity, creative, practical, factual, mentality.*

Перевод с одного языка на другой, будь он письменным или устным – это тяжёлый труд, требующий глубоких и разносторонних знаний, причём не только в области лингвистики, но и во многих других сферах. Помимо этого, переводчик должен быть вдумчивым, внимательным, соблюдать максимальную аккуратность в подборе слов, обладать творческим мышлением и развитым литературным вкусом. Всё это вдвойне справедливо, если речь идёт о переводе произведений художественной литературы, ведь в этом случае переводчик должен не просто передать смысл текста. Он должен донести до читателя красоту художественного слова, впечатлить, заинтересовать, максимально доступно и точно передать подтекст, многозначность слова, тончайшие оттенки значения, игру слов, специфические обороты, диалектизмы, жаргонизмы, устаревшие слова, фразеологизмы, шутки. К тому же любое произведение художественной литературы можно сравнить с отдельным государством, в котором правила и законы устанавливает тот, кто его создал, то есть автор. Переводчику остаётся только под эти законы подстраиваться. Но сложность передачи авторского стиля – это только одна из трудностей художественного перевода.

У самого знающего и опытного переводчика время от времени возникают проблемы, ведь каждый язык – сложная уникальная система со своими фонетическими, лексическими, морфологическими, грамматическими и синтаксическими нормами. Даже среди близкородственных языков нет таких, которые были бы полностью схожи между собой, что уж говорить о далёких друг от друга языках, принадлежащих к разным языковым семьям.

При этом нужно учитывать три обстоятельства, которые ещё более усложняют работу переводчика. Первое: нормы любого языка постоянно меняются, поскольку меняется сама жизнь. Темп этих изменений может ускоряться или замедляться, но они никогда не прерываются. Второе: в силу межгосударственных связей, интенсивность которых примерно с XIX века резко увеличилась и с каждым годом только возрастает, между языками непрерывно происходит процесс заимствования.

И, наконец, третье: поскольку реалии жизни, обычаи, быт, традиции и культура разных народов отличаются, часто случается, что в языке перевода просто нет слова для обозначения какого-либо предмета, явления или понятия. Перевод с одного языка на другой – творческая, сложная и кропотливая работа. Для успешного её выполнения недостаточно блестяще знать оба языка. Требуется глубокое знание жизненных реалий, менталитета, традиций, искусства и вообще всего культурного пласта народов, являющихся носителями обоих языков – исходного языка и языка-реципиента. А ведь каждый язык имеет уникальные, только ему присущие, особенности, которые затрудняют перевод. Это справедливо, даже если речь идёт о близкородственных языках. Что

уж говорить о далеко стоящих друг от друга русском и английском. В этом случае трудности подстерегают переводчика буквально в каждой фразе.

Взять хотя бы артикли. У них нет эквивалента в русском языке. Но при этом определённый артикль «the», подразумевающий, что речь идёт о чём-то конкретном, необходимо учитывать при переводе. Лучшим способом для этого является использование местоимений. Например, «I am the engineer» удобно перевести, как «Я тот инженер» или «Я тот самый инженер».

Ниже приведены несколько примеров перевода единиц безэквивалентной лексики с английского на русский.

В повести А.Конан Дойля «Собака Баскервиль» Дартмур – местность в Девоне, в которой происходит большая часть действия – названа «торфяными болотами». В оригинале их название «moor». «Moor» – редкий тип ландшафта: лежащие высоко над уровнем моря равнины и холмы, покрытые толстым слоем торфяника, под которым находится кислая почва, перенасыщенная почвенной влагой. В данном случае переводчики прибегли к уподобляющему способу перевода.

Уподобляющий способ был использован и при переводе названия знаменитого романа Эмили Бронте «Wuthering Heights». Точный перевод названия звучит как «Грозовые высоты» или «Грозовые вершины», однако в русском переводе роман стал называться «Грозовой перевал».

Эти примеры относятся к приближённому способу перевода, поскольку в определённый период этот способ был едва ли не самым распространённым среди переводчиков художественной литературы. Однако это не означает, что другие способы не использовались.

Теперь перейдём к промахам, которые неизбежно допускали переводчики. Промахи эти были вызваны либо недостаточным знанием реалий страны исходного языка, либо слабым знанием собственно исходного языка, либо банальной невнимательностью.

К примеру, в книге А.Рипли «Скарлетт» (продолжение легендарного романа «Унесённые ветром»), перевод которой вышел в РФ в 90-х годах XX века, упоминаются бальные платья из сатина и вельвета. Дело в том, что слово «satin» означает атлас, а «velvet» – «бархат». Это типичный пример того, как переводчик попался в ловушку под названием «ложные друзья переводчика».

«Ложные друзья переводчика» – это пары слов в двух разных языках, одинаковые по произношению или написанию, но разные по своему смысловому значению. Этот термин был предложен в 1928 году французскими лексикографами М.Кёсслером и Ж.Дероккини (8, 112). В английском и русском языках таких пар достаточно много.

«Ложных друзей переводчика», которые также называются «межъязыковыми паронимами» или «межъязыковыми омонимами», можно разделить на три группы:

1) Слова, похожие на русские, но отличающиеся от них по смыслу: «compositor» – «наборщик».

2) Многозначные слова, одно из вспомогательных значений которых совпадает со значением слова, являющегося «ложным другом переводчика»: «officer» – «должностное лицо», но и «офицер».

3) Сравнительно малоупотребительные слова, вводящие переводчика в заблуждение из-за сходства с популярными словами: «currant» – «смородина», «current» – «ток».

Отличий между английским и русским языками очень много. Рассмотрим несколько самых распространённых сложностей перевода.

В современном английском языке местоимения «вы» и «ты» обозначаются местоимением «you». В русском языке же важно подчёркивать разницу между ними, поскольку «вы» является более официальным и формальным обращением.

Как перевести, казалось бы, простое слово «видеть»? «To see», «to look» или «to watch»? А слова «боль» и «больной»? Какое из существительных выбрать: «ache», «pain» или же «hurt», ведь все они переводятся как «боль»? Та же путаница с прилагательными «ill» и «sick», которые означают «больной».

Глагол «to see» обозначает способность видеть как таковую. Глагол «to watch» – наблюдение за кем-либо или чем-либо изменяющимся, развивающимся или перемещающимся. Глагол «to look» же применяется для обозначения фиксации внимания на каком-либо статичном или неизменяемом объекте.

Перейдём к существительным «ache», «pain» и «hurt», обозначающим «боль». «Ache» употребляется для обозначения неострой продолжительной боли, физической или душевной. «Pain» обозначает острую и жгучую внезапную боль, физическую или душевную, а также расстроенные чувства или депрессивное состояние. «Hurt» используют для обозначения эмоциональной травмы.

Теперь рассмотрим прилагательные «ill» и «sick», обозначающие «больной». «Sick» переводится как «тот, кто чувствует физическое недомогание», а также «душевнобольной». Слово же «ill» обозначает «человек, который отравился или заболел в результате травмы или хронической болезни».

Другая довольно распространённая сложность заключается в том, что хотя грамматической категории рода в английском языке не существует, но существительных для обозначения существ мужского и женского рода много: названия животных, родственников, профессий и т. д. При этом переводчику необходимо учитывать, что в названиях профессий отчётливо прослеживается тенденция заменять названия мужского и женского рода на одно общее, например, вместо слова «stewardess» всё чаще используется «flightattendant». Заметим, что переводчику вообще следует тщательно отслеживать новости политической, общественной, экономической и культурной жизни, а также общественные и культурные тенденции как страны исходного языка, так и страны языка-реципиента, поскольку лексика любого языка непрерывно обновляется: одни слова устаревают и становятся малоупотребительными, а то и вовсе исчезают из обихода, другие, недавно возникшие, быстро становятся общеупотребительными. Кроме этого, в разных странах отношение к тому или иному слову может в корне отличаться.

К примеру, в английском языке глагол «to kill» и существительное «killer» нейтральны: глагол может быть использован, к примеру, при описании забоя скота фермером, а существительное – для обозначения всего, что убивает, будь то живое существо или неодушевлённый предмет. Скажем, агрессивных китов касаток называют «killerwhale». В русском же языке заимствованное слово «киллер» имеет конкретное значение «наёмный убийца» (в британском английском «наёмный убийца» обозначается как «contractkiller», а в американском – как «hitman»). Подобные нюансы восприятия, как и общую стилистику текста, переводчик обязательно должен учитывать при переводе. Первым помощником переводчика в этом случае будет – как уже неоднократно отмечалось выше – глубокое знание языка, истории, культуры, традиций, быта и менталитета обеих стран. Вторым – контекст.

Потому что, хотя для понимания главного, номинативного значения слова не требуется изучение контекста, второстепенное или номинативно-производное значение слова можно определить лишь с помощью контекста, особенно если данное слово имеет не одно, а несколько второстепенных значений.

Возьмём, к примеру, слово «brown». Оно означает не только «коричневый», но и «задумчивый». В каком значении употребляется это слово в том или ином случае, можно определить только по контексту. И таких примеров великое множество.

Слово «ring» обозначает не только «кольцо», но и «телефонный звонок». Слово «red» не только «красный», но и «копчёный». Уже упоминавшиеся слова «to see», «to watch», «to look», «ill» и «sick» также имеют второстепенные значения. «To see» обозначает «осознавать, понимать», «to look» (если употребляется в начале предложения и без частицы «to») – «послушай(-те)», «to watch» передаёт предостережение или призыв, «sick» имеет смысл «неприятный, отвратительный», «ill» означает «плохой, вредный».

Во всех этих случаях контекст является верным и незаменимым помощником переводчика. Но тут нужно учесть, что контекст – сложное лексико-грамматическое явление. Порой для понимания, в каком именно значении употреблено многозначное слово, достаточно обратить внимание на грамматическую структуру предложения. Если мы видим предложение, в котором глагол «to give out» употреблён без дополнения, значит, в данном предложении этот глагол имеет значение «выбиться из сил, быть на пределе, на исходе». Если же существительное «dog» использовано как глагол «to dog someone's footsteps», то оно совершенно точно имеет значение «выслеживать, букв. идти по чьим-либо следам».

Как видно, при переводе многозначных слов с русского языка на английский перед переводчиком встаёт много сложностей самого разного характера. Чтобы избежать их, необходимо непрерывно совершенствовать знание языка, истории, культуры, традиций и всех прочих реалий обеих стран, а также отслеживать все общественно-политические и культурные тенденции, происходящие в них.

Литература

1. Костюченко Ю.П. Количество и место омонимов в современном английском языке (По материалам словарей среднего объёма – 60000 слов): Дис. канд. филол. наук. Харьков, 1954. – 132 с.
2. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М., 1956. – 274 с.
3. Арнольд, И. В. Лексикология современного английского языка: учебное пособие [Текст] / И. В. Арнольд. – 4-е изд., перераб. – Москва: Флинта, 2017. – 376 с.
4. Биггс К. Слово и значение // Общественные науки за рубежом. – 1983, №6. – с.169.
5. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М., Наука, 1977. – 312 с.
6. Звягинцев В.А. История языкознания 19-20 веков в очерках и извлечениях. Часть 1-я. – М.: Просвещение, 1964. – 466с.
7. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – М.: ЭТС, 1999. – 188с.

N.A.Bağirova

Polisemantik sözlərin ingilis dilindən rus dilinə tərcüməsi problemi

Xülasə

Hər il bütün janr və istiqamətlərdə çoxlu ədəbiyyat rus dilindən ingilis dilinə və ingilis dilindən rus dilinə tərcümə olunduğundan, bu dillərin birindən digərinə tərcümənin bütün mürəkkəbliklərini və spesifik xüsusiyyətlərini öyrənmək çox aktual problemdir. Tərcüməçi nəinki hər iki dilin bütün incəliklərini, həm də hər iki ölkənin həyatının bütün reallıqlarını - tarixini, adət-ənənələrini, mədəniyyətini, həyat tərzini, mentalitetini dərinlən bilməlidir. O, həmçinin bütün bu sahələrdə ən son xəbərlərdən xəbərdar olmalıdır.

Bütün yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, tərcüməşünaslığın konkret məsələlərinə həsr olunmuş və ən geniş faktiki materiallara əsaslanan mümkün qədər çox praktiki dərslərləri tez bir zamanda yaratmaq son dərəcə vacibdir. Bu baxımdan bu iş xüsusilə aktuallaşır.

N.A.Bagirova

The problem of translating polysemantic words from English into Russian

Summary

Since every year a lot of literature of all genres and directions is translated from Russian into English and from English into Russian, the study of all the complexities and specific features of translation from one of these languages to another is a very urgent problem. The translator needs not only to thoroughly know all the subtleties of both languages, but also all the realities of life in both countries – history, traditions, culture, way of life, mentality. He must also be aware of the latest news in all these areas.

From all of the above, it is clear that it is extremely important to quickly create as many practical manuals as possible, dedicated to specific issues of translation studies and based on the most extensive factual material. In this regard, this work becomes especially relevant.

Rəyçi: filol.f.d. A.Ağazadə

Redaksiyaya daxil olub: 12.08.2022

А.Т.ГАШИМИ

докторант

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ОТРИЦАНИЕ В ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ

Ключевые слова: отрицание, глагол, фразеологические единицы, русский язык, конструкция, антонимические пары

Açar sözlər: inkar, feil, frazeoloji vahidlər, rus dili, konstruksiya, antonim cütlər

Key words: negation, verb, phraseological units, Russian language, construction, antonymic pairs

Отрицание в глагольных фразеологических конструкциях проявляют несколько иной характер. Если в именных ФЕ оно задействовано в пределах ноль-парадигмы и носит сугубо модальный характер (кроме конструкций с «ни..., ни»), то в глагольных фразеологизмах носит явный отпечаток предикативности. Здесь, естественно, возникает вопрос: в конструкциях с финитным (личной формой) глаголом это подтверждается самими контекстными реализациями, а как быть тогда с конструкциями в начальной форме, т.е. с инфинитивом? Дело в том, что в фразеологических словарях состав отрицательных глагольных ФЕ, как нам кажется, определяется не совсем оптимально. Множество глагольных ФЕ представляются в начальной (инфинитивной) форме и поэтому степень вхождения/невхождения данного сочетания в парадигматическую систему по ассертивности (да или нет) либо не определяется (глагольная ФЕ дается в утвердительной форме), либо корреляты по утверждению/отрицанию даются в отдельных словарных статьях. Так, например, глагольные ФЕ «время терпит» и «время не терпит» представляются как отдельные ФЕ в нескольких словарях: время терпит – дело не срочное, можно не торопиться (1, с. 107) = время не терпит – нет возможности мешкать, медлить (1, с. 107); или: время терпит – нет необходимости спешить, можно подождать (6, с. 99) = время не терпит – необходимо срочно, без промедления действовать (6, с. 99).

С таким противопоставлением и отдельным описанием антонимических ФЕ нельзя не согласиться: к каждой форме дается соответствующая иллюстрация – к утвердительной форме (время терпит) дается иллюстративный материал (Вы же на год раньше в школу пошли, значит, время терпит) с позитивным значением и формой, а к отрицательной форме (время не терпит) соответственно пример подбирается в отрицательной форме (Ну, поехала я, Иван, время не терпит) (6, с. 99).

Такой принцип лексикографического представления парадигматических (коррелятивных) форм возражений не вызывает. Несколько сомнительными нам кажутся те случаи, когда глагольная ФЕ в вокабуле (заглавие словарной статьи) дается утвердительная форма ФЕ, а иллюстративный материал включает одни отрицательные формы этой ФЕ или же включает как утвердительные, так и отрицательные формы. Иначе говоря, иллюстративный материал составляет антонимические пары либо с самой вокабулой, либо же примеры составляют антонимические пары между собой. Для наглядности обратимся к примерам:

Плясать под дудку (дудочку) – поступать так, как угодно кому-либо, подчиняться требованиям чужого.

... А под конец заставил – таки меня под свою дудку плясать;

... Живи по-своему и не пляши ни по чьей дудке, это лучше всего (1, с. 219).

Плясать под дудку – поступать, вести себя так, как угодно кому-то.

... А ты так поверни, чтобы Володееву и на разум не пришло, что он под твою дудку пляшет...

Немцы хотят уничтожить всех, кто не будет плясать под их дудку (4, с. 325).

Брать (взять) в толк – пытаться понять, уразуметь что-то.

... опять взялись мы ей объяснять; ничего не берет в толк.

Смеемся над мужиком-то, а в толк не берем, что он весь... по самую маковку ушел в землю; ... А вот что именно нагрязнуло – в толк взять не могу (6, с. 40).

С таким «перебоем» в подаче иллюстративного материала встречаемся не только в отмеченных фразеологических словарях А.И.Молоткова, А.И.Федорова, А.Д.Куриловой, но и в других фразеографических источниках – В.Н.Телия, А.Н.Баранова и Д.О.Добровольского. Данное явление, стало быть, имеет широкое место в русской фразеографической практике.

С точки зрения теоретических принципов составления лексико-графических трудов такая, мягко говоря, непоследовательность в подаче иллюстративного материала, может быть, особого вреда не наносит, но, во-первых, размывает границы между антонимическими единицами, во-вторых, придает утвердительным формам глагольных ФЕ абсолютную первичность в их возможных парадигматических формах, в-третьих, искусственно нарушает видимый паритет в системе противопоставленных по ассертивности (по КУО): иначе говоря, утвердительных форм глагольных ФЕ не так уже много по сравнению с отрицательными формами, которые по какой-то традиции считаются вторичными. К тому же первичность или вторичность утвердительных или отрицательных форм глагольных ФЕ опять-таки искусственно определяется на базе инфинитивных сочетаний (плясать под дудку, воротить нос, вставлять палки в колеса и т.п.), которые, безусловно, реагируют на КУО по-своему: есть отрицательные глагольные ФЕ, не принимающие утверждение ни в какой форме (рылом не вышел; пороха не выдумает; от себя не убежишь и т.п.), и немало утвердительных глагольных ФЕ, по логическому смыслу не допускающие отрицания: вот так номер!; кормить вшей да клопов; кормить рыб; как еще земля держит; чего душа желает, брать ноги в руки и т.п.

Следовательно, относительно КУО глагольные ФЕ делятся на три группы:

а) глагольные ФЕ с зафиксированной негативной формой (не допускающих утвердительные формы);

б) глагольные ФЕ с зафиксированной утвердительной формой (не допускающих негативные формы);

в) глагольные ФЕ с факультативной негацией: конструкции-коррелирующие по ассертивности – употребляющиеся как в утвердительной, так и в отрицательной форме.

Видимо, есть основания корректировать систему подачи глагольных ФЕ в словарях: утвердительные формы (например, «вставлять палки в колеса») и отрицательные формы («не вставлять палки в колеса») представлять в разных словарных статьях и сопровождать их соответствующими формами иллюстративного материала, т.е. так же, как в лексемных словарных источниках, где, например, слова-лексемы «везучий» и «невезучий» или «вежливый» и «невежливый» даются в отдельных словарных статьях, и толкование значения соответствует иллюстративному материалу (2, с. 72, 401).

Такой подход, на наш взгляд, сыграет свою дифференцирующую роль в представлении и тех глагольных ФЕ, которые не имеют коррелятов по утверждению/отрицанию ни в инфинитивном сочетании, ни в финитной (личной форме) форме: рылом не выйти (не выходить) = рылом выйти (выходить) – недопустимые формы. Эта ФЕ имеет парадигматические формы, обусловленные лексическим окружением (рылом не вышел, умом не вышел, ростом не вышел). Этот фактор (поскольку отсутствует генетически первичная – инфинитивная форма) иногда служит причиной того, что в некоторых словарях данный фразеологизм представляется без обязательного окружения (рылом,

умом и т.п.) в виде «не вышел» (1, с. 116). Примеры в известной мере проясняют некоторые детали структурной и семантической обязательности/факультативности негации для тех или иных глагольных ФЕ. Отсутствие утвердительной формы у ФЕ «рылом не вышел» с некоторой условностью можно объяснить наличием достаточного количества антонимичных (утвердительных) фразеологизмов, коррелирующих с единицей «рылом не вышел» – Бог не обделил, (у кого-то) все на месте, все на своем месте; Бог не обидел, Богом не обойден и т.п. Здесь немаловажную роль играет и семантика (референтная соотнесенность) глагола «вышел» (выйти-выходить); дело в том, что в случае «рылом не вышел» форма «не вышел» скорее всего ассоциируется со словом «не получилось» или «не удался». Отсутствие утвердительной формы, видимо, обусловлено в известной мере семантикой утвердительной формы глагола – «вышел», который скорее и чаще всего ассоциируется со значением «исчерпал себя», «кончился» (ср. Был да весь вышел – Был да сплыл). Иначе говоря утвердительная форма и отрицательная форма глагола **вышел-не вышел** в семантической структуре фразеологизмов имеют разные ассоциативные базы; они не входят в коррелятивный ассертивный ряд глагола «выходить» в его личных и временных проявлениях. Это и делает невозможным употребление утвердительной формы отмеченной глагольной ФЕ. В.Н.Телия исходит из различий в мотивационных базах таких обозначений, т.е. учитывает, что мотивационная база глагола в «рылом не вышел» и в «весь вышел» по-разному включается в систему оценок (5, с. 111).

В этой связи хотелось бы отметить еще одну закономерность в реакции глагольных ФЕ на утверждение/отрицание: словосочетательные глагольные конструкции обнаруживают сравнительно большую свободу в рамках отмеченной категории, т.е. основная масса глагольно-словосочетательных (номинативных) ФЕ имеют более широкий диапазон парадигматических реализаций по сравнению с предикативными ФЕ: вставлять палки в колеса= не вставлять палки в колеса = не вставляй палки в колеса, вставляй-не вставляй (ему) палки в колеса, (а он свое возьмет), вставляют палки в колеса, вставляли бы палки в колеса и т.п. Такой же характеристики заслуживают конструкции «искать выход из положения», «искать прошлогодний снег» (а чего тут искать прошлогодний снег? (6, с. 277), «остаться (оставаться) при своих интересах», «искушать судьбу», «плыть по течению», «метать бисер перед свиньями» и многие подобные.

Отмеченный корпус словосочетательных глагольных ФЕ при всей возможной широте парадигматико-синтагматического диапазона не входят, тем не менее, в оппозитивный ряд общего/частного отрицания. Они функционируют только на базе общего отрицания, за исключением редчайших случаев типа «встать/вставать не с той ноги», которые имеют более распространенные варианты «встать/вставать с левой ноги», нейтрализующие такие редкие реализации частного отрицания. Но коррелятивные формы по утверждению/ отрицанию для них достаточно характерны, о чем свидетельствует иллюстративный материал фразеологических словарей.

Отмеченная группа глагольных ФЕ, видимо, в силу своей структурной устойчивости, не допускает включения в их структуру усиленного отрицания, хотя в речевых ситуациях проявление усиленного отрицания не исключается: это наблюдается в тех случаях, когда ФЕ построено по модели «глагол переходный+объект этого действия+общее отрицание»: **не** приносить **никаких** жертв (на алтарь войны).

Что касается реакции глагольных номинативных ФЕ на двойное (кратное) отрицание, то следует признать и этого свойства для них в целом нерелевантным: ни одна глагольная номинативная ФЕ в исходной (словарной) форме не включает двойное отрицание. Это касается как ассертивно фиксированных (только в форме утверждения

или только в форме отрицания), так ассертивно факультативных конструкций, т.е. имеющих парадигматические формы по утверждению/отрицанию.

Участие глагольных номинативных ФЕ в образовании двойного отрицания может, однако, иметь место в контекстуально актуализированных текстах, в которых глагольная ФЕ включается в общую предложенческую конструкцию в качестве предикатного элемента:

... Ну, конечно, **не вставлять палки** в чужие **колеса** наш разгильдяй **не может** себе позволить (газ.М.К. 18.03.17); – Дай бог только, чтобы князь Кутузов ... взял действительную власть и **не позволил бы никому вставлять себе палки в колеса** (Л.Толстой. Война и мир, т I, гл 14).

Как видно, двойное отрицание в таких случаях становится возможным лишь в силу осложнения сложного глагольного сказуемого, включающего ФЕ в качестве объектного элемента общего предикатного состава: не может позволить чего? что?; не позволил бы никому чего? что?. Такой вид (тип) сложного предикатного состава, видимо, можно квалифицировать как результат компрессии частей сложноподчиненного предложения с дополнительным придаточным: Наш разгильдяй не может себе позволить, чтобы не вставлять палки в чьи-то колеса; ...Кутузов ... не позволил бы, чтобы кто-либо вставлял ему палки в колеса.

Но это обстоятельство, свойство не может быть признано конструктивной особенностью отмеченного корпуса глагольных ФЕ, поскольку, как мы отметили выше, данные контекстуальные формы не являются определяющими в языковой реальности самой ФЕ, а представляет собой её контекстно-ситуативное освоение в качестве необходимого смыслового компонента общей сложной конструкции. Это – область синтаксической синонимии.

Словом, функционирование отрицания или утверждения в глагольных ФЕ обусловлено не столько характером (формой) общей конструкции, сколько семантическими возможностями опорного глагола, который при включении в предложение становится основой, ядром сказуемости и предикативности. А доминантную роль глагола-сказуемого не имеет смысла объяснять. Так, например, в «давать волю рукам» смысловое давление глагола не столь ощутимо. Семантическая цельность конструкции создается не глаголом «давать», если даже он в данном случае выступает как двух-трехместный потенциальный предикат. Эта цельность формируется семантической поддержкой слова «воля», который в таких случаях становится как бы семантическим компонентом единого глагольного слова, как, например, «срываться», «подраться», «почувствовать свободу в действиях»: недаром же существует в русском языке целый ряд фразеологизмов с таким сочетанием – «давать волю», «давать волю сердцу», «давать волю слезам», «давать волю кулакам», «дать волю себе», «дать волю языку» – и на вопрос, почему речевые реализации «давать волю рукам» в основном в отрицательной форме, можно ответить уже не с позиций компонентного состава этого фразеологизма, а с позиций референтной соотнесенности фразеологизма как единого знака ситуации, которая носит в генезисе отпечаток негативного отношения говорящего социума: «давать волю рукам» и в том, и в другом значениях (6, с. 162) является названием ситуации негативного психологического восприятия. Этим и обусловлено частотное употребление отрицательной формы «не давай волю рукам». Что касается основной массы глагольных ФЕ, то количественный состав их утвердительных форм только потому и кажется превалирующим, что во фразеографических разработках любого формата они представляются в утвердительной (позитивной) форме, исходя из якобы первичности утвердительной формы. Основная масса этих утвердительных форм входит в свободный коррелятивный ряд не только по ассерции (утверждению/отрицанию), но и по другим, модально-временным оппозициям:

- вертеться перед глазами = не вертеться перед глазами;
- вертишься перед глазами, вертелись перед глазами = не вертелись, как кто-то, перед глазами; вертелись бы перед глазами; чего вертишься перед глазами и т.д.

Более того, подобная парадигматико-синтагматическая потенция присуща и вариантно-синонимическим формам данного фразеологического сочетания: вертеться на глазах, вертеться перед глазами, вертеться под ногами, вертеться под руками (6, с. 65). Однако существование целого ряда структурно аналогичных, но не принимающих негацию глагольных ФЕ – то же факт. И на вопрос, почему конструкции типа «вертится на кончике языка» (вертится на языке, вертится в уме) не имеют а) исходной инфинитивной формы, т.е. почему они представлены в словарях в личной форме глагола «вертится» и б) по какой причине эти конструкции не образуют коррелятивную негативную форму «не вертится на кончике языка», «вертится не на языке» (?) и т.д.

С таким же успехом вышепоставленный вопрос можно применить относительно тех глагольных ФЕ (их тоже немало), которые не допускают употребление в утвердительной форме: не верить своим глазам; ещё не вечер; не с ветру взять; не взвидеть света; взгляд не отрывается; откуда не возьмись; от земли не видать; не видать как своих ушей; в упор не видеть, не казать глаз, где наше непропадало, заехать не в ту степь и т.п.

Исчерпывающий ответ на поставленный вопрос требует основательной разработки системы глагольных словосочетательных ФЕ. Наличие или отсутствие той или иной формы КУО в этих сочетаниях может стать предметом отдельного исследования.

Мы же видим причину данного явления в прагматико-когнитивных свойствах этих фразеологизмов, в их специфических образных проявлениях. Так, «*вертится на кончике языка*», не имея исходной инфинитивной формы (см. об определении «исходной формы» (3, с. 54), в личной форме глагола не принимает отрицания. На наш взгляд, связано это с когнитивным ориентиром сравнения: словно на языке вертится. Кажущееся нечто – область виртуальной ассоциации, которая имеет умозрительную связь с аналогией, а аналогия в данном случае основана на чувстве преходящего признака, не устойчивого свойства: никак не вспомнить то, что хорошо известно (6, с. 65-66). Это же свойство глубинного или очевидного сравнения служит причиной неприятия отрицательной формы в ФЕ типа: вертеться как бес перед заутреней, вертеться как береста на огне, давать сто очков вперед и т.п. и, наоборот, неприятия утвердительной формы конструкциями типа: не давать гроша ломаного, не давать шагу сделать, далеко ходить не надо, не мытьём-так катанием, не класть охульки на руку и т.п.

Так или иначе следует признать безусловную системность русской глагольной фразеологии, включающей как единицы с полноценной парадигмой по КУО и иным модально-временным формам, так и те «синкретичные» единицы, которые по тем или иным причинам не имеют либо исходной инфинитивной, либо той или иной ассертивной формы.

Литература

1. Курилова, А.Д. Новый фразеологический словарь русского языка / А.Д.Курилова. – Москва: Дрофа-Русский язык медиа, – 2009. – 778 с.
2. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова. – Москва: ООО «ИТИ Технологии», – 2003. – 944 с.
3. Тагиев, М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка / М.Т.Тагиев. – Баку: Маариф, – 1966. – 250 с.
4. Фразеологический словарь русского языка (под ред. А.И. Молоткова) // – Москва: Русский язык, – 1986. – 543 с.

5. Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н.Телия. – Москва: Языки русской культуры, – 1996. – 284 с.

6. Федоров, А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка / А.И.Федоров. – Москва: АСТ-Астрель, – 2008. – 878 с.

A.T.Həşimi

Feili frazeoloji vahidlərdə inkar

Xülasə

Məqalə feili frazeoloji vahidlərdə inkara həsr olunmuşdur. Feili frazeoloji vahidlər ismi frazeoloji vahidlərlə müqayisədə nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, leksikoqrafik əsərlərin tərtib edilməsinin nəzəri prinsipləri nöqteyi-nəzərindən illüstrativ materialın verilməsində belə ardıcılıq olmaya bilər, lakin birincisi, antonim vahidlər arasındakı sərhədləri dağdır, ikincisi, feili frazeoloji vahidləri onların mümkün paradiqmatik formalarında mütləq birincilik verir, üçüncüsü, assertivliyə görə qarşı qoyulan sistemdə görünən pariteti iskutativ şəkildə pozur. Məqalədə rus dilinin frazeoloji lüğətlərindən verilən illüstrativ materiallar təhlil edilir.

A.T.Hashimi

Negation in verbal phraseological units

Summary

The article is devoted to negation in verbal phraseological units. An attempt is made to consider verbal phraseological units in comparison with nominal phraseological units. It is noted that from the point of view of the theoretical principles of compiling lexicographic works, such, to put it mildly, inconsistency in the presentation of illustrative material may not cause much harm, but, firstly, blurs the boundaries between antonymic units, and secondly, gives the affirmative forms of verbal phraseological units absolute primacy in their possible paradigmatic forms, thirdly, artificially violates the apparent parity in the system of opposable assertiveness. The article analyzes illustrative material from phraseological dictionaries of the Russian language.

Рецензент: д.ф.н., проф. И.Г.Гамидов

Redaksiyaya daxil olub: 16.08.2022

Н.Э.КЕРИМОВА

e-mail: nara_modest@list.ru

диссертант

Университет Хазар

(г. Баку, ул. Месхети, 41)

преподаватель

Мингечевирский государственный университет

(г. Мингечевир, Дильяра Алиева, 21А)

ДИСКУРС МАСС-МЕДИА: ПАРАМЕТРЫ И РАЗНОВИДНОСТИ**Ключевые слова:** дискурс, дискурс масс-медиа, классификация, особенности, типологизация дискурса.**Açar sözlər:** diskurs, media diskursu, təsnifat, xüsusiyyətlər, tipoloji diskurs.**Key words:** discourse, mass media discourse, classification, features, typology discourse.

Сегодня лингвистика изучает целый ряд дискурсов как своеобразных типов диалога человека с окружающим миром. Одним из таких «способов общения и понимания окружающего мира (или какого-либо аспекта мира)» есть дискурс масс-медиа или публицистический дискурс. Дискурс как языковая единица появился в лингвистике в результате сосредоточения внимания исследователей на человеческом факторе речи. В течение долгого времени знания о языке и языковой системе накапливались, однако правила их использования отсутствовали. Эта внутренняя проблема лингвистики как науки побудила развитие новых функциональных дисциплин, в научную парадигму наконец-то были включены сами производители языковых единиц, а также различные параметры языковых ситуаций. Все это способствовало развитию теории коммуникации и речевого взаимодействия, возникли новые направления лингвистики, такие как теории речевых актов и текста, теории выражения и теории дискурса.

Одним из основных признаков дискурса как лингвистического явления является наличие общественного контекста. Н.Д.Арутюнова охарактеризовала эту черту дискурса, назвав его «языком, погруженным в жизнь» (5, с. 356-357). Поддержал это мнение и В.И. Карасик, подчеркивая тот факт, что дискурс сочетает в себе связной текст, целый ряд экстралингвистических параметров и социальный контекст, создающий представление об участниках коммуникации, процессах создания и восприятия информации (9).

Некоторые ученые соотносят дискурс с коммуникативным пространством, которое в совокупности и взаимодействии всех собственных качеств, образует целостную коммуникативную среду, в которой говорящие погружаются в процесс коммуникативной деятельности. По мнению Ю.Н. Караулова, дискурс – это сложное коммуникативное явление, которое кроме текста включает в себя также такие экстралингвистические факторы, как знание о мире, мнениях, установках и целях адресата (10, с. 95).

Изучение основных подходов к понятию «дискурс» позволило установить, что, по мнению большинства лингвистов (Н.Ф. Алефиренко, В.З. Демьянков, А.А. Кибрик), дискурс представляет собой коммуникативно-речевую деятельность, направленную на решение прагматических и когнитивных задач, итоги которой закрепляются в текстах при помощи языковых средств. Дискурс не является единообразным как с языковой, так и с прагматической точки зрения, в нём возможно выделение фрагментов, характеризующихся лексико-грамматической однородностью, именуемых типами пассажей (термин, используемый в работах А.А. Кибрика, А. Грэссера, Р. Лонгакра).

Лингвистика дискурса и текста является одним из самых актуальных и интересных вопросов, интересующих азербайджанских лингвистов. Фахраддин Вейсалли в своей книге «Введение в анализ дискурса» объясняет происхождение дискурса и его отражение в современной лингвистике, отличие дискурса от текста и других языковых единиц, и показывает способы их различия (4).

Другой ученый А. Мамедов в своей работе говорил о роли формальных средств коммуникации в создании текста. В книге «Дискурс и перевод: функционально-когнитивный подход» А. Мамедов затронул информационную структуру текста, новую и старую информацию, а также перевод в дискурсе (2). Профессор Афган Абдуллаев подробно объяснил понятия текста и дискурса в своей книге «Актуальное членение, текст, дискурс» (3, с.180-182). Кроме того, А.А. Абдуллаев коснулся и возможности частей речи при создании текста.

В рамках данной статьи мы будем понимать дискурс и как ситуативно обусловленное коммуникативное событие, результатом которого становится текст, в котором отражаются экстралингвистические факторы его создания, и как тематически объединенную совокупность текстов. Синтез двух подходов отвечает целям нашей работы, представляясь оптимальным для исследования сущности медиадискурса.

Следует отметить, что в своем широком смысле дискурс масс-медиа функционирует в медиaprостранстве и представляет собой сложноструктурированную систему речевого и технического взаимодействия. Кроме собственно высказывания, участников речевого акта, канала общения, он объединяет большое количество внеязыковых интегральных составляющих, без которых не может функционировать. Вездесущность СМИ пленила жизнь каждого индивида отдельно и всего общества вместе: современная реальность неотделима от медиaprостранства. Можно говорить о своеобразном сращении бытийной реальности человека и общества с медийной реальностью. Поэтому таксономия данного вида дискурса вызывает определенные трудности: его можно классифицировать по множеству различных параметров и критериев. В лингвистике выдвинуто несколько классификаций, но их трудно назвать полными или комплексными. Самая общая типология дискурса масс-медиа распределяет его на виды в первую очередь по типам самих медиа, то есть по каналам передачи информации (Т. ван Дейк, Т. Добросклонская, Д. Кристал, М. Желтухина, Н. Оломская, Ю. Шевлякова и др.):

- дискурс печати (или дискурс печатных СМИ);

- радио-дискурс;

- дискурс телевидения;

- интернет-дискурс (под этим дискурсом понимаются все электронные формы масс-медийной коммуникации).

Эта классификация является ключевой для анализируемого типа дискурса, она базируется на основном критерии, выделяющем дискурс масс-медиа в отдельную область дискурсологии, – на включении медиа (а именно отличных по своим техническим характеристикам медиа) как канала сообщения в коммуникационный акт.

Все указанные типы дискурса масс-медиа имеют собственные стилистические, структурно-композиционные и репрезентативные схемы, обусловленные различными факторами, характерными для каждого канала передачи. По теории канадского ученого Герберта Маршалла Маклюэна, средства массовой коммуникации как таковые влияют непосредственно на сознание людей и развитие общества самим фактом своего существования. По мнению Г. Маклюэна, медиа (то есть средства) – это продолжение человека. Исследователи в первую очередь изучают смыслы сообщений, а необходимо, по утверждению ученого, анализировать собственно эффекты медиа, потому что "Посредник и есть сообщения" (The medium is the message) (11, с. 10).

Согласно общей теории дискурса, ученые распределяют масс-медийный дискурс и по форме бытования медиатекстов: устный масс-медийный дискурс и письменный масс-медийный дискурс.

Реализация медийных дискурсивных практик происходит в определенных областях человеческой деятельности и знаний, которые носят характер исторически устоявшихся коммуникативных сфер. Лингвист А.В.Голоднов выдвинул идею называть эти типы дискурса социофункциональными и считает таковыми политический, юридический, экономический и другие дискурсы (7, с. 6). Отобразившись в масс-медиа, вышеупомянутые типы дискурса приобретают определенные прагматические, стилистические, функциональные особенности, поэтому мы можем типологизировать медийный дискурс и по следующей схеме:

- политический масс-медийный дискурс;
- экономический масс-медийный дискурс;
- научный масс-медийный дискурс;
- спортивный масс-медийный дискурс;
- образовательный масс-медийный дискурс и другие.

Обосновывая такой подход к таксономии масс-медийного дискурса, мы приводим утверждение лингвиста Т.Г.Добросклонской о том, что медиадискурс – это когнитивно-прагматическая среда, реализующая свою суть путем производства и трансляции на широкую аудиторию оценочных смыслов посредством наименований и метафорической интерпретации фактов социального бытия. По ее словам, «концепция медиадискурса... охватывает не только вербальное сообщение и медиаканал, но и все экстралингвистические факторы, связанные с особенностями создания медиасообщения, его получателя, обратной связи, культурно обусловленных способов кодирования и декодирования, социально-исторического и политико-идеологического контекста» (8, с. 50).

Большой интерес языковедов вызывает англоязычный медиадискурс, актуализированный совокупностью устных и письменных текстов, созданных журналистами, распространяющимися в англоязычных странах через газеты и журналы, телевидение и радио, сеть Интернет. Выдающаяся роль Великобритании, США и других англоязычных стран, их приоритетные позиции в мире привлекают внимание к англоязычному медийному дискурсу. Интерес к этому типу дискурса обусловлен и экспансионизмом английского языка, его статусом «языка международного общения, постоянно используемого носителями разных (других) языков и лингвокультур во всем мире» (1, с. 45).

Признаком языка англоязычного медиадискурса является диалектическое сочетание стандарта и экспрессии, взаимодействие нейтральных и экспрессивно-оценочных языковых единиц. Это обусловлено тем фактом, что язык медиадискурса должен быть «коммуникативно ясным, но одновременно выразительным, ярким, привлекательным» (6, с. 12).

Фразеологические обороты, пословицы, поговорки, крылатые выражения являются важными компонентами англоязычного медиадискурса, источником его экспрессивно-эмоциональной насыщенности, существенным средством реализации его функционального потенциала. Выразительные семантико-стилистические качества фразеологизмов освежают вещание теле- и радиопередач, газет и журналов, делая его непринужденным, сочным, востребованным, остроумным. Эти единицы придают англоязычному медиадискурсу определенную влиятельную силу, помогают создавать специфическую образность. По мнению Л.П.Смита, экспрессивность идиоматических выражений, их метафоричность придает языку СМИ больше выразительности, энергии. Ученый также считает, что применение подобных единиц позволяет адресату обратиться к ощущениям, вызывавшим их образам (12, с. 72).

Литература

1. Crystal D. Language and the Internet. C.: Cambridge University Press, 2001. 272 p.
2. Mammadov A, Ziyadova L. Discourse and Translation: functional- cognitive approach. Baku, Letterpress. 2012. -109 pp.
3. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, "Zərdabi LTD", 2011, 272 s.
4. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil, 2010, 141 s.
5. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата. Изв. АН СССР. Сер. Лит. и яз., 1981. Т. 40. №4. С. 356-357
6. Васильева Л. В. Исследование модусных категорий в эволюции медиадискурса: на материале американской прессы XX века : автореф. дис. на соиск науч. степени канд. филол. наук: [спец.] 10.02.04 «Германские языки» / Ин-т лингвистики и межкульт. коммуникации Дальневосточного гос. гуман. ун-та. Владивосток, 2010. 24 с.
7. Голоднов А.В. Риторический метадискурс: основания прагма-лингвистического моделирования и социокультурной реализации (на материале современного немецкого языка): монография / А. В. Голоднов. – СПб.: Астерион, 2011. – 344 с.
8. Добросклонская Т. Г. Массмедийный дискурс: теория и методы изучения/Т. Г. Добросклонская. // «Дискурс современных масс-медиа в перспективе теории, социальной практики и образования». I Междунар. науч.-практ. конф. Белгород, БелГУ, 1-4 апреля 2014 г.: Сб. науч. работ / Под ред. Е.А. Кожемякина, А.В. Полонского, А.Г. Ходеева. – Белгород : Константа, 2014. – 382 с.
9. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
10. Караулов Ю.Н. Русский язык. Энциклопедия Москва: Большая Российская энциклопедия. Дрофа, 1997. 703 с.
11. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека. / М. Маклюэн. – М.: Канон-пресс-Ц: Кучково поле, 2003. – 464 с.
12. Смит Л.П. Фразеология английского языка / [пер. с англ. А.С. Игнатьева]. М.: Учпедгиз, 1959. 208 с.

N.E.Kərimova

Kütləvi informasiya vasitələrinin diskursu: parametrləri və növləri

Xülasə

Müasir informasiya məkanında kütləvi informasiya vasitələrinin diskursu insanların dünya və orada baş verən hadisələr haqqında biliklərinin əsas mənbəyidir. Məqalədə sosial əhəmiyyətli mənalara və qiymətləndirmələri işləyib hazırlayan və tədarükçüsü olan, insanların dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini, onların biliklərdən istifadə xarakterini əks etdirən kütləvi informasiya vasitələrinin səciyyəvi cəhətləri üzə çıxarılır və dərk edilir. Frazеологji ifadələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər kütləvi informasiya vasitələrinin ingilisdilli diskursunun mühüm komponentləri, onun ekspressiv emosional zənginliyinin mənbəyi, funksional potensialının reallaşdırılmasının mühüm vasitəsi olduğu qeyd edilir.

N.E.Karimova

Mass media discourse: parameters and varieties

Summary

In the modern information space, mass media discourse is the main source of people's knowledge about the world and the events taking place in it. The article reveals and comprehends the characteristic features of the mass media discourse, which is the developer and supplier of socially significant meanings and assessments and reflects the peculiarities of the people's worldview and the nature of their knowledge handling. Phraseological phrases, proverbs, sayings, popular expressions are important components of the English-language discourse of the mass media, the source of its expressive emotional richness, and an essential means of realizing its functional potential.

Rəyçi: filol.e.d. N.Ç.Vəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 31.05.2022

С.А.МАГЕРРАМОВА*доктор филологических наук, профессор***Бакинский государственный университет**

(г. Баку, ул. 3.Халилова, 23)

ОБ ОДНОМ ЭЛЕМЕНТЕ ДРАМАТУРГИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА**Ключевые слова:** *драматургический текст, сценическое пространство, действие, элемент, номинативные предложения.***Açar sözlər:** *dramatik mətn, səhnə məkanı, hərəkət, element, nominativ cümlələr.***Key words:** *dramatic text, stage space, action, element, nominative sentences.*

Изучение художественного пространства в каком бы то ни было аспекте представляет большой интерес. «Художественное пространство – это индивидуальная модель мира определённого автора, выражение его пространственных представлений. Это континуум, в котором размещаются персонажи и совершается действие» (2, с.96). Проблемам художественного пространства посвящены исследования М.М.Бахтин (3), Ю.М.Лотмана (5), Ю.А.Сорокина (9), А.И.Новикова (6), К.Я.Сигала (8), А.С.Поршневой (7), Е.С.Веденковой (4) и др. Отметим что художественное пространство драматургического текста отличается особой сложностью и спецификой. Оно, в первую очередь, должно учитывать сценическое пространство, определять формы и особенности его структуры. Драматургический текст, таким образом, всегда соотносит систему представленных в нем событий с условиями театра и возможностями воплощения действия на сцене с присущими ей границами. Именно на уровне пространства и осуществляется сочленение текст – спектакль.

Одним из основных элементов художественного пространства драматургического текста, по праву считающихся его неотъемлемой частью, являются номинативные и эллиптические предложения. В настоящей статье рассматриваются и систематизируются различные типы номинативных предложений, формирующих пространство в драматургических произведениях А.П.Чехова, А.Н.Островского, Н.В.Гоголя, Л.Н.Толстого. Как верно отмечает Е.Алдашева, "Пространство в драме – категория по-своему подвижная... Смыкаясь с атмосферой, указания на пространство растворяются не столько в коротких замечаниях ремарок, определяющих буквальное место действия, сколько проникая осколочно в самую действенную (и речевую, соответственно) ткань пьесы. Пространство, а тем более хронотоп – почти что полноправный участник действия, его постоянная составляющая, несущая на себе немалую часть смыслов, культурно-контекстуальных аллюзий, да и театральных потенций пьесы" (1) .

С учетом таких факторов, как степень и характер объектной наполненности литературно-художественного пространства, явно (неявно) выраженный характер взаимодействия субъекта и окружающего пространства, фокус, точку зрения наблюдателя, в том числе автора, персонажа, зрителя, в драматургических произведениях используется точечное пространство. Точечное пространство – внутренне ограниченное пространство: дом, комната, палата и т.д., т.е. это пространство какого-либо определенного места, имеющего обозримые границы, пространство наблюдаемое. Если в прозаических и поэтических произведениях точка зрения может как статичной, так и динамичной, то в драматургических произведениях в силу специфики жанра - только статичной. Рассмотрим конкретные примеры номинативных предложений, формирующих сценическое пространство, из пьес:

1. Пьесы А.П.Чехова: «Иванов»: Сад в имении Иванова. Зал в доме Лебедевых... (действие первое); Старинная, дорогая мебель... (действие второе); Кабинет Иванова... Полдень (действие третье); Одна из гостиных в доме Лебедева... Старинная бронза, фамильные портреты. Праздничное убранство... (действие четвертое);

«**Татьяна Репина**» – драма в одном действии: Седьмой час вечера. Соборная церковь... Вся местная интеллигенция. Роскошные наряды

«**Трагик поневоле**» (из дачной жизни) — шутка в одном действии:

Кабинет Мурашкина. Мягкая мебель ...

«**Свадьба**» (сцена в одном действии): Ярко освещенная зала. Большой стол, накрытый для ужина...

«**Леший**» – комедия в четырех действиях: Сад в имении Желтухина ... Третий час дня (действие первое); Столовая в доме Серебрякова ... Второй час ночи (действие второе). Гостиная в доме Серебрякова ... День (действие третье).

«**Чайка**» – комедия в четырех действиях: Часть парка в имении Сорина... Несколько стульев, столик (действие первое); Площадка для крокета... Цветники. Полдень... (действие второе). Столовая в доме Сорина... Буфет. Шкаф с лекарствами (действие третье). Одна из гостиных в доме Сорина, обращенная Константином Треплевым в рабочий кабинет ... Вечер... Полумрак, (действие четвертое).

«**Дядя Ваня**» – сцены из деревенской жизни в четырех действиях.

Сад. Скамьи, стулья... (действие первое); Столовая в доме Серебрякова - Ночь... (действие второе); Гостиная в доме Серебрякова... День, (действие третье); Комната Ивана Петровича... Клетка со скворцом... Громадный диван, обитый клеенкой... Осенний вечер. Тишина (действие четвертое).

«**Три сестры**» – драма в четырех действиях: Полдень... (действие первое);

Восемь часов вечера... (действие второе); Комната Ольги и Ирины... Третий час ночи... (действие третье); Старый сад при доме Прозоровых. Длинная еловая аллея... Двенадцать часов дня... (действие четвертое).

«**Вишневый сад**» – комедия в четырех действиях: Поле. Старая, покривившаяся, давно заброшенная часовенка... (действие второе); Гостиная, отделенная аркой от залы... Вечер... (действие третье).

«**Ночь перед судом**» (неоконченное произведение А.П.Чехова):

Почтовая станция. Пасмурная комната с закопченными стенами, большие диваны, обитые клеенкой...

2. Пьесы А.Н.Островского:

«**Бешеные деньги**» (комедия в пяти действиях): Весьма скромная зала, она же и кабинет... письменный стол, старое фортепьяно (действие четвертое). Будуар в прежней квартире Чебоксаровых (действие пятое).

«**Лес**» (комедия в пяти действиях):

Усадьба Гурмыжской, верстах в пяти от уездного города. Большая зала... Богатая старинная мебель, трельяжи, цветы... (действие первое); Лес... Вечерняя заря (действие второе); Старый густой сад – С террасы сход в три или четыре ступени (действие третье); Другая часть сада... Лунная ночь (действие четвертое).

«**Не все коту масленица**» (сцены из московской жизни):

Бедная, но чистенькая комната... (сцена первая); Небольшая комната в доме Ахова, вроде кабинета; мебель дорогая и прочная (сцена третья).

«**Снегурочка**» – весенняя сказка в четырех действиях с прологом:

Начало весны. Полночь. Красная горка, покрытая снегом... (пролог); Заречная слободка Берендеевка... (действие первое); Просторная поляна в лесу... (действие третье); Ярилина долина... Утренняя заря (действие четвертое).

«Волки и овцы» (комедия в пяти действиях):

Зала, меблированная по-старинному... (действие первое); Изыщно меблированная комната в усадьбе Купавиной. Дамский письменный стол со всем прибором... (действие первое); Комната в азиатском вкусе в доме Купавиной с одним выходом на террасу; стеклянная растворенная дверь с портьерами...(действие первое).

«Бесприданница» (драма в четырех действиях):

Городской бульвар на высоком берегу Волги, с площадкой перед кофейной... (действие первое); Комната в доме Огудаловой... (действие второе).

Кабинет Карандышева. Комната, меблированная с претензиями, но без вкуса (действие третье).

«Таланты и поклонники» (комедия в четырех действиях):

Городской сад (действие второе); Вокзал железной дороги, зала для пассажиров первого класса (действие четвертое).

3. Н.В.Гоголь. «Ревизор» (комедия в пяти действиях):

Маленькая комната в гостинице; постель, стол, чемодан, пустая бутылка, сапоги. Платяная щетка и прочее (действие второе).

4. Л.Н.Толстой. «Живой труп» (драма в шести действиях):

Отдельный кабинет (действие четвертое); Грязная комната трактира. Стол с пьющими чай и водку... (действие первое); Камера судебного следователя (действие шестое, картина первая); Коридор в здании окружного суда...(действие шестое, картина вторая);

Как видно из вышеприведенных примеров, здесь представлены различные типы номинативных предложений: 1) **нераспространенные**: Полдень; День; Вечер; Полумрак; Сад; Буфет; Ночь; Тишина; Поле; Полночь; Цветники. 2) **распространенные**: Сад в имении Иванова; Одна из гостиных в доме Лебедева; Праздничное убранство; Седьмой час вечера; Соборная церковь; Кабинет Мурашкина; Ярко освещенная зала; Сад в имении Желтухина; Третий час дня; Второй час ночи; Гостиная в доме Серебрякова; Кабинет представителя правления; Часть парка в имении Сорина; Одна из гостиных в доме Сорина, обращенная Константином Треплевым в рабочий кабинет; Столовая в доме Серебрякова; Комната Ивана Петровича; Осенний вечер; Восемь часов вечера; Комната Ольги и Ирины; Третий час ночи; Старый сад при доме Прозоровых; Длинная еловая аллея; Двенадцать часов дня; Старая, покривившаяся, давно заброшенная часовенка; Гостиная, отделенная аркой от залы; Ночь перед судом; Почтовая станция; Будуар в прежней квартире Чебоксаровых и т.д. 3) **Экзистенциальные, или бытийные** (т.е. утверждающие наличие называемого предмета): Старинная дорогая мебель; Старинная бронза, фамильные портреты; Два письменных стола. Обстановка с претензией на роскошь: бархатная мебель, цветы, статуи, ковры, телефон; Шкап с лекарствами; Скамьи, стулья; Клетка со скворцом. Громадный диван, обитый клеёнкой; Дамский письменный стол со всеми приборами; Постель, стол, чемодан, пустая бутылка, сапоги и прочее и т.д.

Как уже указывалось выше, в драматургических произведениях номинативные предложения служат созданию в основном точечного пространства. В рассмотренных примерах дается описание точечного пространства (комната, зал, кабинет, коридор, трактир, гостиница, камера). В некоторых же произведениях номинативные предложения используются авторами для описания географического пространства. Из драматургических произведений, рассмотренных в данной статье, номинативные предложения как средство создания географического пространства отмечены в следующих примерах:

А.П.Чехов: Сад в имении Иванова («Иванов»); Сад в имении Желтухина («Леший»); Часть парка в имении Сорина... Площадка для крокета... цветники («Чайка»);

Сад («Дядя Ваня»); Старый сад при доме Прозоровых. Длинная еловая аллея, в конце которой видна река («Три сестры»); Поле («Вишневый сад»);

А.Н.Островский: Лес. Вечерняя заря; Старый пустой сад... С террасы сход в три или четыре ступени; Другая часть сада... Лунная ночь («Лес»); Заречная слободка Берендеевка; Просторная поляна в лесу; Ярилина долина... Утренняя заря («Снегурочка»); Городской бульвар на высоком берегу Волги, с площадкой перед кофейной («Бесприданница»); Городской сад («Таланты и поклонники»).

Таким образом, в номинативных предложениях выражается бытие предмета, явления в настоящем времени (в драматургических произведениях - в настоящем сценическом). Как бытийное значение, так и указание на совпадение бытия с моментом речи проявляются в главном члене, независимо от наличия или отсутствия в предложении других членов. Показателем времени является значимое отсутствие глагола. Использование номинативных предложений в драматургических произведениях для описания места действия позволяет автору создать лаконичные, но весьма выразительные картины. Безусловно, художественно пространство в драматических произведениях своеобразно и в то же время сложно организовано, и его восприятие требует последовательного анализа текста.

Литература

1. Алдашева Е. Категория пространства в драматургии гоголя <http://teatron-journal.ru/2012/08/25/intermission-history-gogol-prostranstvo/>.
2. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. М.: Флинта: Наука, 2004, 496 с.
3. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе// Вопросы языкознания, 1974, №3
4. Веденкова Е.С. Исследование художественного пространства – времени: вопросы методологии// Вестник Тамбовского Государственного Университета имени Г.Р.Державина. вып.12 9104, 2011, с.279-284).
5. Лотман Ю.М. Проблема художественного пространства в прозе Н.В.Гоголя// Лотман Ю.М. Избранные сочинения., Т.1, Тарту, 1993.
6. Новиков А.И. Семантическое пространство текста и способы его членения// Категоризация мира: пространство и время. М., 1997.
7. Поршнева А.С. Изучение художественного пространства: стратегии и алгоритмы <http://elar/urf.ru>, 2010, с.96-97.
8. Сигал К.Я. Иконизация пространства текста в свете данных когнитологии, психологии, физиологии и лингвистики// Категоризация мира: пространство и время. М.: Изд-во БГУ, 1997
9. Сорокин Ю.А. Текст и его пространство// Категоризация мира: пространство и время. М.: Изд-во МГУ, 1997.

S.A.Məhərrəmovə

Dramatik məkanın bir elementi haqqında Xülasə

Bədii məkanın istənilən aspektdə araşdırılması böyük maraq doğurur, belə ki, bədii məkan, ilk növbədə, konkret bir müəllifin fərdi dünya modeli onun məkan təsəvvürlərinin ifadəsidir. Bu, personajların yerləşdirildiyi və hərəkətin baş verdiyi kontinuumdur. Dramatik mətnin bədii məkanı isə xüsusi bir mürəkkəbliyi və özəlliyi ilə seçilir. Burada, ilk növbədə, səhnə məkanı nəzərə alınmalı, onun forma və struktur xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilməlidir. Beləliklə, dramaturji mətn həmişə burada təsvir edilən hadisələr sisteminin teatr şəraiti və səhnənin hüdudları daxilində canlandırılması imkanlarını bir-birinə uyğunlaşdırır. Mətn-tamaşa vəhdəti də məhz məkan səviyyəsində baş verir. Dramatik mətnin, haqlı olaraq, ayrılmaz hissəsi olan bədii məkanın əsas elementlərindən biri nominativ və elliptik cümlələrdir.

S.A.Maharramova

One element of dramaturgic space
Summary

The study of artistic space in any aspect is of great interest, because artistic space is, first of all, an individual model of the world of a certain author, an expression of his spatial ideas. This is the continuum in which the characters are placed and the action is performed. As for the artistic space of the dramatic text, then it is particularly complex and specific. First of all, it should take into account the stage space, determine the forms and features of its structure. The dramatic text, therefore, always correlates the system of events presented in it with the conditions of the theater and the possibilities of translating the action on the stage with its inherent boundaries. It is at the level of space where one can carry out the articulation of the text - the performance. One of the main elements of the artistic space of a dramatic text which are rightfully considered an integral part of it are nominative and elliptical sentences.

Rəyçi: prof. L.H.Quliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 02.09.2022

Н.Ш.МАМЕДОВ

доктор филологических наук

DOI: 10.48652/t5160-9348-8420-g

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ВВОДНЫЕ СЛОВА И КАТЕГОРИЯ УТВЕРЖДЕНИЯ / ОТРИЦАНИЯ В ПРЕДЛОЖЕНИИ

Ключевые слова: предложение, вводное слово, парадигма, утверждение / отрицание, фактор оценки, грамматические форманты, семантическая нейтрализация, точка сомнения, субъективная модальность.

Açar sözlər: cümlə, ara söz, paradiqma, təsdiq / inkar, qiymətləndirmə amili, qrammatik formantlar, semantik neytrallaşma, şübhə nöqtəsi, subyektiv modallıq.

Key words: sentence, parenthetical word, paradigm, affirmation/negation, evaluation factor, grammatical formants, semantic neutralization, point of doubt, subjective modality.

В современном русском языке предложения с вводным компонентом исследуются в разных аспектах. Вводные слова лексически расширяют рамки категории модальности в сторону выражения разных логических и эмоционально-оценочных значений.

С точки зрения модального значения вводные слова выражают оценку сообщаемого факта. В.В.Виноградов указывает, что модальные значения, выражаемые вводным словом, «образуют как бы второй слой модальных значений в смысловой структуре высказывания, так как они накладываются на грамматический грунт предложения, уже имеющего модальное значение» (4, с. 159).

А.Г.Руднев устанавливает грамматическую, синтаксическую связь вводного компонента с предложением и его членами, которую он называет соотносительной. «Эта грамматическая связь, пишет – А.Г.Руднев, – заключается в том, что грамматическое оформление определяющих слов при соотносительной связи не зависит от определяемых членов предложения...» (9, с. 123). Термин «соотносительная связь» кажется нам наиболее точно отражающим сущность синтаксического включения вводного компонента в предложение.

Вводный компонент вносит в предложение особую информацию, создавая второй слой модальных значений, делает возможным углубить определение соотносительной связи, придать ему грамматический характер (1; 2). Суммируя выводы всех исследователей, кажется целесообразным учесть следующие признаки соотносительной связи вводного компонента с предложением: 1) факт включения в предложение; 2) выражение модальных отношений, а именно: взаимодействие субъективной модальности вводного компонента с объективной модальностью предложения; 3) отсутствие формальных признаков подчинения определяемому в виде предложения в целом или члена предложения; 4) обязательность синтагматического вычленения; 5) обеспечение подвижности вводного компонента при интонационно-смысловой членности предложения.

Соотносительная связь является характерным признаком модели осложненного предложения, в котором осложняющая категория, наделенная модально-предикативным свойством позиции, представлена вводным словом (и словосочетанием). А.М.Пешковский вводные компоненты считает «внутренне чуждыми приютившему их предложению» (8, с. 404).

Общая модель осложненного предложения с вводным словом (или словосочетанием) двухкомпонентна. Она состоит из вводного компонента и категории модаль-

ности. Статистическая сторона модели представлена вводным компонентом, который является постоянным, собственно-модальным признаком. Постоянные модельные признаки вводного компонента: 1) грамматическая сема – значение субъективной модальности; 2) интонационное, синтагматическое выделение.

Постоянный признак субъективной модальности предопределяет структуру общей модели осложненного предложения с вводным компонентом. Субъективная модальность вводного компонента предполагает его соотнесенность с категорией объективной модальности в предложении. Модели осложненного предложения с вводным компонентом реализуются в модальных контекстах. При реализации модели ее постоянные признаки представлены частными значениями субъективной модальности вводного компонента и категории объективной модальности.

Вводные слова и словосочетания способны выражать большой спектр модальных значений, что обуславливает широкое использование этих единиц в художественном тексте. И.Р.Гальперин пишет: «Вводные слова и словосочетания путем придания отдельным частям текста различных модальных значений выделяют эти части из общего модального фона речевого произведения, и способствуют наиболее точной передаче содержания текста» (5, с. 72). Вводные слова также выступают в качестве грамматических сигналов синсемантии предложения в тексте (7, с. 144). Кроме того с помощью вводных слов выражается значения текстовых категорий: значение координации, значение ретроспекции и т. д.

Вопрос о логико-грамматической категории утверждения / отрицания имеет большое значение для выяснения особенностей предложения как синтаксической единицы. Функциональное назначение вводных элементов в составе как распространенного, так и нераспространенного предложения, определяемое необходимостью выполнения особой речевой функции оценки достоверности значения грамматических форм с точки зрения их соответствия или несоответствия для характеристики определенного содержания, заставляет задуматься над характером всех синтаксических связей, реализованных и реализуемых в составе предложения. Проблема достоверности синтаксических связей имеет «непосредственное отношение и к выражению в предложении как реализованной синтаксической единице категории утверждения / отрицания, и к характеру синтаксической связи с точки зрения их субъективно-модальной характеристики, выражаемой различными грамматическими формантами» (3, с. 46).

Количество грамматических форм, выражающих то или иное грамматическое значение, в русском языке является ограниченным. Именно поэтому возникает потребность оценивать значение используемых при реализации предложения в речи грамматических форм, их соответствие целям и намерениям говорящего, и, оценивая соответствие или несоответствие той или иной формы, уточнять так или иначе ее значение и выражать в ней определенное отношение. Таким образом, фактор оценки является главнейшим содержанием субъективно-модальной функции и по отношению к грамматическим формантам, выражающим категорию утверждения / отрицания.

Так как в основе возможности реализации любой валентной связи, приводящей к образованию предложения как определенной словосочетательной цепи, лежит «способность человеческого ума к предиктированию, т.е. к утверждению или отрицанию наличия определенного признака у определенной субстанции, а реализация связи всегда происходит в определенной утвердительной или отрицательной форме используемого слова» (6, с. 47). Именно потому, что утвердительная или отрицательная форма является показателем определенных отношений, устанавливаемых между членами предложения как словосочетательной цепи, сама утвердительная или отрицательная форма становится грамматически значимой и в силу грамматической значимости эти формы тоже могут подвергаться дополнительной субъективно-модальной харак-

теристике с точки зрения их соответствия выражаемым отношениям утверждения или отрицания.

Категория утверждения / отрицания в предложении проявляется не только в характеристике различных признаков по отношению к определенной субстанции, но она проявляется и в категории предикативности, при помощи которой устанавливается характеристика содержания предложения в плане реальности / ирреальности по отношению к объективной действительности, когда или утверждается определенное содержание в объективной действительности (выражается реальная объективная модальность), или отрицается определенное содержание по отношению к объективной действительности (выражается ирреальная объективная модальность). С этой точки зрения большое значение имеет то, в предикативном или непредикативном сочетании слов употребляется вводное слово. Так как категория утверждения / отрицания проявляется в любом сочетании слов, то вводное слово, независимо от предикативного или непредикативного характера слов, или нейтрализует значение утвердительной или отрицательной формы, снимает противопоставление по утверждению и отрицанию, делает используемую утвердительную или отрицательную форму неопределенной (при помощи вводных слов *может быть, наверное, очевидно, вероятно* и т.п.), или, наоборот, подтверждает правильность используемой в предложении утвердительной или отрицательной формы (при помощи вводных слов *конечно, бесспорно, действительно, безусловно* и т. п.). Ср. *Открылась дверь, и появилась старая, а может быть, не старая, но старообразная, обмотанная платком женщина* (Б.Полевой. Доктор Вера), где по сути дела нейтрализовано утвердительное или отрицательное значение форм «старая – не старая», и *Но кое-что из теперь замышленного, несомненно, останется навсегда в замысле* (В. Кубанев), где вводное слово *несомненно* подтверждает правильность используемой утвердительной формы «останется». Другими словами, вследствие того, что любое зависимое слово представляет собой своеобразный результат внешнего слияния элемента отношения, существующего между членами словосочетания, что в примерах выражается утвердительной или отрицательной формами, со словом как словарным элементом при сохранении полного внутреннего разъединения между ними, то вводное слово, внешне относясь к слову как словарному элементу определенного сочетания слов, на самом деле дает субъективно-модальную характеристику форме этого слова, выражающей определенное синтактико-грамматическое значение.

Как отмечалось, в предикативном сочетании слов категория утверждения / отрицания проявляется не только в характеристике отношений между главными членами предложения, как отношений приписывания или отрицания признака по отношению к субстанции, но и в категории предикативности как соотнесенности содержания предложения с объективной действительностью в плане реальности и ирреальности. Вводное слово нейтрализует или подтверждает и значение формы глагольного наклонения как выразителя соотнесенности с планом объективной действительности. Но так как в любом предложении должна быть выражена категория объективной модальности, соотносящая содержание предложения с планом объективной действительности, то вводное слово при нейтрализации значения формы глагольного наклонения как выразителя соотнесенности с планом реальности / ирреальности само становится средством выражения категории синтаксического наклонения. Именно с этой способностью вводных слов связано учение о различных типах синтаксических наклонений в работах А.А.Шахматова, выделявшего особое «предположительное наклонение», образуемое сочетанием модальных частиц и вводно-модальных слов с глагольной формой изъявительного наклонения (10, с. 486).

Наблюдения над взаимодействием вводных слов с формантами, выражающими категорию утверждения / отрицания, дают право говорить о сложившейся в языке парадигматической оси утверждения / отрицания, позволяющей объяснить не только систематичный характер употребления вводных слов, но и построить общую парадигму предложения на общей категории утверждения / отрицания с переходом от форм с категорическим утверждением к формам категорического отрицания и наоборот.

Центром линейной парадигматической оси является точка сомнения, которую условно можно назвать еще и точкой «может быть», так как именно в этой точке в наибольшей мере проявляется семантическая нейтрализация формантов категории утверждения / отрицания и семантически предложение получается более емким, так как одним из компонентов его информативной значимости становится выраженное или невыраженное противопоставление по утверждению / отрицанию: *Он придет (а может быть, не придет)*; *Он, может быть, придет (а может быть, не придет)*. Выбор утвердительной или отрицательной формы во многом объясняется лишь незначительной долей уверенности говорящего в правильности соответствия выбранной формы отношениям, существующим в объективной действительности.

Зона семантической нейтрализации значения формантов категории утверждения / отрицания носит градуальный характер, с симметричным расположением в утвердительной или отрицательной частях парадигматической оси от точки сомнения к точкам констатации утверждения и отрицания точек предположения и вероятности. Такая определенная последовательность расположения точек подтверждается языковыми фактами: в предложениях с вводными словами со значением предположения и вероятности допускается скрытое или выраженное предположение к точке сомнения, т. е. с вводно-модальным «может быть»: *Он, возможно, придет (но может быть, и не придет)*. *Он, возможно, придет (но возможно, не придет)*. В предложениях с выражением вероятности возможно противопоставление как по отношению к точке сомнения, так и по отношению к точке предположения, но невозможно противопоставление по отношению к «вероятно противоположной форме»: *Он, вероятно, придет (но может быть (возможно), не придет)*, и нельзя противопоставить. *Он, вероятно, придет (но, вероятно, не придет)*. Наименьшая степень семантической нейтрализации подчеркивается особым сочетанием слов для выражения наибольшей вероятности правильности используемой утвердительной или отрицательной формы: *Он, вероятнее всего, придет*, – что приближает эти парадигматические формы к точкам выражения констатации утверждения или отрицания.

Расположение точек констатации на оси утверждения / отрицания позволяет говорить о предложениях без вводных слов как о предложениях с немаркированной субъективной модальностью, ибо объективная действительность преломляется через субъективное восприятие говорящего, поэтому все синтаксические связи имеют субъективно-модальную окраску, выражают так или иначе субъективную модальность, которая проявляется в выборе утвердительной или отрицательной формы для показа отношений, существующих, по мнению говорящего, в объективной действительности.

Вправо и влево от точек простой констатации расположены зоны категориального утверждения и отрицания. Если точки констатации в какой-то степени допускают возможность сомнения в правильности выбора той или иной формы для передачи отношений, существующих в объективной действительности, то формы предложений с категорическим утверждением или отрицанием не допускают противопоставления по утвердительной / отрицательной форме, подчеркивают уверенность говорящего в соответствии выбранных форм для передачи определенных отношений, определенного содержания. Расположение вводных слов категорического характера во многом зависит

от генезиса того или иного слова с сохранением различных семантических оттенков (*несомненно – без всякого сомнения, безусловно – без всяких условий* и т. д.)

Таким образом, наличие парадигматической оси утверждения / отрицания не только позволяет нам построить единую парадигму предложения по этому признаку, но и говорить об определенной системности в употреблении вводных слов, о разной степени семантической нейтрализации значения формантов, выражающих категорию утверждения / отрицания, увидеть механизм взаимодействия вводных слов с формантами, выражающими категорию объективной модальности.

Литература

1. Амосова В.В. О формах взаимодействия вводно-модальных единиц с составом сложноподчиненного предложения // Русский язык в школе, 1993, № 4, с. 94-98.
2. Артеменко Е.П. К анализу предложений с вводными и вставными конструкциями // Лингвистический анализ в школе и вузе. Воронеж: ВГУ, 1983, с. 49-57.
3. Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. Москва: Наука, 1983, 210 с.
4. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). Москва: Высшая школа, 1972, 614 с.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981, 139 с.
6. Кривоносов А.Т. Отрицание в предложении и отрицание в умозаключении // ВЯ, 1986, № 1. с. 46-52.
7. Мамедов Н.Ш. Текст и языковая коммуникация. Баку, Мутарджим, 2019, с. 252.
8. Пешковский А.Н. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Учпедгиз, изд-е 7-ое, 1956, 512 с.
9. Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. Москва: Учпедгиз, 1959, 198 с.
10. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Ленинград: Учпедгиз, 1941, 620 с.

N.Ş.Məmmədov

Ara sözlər və cümlədə təsdiq / inkar kateqoriyası Xülasə

Məqalə rus dilində ara sözlü cümlələrdə təsdiq / inkar kateqoriyasının tədqiqinə həsr edilmişdir. Qiymətləndirmə amili təsdiq / inkar kateqoriyasını ifadə edən qrammatik formantlara münasibətində də subyektiv modal funksiyasının əsas məzmunudur. Təsdiq və ya inkar forma qrammatik cəhətdən əhəmiyyətlidir və buna görə də bu formalar təsdiq və ya inkar əlaqələrin ifadəsinə uyğunluq baxımdan əlavə subyektiv modal xüsusiyyətinə məruz qala bilər. Təsdiq / inkar kateqoriyası hər bir söz birləşməsində özünü göstərə bilər. Ara söz təsdiq və ya inkar formanın mənasını neytrallaşdırır, təsdiq və ya inkar üzrə qarşıdurmanı götürür, yaxud, əksinə, cümlədə istifadə olunan təsdiq və ya inkar formanın doğruluğunu təsdiq edir. Ara sözlərin təsdiq / inkar kateqoriyasını ifadə edən formantlarla qarşılıqlı əlaqəsi dildə təsdiq / inkar xəttinin paradiqmasını qeyd etməyə əsas verir. Bu xətti paradiqmanın mərkəzi şübhə nöqtəsidir. Məhz bu nöqtədə təsdiq / inkar kateqoriyasının formatlarının semantik neytrallaşması özünü daha çox büruzə verir. Təsdiq / inkar kateqoriyasının formantlarının mənalının semantik neytrallaşmasının zonası təcridlik xarakteri daşıyır. Tərkibində fərziyyə və yəqinlik mənalı ara sözlər olan cümlələrdə şübhə nöqtəsinə yaxınlaşan gizli və ya ifadə olunmuş fərziyyə ola bilər. Adi qeyd olunma nöqtəsindən sağa və sola kateqorial təsdiq və inkar zonaları yerləşmişdir. Təsdiq / inkar paradiqmatik xətti ara sözlərin işlənilməsinin müəyyən sistemliyi haqqında danışmağa imkan verir.

N.Sh.Mammadov

**Parenthetical words and the category
of affirmation / negation in sentence**
Summary

The article is devoted to the study of a sentence with an parenthetical words in Russian. The evaluation factor is also the main content of the subject-modal function in relation to grammatical forms expressing the category of affirmation / negation. The affirmative or negative form is grammatically significant, and therefore these forms can be subject to an additional subjective modal feature in terms of their correspondence to the expression of affirmative or negative relations. The category of affirmation/negation can appear in any combination of words. The parenthetical word neutralizes the meaning of the affirmative or negative form, removes the opposition in affirmation and negation, or, conversely, confirms the correctness of the affirmative or negative form used in the sentence. The interaction of introductory words with formants expressing the category of affirmation / negation gives the right to speak about the paradigmatic axis of affirmation / negation that has developed in the language. The center of the linear paradigmatic axis is the point of doubt. It is at this point that the semantic neutralization of the formants of the category of affirmation / negation is most pronounced. The zone of semantic neutralization of the meaning of the formants of the category of affirmation / negation has a gradual character. In sentences with introductory words with the meaning of assumption and probability, a hidden or expressed assumption is allowed to the point of doubt. To the right and to the left of the points of simple statement there are zones of categorical affirmation and negation. The presence of a paradigmatic axis of affirmation / negative allows us to talk about a certain system in the use of parenthetical words.

Rəyçi: filol.e.d., prof. T.H.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 11.06.2022

Н.А.МАМЕДОВА*e-mail: nurlanamamedova777@gmail.com***Азербайджанский университет языков**

(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)

УМЕНЬШИТЕЛЬНО-ЛАСКАТЕЛЬНЫЕ СЛОВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: *уменьшительность, ласкательность, диминутив, суффикс, субъективная оценка.***Açar sözlər:** *kiçiltmə, əzizləmə, diminutiv, şəkilçi, subyektiv qiymətləndirmə.***Key words:** *detracton, affectionate, diminutive, suffix, subjective assessment.*

Вопрос об уменьшительно-ласкательных словах является одним из дискуссионных, и данная проблема изучается в различных аспектах. Актуальность проблемы обусловлена широкой употребительностью уменьшительно-ласкательных слов, недостаточной разработанностью самой проблемы, наличием противоречивых точек зрения на данный вопрос и отсутствием однозначного осмысления уменьшительно-ласкательных слов. Кроме того, исследуемая проблема лежит в плоскости такой фундаментальной для современного языкознания проблемы, как проблема взаимоотношения словообразования и лексической семантики.

До настоящего времени окончательно не выявлено проблема смысловой природы уменьшительно-ласкательных суффиксов как средства выражения объективной уменьшительности реалий, а также субъективного их восприятия. Не решен вопрос и о том, какую роль выполняют рассматриваемые суффиксы в системе языка: словообразующую или формообразующую. Недостаточно исследована грамматическая природа суффиксации, не определено место уменьшительно-ласкательных слов в ряду других лексических и грамматических категорий.

Если в ряде работ частично и затрагивался вопрос продуктивности отдельных суффиксов, то весь комплекс словообразовательных типов и моделей уменьшительно-ласкательных слов с учетом семантико-структурной специфики мотивирующих основ оставался нерассмотренным.

Уменьшительно-ласкательные слова представляют собой лексико-грамматические формы слов, содержащие определенные суффиксы субъективной оценки. Такие формы, сохраняя семантическое значение исходных форм слов, отражают, в отличие от последних, реальное уменьшение предмета или субъективное отношение к нему. Сфера употребления уменьшительно-ласкательных слов очень широка и разнообразна, а значения и оттенки значений, выражаемые этими словами, многообразны.

Связь категории субъективной оценки с эмоциональностью в широком смысле выражается по-разному. Одной из форм этой связи является своеобразное вращение категории субъективной оценки в эмоциональную лексику.

Значение уменьшительно-ласкательных слов в речи определяют 3 фактора: характер основы исходной формы, суффикс и контекст. Определенную роль играет здесь и интонация, но ее можно объединить с контекстом, так как интонация является элементом звучащей речи, в которой выступает уменьшительно-ласкательное слово. Уменьшительно-ласкательные слова занимают промежуточное положение между сферами словообразования и формообразования.

Уменьшительно-ласкательные слова интенсивно развивают сеть метафорических и метонимических значений. Проявляется тенденция к десемантизации морфологических показателей уменьшительности и ласкательности, что приводит к лексикализа-

ции рассматриваемых единиц. Лексикализации подвергаются, прежде всего, уменьшительно-ласкательные формы слов с конкретным предметным значением.

Вопрос о суффиксальных образованиях с уменьшительно-экспрессивным значением неоднократно затрагивался в лингвистике, однако обобщающих работ или монографий в этой области до сих пор нет.

Научное наследие по вопросу суффиксальных образований со значением оценки фактически складывается из беглых замечаний или небольших очерков в трудах некоторых известных лингвистов. Специальных трудов, посвященных изучению этого явления в азербайджанском языке, пока еще нет. В отдельных статьях обычно преобладает анализ употребления суффиксов субъективной оценки в общем плане изучения экспрессивно-стилистического содержания речи.

Другое направление в изучении этого вопроса состоит в том, что в первую очередь ставится задача выяснить грамматическую сущность категории субъективной оценки, и в частности, установить являются ли так называемые формы оценки действительно грамматическими формами или же их следует считать разными словами. Ответить на этот вопрос можно, естественно, лишь изучив как отношения, сложившиеся в функционировании самих образований с суффиксами субъективной оценки, так и их взаимоотношение со смежными явлениями языка, в частности, с так называемой эмоциональной лексикой.

Уменьшительные слова употребляются в языке по разным причинам. Иногда ими передается просто маленькая величина предмета или маловажность его без отношения к другим подобным. Иногда уменьшительное имя выражает меньшее достоинство, количество или вообще меньший вид лица или вещи по сравнению с другими.

Ф.И. Буслаев подчеркивает, что между представлениями имен существительных должно отличать 2 рода: одни касаются величины самого предмета, другие отношений говорящего к предмету речи и к лицу слушающему (9, 211).

При уменьшительных словах предмет является, как он есть, с наружным своим определением, вполне сохраняя себя, весь свой образ. Кроме того неоднократно отмечалось, что в формах субъективной оценки экспрессивные оттенки словоупотребления решительно преобладают над колебаниями самого лексического значения.

При посредстве уменьшительно-ласкательных суффиксов выражаются самые разнообразные оттенки значения: сочувствие, ирония, пренебрежение, злоба, пестрая и противоречивая гамма эмоций и оценок.

Богатство и разнообразие экспрессивных оттенков, связанных с уменьшительно-ласкательными формами слов, и их изменчивость были очень ярко охарактеризованы еще Я. Гриммом: «Уменьшительная форма выражает понятие не только немногого и малого, но и любезного, ласкательного. Поэтому уменьшительную форму придаем мы и великим, возвышенным, священным и даже страшным предметам для того, чтобы доверчиво к ним приблизиться и снискать их благосклонность. Особенно в словах последнего рода первоначальное понятие уменьшения со временем утрачивается и становится нечувствительным: так, французское слово «soleil», славянское слово «солнце» – слова уменьшительные, хотя в теперешнем их употреблении уменьшения и не чувствуется» (9, 135). Таким образом, уменьшительно-ласкательное значение слов нередко стирается, изнашивается. Например, в азербайджанском языке: *alça*, *xalça*. Есть также слова, в которых рассматриваемые суффиксы являются омонимичными, т.е. не выражают уменьшительности или ласкательности: *tapaŋça*.

Уменьшительно-ласкательные слова занимают особое место, как в морфологической системе языка, так и в системе его экспрессивных средств, и, следовательно, в целом в лексико-семантической системе. Изучение системы диминутивов как в

диахронном, так и в синхронном плане имеет огромное значение для формирования этой системы.

Для того, чтобы определить, к какой из трех групп – «уменьшительных», «ласкательных», «уменьшительно-ласкательных» – относится то или другое конкретное слово, следует за основу взять какие-то критерии. При этом нам следует исходить из следующего.

Слово относится к категории «уменьшительных», если оно, прежде всего, и непосредственно связывается с отчетливым представлением о количественных отношениях: размере, величине, степени качества предмета и т. д. (например: *döşək – döşəkçə*: “*Evin yuxarı başında uşaqların atası üçün xüsusi döşəkçə salınardı*” (H.Sarabski), и если суффикс этого слова можно заменить лексическим синонимом, выражающим размер, величину, степень (*kiçik, xırda, qısa, zəif* и т.п.; сравним: *dəftərçə – kiçik dəftər*: “*Vəli döş cibindəki bütün kağızları çıxartdı, balaca bir yazı dəftərçəsindən başqa hər şeyi stolun üstünə qoydu*” (M.Hüseyn) – и в том и в другом случае без сколько-нибудь заметной экспрессивной окраски).

Слово относится к числу «ласкательных», если оно не вызывает представления о величине предмета, явления, а только выражает отношение говорящего к значению, заключенному в корне (например: *anacıq, nəpəcik, atacan* и др.).

Слово относится к разряду «уменьшительно-ласкательных»: а) если оно, с одной стороны, вызывает у говорящих представление о размере предмета, явления или о степени проявления одного из их признаков, а с другой стороны, это представление о размере окрашено определенными чувствами, эмоциями; б) если введение данного слова, так сказать, в «экспериментальном» порядке в строго объективный, неэмоциональный контекст окажется стилистически невозможным (например: *quş – quşcuğaz*: “*Ağabəyim diksinmiş bir quşcuğaz kimi başını cəld qaldırıb, Vaqifin üzünə baxdı*” (Y.Çəmənzəminli)).

Широкая возможность превращения уменьшительно-ласкательной формы в особое самостоятельное слово свидетельствует о том, что формы субъективной оценки слов занимают промежуточное, переходное положение между формами слова и разными словами.

По характеру своей абстракции, по своим связям с другими категориями языка, а также по своему формальному признаку категория субъективной оценки является не грамматической, а словообразовательно-грамматической категорией. Поэтому категория субъективной оценки не должна смешиваться с лексической категорией эмоциональной лексики (хотя она и сближается с последней функционально), а также с другими словообразовательно-грамматическими категориями.

Уменьшительно-ласкательные слова широко представлены во фразеологизмах. Диминутивы в составе фразеологизмов функциональному анализу подаются только тогда, когда фразеологические единицы обладают яркой образной основой. Наличие внутренней формы фразеологизма дает возможность определить степень участия уменьшительно-ласкательного слова в образовании фразеологического значения.

Под влиянием контекста значение уменьшительно-ласкательного слова может изменяться в определенных пределах. Контекст выявляет, в каком значении выступает уменьшительно-ласкательное слово в данном случае. Определенно контекст уточняет и эмоционально-экспрессивный оттенок уменьшительно-ласкательного слова, выбрав из калейдоскопа разнообразных оценочных моментов, присущих ему, подходящий, нужный в данном случае.

Уменьшительно-ласкательные слова в азербайджанском языке образуются при помощи следующих суффиксов:

Слова, образованные от суффикса *-cıq* (*cik*, *-cuq*, *-cük*) выражают два значения:

а) обозначают уменьшительность: *evcik*, *daxmacıq*, *komacıq*, *dərəcik*, *təpəcik*; Bura ancaq ilk istintaq üçündür, bizim bu üç gözlü *evcik* (S.Rəhimov); Yox! Bəlkə də bu torpaqdan *daxmacıqda* sən, Bir kitabça vərəqləyib məni anırsan?! (S.Vurğun); – Zığlı *dərəciklər* ... yaşllaşırdı (M.İbrahimov) (1, 593); ...Afaq çoxdan bu yerləri tərk etmiş quşları da geri qaytarmaq istəyərək bağcadakı *təpəciyə* ...bir çanaq arpa səpələdi (Ə.Məmmədخانlı) (4, 315); O, uşaqların yeni il ağacına düzdükləri fındıq boyda *lampacıqlar* kimi yaxşı işıqlar gördü (İ.Əfəndiyev). Суффикс *-caq* является одним из древнейших суффиксов азербайджанского языка, который придает словам уменьшительно-ласкательное значение: *dilcək*, *oduncaq*, *köynəkçək* (10, 435).

б) обозначают ласкательность: *anacıq* (1, 115), *nənəcik* (3, 479); Dəyişdi günbəgün *qızcığın* halı; Pozuldu gördüyüm o gül camalı (S.Vurğun) (3, 156).

В начале XX века суффикс – *cik*, *-cığım* употреблялся и со словом *ürək* – *ürəkçik*. (Ramiz...) Haris, cəllad, yırtıcı! Necə də qıyıb o zəif vücudu öldürəcək! O, bir zamanlar sevgilə çırpınan *ürəkciyi* susduracaq! (C.Cabbarlı, “Ədinənin fəthi”). В современном азербайджанском литературном языке суффиксы – *cik*, *-cığım* употребляются во многих существительных для выражения ласки, но со словом «*ürək*» данный суффикс уже не употребляется.

Суффикс *-cığım* (*-cuğım*, *-ciyim*, *-cüyüm*) обозначают:

а) значение ласкательности в словах, обозначающих родственность, близость: *anacığım*, *nənəciyim*, *oğulcuğım* (6, 175); Gültəkin: – *Aydınciyim*... (C.Cabbarlı) (7, 178).

б) значение ласкательности, уменьшительности предметов, названий животных: *evciyim*, *pışıkcıyim*; [Gültəkin:] ..Qoyunuz son dəfə olaraq bütün xoşbəxt günlərimi keçirdiyim bu qaranlıq, məhzun *evciyimi* bir də doyunca görüm (C.Cabbarlı) (2, 44).

С помощью суффикса *-cığaz* (*-ciyəz*, *-cuğaz*, *cüyəz*) передается ласка, умиление: *qızcığaz*, *bibiciyəz* (5, 48), *quşcuğaz*, *heyvancığaz*, *dilciyəz*, *uşaqcığaz*; *Qızcığazı* göyərçinlərə çəkən yalnız onların zahiri gözəlliyi, göz oxşayan rəngləri deyildi (M.İbrahimov); ..Yaşıl yarpaqlar arasına sığınmış *quşcuğazlar* səs-səsə verib ötüşürdü (A.Şaiq); *Heyvancığaz* qızdırma içində yanır; – [Xanımnaz:] ...*Uşaqcığazım* üçün qorxuram. Salıblar onu dilə-ağıza (C.Cabbarlı).

Суффикс *-ça* (*-çə*) образует слова со значением уменьшительности: *bağça*, *meydança*, *dəftərçə*, *döşəkçə*, *qazança*, *lüğətçə*; Şirin *bağçada* səndəl üstündə oturmuşdu. (İ.Əfəndiyev); Qüdrətov gülümsündü, yenə də *dəftərçəsinə* qeyd edib soruşdu (Ə.Vəliyev); Göy *döşəkçə* üstündə çöməlib oturan araqçılı molla cəld ayağa qalxıb əmmaməsini başına qoydu (Mir Cəlal); Qabaqda geniş *meydançaya* çıxan yerdə qırmızı rəngli paltar geyib, ətirələnmiş və özünə bəzək vurmuş Şəmsiyyə qonaqları qəbul etdi (M.İbrahimov) (8, 23); *Qazançalar* danqıldadı, qaşıqlar cingildədi, hərə bir tərəfə səpələnib aşpazdan aldıkları xörəyi yeməyə başladılar (İ.Şıxlı).

Уменьшительно-ласкательные слова составляют одну из наиболее активных лексико-семантических групп. Эти слова выражают широчайший диапазон значений, который носит узуальный, системно значимый характер. При этом не исключается ситуативно-речевая актуализация периферийных сем, не представленных в словарных статьях. Следует отметить активность процесса лексикализации этих слов, что позволяет говорить об образовании уменьшительно-ласкательных слов как способов номинации.

Литература

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712 s.

5. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Morfologiya. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu. Red: R.Ə.Rüstəmov, Z.J.Budaqova. Bakı, 1960, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 334 s.
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə. Bakı, Maarif, 1982, 216 s.
7. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti (Bədii üslub). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, Elm, 1980, 512 s.
8. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Maarif, 1973, 360 s.
9. Вольф У.М. Функциональная семантика оценки. М.: Наука, 1985, 232 с.
10. Этимологический словарь тюркских языков. М, Наука, 1974.

N.A.Məmmədova

Azərbaycan dilində kiçiltmə-əzizləmə mənalı sözlər *Xülasə*

Azərbaycan dilində kiçiltmə-əzizləmə mənalı sözlər qoşulduğu sözlərin əsas mənasını dəyişmə-yən xüsusi şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Belə şəkilçilər kiçiltmə və ya subyektiv münasibət bildirir. Subyektiv münasibət bildirən şəkilçilər, əsasən, şifahi nitqdə, bədii ədəbiyyatda işlənir. Əzizləmə və kiçiltmə bildirən şəkilçilər sözlərə birləşdirildikdə neytral sözlər adilikdən çıxıb emosional-ekspressiv vasitələr sırasına daxil olur.

N.A.Mammadova

Diminutive words in the Azerbaijani language *Summary*

Diminution in the Azerbaijan language does not change the basic meaning of the words joined by meaningful words-affection born of specific suffixes. Such suffixes reduction or subjective attitude. Commenting on subjective suffixes, mostly verbal speech, literature is being processed. Combined with the reduction in the neutral words and words of affection suffixes is one of the tools out of the emotional and expressive.

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.B.Mustafayeva

Redaksiyaya daxil olub: 16.07.2022

Х.Э.МУСАЕВА*e-mail: musayevaxedice26@gmail.com***О.Дж.ХАЛИЛОВА***e-mail: ofa.i@mail.ru***Азербайджанский медицинский университет**

(г. Баку, ул. Бакиханова, д. 23)

**СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ ПОСЛОВИЦ В РУССКОМ
И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ****Ключевые слова:** *пословицы, жанр, особенности, язык, словосочетание.***Açar sözlər:** *atalar sözləri, janr, xüsusiyyətlər, dil, söz birləşməsi.***Key words:** *proverbs, genre, peculiarities, language, phrase.*

Известно, что мудрость и дух народа проявляются в его пословицах и поговорках, а знание пословиц и поговорок того или иного народа способствует не только лучшему знанию языка, но и лучшему пониманию образа мыслей и характера народа.

Понимание и сравнение пословиц и поговорок разных народов показывает, как много общего имеют эти народы, что, в свою очередь, способствует их лучшему взаимопониманию и сближению. В пословицах и поговорках отражен богатый исторический опыт народа, представления, связанные с трудовой деятельностью, бытом и культурой людей. Правильное и уместное употребление пословиц и поговорок придает речи неповторимое своеобразие и особую выразительность. Употребляя ту или иную пословицу в конкретной ситуации, говорящий стремится подтвердить и подчеркнуть суть сказанного, для чего необходим их грамотный перевод, точное и тонкое донесение сути сказанного.

Пословицы представляют собой сложные образования, имеющие несколько разных планов. С одной стороны, пословицы – это единицы фразеологии, устойчивые, идиоматичные, воспроизводимые в соответствующих коммуникативных ситуациях сочетания, с другой стороны – краткие и образные единицы фольклора, рассматриваемые исследователями как результат коллективного опыта, синтез коллективного мышления. И, конечно же, пословицы – это специфические способы языковой репрезентации осмысления мира.

Ни в каком другом виде языкового творчества не отражено с такой силой и выразительностью все многообразие народной жизни: любовь и ненависть, правда и ложь, трудолюбие и лень, мужество и трусость, радость и огорчение. Все, буквально все, подмечено зорким народным глазом, отчеканено в меткую, прошедшую сквозь века форму слова.

Во фразеологических единицах и, особенно в паремиях ярко проявляется своеобразие быта, жизни, истории и культуры народа. Знание и активное владение фразеологическим богатством не только украшает речь, но и способствует лучшему пониманию менталитета народа изучаемого языка.

В настоящее время интенсивно исследуются проблемы общения культур и народов в связи с возрастанием значимости знания иностранных языков. Изучение паремии иностранного языка не только повышает эффективность изучения лексики, но и способствует обогащению языка страноведческими знаниями, отражающими специфические условия жизни. Пословицы четко разделяются на три основных типа. К первому типу относятся пословицы, выражающие абстрактные утверждения, содержащие об-

щеизвестные истины типа:

Love is blind – Любовь слепа; любовь ни зги не видит; любовь зла, полюбишь и козла – Məhəbbət kor olar [yəni sevən sevdiyinin eybini görməz]; sevinin gözündə pərdə olar (1, 106).

Honesty is the best policy – Честность – лучшая политика – Düzlük ən yaxşı siyasətdir (1, 87).

Art is long, life is short – Искусство бесконечно, а жизнь коротка [в значении «всему не научишься за одну жизнь»]; ср. век живи – век учись. – Sənət sonsuzdur, ömür isə qısadır [“hər şeyi öyrənmək üçün bir ömür azdır” mənasında] (1, 35).

Пословицы второго типа включают особые жизненные наблюдения и делают некоторый общий из них вывод:

Don't put all your eggs in one basket – Не клади все яйца в одну корзину [в значении «сильно не рискуй, это опасно»] – Yumurtaların hamısını bir səbətə yığma [“çox riskə getmə təhlükəlidir” mənasında] (1, 54).

You can take a horse to the water but you can't make him drink (also: a man may lead a horse to the water, but cannot make him drink) – Коня поведешь на водопой, но пить его не заставишь [т.е.нельзя добиться всего силой] – Atı suya apara bilərsən, amma su içməyə məcbur edə bilməzsən [yəni hər işi zor gücünə görmək olmaz] (1, 167).

Третий тип пословиц включает в себя изречения из фольклора на темы житейской мудрости, которые в какой-то степени связаны со здоровьем человека, с животными, с погодой, с временами года:

Every dog has his day – У всякой собаки есть свой день [радости]; ср.будет и на нашей улице праздник – Hər itin öz [şadlıq] günü var (1, 60).

When the cats away, the mice will play – Когда кота нет, мыши резвятся; без кота мышам раздолье – Pişik olmayanda siçanlar ova çıxar (1, 162).

When the steed is stolen to lock the stable door – [Поздно] запираешь дверь конюшни, когда жеребца уже украли; задним умом дела не поправишь – Dayça oğurlanandan sonra tövlənin qapısını bağlamaq [artıq gecdir]; at oğurlanandan sonra tövlənin qapısını bərk bağlayır (1, 163)

Всеобщая компьютеризация, охватившая мир во второй половине XX века, нашла свое отражение и в сфере языка, дав ряд интересных пословиц, ставших фразами домашнего обихода при работе с компьютерами.

Garbage in, garbage out. (1964)

If it ain't broke, don't fix it. (1977)

What you see is what you get. (1971)

Пословицы, взятые из Библии – это еще один вид заимствования, поскольку Библия переведена с иврита, и ее мудрые высказывания отражают сознание древне-еврейского общества. В старые времена Библия читалась весьма широко, так что многие из ее высказываний стали частью общественного сознания до такой степени, что лишь немногие сейчас догадываются о библейском происхождении тех или иных пословиц. Тем не менее, многие английские пословицы целиком взяты из Священного Писания, например:

The sun can be seen by nothing but its own light – Солнце можно видеть только при его собственном свете – Günəşi yalnız öz şığında görmək olar (1, 148).

Еще больше пословиц берут свое начало в Священном Писании, хотя некоторые слова изменены:

Speak of man as you find him – Суди (говори) о человеке, каким его видишь [т.е.будь честен, не криви душой] – Hər kəsin haqqında [yalnız] gördüyün (bildiyini) danış [yəni obyektiv ol, əyri danışib imanını yandırma] (2, 136).

You cannot get blood from (or out of) a stone (also: You cannot take blood from (or out of) a stone) – Из камня кровь не выкачаешь [в значении «у скряги ничего не выпросишь»; ср.зимой у него и снега не выпросишь] – Daşdan qan almaq (çıxarmaq) olmaz [“simicdən heç nə qoparmaq olmaz” mənasında]; müq. et: ondan qışda qar da istəsən verməz; ondan qışda qar almaq olmaz; ondan allah verdiyi canı ala bilmir (1, 167).

Многие высказывания из литературных произведений время от времени используются в качестве пословиц, но так и не становятся ими, оставаясь на полпути между цитатой и пословицей. К их числу относятся, например, такие:

The wages of sin is death (Romans).

No man but a blockhead ever wrote except for money (Samuel Johnson).

Таким образом, пословицы обладают подвижностью и находятся в постоянном движении. К ним постоянно добавляются и устаревшие, то есть в какой-то степени вышедшие из употребления в речи пословицы и поговорки.

Как отмечает проф. А. К. Алекперов: «Семантика пословицы (при наличии лишь логико-семиотических фоновых знаний в предварительном порядке) является потенциальной: интерпретационный потенциал пословицы неисчерпаем, и немыслимо учесть все « типовые » ситуации, в которых было бы уместным употребление той или иной пословицы. Пословицы используются в речи в прагматических целях, как-то: для подтверждения оправдания, прогнозирования, выражения сомнения, опасения, запрещения и т.д. И по определению, пословица нечто утверждает, оценивает, предписывает (3, 52)».

Азербайджанский, английский и русский языки очень богаты идиоматическими выражениями, пословицами и поговорками, которые постоянно встречаются в литературе, в газетах, в фильмах, в передачах радио и телевидения, а так же в каждом дневном общении англичан, американцев, канадцев, австралийцев. Английская идиоматика, очень разнообразная и достаточно сложная для тех, кто изучает английский язык. Из известных науке языков нет таких, в которых бы совсем не было идиом, фразеологических оборотов, пословиц и поговорок.

Пословицы и поговорки, являясь неотъемлемым атрибутом народного фольклора, и в свою очередь, атрибутом культуры данного народа, несут в себе отражение жизни той нации, к которой они принадлежат, это образ мыслей и характер народа.

Пословицы и поговорки многообразны, они находятся как бы, вне временного пространства. Действительно, в какое бы время мы не жили, пословицы, и поговорки всегда останутся актуальными, приходящимися всегда к месту. В пословицах и поговорках отражен богатый исторический опыт народа, представления, связанные с трудовой деятельностью, бытом и культурой людей. Правильное и уместное использование пословиц и поговорок придает речи неповторимое своеобразие и особую выразительность.

Как верно подчеркивает И. М. Агакеримов в статье «К вопросу о переводе фольклорных жанров»: «Во-первых, фольклорное произведение имеет множество равноценных текстов или вариантов (сводов). Следовательно, переводчик должен выбирать наиболее распространенный и всеобъемлющий вариант. Во-вторых, устойчивость некоторых жанров, где слово наделено функцией магической или религиозной, духовной и бытовой, в частности заговоры, обрядовые песни, духовные стихи, устойчивые выражения затрудняют перевод. В-третьих, несмотря на сходство мотивов, образов, даже сюжетов фольклорных текстов, принадлежащих разным народам, каждый из них обладает яркими национальными окрасками, передача которых требует от переводчика особых умений и способностей.

В-четвертых, фольклорные тексты глубоконародные, в них не только сведения о быте народа, но и темы, сюжеты, образы, поэтические краски, эстетические нормы и

идеалы – написанные чистым народным языком, не так просто воссоздать на втором языке» (2, 59).

Пословица выражает законченное суждение.

Поговоркой именуют краткое образное изречение, отличающееся от пословицы незавершенностью умозаключения.

Пословицы возникли значительно раньше письменности, легкие для запоминания фразы передавались от старших молодым. Они призваны помочь человеку найти правильный выход из разных повседневных проблем. И поэтому, на наш взгляд слово «пословица» в переводе на азербайджанский язык означает «atalar sözü», то есть как бы назидание взрослых молодому поколению. Ведь в каждой пословице скрыта вековая мудрость того или иного народа.

Каждый человек, который учит английский язык, сталкивается с проблемами произношения, бедной лексики, медленной и неуверенной речи. Английские пословицы не только превосходно исправят все эти дефекты, но и позволят узнать традиции страны, ведь они являются народным творчеством.

Литература

1. Аббаскулиев Т. Англо-руско-азербайджанско-русский словарь пословиц и поговорок. Баку. 1988. 204 с.
2. Агакеримов И.М. К вопросу о переводе фольклорных жанров // Ученые записки БСУ, 2007, № 1, 58-64.
3. Алекперов А.К. Пословичная словесная образность // Типология образных систем азербайджанского и русского языков. Баку. 1992. 117 с.

X.E.Musayeva, O.C.Xəlilova

Rus və Azərbaycan dillərində atalar sözlərinin müqayisəli tipologiyası

Xülasə

Məqalə rus və Azərbaycan dilləri üçün ən vacib problemlərdən biri olan atalar sözlərinin məna baxımından müqayisəli təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəlliflər şifahi xalq ədəbiyyatının janrı olan atalar sözlərinin mənalərini və onların müxtəlif lüğətlərdə əks olunduğunu göstərməyə çalışmışlar. Məqalədə bir sıra atalar sözləri kompleks şəkildə öyrənilmişdir. İddiaçılar atalar sözlərinin həm müsbət, həm də mənfi məzmun tərkibini, müxtəlif lüğətlərdə onların əks olunmasını təhlil etməyə çalışmışlar.

Kh.E.Musayeva, O.J.Khalilova

Comparative typology of proverbs in Russian and Azerbaijani languages

Summary

The article is devoted to the comparative analysis of proverbs in terms of their meaning, which is one of the most important problems for the Russian and Azerbaijani languages. The authors tried to show the meanings of proverbs, which are genres of oral folk literature, and their reflection in various dictionaries. The article comprehensively examines a number of proverbs. The applicants tried to analyze the content of proverbs, both positive and negative, their reflection in various dictionaries.

Рецензент: д.ф.филол. Х.А.Аббасова

Redaksiyaya daxil olub: 09.09.2022

Дж.А.САФАРОВА

доктор философии по филологии
e-mail: jamiliasafarova@gmail.com

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

КОННОТАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ УСТОЙЧИВЫХ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ

Ключевые слова: устойчивые терминологические словосочетания, мотивированность, детерминологизация, экспрессивный коннотативный компонент, сравнение.

Açar sözlər: terminoloji ifadələr, motivasiya, determinologiya, ifadəli konnotativ komponent, müqayisə.

Key words: set terminological phrases, motivation, determinology, expressive connotative component, comparison.

Наблюдение над различными терминосистемами позволяет увидеть воздействие общества на язык, а также через анализ протекающих в них лингвистических процессов проследить основные тенденции развития общелитературного языка, поскольку терминологическая лексика восприимчива ко всем изменениям, имеющим место в языке.

Статья посвящена функционированию детерминологизированных устойчивых словосочетаний в современном русском языке, выступающих чаще всего в качестве средства экспрессивной характеристики человека при создании его образа в русской языковой картине мира. Детерминологизация рассматривается как когнитивно значимый процесс, учитывающий определенные когнитивные факторы. В результате этого процесса происходит активизация различных структур знаний, сдвиг которых неизбежно приводит к изменению всей когнитивной базы.

В качестве анализируемого материала рассматриваются устойчивые терминологические словосочетания из разных областей науки, отобранные посредством сплошной выборки из Фразеологического словаря русского литературного языка А.И.Федорова (8).

Термины-словосочетания в своей основной массе ближе всего стоят к более свободным разновидностям фразеологических единиц – фразеологическим сочетаниям.

О.Л.Ермакова отмечает, что «фразеологизируются составные термины, принадлежащие к различным терминосистемам, но явное предпочтение отдается терминам техники и точных наук», причем «большая группа составных терминов – прототипов фразеологических единиц, обозначает орудия деятельности по освоению материального мира, машины, механизмы, устройства, а также действия, связанные с их использованием» (2, 10).

Терминологические словосочетания обладают прагматическим и коннотативным потенциалом. К прагматическому содержанию лексической единицы относят те компоненты, которые выходят за рамки ее когнитивного значения. «Прагматический подход к явлениям языка предполагает учет при описании языковых сущностей таких фактов, которые, так или иначе, связаны с информацией о мире говорящего и адресата и об их интерпретационной деятельности» (6, 142).

В прагматическом компоненте слов заложены объективированные субъективные оценки коммуникантов, которые приводят к вторичной номинации слова. Коннотация, как составляющая семантической структуры слова, узуальным или окказиональным путем стилистически маркирует компоненты содержания. «Коннотация – это семантическая сущность, узуально или окказионально входящая в семантику языковых

единиц и выражающая эмоционально-оценочное отношение объекта речи к действительности при её обозначении в высказывании, которое получает на основе этой информации экспрессивный эффект» (6, 5).

Терминологические словосочетания могут выходить за пределы своей терминологической системы и использоваться в художественных и публицистических текстах в результате метафорического и метонимического переосмысления. В анализируемом нами материале рассматриваются случаи переосмысления терминов из разных областей науки (медицины, биологии, физики) и др.

Терминология является практически неисчерпаемым источником для новых осмыслений, сравнений, новых способов речевого выражения. Терминологическая строгость может утрачиваться за счет обыгрывания, оживления внутренней формы термина: «...если при прикосновении к лапкам непроводников эффекта нет, стало быть, *источник электричества, «лейденская банка»*, находится где-то внутри лягушки» (В.П.Карцев. Приключения великих уравнений (1970)); «Другие предполагали, что это *клубок наэлектризованных газов – своеобразная газовая лейденская банка*» (С.Хабаров. Странности огненного гостя // «Вокруг света», 1968)¹.

Особое место среди терминологических словосочетаний занимают такие, в состав которых входят имена собственные – антропонимы и топонимы. Их создание связано с процессами или предметами разных областей научного знания, имеющими значение для науки, и мотивировано лицом, которое непосредственно сделало или вызвало данное открытие, или местом, тем или иным образом, связанным с этим предметом или процессом. Например, *анютины глазки* (от имени Анюта), *английская болезнь* (топоним Англия), *антонов огонь* (от имени св.Антония) и др. Для обозначения подобных единиц пока еще нет общепринятого термина: их называют фамильными терминами (1), именными терминами (3), эпонимными терминами (4), терминонимами (5), ономасионными терминами (7).

Имена собственные выполняют или «персонифицирующую функцию», включая имена деятелей науки и географические названия, или «терминообразовательную функцию» (5, 257), участвуя в создании терминов. Ономастическая коннотация включает в себя эмоциональность и дополнительную информацию языкового знака. Данная информация может иметь разную природу в зависимости от национально-культурного, социального и возрастного уровня носителя языка.

В составных терминах, одним из компонентов которых является имя собственное, значение этого компонента ослаблено, поскольку имя собственное обозначало конкретное единичное лицо или место лишь в момент создания термина, но с течением времени подверглось переосмыслению, а в ряде случаев вообще вышло из употребления, и в настоящее время воспринимается не как название лица или места, а как некий качественный признак.

Можно определить модели, по которым происходит возникновение переносных значений в терминологических словосочетаниях, косвенно мотивированных при помощи различных ассоциаций. Отметим, что одни и те же терминологические словосочетания могут детерминироваться на основе разных моделей.

1. Сравнение одушевленного предмета (субъекта) с неодушевленным на основе признака «результат действия предмета/инструмента», в процессе которого дается характеристика внутреннего состояния человека. Например, энергичность, горячность: (1) «*Давид*, конечно, постарел, поседел – все мы не мальчики, – но по-прежнему был горяч, поджар и чертовски остроумен. *Не человек, а бенгальский огонь*». (Дина Рубина.

¹ Здесь и далее использован иллюстративный материал, отобранный из Национального корпуса русского языка. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://ruscorpora.ru>.

Несколько торопливых слов любви (2001) // «Новый Мир», 2003); гнев, неистовство (2) «*Отец, точно лейденская банка, только тронь – убьет...*». (В.М.Недошивин. Прогулки по Серебряному веку. Санкт-Петербург (2012)); наблюдательность (3) «Никанору Ивановичу даже показалось, что из этих глаз брызнули лучи, пронизывающие Канавкина насквозь, как бы рентгеновские лучи» [М.А.Булгаков. Мастер и Маргарита, часть 1 (1929-1940)], жеманность (4). «Приехала Олимпиада Алексеевна с мужем, разодетая, как на раут, и – *точно лейденская банка – заряженная кокетством*» (А.В. Амфитеатров. Отравленная совесть (1882-1893)); самоотверженность (5). «В пример им он ставил *Базарова и тот Антонов огонь, в котором сгорел этот поборник науки*, совершенно упустив из виду тяжелую атмосферу николаевской России, которая, согласно тогдашнему канону, и плодила «лишних людей»» (А.А.Уткин. Дорога в снегопад (2008-2010)), где *лейденская банка* – это конденсатор, то есть емкость, накапливающая электричество (по имени г. Лейден); *бенгальский огонь* – горючий состав, используемый в пиротехнике (по имени региона Индии – Бенгалии); *рентгеновские лучи* – электромагнитное ионизирующее излучение (по имени физика Вильгельма Рентгена), *антонов огонь* – прост. Гангрена (по имени св. Антония). В контексте (4) экспрессивность терминологического словосочетания усиливается за счет трансформации его понятийного содержания (электричеству уподобляется кокетство).

2. Сравнение одушевленного предмета (субъекта) с одушевленным на основе признака «внешние признаки/свойства предмета», которые характеризуют внешний вид человека, одновременно указывая на внутреннее состояние: покраснение кожи из-за обиды, стыда [1] «*Серьезно и строго смотрел он мне в глаза и, наконец, вдруг побагровел, как индейский петух*» [Ф.М.Достоевский. Село Степанчиково и его обитатели (1859)]; надменное поведение, выражающее самодовольство (2). «Он закидывал голову назад, *надувал щеки, фыркал и вздрагивал всем телом*, словно из избытка достоинства, – ни дать ни взять, *как индейский петух*» (И.С.Тургенев. Чертопханов и Недопюскин (1849)), где *индейский петух* – индюк. Эта птица вывезена из Америки, но по первоначальному представлению – из Индии.

3. Сравнение одушевленного предмета с неодушевленным на основе признака «внешние признаки/свойства предмета», которые выделяют основные физические качества человека/животного/: «Его милую жену Анну со свежими розовыми щеками отец называл «*Анютины глазки*» (К.А.Куприна. Куприн – мой отец (1979)); «Цветом он темно-бурый с волнистым узором по всему телу, а *статью похож на грецкий орех с вздернутым вверх коротким хвостом и тоненьким клювом*» (Василий Песков. Щеголи и певцы // Комсомольская правда, 2002.02); «Чернобородые греки и кудрявые, оливкового цвета, итальянцы продают разноцветных попугаев, *крохотных, с грецкий орех*, изумительного оперения *колибри*, одетых в теплые кофточки мартышек, шимпанзе, тропические растения, ароматические снадобья и прочие редкостные вещи» (В.Я.Шишков. Емельян Пугачев. Книга вторая. Ч. 1-2 (1939-1945)).

4. Сравнение неодушевленного предмета с неодушевленным на основе признака «результат действия предмета/инструмента»: «*Столица – расколотый грецкий орех*, чей вскрывшийся лабиринт обещает на вкус легкую горчинку аристократического утра» (Дмитрий Замятин. Метагеография русских столиц // «Октябрь», 2003); «Как только мы укрылись, грянул гром и *небо раскололось как гигантский грецкий орех*» (Фазиль Искандер. Сандро из Чегема (Книга 2) (1989)).

5. Сравнение неодушевленного предмета с неодушевленным на основе признака «внешние признаки/свойства предмета»: (1) «*Япет* (спутник Сатурна – С.Д.) приплюснут с полюсов и имеет вдоль большей части экватора длинный горный хребет, что делает его *похожим на гигантский грецкий орех*» (На ледяном спутнике Сатурна происходят гигантские оползни // Vesti.ru, 2012.07); (2) «*Темно-синие, как анютины*

глазки, черные и светло-голубые пятна означали озера» (А.П.Вергелис. Катастрофа // «Волга», 2013); (3) *«Бенгальский огонь предательства! Не он был за эту эпоху, но он – на виду»* (А.И.Солженицын. Архипелаг ГУЛаг (1958-1973)); (4) *«Прозрачность мира затуманилась, его простота лопнула под Пахомовым сапогом, как грецкий орех»* (М.А.Осоргин. Свидетель истории (1932)); (5) *«Деревья, как огромные цветы, некоторые уже трех цветов: зеленые, желтые, бурые. Как анютины глазки»* [Н.Н.Берберова. Курсив мой (1960-1966)]. В контекстах (3) и (4) сравнение относится к абстрактным понятиям: *предательство, простота* (мира).

Таким образом, терминологические словосочетания различных областей науки достаточно активно используются на данном этапе развития русского литературного языка вне сферы профессиональной коммуникации. В большинстве случаев это ограничивается и, возможно, ограничится рамками художественного или публицистического текста. Но замкнутость и изолированность той или иной терминосистемы безусловно нарушается.

Литература

1. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М.: Наука, 1977.
2. Ермакова О. Л. Фразеологические единицы современного русского языка, восходящие к составным терминам (состав и функционирование). Дис. ... канд. филол. наук. Томск, 1989.
3. Михина И.И. Структурные типы терминов в английской терминологии литературных жанров // Терминоведение и профессиональная лингводидактика / Под ред. Татарина В.А. М.: Московский Лицей, 1993. Вып. 2.
4. Мотченко И.В. Основные тенденции в формировании английской медицинской терминологии. Дис. ...канд. филол. наук. М., 2001.
5. Татарин В.А. Теория терминоведения: В 3 т. Т. 1. Теория термина: История и современное состояние. М.: Московский Лицей, 1996.
6. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986.
7. Ткачева Л.Б. Основные закономерности английской терминологии. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1987.
8. Федоров А. И. Фразеологический словарь русского литературного языка : около 13000 фразеологических единиц. 3-е изд., испр. Москва: АСТ: Астрель, 2008. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://rus-phraseology-dict.slovaronline.com/>.

C.A.Səfərova

Sabit terminoloji kombinasiyaların konnotativ-praqmatik potensialı

Xülasə

Məqalə sabit terminoloji ifadələrin konnotativ-praqmatik mənasının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. İşin məqsədi bu ifadələrin konnotasiya əlamətlərini və praqmatik məzmununu müəyyən etməkdir. Tədqiqat zamanı tədqiq olunan məsələ ilə bağlı elmi ədəbiyyatın nəzəri təhlili aparılmışdır. Müəllif terminlərin konnotativ-praqmatik komponentlərinin lingvistik müşahidə və təhlili üsullarını tətbiq etmişdir. Tədqiqat nəticəsində ikinci dərəcəli konnotasiya və emosional-qiyətləndirici ekspressiv konnotativ komponent kimi konnotativ xüsusiyyətlər müəyyən edilmişdir.

J.A.Safarova

Connotative-pragmatic potential of stable terminological combinations

Summary

The article is devoted to the study of the connotative-pragmatic meaning of stable terminological phrases. The purpose of the work is to identify signs of connotation and pragmatic

content of these phrases. In the course of the study, a theoretical analysis of the scientific literature on the issue under study was carried out. The author applied the methods of linguistic observation and analysis of the connotative-pragmatic components of terms. As a result of the study, such connotative features as secondary connotation and emotional-evaluative expressive connotative component were established.

Rəyçi: prof. Q.D.Udalix

Redaksiyaya daxil olub: 13.09.2022

**О.Дж.ХАЛИЛОВА,
Л.М.МАМЕДОВА**

Азербайджанский медицинский университет
(г. Баку, ул. Бакиханова, д. 23)

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ, КАК ЖАНР УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА

Ключевые слова: пословицы, жанр, особенности, язык, словосочетание.

Açar sözlər: atalar sözləri, janr, xüsusiyyətlər, dil, söz birləşməsi.

Key words: proverbs, genre, peculiarities, language, phrase.

Русский язык очень богат идиоматическими выражениями, пословицами и поговорками, которые постоянно встречаются в литературе, в газетах, в фильмах, в передачах радио и телевидения, а также в каждодневном общении. Русская идиоматика, очень разнообразная, достаточно сложна для тех, кто изучают русский язык.

Пословицы и поговорки, являясь неотъемлемым атрибутом народного фольклора, и в свою очередь, атрибутом культуры данного народа, несут в себе отражение жизни той нации, к которой они принадлежат, это образ мыслей и характер народа.

Пословицы и поговорки многообразны, они находятся как бы вне временного пространства. Действительно, в какое бы время мы не жили, пословицы, и поговорки всегда останутся актуальными, приходящимися всегда к месту. В пословицах и поговорках отражен богатый исторический опыт народа, представления, связанные с трудовой деятельностью, бытом и культурой людей. Правильное и уместное использование пословиц и поговорок придает речи неповторимое своеобразие и особую выразительность.

В учебном пособии «Типология образных систем азербайджанского и русского языков» проф. А.К. Алекперов дает следующее определение пословицы: «Пословица – это состоящее минимум из двух полнозначных слов клишированное оценочное и афористичное перспективное высказывание, в котором логико-смысловая предметно-тематическая идея утверждения и отрицания чего-либо выражаемое посредством истолкования фигуральных, иносказательных аналогий вещей, свойств и отношений объективно-образного мира действительности» (2, 45).

Иногда очень трудно отличить пословицу от поговорки или провести четкую грань между этими жанрами. Поговорка граничит с пословицей, и в случае присоединения к ней одного слова или изменения порядка слов поговорка становится пословицей. В устной речи поговорки часто становятся пословицами, а пословицы – поговорками.

Проблема разграничения пословиц и поговорок является одной из актуальных и до сих пор однозначно не решенных проблем, как в языкознании, так и в фольклористике. Иногда эти два типа устойчивых фраз настолько сближаются друг с другом, что некоторые лингвисты практически не разграничивают их как два разных понятия, объединяя пословицы и поговорки в одну сигнификативную сферу под общими терминами «паремии», «паремиологический фонд» или «паремиологический минимум» (В.П. Адрианова-Перетц, И.Е. Аничков, Г.Л. Пермяков и др.). Факт значительной общности пословиц и поговорок неоспорим, и появилось даже мнение, что «для общей теории фразеологии совершенно не существенно, будут разграничиваться пословицы и поговорки или нет». С такой постановкой вопроса согласиться нельзя, потому что пословицы и поговорки являются хотя и близкими, но не тождественными фразеологическими объектами. К тому же исследователи, широко оперирующие

термином «паремия», все же предполагают возможность разделения паремий на пословицы и поговорки (Г.Л.Пермяков, Ю.П.Солодуб, З.К.Тарланов, А.К.Жолковский).

Разграничение пословиц и поговорок довольно сложно, прежде всего, потому, что такое разграничение «связано с известными затруднениями отчасти по причине синкретизма, присущего пословицам и поговоркам по их природе». Действительно, у тех и у других очень много общего и генетически, и функционально. Ряд поговорок вообще возник из пословиц в результате действия деривационных процессов. Так, например, от пословицы «There is no use crying over spilt milk» – «Бесполезно проливать слезы над пролитым молоком» или же, «Слезам горю не поможешь» («Tökülmüş süd üçün ağlamanın faydası yoxdur») произошла поговорка «the milk is spilt» (2, 152). Однако, по мнению А.В.Кунина, признаком, позволяющим отграничить рассматриваемые фразеологические единицы, является присущий пословицам назидательный смысл. Отсутствие дидактического характера – важная особенность, отличающая поговорки от пословиц.

Группируя пословично-поговорочные предложения по степени обобщенности, можно выделить частные и обобщенные предложения. В отличие от пословиц, поговорки лишены обобщенности. Например, поговорка «The game is not worth the candle» («Игра не стоит свеч» – русский вариант) («Oyun [yanan] şama dəyməz [“əziyyətinə dəyməz” mənasında]») (2, 143) употребляется для характеристики конкретной игры (действия, события), а не для обобщенной характеристики всех типичных игр (действий, событий). Возможны также такие варианты этой пословицы на азербайджанском языке: «Gətirdiyi su tökdüyü zibili ödəməz» или же «Astarı üzündən bahadır» (2, 143).

Пословицы носят обобщающий характер, для них типична высокая степень абстракции. В пословице «The proof of the pudding is in its eating» – «Чтобы узнать вкус пуддинга, надо его отведать» – «Puddinqin dadını yeyəndə bilmək olar» (başqa sözlə: “Puddinqi yeyərsən, dadını bilərsən”) – речь идет о том, что многое в жизни проверяется на практике. Азербайджанский эквивалент пословицы: «Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini» (2, 147). Заслуживают внимания те выразительные средства, с помощью которых достигается стойкость или запоминаемость пословиц и поговорок. Одно из таких средств – это рифма: Well begun is half done (на англ. языке) – «Хорошо начатое наполовину сделано», или же более распространенный вариант этой пословицы: «Хорошее начало полдела откачало» (русский вариант) – «Yaxşı başlanğıc işin yarısı» (на азерб. языке) (2, 159).

Honesty is the best policy (на англ. языке) – Честность – лучшая политика (русский вариант) – Düzlük ən yaxşı siyasətdir (на азерб. языке) (2,87).

Простая сбалансированная форма пословиц и поговорок является наиболее часто применяемым приемом, например:

Seeing is believing – Чтобы верить надо видеть; Не увижу – не поверю – İnanmaq gözlə görməkdir [yəni inanmaq üçün gözlə görmək lazımdır] (2, 133).

Easy come, easy go – Легко приходит, легко и уходит; Как нажито, так и прожито; С ветру пришло, на ветер и пошло – Asanlıqla gələn asanlıqla da gedər; Kələklə gələn, küləklə gedər; Hayla gələn vayla gedər (2, 57).

Like father, like son – Каков отец, таков и сын; Каков батька, таков и сын; Каков отец, таков и батька; Каков род таков и приплод; Кто от кого, тот в того. Таковы вариации пословицы на русском языке. Азербайджанские эквиваленты пословицы: Atası necədirsə, oğlu da elə olar; Əsli nədirsə, nəslə də odur; Ot kökü üstə bitər (2, 103).

Краткость является существенным аспектом запоминаемых высказываний.

Still waters run deep – Тихие воды глубоки; Тихие воды имеют глубокое течение; В тихом омуте черти водятся – Sakit sular dərin olar; Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı (2, 136).

Better late than never – Лучше поздно, чем никогда – Heç olmamaqdansa, gec olmaq yaxşıdır; Gec olsun, güc olsun (2, 43).

Live and learn – Живи и учись; Век живи – век учись – Yaşa və öyrən [“insan yaşadıqca gündə bir şey öyrənir” mənasında]; müq. et: qulaq gündə bir söz eşitməsə, kar olar. (2, 104).

Лишь очень немногие пословицы и поговорки многословны, большинство из них содержит не более пяти слов:

As you make your bed, so you must lie on it – Как постелил, так и спи [в значении “за свои проступки, сам и расплачивайся”] – Yerini necə salıbsan, eləcə də yat [“öz cəzandır, çək” mənasında] (2, 37).

The best is oftentimes the enemy of the good – Лучшее враг хорошего – Əla çox vaxt yaxşının düşmənidir [“yaxşıya dəymə, korlarsan” vənasında] (2, 139).

A bird in the hand is worth two in the bush – Одна птица в руках стоит двух в кустах (или в лесу); синица в руках лучше соловья в лесу; не сули журавля в небе, а дай синицу в руки; не сули бычка, а дай чашку молочка – Əldəki bir quş koldakı (yaxud meşədəki) iki quşdan yaxşıdır; sərçə olsun, əlimdə olsun, göydə uçan laçını neyləgəm; soğan olsun, nağd olsun (2, 18).

A good beginning makes a good ending – Хорошее начало дает и хороший конец; сравним например, «Лиха беда начало; лиха беда почин» – Yaxşı başlanğıc yaxşı da nəticə verər (2, 25).

Пословицы, как правило, являются двухчастными, в которых одна половина дает образ для сравнения, другая называет непосредственно суть дела:

Хорошо смеется тот, кто смеется последним.

Кто рано встает, тому бог подает.

Любишь кататься, люби и саночки возить.

Сравним также английские пословицы:

More haste, less speed.

Like father, like son.

Easy come, easy go.

Two is company, three is none.

Приведем также примеры двухчастных пословиц на азербайджанском языке:

Biri işləyir, o biri dişləyir.

Birlik harada, dirlik də orada.

Borc gülə-gülə gələr, ağlaya-ağlaya qayıdar.

Dəliyə yer ver, əlinə bel ver.

Поэтому правильное будет сказать, что пословицы имеют народное происхождение, что их первоисточник находится в коллективном разуме народа. Во множестве высказываний, суммирующих повседневный опыт, значение слов, по-видимому, перерастало в форму пословицы постепенно, без какого-либо явного объявления.

Большинство пословиц абстрактного характера начало свою жизнь именно таким путем. Например, «The end justifies the means», проистекающая из теологической доктрины семнадцатого столетия, или золотая мысль «The wish is father to the thought», которая впервые была высказана Юлием Цезарем на русском языке это высказывание, которое потом перешло в ряд пословиц звучит так: «Желание – отец мысли». Эта же пословица есть и в азербайджанском языке: «Arzu fikrin atasıdır [yəni arzu fikir doğurur]» (2, 149). Или же высказывание «A soft answer turns away wrath», несомненно,

позаимствованное в своей завершенной форме из Библии. Но кто может сказать, что эти пословицы не стали частью устной традиции еще задолго до того, как они обрели свою письменную форму. Употребление пословиц достигло своего расцвета во времена Шекспира, и более чем вероятно, что многие из них, приписываемые Шекспиру, существовали и раньше. То же и с Библией. Мудрость ее пословиц наверняка не оригинальна. В любом случае оба источника, и народный и литературный, оказываются слитыми воедино. Благодаря распространению печатного слова высказывания умных людей все чаще стали попадать к простым людям, которые, если эти мысли приходились им по вкусу, обращали их в пословицы.

Значительная часть традиционно русских пословиц имеет иностранное происхождение. Они часто проникали в русский язык из английского, греческого, европейских языков через ученых, врачей, служителей закона, а также из работ классических авторов.

Самым кратким, информативным и, возможно, наиболее используемым посланием являются пословицы и поговорки. Именно они, помимо своей смысловой нагрузки, делают нашу речь яркой и выразительной. Пословицы народов мира имеют много общего, но наряду с этим существуют и специфические особенности, характеризующие колорит самобытной культуры определенного народа, его многовековую историю. В пословицах заключен глубинный смысл и народная мудрость, уходящая своими корнями в далекое прошлое. В них мы можем увидеть культуру, традиции и историю народа, познать, что такое добро и зло.

Литература

1. Аббаскулиев Т. Англо-русско-азербайджанско-русский словарь пословиц и поговорок. Баку. 1988. 204 с.
2. Алекперов А.К. Пословичная словесная образность // Типология образных систем азербайджанского и русского языков. Баку. 1992. 117 с.

O.C.Xəlilova, L.M.Məmmədova

Atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatının janrı kimi

Xülasə

Məqalə rus və Azərbaycan dilləri üçün ən vacib problemlərdən biri olan atalar sözlərinin məna baxımından müqayisəli təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəlliflər şifahi xalq ədəbiyyatının janrı olan atalar sözlərinin mənalərini və onların müxtəlif lüğətlərdə əks olunduğunu göstərməyə çalışmışlar. Məqalədə bir sıra atalar sözləri kompleks şəkildə öyrənilmişdir. İddiaçılar atalar sözlərinin həm müsbət, həm də mənfi məzmun tərkibini, müxtəlif lüğətlərdə onların əks olunmasını təhlil etməyə çalışmışlar.

O.J.Khalilova, L.M.Mammadova

Proverbs and sayings as a genre of oral folk art

Summary

The article is devoted to the comparative analysis of proverbs in terms of their meaning, which is one of the most important problems for the Russian and Azerbaijani languages. The authors tried to show the meanings of proverbs, which are genres of oral folk literature, and their reflection in various dictionaries. The article comprehensively examines a number of proverbs. The applicants tried to analyze the content of proverbs, both positive and negative, their reflection in various dictionaries.

Рецензент: д.ф.филол. Х.А.Аббасова

Redaksiyaya daxil olub: 01.09.2022

G.A.ALAKBAROVA

teacher

e-mail: milana-milana1978@bk.ru

Baku Slavic University

(Baku, S.Rustam street, 25)

SPECIFIC FEATURES OF THE TRANSLATION OF ENGLISH-LANGUAGE NEWSPAPER AND JOURNALISTIC TEXTS

Key words: *journalism, cliché, jargons, neologisms, set phrases, syntax, slang, political terminology, allusion.*

Açar sözlər: *jurnalistika, klişe, jarqonlar, neologizmlər, toplu ifadələr, sintaksis, jarqon, siyasi terminologiya, eyham.*

Ключевые слова: *публицистика, клише, жаргонизмы, неологизмы, крылатые фразы, синтаксис, сленг, политическая терминология, аллюзия.*

Introduction

This article is aimed at considering and analyzing the specific features of the translation of English-language newspaper and journalistic texts. A comparative analysis of the linguistic units of the articles of the modern English-language press has been carried out, and the functional characteristics of individual utterances bearing a stylistic and emotional coloring have been revealed. The heterogeneity of the choice of language means of translation of stylistically colored language units is shown in results and discussion. The analysis showed a high percentage of the use of functional substitutions, transfers, metonymy, generalization, concretization. In each case, the traditions of explication of the translating language were primarily taken into account.

The main part

The 21st century poses new challenges in the information space of mankind. Thanks to the mass media, the role of translation in the life of mankind is steadily increasing; the movement of information flows knows no boundaries, no time, no space. The endless diversity of the modern world is transmitted through the media in the sensations and interpretations of numerous participants in the international information process – journalists, correspondents, commentators, cameramen. Social transformations are reflected in the language as in a mirror. Publicistic style, to a greater extent than all other styles of language, perceives these changes. Therefore, the importance of translation activities is constantly growing, and translation problems arise along with them. According to the stylistic encyclopedic dictionary of the Russian language, journalistic style is one of the functional styles that serves a wide area of social relations: political, economic, cultural, sports, considered, however, through the prism of certain political and ideological attitudes. The journalistic style is used in political literature, it is represented by the mass media (media) – newspapers, magazines, radio, television, documentaries (5, 15). Since the concept of journalistic style is very voluminous, in the framework of our work we will mainly consider one layer of journalism - newspaper style. This topic is becoming increasingly relevant from year to year, as a modern person learns about world events and the development of international relations, primarily from the press. Foreign newspaper publications become interesting for modern readers. Accurate transmission of information to the foreign press is very important at the present time. It is an adequate translation of newspaper texts that will help to see in the most detailed way the changes in the social life of English-speaking countries and in the English language. First of all, the purpose of the newspaper and magazine

text is to provide new information and influence the reader. That is why it is worth paying attention to what the source of information is. The newspaper text is abundantly saturated with special terms related to political and state life, which are often presented in the form of abbreviations. So, for example: AFLCIO = American Federation of Labor-Congress of Industrial Organizations, GOP = Grand Old (Republican) Party, DD = Defense Department, NAACP = National Association for Advancement of Colored People. Abbreviations of surnames or familiar nicknames of famous political or public figures are often used: JFK = John F. Kennedy, Rocky = Rockefeller, Ike = Eisenhower, RLS = Robert Louis Stevenson, etc. [2, 176]. Abroad, the reader is accustomed to such liberties of reporters. If, however, this feature is preserved during translation, then the effect on the reader of the translated text will be different compared to the original, which is incompatible with the concept of the adequacy of the translation. Therefore, abbreviated names should be given in full, and nicknames should be given with a comment or not given at all. Many English and American abbreviations have Russian equivalents, such as GATT=GATT (General Agreement on Tariffs and Trade). If there are abbreviations of the names of organizations that do not have an official equivalent in Russian, the translator can give a letter abbreviation of the Russian translation. For example: NLRB - national Labor Relations Board. The translator should be aware that many abbreviations often have two or more meanings. For example: OAS = Organization of American States - Organization of American States of the OAS or the Terrorist Organization of the French Ultra OAS (1, 9). Political terminology, especially characteristic of the newspaper-informational style, has the same basic features that are characteristic of scientific and technical terminology. At the same time, they also reveal some differences associated with less rigor, as well as with the dependence of the meanings of a number of terms on the corresponding ideological concepts. In newspaper and information materials, there are often polysemantic terms, synonymous terms, abbreviated terms and names. The term "state" in US political terminology can mean both "state" and "state": Both the state and Federal authorities are bent on establishing a police state. In the first case, the term state is on a par with the definition of "federal" and undoubtedly refers to the governments of the states, as opposed to the government of the whole country. In the second case, state is used in the meaning of "state". The term Congressman can have a broader meaning - "member of the American Congress" or a narrower one - "member of the House of Representatives (US Congress)": Last year a number of American Senators and Congressmen visited the Soviet Union. Along with Congressman, its synonym Representative is also used in its narrow sense. The charters of various organizations may be referred to in English as Regulations, Rules, Constitution, Statutes or Charter. Well-known terms are often used in the text in an abbreviated form: Youth is also virtually excluded from Congress, the average age of members of the Senate being 56 years and of the House 51 years. In this context, the abbreviated House is used instead of the full term The House of Representatives. The lexical and grammatical specificity of the newspaper-information style is especially clearly manifested in the headlines. English newspaper headlines are characterized by the frequent use of a small number of special words that make up a kind of "headline jargon": ban, bid, claim, crack, crash, cut, dash, hit, move, pact, plea, probe, quit, quiz, rap, rush, slash, etc. A distinctive feature of such "heading vocabulary" is not only the frequency of their use, but also the universal nature of their semantics. The word pact in the title can mean not only "pact", but also "agreement", "agreement", "deal", etc. The verb hit can be used in connection with any critical speech. Red can mean both "communist", and "socialist", and "progressive"; bid implies both "call" and "invitation and "an attempt to achieve a certain goal", etc.: National Gallery Launches Bid to Buy the Titian - The National Gallery is trying to acquire a painting by Titian; Bid to Stop New Police Powers - A call to prevent the expansion of police powers; Sudan Army Regime's Bid to Crush the Left - An attempt by the Sudanese military

regime to suppress a progressive movement (1, 10). Of particular interest (and a particular difficulty in translation) are the "loaded" headlines built on a play on words: Poor air quality puts steelworks in bad odour with locals. The author of the article under this heading writes about the extreme discontent of the inhabitants of the industrial zone in Swansea County (Wales), caused by smog and the strong smell of sulfur. Local residents accuse the management of nearby metallurgical enterprises of emitting harmful substances into the atmosphere. The pun is based on a combination of the variable phrase bad odor (bad smell) and phraseological unit in bad odor with somebody (out of favor with someone), since they have a common component - bad odor. When translating, we cannot mechanically copy the form of the original, but we must try to reproduce for the reader the semantic, emotional and figurative specifics: Metallurgical enterprises spoiled both the air and life of the local population (3, 45). An important feature of English newspaper headlines is the prevalence of the elliptical form of the passive voice in them with the omission of the auxiliary verb to be to describe events both in the past and in the present tense: Paris Protest March Staged by Students, 8-Year-Old Boy Kidnapped in Miami, All Piers Paralyzed on East Coast, etc. English and American newspapers are dominated by verbal headlines like: Floods Hit Scotland, William Faulkner Is Dead, Exports to Russia Are Rising. The verbosity is usually retained also in headings consisting of an interrogative sentence: Will There Be Another Major Slump Next Year? A specific feature of the English title is the ability to omit the subject: Hires Teen-Agers as Scabs, Want No War Hysteria in Toronto Schools, Hits Arrests of Peace Campaigners, etc. The infinitive is widely used in headings to indicate the future tense: America To Resume Testing, Laundry Workers To Vote on New Contract, World Unions To Fight Monopoly, etc. Another feature of English-language newspaper publications is the use of neologisms formed with the help of some productive suffixes, for example: -ism (Bevinism), -ist (Gaullist), -ite (Glasgovite), -ize (to atomize), -ation (marshallization) and prefixes :anti- (anti-American campaign), pro- (pro-Arab movement), inter- (inter-European relations), etc [2, 180]. However, what is the main feature of journalistic texts? The answer is obvious - in the presence of numerous clichés, for example: on the occasion of - "on the occasion", by the decision of - "by decision", in reply to "in response to", in a statement of - "in a statement", with reference to - "in connection with", to draw the conclusion - "come to a conclusion", to attach the importance - "to attach importance", to take into account - "take into account", "it is generally believed that ..." - "by common belief ...", "it is officially announced that ..." - "it is officially reported that ...", "it is rumoured that ..." - "it is rumored that ...", "it is reported that ..." - "report that...", "it is suggested that...", etc. Bright phraseological units can often be found in the headlines: Iraq in the balance - Uncertainty in Iraq; China throws down gauntlet to USA Inc - China threw down the gauntlet to the US economy. Another distinctive feature of newspaper and magazine text is high allusiveness. Often journalists build their text from what the reader already knows: fragments of famous musical works, books, advertisements, movies. Particularly complex cases can be commented on by the translator in footnotes or using an appendix. It is allusiveness that can often lead to the fact that the text will be untranslatable or difficult to translate. In addition, syntactic components are very important in a journalistic text. So, short sentences among long or medium length can be a means to highlight something important. Also, the alternation of long and short phrases makes the text more dynamic, some long sentences, on the contrary, make the text "stretch", for example: Marooned by a gale on a skeleton of a fire-gutted Wyle light-house in Morecombe Bay, with their dingey swamped, nine workmen last night decided to risk the two-mile journey back over the sands to Fleetwood. The syntactic features include the maximum fragmentation of the text into paragraphs, when almost every sentence begins with a new line, the presence of subheadings in the body of the text to increase the interest of readers [Komisarov, 1990]. So, the texts of the journalistic style have a number of specific

features that present a certain complexity. Of course, there are no ready-made recipes and universal translation algorithms. But if the translator is prepared in advance for possible problems, if he is aware of the stylistic effect of the peculiarities of the text being translated, and if he has the necessary background knowledge and understanding of the reality to which the text is dedicated, then the probability of performing a high-quality and adequate translation is quite high. Although the above can be attributed to one degree or another to the translation of other types of texts, nevertheless, outside the sphere of fiction, nowhere is there such a variety and richness of expressive means as texts from the sphere of mass communication possess. And in order to avoid possible mistakes, the translator must delve into the semantic content, structure and communicative task of the text; determine and take into account the target audience and take into account the possibility of deviating from the dictionary meanings of words in the source text. To the above conditions for the successful work of a translator, one more thing must be added - perhaps no less important than all the others put together. Very often the cause of lexical (and other) errors in translation lies precisely in the misunderstanding of the source material. Therefore, the primary factor in high-quality translation is the need to identify the connections of the text with extra-textual phenomena and reality.

Literature

1. Alma Mater, 2008. - p. 9–17 Stylistic encyclopedic dictionary of the Russian language. – M
2. Komissarov VN Theory of translation (linguistic aspects). - M .: Higher. school, 1990. – p. 176–183
3. Parshin A. S. Theory and practice of translation.
4. R. Valent, 2002. – p. 46-55
5. Ukhtomsky A. V. Phraseological aspect of the translator's professional competence (based on the texts of the modern English press)

G.Ə.Ələkbərova

İngilisdilli qəzet və publisistik mətnlərin tərcüməsinin spesifik xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalə ingilisdilli mətbuatın təmsalında qəzet və jurnal mətnlərinin tərcüməsinin xüsusiyyətləri probleminin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Burada tərcümə prosesində yaranan əsas ziddiyyətlər nəzərdən keçirilir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, dil vahidlərinin tərcüməsinin üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq təkcə mətnin adekvat başa düşülməsini deyil, həm də emosional reaksiyanı, ideoloji münasibətlərin qavrayışını, oxucuya psixoloji təsirini və ən dəqiq ötürülməsini müəyyən edir. Oriji-nalın emosional rənglənməsi adekvat tərcümə üçün zəruri şərt olduğu qeyd edilir. Təhlil funksional əvəzetmələrin, köçürmələrin, metonimiyanın, ümumiləşdirmənin, konkretləşdirmənin istifadəsinin yüksək faizini göstərir. Hər bir halda məqalədə ilk növbədə tərcümə dilinin izahı ənənələri nəzərə alınmışdır. Publisistik üslubun mətnləri müəyyən mürəkkəblik yaradan bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Əlbəttə ki, hazır reseptlər və universal tərcümə alqoritmləri yoxdur. Amma tərcüməçi mümkün problemlərə əvvəlcədən hazırlaşsın, tərcümə olunan mətnin özəlliklərinin üslub effektindən xəbərdardırsa və mətnin həsr olunduğu reallıq haqqında lazımı əsas biliyə və anlayışa malikdirsə, onda yüksək keyfiyyətli və adekvat tərcümənin yerinə yetirilməsi ehtimalı kifayət qədər yüksəkdir.

Г.А.Алекперова

Особенности перевода англоязычных газетных и публицистических текстов

Резюме

Данная статья посвящена изучению проблемы специфики перевода газетно-журнальных текстов на примере англоязычной прессы. В работе рассматриваются основные противоречия, возникающие в процессе перевода. Автор приходит к выводу, что учет стилистических

особенностей перевода языковых единиц определяет не только адекватное понимание текста, но и эмоциональную реакцию, восприятие мировоззренческих установок, психологическое воздействие на читателя, наиболее точную передачу эмоциональной окраски оригинала — необходимое условие адекватного перевода.. Анализ показал высокий процент использования функциональных замен, переносов, метонимии, обобщения, конкретизации. В каждом случае в первую очередь учитывались традиции экспликации переводящего языка. Тексты публицистического стиля имеют ряд специфических черт, представляющих определенную сложность. Конечно, готовых рецептов и универсальных алгоритмов перевода не существует. Но если переводчик заранее подготовлен к возможным проблемам, если он осознает стилистическое воздействие особенностей переводимого текста и обладает необходимыми фоновыми знаниями и пониманием реальности, которой посвящен текст, то вероятность выполнения качественного и адекватного перевода достаточно высока.

Rəyçi: dos. N.O.Babayeva

Redaksiyaya daxil olub: 23.06.2022

K.B.HAJIYEVA*associate-professor***Azerbaijan University of Languages**

(Baku, R.Bahbudov street, 60)

L.M.ALIYEVA*student***Baku State University**

(Baku, Z.Khalilov street, 23)

SOME DIFFICULTIES IN TRANSLATION OF PROVERBS AND SAYINGS INTO DIFFERENT LANGUAGES

Key words: *language, lexical meaning, proverbs and sayings, paroemia, translation.***Açar sözlər:** *dil, leksik məna, atalar sözləri və məsəllər, paremiya, tərcümə.***Ключевые слова:** *язык, лексическое значение, пословицы и поговорки, паремия, перевод.*

We know that language is a way of communication. "Among people language is a primary means of communication. It is through language communication, spoken or written, that we are able to share our ideas, opinions, views and emotions with another person. The purpose of language is making sense of complex and abstract thought" (1). It has already been unanimously accepted that if language is a tool of communication, then communication is a process of transferring different messages in different languages. It is obvious that relationships are impossible without communication and communication, in its turn, is based on different languages which comprise the most important part of human life. Language, as usual, is constantly changing and improving. "Language, social norms, beliefs, customs, and innumerable traditions of all kinds help in establishing a structure for our lives, and although they provide a certain permanence, they are at the same time in a process of continual change." (2; ix). Language, at the same time, is the most important part of any culture, and it goes without saying that every language has its own rules and aspects, without which it is impossible to communicate or express ideas or feelings in that language. From this point of view, all the aspects of every language are very important in its usage, i.e., the structure of a language is its grammar, but its free components are its vocabulary, and communication of humans is conveyed through speech (spoken language), sign, or writing.

"Language is a system of conventional spoken, manual (signed), or written symbols by means of which human beings, as members of a social group or participants in its culture, express themselves" (3). It is by means of language that we are able to communicate, express our thoughts and feelings, interpret, control the coherence of ideas in all our interpretations, remember something or think over something, or discover something, or create and so on. There are approximately more than 7000 spoken languages in the world today and each of them is unique in itself. It is quite obvious that mentioning different languages and the ability to understand the members of other nations certainly means to be able to do some translations from at least one language into another. Analysing any kind of translation, its importance and degree of usage, or its degree of necessity today, we'd like to mention that translation is a kind of art that helps in itself members of different peoples all over the world understand each other, or one and the same idea, opinion, and in this way, become closer to each other and solve problems easily and together, etc. There is no doubt if a translation is done well and correctly, then there will always be a result and moreover, the result will always be good,

positive and perspective. Therefore it has always been very important for especially linguists to be able to give the true or real gist or essence of any text, sentence or phrase which is going to be interpreted into other languages. So, as far as we can see, translation plays a very great role in our globalising world today. “Translation is more than just changing the words from one language to another. ***Translation builds bridges between cultures***” (4; 29).

As we know, in the translation process there is always a source language and a target language, so therefore this process is mostly understood as a transformation of the source text into the target text. Generally, the most common types of translation are: technical, literary, administrative, professional, official, etc. In this regard, as our article refers to the translation difficulties of proverbs and sayings, we'd like to mention that their translation is considered to be very difficult and responsible on the one hand, and interesting on the other. So, the purpose of this article is to study some difficulties in translation of proverbs and sayings (paroemia) and try to find possible synonyms or equivalents to some of them in different languages and analyse some ways that could help to avoid such kind of difficulties while translating them from one language into another.

Today we are already ready to realize and accept the simple fact that even the world of folklore is based on *historical development and constant changes*. Like fairy tales, proverbs and sayings have never been accepted blindly or learnt by heart by anybody. They have, how to say, “survived” or “lived” simply because they have always been used by individuals, and even changed by them – i.e. they added or deleted words wherever they thought it to be fit. They are widely-spread, because they are always used according to appropriate situations. “Traditional modes of expression such as fairy tales, legends, nursery rhymes, and proverbs, to name but a few, have for a long time been part of a verbal folk art giving durability to our understanding of the world. As part of the larger field of folklore they have played a major role in maintaining a basic framework for generations of people who have used them as common philosophical guides from childhood to old age” (2; ix). Proverbs and sayings are considered to be ready-made linguistic formulas that come to our mind as part of thinking process. They can be ***literal*** (e.g.: “**First think, then speak**” – “**Əvvəl düşün, sonra danış**” – “**Сначала подумай, а потом и нам скажи**”) or ***figurative*** (e.g.: “**All that glitters is not gold**” – “**Нәр парıldayan қızıl дейіл**” – “**Не всякая блеска – золото**”) according to their meanings.

As proverbs and sayings are always popular in oral speech, they are often used by most of people to strengthen an argument, or to make a particular point, as well as, to summarize a discussion, or to interpret a situation. And even sometimes they are used not fully, but in a shortened way. Because they are so widely-spread and commonly-used that it is immediately clear what is meant by their shortened versions. Such kind of versions are called elliptical, i.e., their omitted parts can easily be restored in our minds. It is widely known that lexical meaning of words consists of several components, such as, significative, denotative, structural, ethnocultural. The first three components are the most important elements in the expression of any ideas in any language. It must also be mentioned that significative and denotative components are included into the nominal component of words, which in its turn, defines the essence of an object. At the same time, they are considered to be universal, therefore, they are familiar to peoples of different cultures and nationalities and quite easily and clearly understood by everyone.

In this regard, it is a bit difficult to understand expressions with the participation of especially *ethnocultural* components in them, because such kind of expressions are clear to only those people who speak one and the same language and have the same type of culture. Sometimes, they seem to be like *realia* which define the objects referring to the cultural manifestation of the specific community of people and can include words referring all the aspects of our life, such as, objects of everyday life, folklore, historical and archaic artefacts, as well as, the elements of national cuisine, national musical instruments, etc. As a rule, such

kind of words are usually translated into other languages by means of different translation methods (e.g.: the method of calque, i.e., adopting a word or phrase from one language to another through semantic translation of its parts; or the method of transcribing with its translation beside and so on). But coming to proverbs and sayings, it should be noted that they are considered to be completely different. Unlike realia, proverbs and sayings (esp. paroemia) are translated by means of phraseological units which mostly reflect the national coloring or national mentality. For translating such kind of proverbs and sayings in the right way and properly, a translator is required to get deeper into the culture of the source and target languages and determine the idiomatic translation. As a rule, it is mostly possible to find an equivalent of the translated proverbs or sayings in the target language, too. The scientific studies show that the translation strategies manipulated when rendering proverbs are mainly the followings: descriptive, cultural, equivalent, literal, paraphrasing, word for word translation, etc.

“Proverbs and sayings represent the shortest *apophthegm* (6; 135) (i.e., a short phrase that says sth. true or wise; a short, witty, instructive saying; a short cryptic remark containing some general or generally accepted truth) (7; 58). From the structural point of view they are either closed syntactical units, full sentences or predicative syntactical structures.

In order to give the full view of what we are speaking about, we'd like to analyse and compare the examples according to the materials of different languages. The following proverbs and sayings are taken from three (Azerbaijani, English, Russian) different languages with ethnocultural component where one and the same idea is given differently: in Azerbaijani: “**Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə**”; in English: “**When pigs fly**” ; in Russian: “**Когда рак свиснет**” (7; 75; № 976). As we see, in all these three languages different metaphorical ways (i.e. in Azerbaijani “**dəvə**” which means “**camel**” in English; in Russian “**рак**” which means “**crab**” in English; and in English “**pig**”) of expressing one and the same meaning are used. Here we can clearly see that no matter which word is used in them in different languages according to their ethnocultural components, their meaning is quite clear and the same: “**It will never happen**”. At the same time, it must be noted that, the above-mentioned proverbs and sayings, as well as, many others, have their synonyms (or versions very close in meanings) in their own and many other languages, too, preserving the same meaning: “**It will never happen**”. They are the followings: in English: “**Like herding cats**”; in Azerbaijani: “**Qulağın dibini görəndə**”, in Russian: “**После дождика в четверг**”.

From this point of view, as far as we can see from the given examples, we may say that proverbs and sayings having the same (synonymic) or very close or similar meanings can also be often met in languages: E.g.: “**What is bred in the bone will not go out of the flesh**” (7;74; № 962) has its synonym in English: “**The Leopard cannot change its spots**” (7;63; № 802). So, these two English proverbs have one and the same meaning: “**character is difficult to change; people never change their character**”.

In Azerbaijani the equivalent of it is: “**Qozbeli qəbir düzəldər**”; in Russian: “**Горбатого могила исправит**”. As it has already been mentioned above, there are also very many proverbs and sayings with very close meanings (almost synonyms) in languages: In English: “**Like mother, like daughter**”- the closest Azerbaijani equivalent is: “**Anası gözən ağacı qızı budaq-budaq gözər**”; the Russian is: “**Какова matka,таковы и детки**”; “**Like father, like son**”- the Russian equivalent is :”**Каков батька, таков и сын**; “**Like parents, like children**”- Кто от кого, тот и в него” (7;47; №570; № 567; № 571).

“**Deeds, not words**”- the Russian equivalent is: “**Нужны дела, а не слова**”; (7; 24; № 269); “**Actions speak louder than words**” (8; 78). In Azerbaijani: “**Ağrımayan başına yaylıq bağlama**”; “**Qaşınmayan yerdən qan çıxarma**” - the closest English equivalent of this is: “**Don't trouble trouble until trouble troubles you**” (7; 26; № 287). Or: “**What is done cannot be undone**”; “**What is lost is lost**” (7; 74; № 963; № 965). Or: “**No pain, no**

gain”; “**Nothing ventured, nothing gained**” (8; 40-41); “**No sweet without (some) sweat**” (6; 53; № 661); “**No song, no supper**” (7; 53; № 660). Or: The following Azerbaijani proverbs: “**Oxu atıb yayı gizlətmə**”; “**Mus mus deyincə, Mustafa söylə**” have their English and Russian equivalents: In English: “**Dot your i’s and cross your t’s**” (7; 26; № 289). In Russian: “**Начал говорить, так договаривай**” (7; 26; № 289). In addition, it is necessary to note that in most proverbs the lexemes used in their structures are closely connected with the general meaning of the expression. And this, first of all, can be seen in the proverbs with their direct (first) meaning: “**When Queen Anne was alive**”- in English; “**При Царе Горохе**” – in Russian (7; 74; № 977). Both of them are used in the meaning of “**long long time ago**”). As you see, in English “**Queen Anne**”, but in Russian “**Царь Горох**” is used. This can be seen in many other examples as well: In English: “**Rome was not built in a day**” - in Russian: “**Не сразу Москва строилась**” (7; 57; № 718) (meaning: **it is impossible to do everything at a time**). In English: “**The Dutch have taken Holland**” – in Russian: “**Америку открыл**” (7; 62; № 786). In English: “**To carry coals to Newcastle**” – in Russian: “**Ездить в Туллу со своим самоваром**” (7; 67; № 859).

The list of such kind of examples can certainly be very long, as they are used and met everywhere and by everyone. Having looked through the above-mentioned examples in different languages, it becomes quite clear that proverbs and sayings with ethnocultural components have national character, therefore it is very important to get deeper into their essence in order to understand and give their correct meaning and preserve their specific ethnic coloring in translation. “No matter how sophisticated and technologically advanced our society might become, traditional proverbs will always summarize in colorful metaphors basic and universal human experiences” (2; 154).

Literature

1. <https://www.ilstranslations.com>
2. Mieder, Wolfgang. Tradition and Innovation in Folk Literature”, University Press of New England, Hanover and London, 1987.
3. <https://www.britannica.com>
4. Толстой С.С. Как переводить с Английского языка. Москва, 1960.
5. Солодуб Ю.П., Альберт Ф.Б. Теория и практика художественного перевода. М.: Академия, 2005.
6. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English. Oxford University Press, Eighth edition, 2010.
7. Гварджаладзе И.С., Мchedlishvili Д.И. English Proverbs and Sayings. Москва, 1971.
8. Collis, Harris. 101 American English Proverbs. (Understanding language and culture through commonly used sayings). Passport Books, a division of NTC Publishing Group Lincolnwood, Illinois USA, 1994.

K.B.Hacıyeva, L.M.Əliyeva

Atalar sözləri və məsəllərin müxtəlif dillərə tərcüməsində bəzi çətinliklər

Xülasə

Hazırkı məqalə əsasən daxilində etnomədəni elementlər əks olunan atalar sözləri və məsəllərin müxtəlif dillərə tərcüməsinə həsr olunmuşdur. Burada əsas məqsəd onlarda üzə çıxan oxşar və fərqli cəhətləri ümumiləşdirmək və çoxsaylı nümunələr əsasında müxtəlif xalqlara məxsus mədəniyyətlər arasında mövcud olan əlaqəni nümayiş etdirməkdir. Məqalədə eyni zamanda, daxilində milli kolorit və milli mentalitetə uyğun elementlər olan frazeoloji vahidlər vasitəsilə tərcümələrə də rast gəlinir. Atalar sözləri və məsəllərin digər dillərə düzgün tərcümə olunması üçün onların ilk öncə məğzinin dəqiq başa düşülməsinin vacibliyi də vurğulanır.

К.Б.Гаджиева, Л.М.Алиева

**Некоторые трудности при переводе пословиц
и поговорок на разные языки**

Резюме

Данная статья посвящается проблеме перевода пословиц и поговорок в особенности с этнокультурными элементами. Целью работы является их отличительные и схожие черты и сопоставление на разных языках и продемонстрирование связь культур. А также обсуждаются разные переводы с фразеологическими единствами отражающие в себе национальный колорит или национальный менталитет. Отмечается важность правильного анализа и понимания сути пословиц и поговорок и передача их истинного смысла при переводе с одного языка на другой.

Rəyçi: f.f.d., dos. S.X.Abdurəhmanova

Redaksiyaya daxil olub: 30.08.2022

V.F.VELIYEVA*doctor of philosophy in philology
e-mail: valiyeva.vasila@gmail.com***Azerbaijan State Agrarian University**
(Ganja, Ataturk avenue, 262)

THE METHOD OF COGNITIVE ANALYSIS OF DISCOURSE IN LINGUISTICS

Key words: *method, discourse, cognitive analysis, text, context.***Açar sözlər:** *metod, diskurs, kognitiv təhlil, mətn, kontekst.***Ключевые слова:** *метод, дискурс, когнитивный анализ, текст, контекст.*

The analysis of discourse and linguistics are similar, and sometimes the identical branches of linguistics. However, in the late 70's – early 80's. There has been a certain tendency towards their delimitation, resulting from the gradual differentiation of the concepts of text and discourse.

The concept of text is understood as a predominantly abstract, formal construction, but the concept of the discourse – various types of its actualization, considered from the point of view of mental processes and its relation with extra linguistic factors. The analysis of discourse is carried out mainly by descriptive and experimental methods.

One of the first who assigned a specific terminological meaning to the word discourse was Emile Benveniste. He contrasted discourse with objective narrative (1, p.292-300). Subsequently, the concept of discourse has already spread to all types of speech that is pragmatically conditioned and differs in its goals.

The term "discourse analysis" was used for the first time in 1952 by Z.Z.Harrison, who tried to extend the distributive method from a sentence to a coherent text and involve the sociocultural situation in its description. Later, this term became associated with the German term Textlinguistik (text linguistics), which has become widespread since the mid-1950s.

The Dutch linguist T.A. van Dijk is considered to be the founder of discursive analysis. However, it should be noted that the different scholars interpret differently his approach to analysis.

According to the views of T.A. van Dijk, the discursive analysis includes two aspects. Firstly, the textual analysis, that is, the structural analysis of the text at all its levels: from phonetic to syntactic. Secondly, it is the contextual (contextual) analysis. The aim of discursive analysis is that the structure of a text is determined by the characteristics of the context (3, p.99).

On the other hand, the French linguist Elisabeth Le notes that discourse is considered in three ways: 1) how to use the language; 2) as "implantation" in the public consciousness of certain ideas; 3) as the interaction of social groups and individuals.

This trinity of discourse structure makes the following requirements for researchers:

Firstly, as discourse is used in the language, its investigation involves the analysis of the text. It covers different areas: syntax, vocabulary, "voices of polyphony, functions, and various ways of modulating individual components in order to clarify or, conversely, obscure some details;

Secondly, the discourse forms, "implants" representations and makes it necessary to analyze the production of texts and their interpretation;

Thirdly, discourse, as the interaction of social groups and individuals, should be studied in the context of social structures of the culture of a given society (4, p.95). It is difficult to

say which of these points of view is more correct, especially since we do not find fundamental differences.

It must be emphasized again that the discursive analysis is not only limited to linguistics, but also, semiotics, ethnography, narrative analysis, analysis of speech communication, text linguistics, pragmatics, sociolinguistics, psychology and the theory of artificial intelligence (3, p.119).

Consequently, the accents will depend on the representative of which of branches is engaged in the analysis. So, in linguistics, much more research is devoted to linguistic features than psychology. In other words, discursive analysis must be viewed the problems and objects from the point of view of the researchers.

According to T.A.Van Dijk, there are also differences between the types of discursive analysis in different countries.

So, for example, the procedures for researching and describing distinguish English-language works on discursive analysis from the existing concepts of discursive analysis in Romance countries, despite the growing number borrowings, overlays and, consequently, mutual influence.

Generally, the discursive analysis in English-language works is characterized by continuing impacts from structural or generative linguistics, cognitive psychology, pragmatics, and microsociology. Unlike its own predecessors in the 1960s and early 1970s. some famous French schools (influenced by the ideas of M.Foucault, J.Derrida) are distinguished by a greater philosophical orientation of discursive analysis. The style of several works in such orientation is distinguished by its metaphor and therefore it is sufficiently difficult to read (3, p.120). Thus, the approaches to the study of discourse within the framework of cognitive analysis can differ significantly in dependence on theories, methods, school, as well as the individuality of individual students.

Based on the above, we try to schematically represent the structure of cognitive analysis of discourse, based on a large part of the theory of T. A. van Dijk:

The cognitive analysis of discourse: textual analysis, phonetic level, graphic level, morphological level, syntax and sentence, semantics and vocabulary, macrostructural level, rhetorical aspect

Contextual analysis: time, place, event/action, the field of activity, the participants, the roles of participant, the social relations, the participants' cognitive characteristics

Textual aspect of the analysis of the cognitive discourse

The linguistic or textual aspect of the cognitive discourse analysis includes the structural analysis of the text at all its levels, from phonetic to syntactic. Each of these levels can be strategically used to extract the maximum amount of information. When we investigate the specific types of discourse, such as political speeches, for example, our task isn't only to describe the structures, but also the grammatical structures that are more suitable or typical of this kind of discourse.

So, in formal situations and written texts, we try to use the language of the official message more complex, more complete, more grammatically correct sentences than in informal conversations.

Social factors such as social position, power, gender, and ethnicity also influence stylistic variation. A grammatical analysis of the usage of language in political speeches also reveals the general direction of the message of a particular politician. As you know, the analysis should begin with the smallest structural unit, in this case it is the sound. The study of the phonetic layer of discourse, namely stress, intonation, pitch, volume, tempo, the presence of applause, laughter, and other things can be of great importance for understanding discourse. With the help of stress, the author can emphasize or, conversely, obscure some statements; intonation carries a semantic and pragmatic pressure in with (with its help we

determine the communicative orientation of the statement); in most cases applause will indicate an approving reaction of the audience regarding the statement (4, p.3).

It is also worth noting the existence of an analysis of the graphic or visual layer of discourse. There are a number of visual means for highlighting or drawing attention to information: bold, italic, underline, capital letters, colors, and so on.

These tools are widely used in discourses intended for reading: in newspaper articles, in magazines, in print advertising. It is also interesting that the morphological level of analysis is irrelevant in the discussion of political discourse, whereas specific word formation can't be called its distinctive feature (6, p.4).

However, as T.A. van Dijk points out, there are many syntactic constructions, only those will be relevant for discursive analysis that the usage of these varies depending on the genre of the text and the context. So, for example, the nominative phrase article + noun in most European languages (except Scandinavian, where the order is noun + article) is established by the rules of grammar and is obligatory in all contexts, and therefore is irrelevant for this analysis (6, p.5). At the same time, the syntax of a sentence can reflect the distribution of the semantic roles of the participants in the event: either by word order, or by the use of active or passive forms.

Following the logic of T.A. van Dijk, the syntax and semantics of a sentence in discourse are described taking into account the structures and interpretation of assistive, usually preceding, sentences of the same context. He believes that the ideologically biased point of view is expressed not only in the usage of certain sentence structures, but also in the dependence of the syntax and semantics of the text. If we have introduced a participant in the action in the text, then later in the text it can be denoted using personal pronouns, demonstrative pronouns, or a full repetitive or new description. These and other surface structures, used as signals of their underlying semantic coherence, are usually described as cohesive properties. "Simplistically, the basic rule of semantic coherence is that sentence A is related to sentence B, if A refers to a situation or event that is a possible (probable, necessary) condition for the existence of a situation or event to which B refers (or vice versa). It should be noted that "semantic coherence depends on our knowledge and judgments about what is possible in this world" (3, p.126)

The next stage of cognitive analysis of discourse is represented by a higher or more global level than the micro level of words, sentences and links between sentences. This level is usually called the semantic macrostructure. This term indicates the general topics or themes of the text and at the same time characterizes what could be called the general coherence of the text, as well as its general and basic meaning. Macrostructures are derived from the meanings of text sentences according to the rules of some (for example, linguistic) theory with the help of operations of selection, generalization, construction. This procedure depends to a large extent on our conceptual knowledge of the world (3, p.129).

How syntactic form is needed to express and organize sentence meanings, so the form is also necessary for organizing the general meaning or macrostructure of the text. This form is the schematic superstructure. A scheme can be defined by a set of characteristic categories and a set of rules that determine the order of these categories (3, p.130). Many commonly used types of discourse demonstrate an inherent superstructure, as this facilitates production and perception processes. "If, for example, we know that the text to be perceived is a story, then we can activate our knowledge of the story scheme in relation to our culture. This will make it easier to assign specific narrative functions to the relevant episodes of the text. Without the use of macrostructures and superstructures, we would have to interpret the text and reveal its cohesion only at the microlevel, and the construction of higher-level structures."

Therefore, it can be argued that global structures that reflect both thematic content and schematic form are significant in cognitive analysis. Macrostructures are derived from the text

or attributed based on our knowledge and beliefs, and therefore these structures are of course subject to intersubjective variation, for information that is most important to one person may not be so to another. T. A. van Dijk also argues that all structural levels of the text are influenced by the rhetorical aspect. As you know, there are certain techniques for making the text more persuasive. Usually they are called stylistic devices and figures of speech. Among them are well-known phonological level techniques, such as assonance or rhyme; syntactic level, for example, parallelisms; semantic devices, such as comparisons or metaphors, hyperbole (3, p.132; 2, p.267).

Thus, we have considered the main structural levels of the cognitive analysis of discourse at the text level, guided by the scientific works of T.A. van Dijk. Let us further present the possibilities of cognitive analysis of discourse at the context level.

Contextual aspect the cognitive analysis of discourse

It is fair to emphasize that the cognitive analysis of discourse shouldn't be limited to the structures of texts. Discourse should be approached from a holistic, integrated perspective. So, let's consider some aspects of the connections that exist between the text and the context. Different approaches offer different categories of contextual analysis. Most of them include categories of circumstances (settings): time, location, event / action, participants. Undoubtedly, these categories may be quite relevant, however, a closer analysis considers some additional categories that seem to be very significant (9, p.11-15). Among them: the field of activity, the roles of the participants in the discourse, social relations between the participants. People participating in communication should know in what sphere or area the discourse takes place. For example, politicians in parliament are aware that their activities are in the field of politics (political discourse), teachers understand that their professional activities are in the field of education (pedagogical discourse). This means that both teachers and politicians will choose language tools in accordance with their field of activity. At a more general level, we can talk about the formal / public (public sphere) and informal/private sphere (private sphere) (9, p.11).

The next step in the complex system of contextual analysis, according to T.A. van Dijk, is the need to recognize participants the process of creation/consumption of discourse by social actors and members of certain social groups (3, p.136). They are representatives of the society closest to the message itself, since it is they who create and interpret the texts. The activities of these social subjects, their sociocultural activity, common beliefs or ideologies make it possible to correlate the texts of discourse with the processes of their production and consumption. The relationship between discourse texts and context is determined at the level of social activity and social knowledge included in the process of processing these texts (3, p.138).

As you know, participants in communication can act in different roles, and these roles can affect the production and understanding of discourse. According to T.A. van Dijk, it is appropriate to refer to three types of roles: communicative roles, interactional roles and social roles (social roles). Participants of communication need to associate themselves and other participants with the producers or consumers of the message in order to realize their communicative role.

The roles of interaction determine the different situational positions of the participants in relation to each other, such as: enemy - friend, opponent - ally. Social roles are associated with belonging to a particular social group according to ethnic, gender, age, political, professional and other characteristics. Obviously, these roles can be combined with each other. For example, a deputy can act as a speech producer in parliament, while being an opponent of the government, while being a woman, a member of the conservative party, and so on.

A very important category of context is the social relations between the participants in communication. On a more general level, we can talk about formal-informal relationships, or relations of superiority, power at a more detailed level of consideration, which can be expressed

in many aspects of speech: intonation, syntax, vocabulary, semantics, pragmatics (for example, in commands) and so on. So, we have determined that the contextual categories of circumstances, areas of activity, roles of participants and types of interaction between them.

This general "knowledge" isn't amorphous, says T.A. van Dijk, it is organized into conceptual systems (3, p.16). Van Dijk tends to describe these schemas under the term **frame**. The concept of "frame" is used mainly in works on artificial intelligence and cognitive psychology, especially after the work of M. Minsky, which had a great resonance (6, p.3-152). According to T. A. van Dijk, frames "aren't randomly allocated "pieces" of knowledge. First, they are units organized "around" some concept. But in contrast to a simple set of associations, these units contain typical and potentially possible information that is associated with one or another concept.

In addition, it is possible that frames are more or less conventional in nature and, therefore, it can define and describe what is "characteristic" or "typical" in a given society. This is especially true for certain forms of social activity, such as going to the cinema, traveling by train, eating at a restaurant (3, p.16).

The Linguistic Encyclopedic Dictionary defines frames as "typical situations" (4, p.136-137). Stereotypical, culturally specific social situations can be framed in memory in such a way that people can communicate based on this shared knowledge. Such frames are relatively permanent, as they are often used by members of the society. If in the system of our culture there is a frame about a supermarket, T.A. van Dijk gives an example, then this frame directs our intentions and our actions in the supermarket or understanding of what is happening there (2, p.140). Therefore, based on the above provisions, we can conclude that:

- discourse is an interdisciplinary concept that is used in various sciences and has different interpretations depending on one or another approach, the concept of a scientist;
- the modern method of the cognitive analysis of discourse is a special approach to discourse analysis, based on which the structure of the text is determined by the nature of the context;
- discourse is a kind of unity of linguistic and cognitive structures;
- the method of the cognitive analysis of discourse has two aspects - textual and contextual;

Textual discourse analysis includes consideration of language structures at all levels: phonetic, graphic, morphological, syntactic, semantic, lexical, macrostructural.

Contextual discourse analysis includes consideration of all extralinguistic factors: time, place, field of activity, discourse participants, their social roles, the nature of their relationships and cognitive characteristics of discourse participants.

Literature

1. Бенвенист, Э. О. Субъективности в языке // Общая лингвистика. М., 1974. С. 292-300.
2. Дейк Т. А. ван. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубеж. лингвистике. 1978. № 8. С. 259-336.
3. Дейк, Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация: пер. с англ. / сост. В.В.Петрова. М., 1989. 312 с.
4. Ле, Э. Лингвистический анализ политического дискурса: язык статей о чеченской войне в американской прессе // Полис. Полит. исслед. 2001. № 2. С. 95-112.
5. Dijk, T. A. van. Strategies of Discourse Comprehension / T. A. van Dijk, W. Kintsch. N. Y., 1983. 418 p.
6. Dijk, T. A. van. News as Discourse. N. Jersey ; London, 1998. 200 p.
- 7.14. Dijk, T. A. van. Ideology: a multidisciplinary approach. London, 1998. 170 p.
8. Dijk, T. A. van. Context models in discourse processing. N. Y., 1999. P. 123-148.
9. Dijk, T. A. van. Discourse, ideology and context // Folia Linguistica. 2001. № 35 (1-2). P. 11-40.

V.F.Vəliyeva**Dilçilikdə diskursun koqnitiv təhlili metodu*****Xülasə***

Məqalədə diskursun koqnitiv təhlili metodu vahid sistem kimi təqdim olunur. Onun lingvistik strukturların və dildənkənar amillərin öyrənilməsində bir növ vasitəçi olmaqla təkcə mətn səviyyəsində deyil, həm də kontekstdə dilçilikdə necə həyata keçirildiyi nümayiş etdirilir. Məqalədə diskursun koqnitiv aspektdən təhlilinin analizi aparılmışdır. Onun mətn, morfoloji, semantik, sintaktik, qrafik səviyyədə müqayisəsi və izahı verilmişdir. O cümlədən, məqalədə T.A. Van Deykin dilçilikdə diskursun koqnitiv təhlil metodları barədə araşdırmaları və təhliləri geniş yer almışdır.

В.Ф.Велиева**Метод когнитивного анализа дискурса в лингвистике*****Резюме***

Метод когнитивного анализа дискурса представлен в статье как единая система. Он является своего рода посредником в изучении языковых структур и неязыковых факторов, демонстрируя, как он реализуется не только на текстовом уровне, но и в контексте языкознания. В статье проведен анализ дискурса с когнитивной стороны. Сопоставляется и поясняется на текстовом, морфологическом, семантическом, синтаксическом, графическом уровне. В то же время статья посвящена исследованию и анализу Т.А. Ван Дейком методов когнитивного анализа дискурса в лингвистике.

*Rəyçi: dos. A.M.Həsənova**Redaksiyaya daxil olub: 15.08.2022*

S.M.BAXŞƏLİYEVƏ
doktorant

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

VİDADI BABANLININ “GİZLİNLƏR” ROMANINDA XATİRƏ DİSKURSU

Açar sözlər: diskurs, xatirə, roman, təhkiyə, Azərbaycan ədəbiyyatı.

Ключевые слова: дискурс, мемуары, роман, повествование, азербайджанская литература.

Key words: discourse, memoir, novel, narration, Azerbaijani literature.

Avtobioqrafik diskurs yalnız hadisələrə, keçmişə retrospektiv baxış bucağı deyil, həm də bir təhkiyə-söyləm formasıdır. Avtobioqrafik diskurs bədii nəsr mətnlərinə özünəməxsus intonasiya-deyim tərzini qazandırır.

Avtobioqrafik diskursda sujet müəllifin gördüyü və ya görmək istədiyi həyat gerçəkliyi ilə, emosional yaddaşın məxrəcində yaranır ki, bu da hardasa fərqli həyat tarixçəsinin yazılmasını şərtləndirir. “Bioqrafiyalar müəllifin özünün deyil, başqa bir şəxsin həyatını təsvir etməsi, memuarlar müəllifin öz həyatının müəyyən məqamlarının fraqmentar təhkiyəsi, gündəliklər hər gün baş verən hadisələr barədə onların cərəyan etdiyi vaxtda qeyd aparılması, səyahət gündəliyi müəllifin səyahətləri ilə bağlı əhvalatları ehtiva edirsə, avtobioqrafiyalar müəyyən yaşa çatmış müəllifin öz həyatını doğulduğu vaxtdan və ya uşaqlıq illərindən başlayaraq xronoloji ardıcılıqla, hadisələrə onları təsvir etdiyi zamandan retrospektiv qiymət verməklə, şüurlu və şüuraltı olaraq öz həqiqi şəxsiyyətini və mənsub olduğu mədəniyyəti özü üçün təyin etməyə çalışdığı və özünüidentifikasiya üçün hadisələrə kənardan baxmağa cəhd göstərdiyi bir ədəbi formadır” (3, 7).

Bizim araşdırmamızda avtobioqrafiya yalnız janr kimi deyil, həm də müasir Azərbaycan nəsrinin vacib diskurslarından biri kimi səciyyələndirilir. Bir çox ədəbi-bədii diskurslar kimi, avtobioqrafik diskurs da hadisələri həyat hekayəsinə çevirməklə, sistematik bir “mən”in strukturunu yaradır və bu “mən” zamanın sınağından keçir (8, 23). Məhz V. Babanlının “Gizlinlər” romanının fonunda avtobioqrafik diskurs araşdırılmışdır. Görkəmli yazıçı Vidadi Babanlı “Gizlinlər” romanını ömrünün ahıl vaxtlarında qələmə almışdır. Yazıçı bu romanı ilə sanki “geriyə baxıb”, oxuculara öz yaradıcılıq taleyi barədə hesabat verir. Avtobioqrafik diskursun şərtlərindən biri də əslində keçmiş zamanı qaytarmaq istəyi, uşaqlığa, gəncliyə qayıtmaq cəhdidir. Əsərin adı oxucuda müəllifin hansısa gizlinləri, şəxsi sirləri açacağına maraq oyadır.

V.Babanlının xatirə təhkiyəsində də dövrün tarixi, ictimai-siyasi atmosferini açıq-aşkar hiss etmək mümkündür. “Gizlinlər” romanı Vidadi Babanlının yaşadığı zamanın (özünün təbiri ilə desək, “bulanıq zamanın”) “tərcümeyi halı”nı tarixiləşdirən (N.Cəfərov) bədii salnaməsidir. S.Şərifova “Gizlinlər” romanını “memuar janrında qələmə alınmış bədii əsər kimi” və “gələcək nəsillərə yazıçının həyatından bəhs edən sovet dövrü ədəbi mühiti barədə tarixi material kimi” (6, 38) səciyyələndirir. L.Həsənovanın fikrincə, “Vidadi Babanlı “Gizlinlər” romanında ömrünün gizlinlərindən bəhs etmək istədiyini bildirsə də, əsəri roman-etiraf olaraq qiymətləndirmək olmaz. Burada onun həyatının bəzi gizlinləri yer alsada, müəllifin müasiri olduğu dövrün, mühitin təsviri üstünlük təşkil edir” (4, 187). Təhkiyədə xatirə-me-

muar başlanğıcı Vidadi Babanlıya öz həyat-yaradıcılıq tarixçəsini-xatirələrini yenidən danışmaq imkanı vermiş və bununla da sanki ömür yoluna aydınlıq gətirmək istəmişdir. Avtobioqrafiya müəllifin oxucu ilə xəyali ünsiyyət imkanındır. Romanın girişində yazıçı əsərin yalnız məqsəd-məramından danışmır, həm də onu anlayacaq oxucuya və ya əsərə münasibətini bildirir.

“Gizlinlər” romanını xatirə-roman kimi qəbul etsək də, yazıçının digər əsərlərinə xas olan təhkiyə transformasiyaları romanı ənənəvi avtobioqrafik janrın hüdudlarından müəyyən qədər kənara çıxardır. V.Babanlı situasiyaların, hadisələrin təhkiyəsinə xeyli poetik ricətlər-həşiyələr əlavə edir, gerçək bioqrafik materialdan bədii fraqmentlər yaradır.

“Gizlinlər” romanı özünəməxsus struktura malikdir. Romanın əvvəli uşaqlıq, gənclik dövrünün xatirəsi kimi başlasa da, yazıçı daha çox öz həyatını ədəbi mühit xronotopunda təsvir etməyə çalışır. Adətən bu tipli avtobioqrafik romanlarda həqiqətlə təxəyyülün sərhədi şəffaf olur, gerçək bioqrafiya ilə bədii, “uydurma” bioqrafiya vəhdətdə olur. V.Babanlının təhkiyə dilinin güclü etnoqrafik qatları, dialoqların inandırıcılığı, poetik detallar “sənədli romanla bədii mətnin sərhədlərinin bir-birinə keçdiyini çox dəqiqliklə nümayiş etdirir” (2, 85).

Avtobioqrafik romanın bir əsas estetik məziyyəti də “gerçək, həqiqət” kateqoriyası ilə bağlı olur. Təsədüfi deyil ki, V.Babanlı “Gizlinlər” romanını “gerçək-roman” kimi səciyyələndirsə də, bütün “gerçək”lər əslində nisbidir. Yazıçının “gerçək roman”ı nə dərəcədə reallığı “gerçəyi” əks etdirir? Müəllif təxəyyülünün, ədəbi təcrübənin və subyektivliyin məhsulu olan bir mətnə həqiqəti bütün miqyası ilə danışmaq mümkündürmü? Digər tərəfdən, bir məsələni də unutmamalıyıq: “Yaddaş yalnız əvvəlki təcrübənin izini canlandırır və onun təqdim etdiyi materialı biz əhvalata çeviririk. Təcrübə özü təsvir etdiyimiz yollarla vasitəçilik edir. Avtobioqrafik təhkiyəni təşkil edən kuturoloji məcazlar və metaforalar özü-özlüyündə təxəyyül məhsuludur. Yaddaşı təsvir etdiyimiz üçün işlətdiyimiz dil heç vaxt əsl, real təcrübəni canlandırmır, yalnız ona yaxın olan bir məlumat verir” (5, 147).

“Yazıçılıq” Vidadi Babanlı ömrünün mahiyyətidir, mənəvi təkamül sferasıdır, öz “mən”ini təsdiq etmə imkanındır. Ona görə də romanın ədəbi mühitlə bağlı hissələri 50-70-ci illərin ədəbi həyatı haqqında esse təsiri də bağışlayır. Bədii portretlər vasitəsilə ədəbi mühitin obrazını yaradır. Əslində onun təsvir etdiyi mühit epik mühitdir, insanlar isə epik personajlardır.

Maraqlıdır ki, onun yaddaşında bu “ədəbiyyat travması” (belə demək mümkünsə) yeməlik travmasından güclüdür. Bəlkə onun həmkarlarına, qələm yoldaşlarına qarşı subyektivliyi emosional, incik, bəzən də sərt münasibəti də bu üzəndir? İlk yaradıcılıq mərhələsində, ilk nəsr əsərlərini çap edərkən qarşısına çıxan maneələr, qərəzli, soyuq münasibətlər, ədalətsiz qərarlar, tənqidi fikirlər müəllifin ömrünün ixtiyar çağında da unuda bilmədiyi hadisələridir. Xüsusən “Vəcdan susanda” romanı ilə bağlı qərəzli tənqidlər onun yaddaşında dərin şırımlar açmışdır. Ona görə də Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri M.İbrahimov, “Azərbaycan” jurnalının baş redaktoru C.Məmmədov ilə soyuq münasibətlərinin səbəblərini və düşmənçiliyin tarixçələrini oxucularla bütün təfərrüatı ilə bölüşür. Yazıçı özünün də mənsub olduğu o dövrün ədəbi mühitini “içəridən” göstərmək istədiyini bəyan edir, görüşdüyü, yaxından tanıdığı bir çox yazıçının, şairin həyatının görünməyən tərəflərini göstərməyə, “gizlinləri” aşkarlamağa çalışır. V.Babanlı həmin dövrün salnaməçisi kimi çıxış edir – avtobioqrafik qəhrəmanın və real personajların həyat tarixçəsi, ictimai-siyasi və mədəni, ədəbi kontekstdə təqdim olunur.

Əsərdə Səməd Vurğun, Sabit Rəhman, Mirzə İbrahimov, Osman Sarıvəlli kimi müqtədid sənətkarların obrazları ilə rastlaşırıq. Dövrün ədəbi-mədəni mühiti ilə hakimiyyət, ideologiya arasında münasibətlər “şahid dili” ilə nəql olunur. Bu zaman romanın epik xatirə təhkiyəsinə publisistik nəfəs qarışır, ədəbi proses və ədəbi mühitlə bağlı düşüncələrinə geniş yer verir.

Yazıçı həmkarlarının portreti fonunda o illərin repressiv-qorxu atmosferini də oxucuların diqqətinə çatdırır. Məsələn, Sabirabadda müəllim işləyərkən bir şeir üstündə keçirdiyi dəhşətli qorxu hissini bu gün də unuda bilmir. “Ürəyim uçundu. Dizlərimin əsdiyini hiss etdim. Belə hallara siyasi don geyindirib, adamı dəmir barmaqlıqlar arasına saldıqlarından,

Yazığının xatirə-memuar yaddaşının bir ədəbi qəhrəmanı da var – o da böyük şair Səməd Vurğundur. Şairlə bağlı bəzi “gizlinlərini” açıb söyləyir. Səməd Vurğunun fikirli-fikirli söylədiyi sözlərin sonuncu canlı şahidi kimi yazır: “O, “Dənizkənarı idarə”yə mənim özümü də bir neçə dəfə çağırdılar. Rəsmi cəhdlə dindirdilər. Boynuma nəsə bir günah qoymağa çalışdılar. Müvəffəq olmadılar. Yaxamdan son illərə qədər də əl çəkmirdilər. Əlli ikinci ildə vəziyyətim çox pisləşmişdi. Bu gün-sabah tutacaqdılar. Dram əsərlərimi teatr repertuarlarından çıxartmışdılar. Kitablarıma bütün kitabxanalarda gizli qadağa qoymuşdular...” (1, 187-188).

Əlbəttə, yaşanılmış və süjet kimi söylənilmiş ömür arasında fərq var. Hər bir yazıçı anlayır ki, ömrün uşaqlıq və gənclik qavrayışını artıq dəyişmək olmaz, amma yaddaşda bərpası, həyat materialının poetik dərki-şərhi zamanı onu hardasa “korrektə etmək” olar. Müəllif və təhkiyəçi yaddaşları bir-birilə, eləcə də oxucu ilə dialoqa girir.

Bədii əsərin əsasını təşkil edən “yalan/gerçək” semiotik qarşıdurması xatirə janrı səviyəsində və avtobioqrafik diskursda ikincinin xeyrinə həll edilir. Əslində romanda fərdi yaddaşın mifologiyası ilə tərcümeyi-hal faktları elə qaynayıb qarışmış ki, onları bir-birindən ayırmaq çətin olur.

Vidadi Babanlının xatirə təhkiyəsində duyğusal yaşantılara yer verir, bu və ya digər şəxslərə, hadisələrə emosional münasibətini gizlətmir, bu münasibətini doğuran motivasiyaları da açıqlayır. Vidadi Babanlı avtobioqrafik qəhrəmanın yaddaşını konfliktli situasiyalarda yenidən canlandırmaqla həm də psixoloji effektdə nail olur: təhkiyəçinin (qəhrəmanın) iç dünyası haqqında təsəvvürümüzü genişləndirir.

“Gizlinlər” romanının aparıcı, əsas fiquru müəllifin özüdür. Qəhrəmanın taleyinin təqdimatı o zaman görümlü və aktual olur ki, müəllif-qəhrəman öz həyatını tarixi və sosial kontekstə daxil edir, doğmalarının, müasirlərinin, qələm dostlarının taleyi fonunda öz həyat hekayətini nəql edir.

Vidadi Babanlı xatirə sujetini “ölüm kodu”ndan başlayır. “Koxa” ləqəbli ana babasından başlayır. Anasını xatırlamadığını qeyd edir – yeddi-səkkiz aylıq olanda anasını itirib. İsa dayısı İncə dərəsində bir qonaqlıqda naməlum səbəblərdən zəhərlənib ölür və s. Ona görə də onların zahiri cizgilərini xatırlamağa və bərpa etməyə çalışır.

Bu unudulmaz doğmalar arasında Omar Koxanın obrazı xüsusi yer tutur. Omar Koxa qəhrəmanın ana babasıdır. Müəllifin dərin, güclü vizual yaddaşı və maraqlı etnoqrafik-bədii ümumiləşdirmələri onu mifoloji obraz - əcdad arxetipi, “müdrək qoca” səviyyəsinə qaldırır. Omar Koxanın davranışı, zahiri görünüşü, xarakteri ilə bir elin-obanın ağsaqqalıdır – məhz müəllifin yaddaşında da onun obrazı belə qalmışdır.

Vidadi Babanlı güclü vizual yaddaşa malik yazıçıdır. Onun retrospektiv düşüncəsinin portretyaratma funksiyasına meyli olması, məsələn, Omar Koxanın, İsa dayısının, atasının obrazlarını əyani canlandırmağa imkan vermişdir. Onun uşaq yaddaşında babası ilə son görüş səhnəsi, Omar Koxanın ölümü vizual effektivliyi ilə seçilir. “Koxa babanın hərəkətsiz sifətinə sanki birdən xəfif meh üfərdi. Üzündə güclə seziləcək çimilti yarandı. Üstü qapqara qaralmış iri göz qapaqlarının küncləri bekaraca səyridi. Həmin səyirti bir azdan kirpiklərinin ortasında da bəllənərək, handan-hana, çox çətinliklə aralandı. Öləzik bəbəkələrinin soyuq işartısı göründü. Eyni anda batıq köksü də bir balaca körükləndi. Huşu başına cəmləndiyi duyuldu. Başını qanırmadan, süst baxışlarla ətrafdakıları süzdü. Uzun tüklü bıqları altında itib-batmış dodaqları qımıldadı, yorğun-ağrın pıçıldadı:

– Hıı-ı... Xo-o-oş... sözünün gerisi eşidilmədi...” (1, 98)

Yaddaşın “geriyə oxumaqla” gizlinlərini söyləmək istəyir. Yaddaş kitabının “geriyə oxunması” nəticəsində artıq ılığa çevrilmiş, yaygınlaşmış adların, hadisələrin obrazlarını bərpa edir. V.Babanlının retrospektiv düşüncəsi bu günə keçmiş birləşdirir və həmin obrazlar canlanmağa başlayır.

Vidadi Babanlı vizual yaddaşı xatirəni kitab rəfindəki uşaqlıq şəkildən başlayır. Uşaq fotosəkili hadisələrin bioqrafik ardıcılığını qismən də olsa müəyyənləşdirməyə imkan verir. Şəkil uşaqlıq xatirələrinin bədii diskursa çevrilməsində də bir vasitə olur. Dörd-beş yaşlı Vidadinin şəkli ixtiyar yaşlı Vidadiyə anasını, babasını, nənəsini xatırlamaq üçün bir vəsilə olur, “gizlinlərin” açılmasına səbəb olur. Janrını “gerçək roman” kimi müəyyənləşdirdiyi əsərin təhkiyəsi həmin məhrəm, doğma detaldan-uşaqlıq şəkildən başlayır. “Mənzilimdəki babat iş otağımın diqqətçəkən yan divarı boyunca hündür, şahmatvari kitab düzüminin tən ortasında bir o qədər də böyük olmayan fotosəkil qoyulmuşdur. Rəngi saralıb solmuş, çox köhnə bir şəkildən dörd-beş yaşlarında, sarışın, nədənsə küskün bir oğlan uşağı boylanır. Hər səhər, lap ertə ikən yazı masasının arxasına keçəndə onunla istər-istəməz göz-gözə gəlirəm. Məni maqnit kimi özünə çəkir. Xeyli qıyılmış, kövrək baxışları qəlbimi qeyri-adi bir rıqqətlə döyündürür. Sanki məni him-cimlə gizlin söhbətə çağırır, mürğülü yaddaşımı oyatmağa çağırır.” (1, 85).

Yazıçı xatirə təhkiyəsində müxtəlif vasitələrdən (şahid söhbətləri, arxetip, yuxu və s.) geniş istifadə edir. Anasının və dayısının zahiri gözəlliyindən bəhs edərkən etibarlı mənbələr kimi yaşlı adamların söhbətlərinə, ayrı-ayrı şəxslərin yaddaşına da istinad edir.

Təhkiyəçi bəzən “xatirə zamanı”nı arada dayandırır, bu və ya digər hadisəyə, ədəbi fakta münasibətini bildirir, poeziya ilə bağlı mübahisəli məsələlərə şərhlər verir, yəni ədəbi, estetik baxışlarını bildirməyi də özünə borc bilir. “Təhkiyəvi zamana öz şərhləri, fikirləri ilə müdaxilə edən təhkiyəçi hadisələri-“ələvələri” sürəkli axarını ləngidə bilir, təhkiyənin ritmini yavaşladır” (7, 134). Romanda əhvalatların təsviri xatirə şəkildə verildiyindən müəllif haşiyələri ilə təhkiyəvi zaman rejimini tez-tez pozur. Məsələn, bu epizoda diqqət yetirək: “Bir sözlə, klassik poeziyaya, minillik ənənəyə üstüörtülü şəkildə arxa çevrilmişdi. Köhnə şeir

formalarına: qəzəl, qəsidə, qoşma, gəraylı və sairəyə gizli qadağa qoyulmuşdu. Bu formalarda qələmə alınmış şeirlər lap bu günün tələbləri ruhunda yazılsalar da, pis nəzərlə baxılırdı. Lazımsız mühafizəkarlıq adlandırılırdı. Ümumiyyətlə, xalq ruhuna, milli psixologiyaya yaxın əsərlər pislənir, onların müəllifləri sarsədilir, gözdən salınırdılar” (1, 102).

V.Babanlı romanda stalinizmdən, Mir Cəfər Bağirov rejiminin ölkədə yaratdığı qorxunc atmosferdən, qanlı repressiyalardan, millətimizin başına gətirilən zülmərdən də bəhs edir. “Uzun illərdən bəri hakim qüvvələrin itaətkar əlaltısına çevrilmiş sovet xalqının bütəldirdiyi, ideallaşdırdığı Stalin xülyasının puç olduğunun əsərdə açıqlanması diqqətdən yayınmır. Sovet imperiyasının apardığı siyasət nəticəsində milli dəyərlərdən və adət-ənənələrdən kənarlaşdırılması ideologiyasının əsərdə geniş əksini tapdığını müşahidə edirik. O dövrdə bu ideologiyanın tərəfdarları olan qələm sahiblərinin buna münasibətləri Vidadi Babanlı tərəfindən çıpaqlıqla açıqlanır” (6, 32). Yazıçı Mir Cəfər Bağirovun şəxsiyyətinə S.Vurğunun sözlərilə münasibətini bildirir: “Mir Cəfər mürəkkəb adamıydı. Ziddiyyətli xarakteri vardı. Ermənilərlə əhatələnmişdi. Mühüm vəzifələri onlar tutmuşdular. O, nankorların güclü təsiri altındaydı...”, -(1, 201) deyə ümumiləşdirir.

Romanda erməni obrazlarının ümummilli tarixi, ideoloji yaddaş kontesktində xatırlanması labüddür. Ermənilərin türklərə nifrətinin genetik xəstəlik olmasını qeyd dəlil-sübut kimi başına gəlmiş gerçək əhvalatları söyləyir. Məsələn, Herseli Arakelova adlı erməni qadınının azərbaycanlılara qarşı kin-küdurəti əri azərbaycanlı olsa da, azərbaycanlılara qarşı ayrı-seçkilik etməkdən çəkinmir, mənfi münasibətini gizlətmir. Avtobioqrafik qəhrəman öz milli qürurunu, millətçilik hissiyatını bəyan edəndə isə ona irad tutulur. Hətta yəhudi əsilli Rozali Abramovna bu barədə onu ciddi tənbeh edir: “Millət ayrı-seçkiliyi edəcəyini ağıma gətirməzdim. Sən axı, müasir gəncsən. Moskva kimi mədəni bir şəhərdə, bütün millətlərin qarışdığı, qovuşduğu bir yerdə təhsil alırsan. Elitar mərkəzdə intellektli şəxslərlə oturub-durursan. Milli məhdudiyyət bilməyən cəmiyyət içindəsən. Utanmırsan belə xırda şeylər barəsində düşünürsən? Ayıb olsun! Bunu mənim yanımda dilə gətirib-sən, başqa yerdə bildirmə. Sənə irad tutarlar. İrəli getməyə, arzularına çatmağa qoymazlar. Kimdi erməni-müsəlmana fərq qoyan? Hamı qarışıb bir-birinə. Elə öz yaşadığınız şəhəri-Bakını misal götürək” (1, 175).

Yazıçı avtobioqrafik diskursun janr ənənəsinə sadıq qalsa da, retrospektivlik təhkiyənin sərhədlərini dəyişdirir, dastan təhkiyəsinə transformasiya edir. Yaddaş V.Babanlı üçün yalnız xatirələrin, keçmişlə bağlı yaşantıların qorunub saxlandığı yer deyil, həm də içindəki xüsusi mənəvi-əxlaqi cövhərdir, vicdan, ləyaqət ölçüsüdür.

Beləliklə, V.Babanlı bu romanda da özünün ənənəvi söyləmə üslubuna, epik-lirik təhkiyəsinə sadıq qalır, şirin hekayətlər kimi nəql edir. Yaddaşdakı gerçək hadisələr və obrazlar nə qədər pərakəndə – fraqmentvari olsa da, onları “tale mətni”nə çevirə bilmişdir. Bu səmimi təhkiyə forması – xatirə formasıdır ki, avtobioqrafik qəhrəman öz ömür yaşantılarını və etiraf-larını birbaşa söyləmək imkanı qazanır. Müəllif və avtobioqrafik qəhrəman statusları eyniləşir.

Ədəbiyyat

1. Babanlı V. Gizlinlər. (Gerçək roman) Bakı, “QAPP-Poliqraf” korporasiyası, 2015, 317 s.
2. Cabbarlı N. Yazıçı xoşbəxtliyinin dadı// Vidadi Babanlı-90 “Dəli Kür” qəzetinin xüsusi buraxılışı. Bakı, 18 mart, 2017, s. 24-25
3. Dadaşova Ş. Avtobioqrafiya – həyat hekayələrinin şərhli. Bakı: Qanun, 2018, 150 s.
4. Həsənova L. Obrazlaşan talelər və ictimai-siyasi reallıqlar (müasir Azərbaycan bədii-sənədli nəsr) // “Azərbaycan”. №9, 2019, s. 185-197
5. Smith, Sidjnie and Julia Watson, eds. Women, Autobiography, Theory: A Reader. Madison: U of Wisconsin Press, 1998, 526 p.
6. Şərifova S. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, 104 s.

7. Yaqubova M. Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində retrospeksiya. Fil.ü.f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2012

8. Zeynallı K. Bədii sənədli ədəbiyyatın xüsusiyyətləri: Anar yaradıcılığının materialları əsasında. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2019, 104 s.

С.М.Бахшалиева

Мемориальный дискурс в романе Видади Бабанлы «Тайны»

Резюме

Мемориальный дискурс определяет ретроспективную точку зрения произведения и тип повествования, а также композицию. Одним из условий автобиографического дискурса является, по сути, стремление вернуться в прошлое, вернуться в детство и юность. Таким образом, память и воспоминание – одна из важнейших категорий в творчестве В.Бабанлы. Начало памяти дало Видади Бабанлы возможность пересказать свою жизненную и творческую историю, свои воспоминания и тем самым прояснить свой жизненный путь. С этой точки зрения статусы автора и автобиографического героя в романе В. Бабанлы «Тайны» совпадают. Автор больше акцентирует внимание на портретной функции ретроспективного мышления. Ретроспективное мышление В.Бабанлы объединяет прошлое с настоящим, и эти образы начинают оживать. Писатель остается верен традиции жанра автобиографического романа, изменяя границы ретроспективного повествования, превращая его в эпическое повествование и интонацию. Для В.Бабанлы память – это не только место, где хранятся воспоминания, тайны и загадки прошлого, но и сущность особых нравственных ценностей, возможность исповеди.

S.M.Bakhshaliyeva

Memorial discourse in Vidadi Babanli's novel "Secrets"

Summary

The memorial discourse determines the retrospective point of view of the work and the type of narration, as well as the composition. One of the conditions of autobiographical discourse is, in fact, the desire to return to the past, to return to childhood and youth. Thus, memory and recollection is one of the most important categories in the work of V. Babanly. The beginning of memory gave Vidadi Babanli the opportunity to retell his life and creative history, his memories, and thereby clarify his life path. From this point of view, the statuses of the author and the autobiographical hero in V. Babanly's novel "Secrets" coincide. The author focuses more on the portrait function of retrospective thinking. V. Babanli's retrospective thinking combines the past with the present, and these images begin to come to life. The writer remains true to the tradition of the autobiographical novel genre, changing the boundaries of the retrospective narrative, turning it into an epic narrative and intonation. For V. Babanli, memory is not only a place where memories, secrets and mysteries of the past are stored, but also the essence of special moral values, the possibility of confession.

Rəyçi: f.e.d., prof. R.K.Rəsulov

Redaksiyaya daxil olub: 09.06.2022

S.B.MƏMMƏDOV

elmi işçi

e-mail: memmedov.subhan@gmail.com

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 31)

ƏBDÜL SƏMƏD SƏİDİN “ÖLÜ QARĞA” ŞEİRİNİN BƏDİİ TƏHLİLİ*Açar sözlər:* Malay ədəbiyyatı, Əbdül Səməd Səid, “Ölü qarğa” poeması.*Ключевые слова:* Малайская литература, Абдул Самад Саид, поэма «Мертвая ворона».*Key words:* Malaysian literature, Abdul Samad Said, the poem “Dead Crows”.

Müasir malay ədəbiyyatında milli düşüncənin formalaşması baxımından müsəlman ədəbiyyatının əvəzsiz rolu danılmazdır. Şahnun Əhməd və başqa yazarlar öz yaradıcılıqlarında dini və milli düşüncə tərzinin vəhdətindən çıxış edərək bir-birindən gözəl əsərlər qələmə alaraq malay xalqının milli məfkurəsinin və ictimai şüurunun vahidləşməsinə öz töhvələrini vermişlər. Həmin aydınların xidmətləri sayəsində malay xalqı bir millət kimi formalaşaraq öz təşəkkül yolunu keçir. Belə ədiblərdən biri də zəngin yaradıcılığı ilə nəinki Malayziyada, eləcə də dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında bir çox xalqlar tərəfindən sevilən Əbdül Səməd İbn Mühəmməddir. O, doqquz aprel 1932-ci ildə Malayziyada Beldaş Dalam Malaccan Kampunq bölgəsində dünyaya gözlərini açmışdı. Həmin dövrdə təhsil məsələsi Malayziyada olduqca çətin idi. Buna baxmayaraq balaca Əbdül Səməd təhsil almağa müvəffəq olub. Qeyd edək ki, o illərdə Sinqapur Malayziyanın tərkibində idi. Buna görə də o, ilk təhsilini 1941-1946-cı illərdə Sinqapurda yerləşən Sekolah Melayuda Kota Raja (Kota Raja Malay məktəbi) məktəbində başa vurdu (4). Balaca Səmədin təhsil aldığı dövr İkinci Dünya müharibəsi dövrünə düşürdü. Böyük ədib, demək olar ki, 1956-cı ilədək bütün təhsil pillələrini bitirərək çox nüfuzlu “Cambridge” sertifikatı əldə edib (5). Təbiidir ki, hər bir insan kimi Əbdül Səməd də maddi etiyaclarını qarşılamaq üçün işləməli idi. Məhz bu məqsədlə o, Sinqapurda yerləşən Viktoriya məktəbinin rəhbərliyinə müraciət edir. Bu təşkilatdan ona müsbət cavab gəlir və gələcək ədib Viktoriya məktəbinin nəzdində yerləşən xəstəxanada dəzgahdar kimi fəaliyyətə başlayır (4). Ədibin bədii yaradıcılığa başlaması məhz bu dövrlərə təsadüf edir. O, böyük bir ümid və coşqu ilə bədii yaradıcılıqla məşğul olmağa başlayır. Onun ədəbiyyata olan böyük həvəsi tezliklə bəhrəsini verir. Çox keçmir ki, Əbdül Səməd janr və məzmun xüsusiyyətləri baxımından müxtəlif, bir-birindən maraqlı çoxsaylı bədii əsərlər qələmə alır. Qeyd edək ki, ədibin yaradıcılığı olduqca zəngindir. Demək olar ki, böyük dramaturq Əbdül Səməd əksər ədəbi janrlarda əsərlər qələmə almışdır.

Onun yaradıcılığına nəzər saldıqda bunu aydın görmək mümkündür. Böyük ədib əsərlərini yazarkən milli ana dili olan malay dilindən istifadə edirdi. Dönə-dönə vurğulamaq lazımdır ki, onun bədii üslubu olduqca mürəkkəbdir. Orta məktəb şagirdləri arasında keçirilən sorğu nəticəsində məlum olmuşdur ki, Əbdül Səmədin əsərləri şagirdlər tərəfindən çətin başa düşülür. Əbdül Səməd əsərləri ilə malay dilinin heç də bəsit olmadığı fikrini insanların diqqətinə çatdırıb. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Əbdül Səməd zəngin bədii irsə malikdir. Bu zənginlik həm məzmun və ideya, həm də janr xüsusiyyətləri baxımından özünü göstərir. Yazar hər üç – lirik, epik və dramatik növdə əsərlər yazmışdır. Onun roman, povest və qısa hekayələri ilə yanaşı nəzmlə yazdığı təmsil, lirik şeirləri və dram əsərləri də vardır.

Əbdül Səməd eyni zamanda dövrünün çox tanınmış mətbuat nümayəndəsi idi. O, peşəkar qəzetçi kimi bir-birindən dəyərli məqalələr yazmışdır. Qeyd edək ki, yazarın “Ölü qarğa” adlı əsəri ilə yanaşı, bir çox əsərləri Malayziyada orta məktəb proqramına daxil edilmişdir. Əbdül Səməd bədii yaradıcılıqla yanaşı ictimai fəaliyyətlə də məşğul olub. Malayziyanın ək-

sər tanınmış şair və yazıçıların birgə yekdil qərarı ilə 1976-cı ildə ildə məhsuldar yaradıcılığı və xalqın ədəbi mirasına töhvələri təqdir edilərək Pejuang Sastera (Ədəbi Eksponent) seçilib (4).

Onun məşhur əsərləri “Salina” romanı və “Ölü qarğa” şeiridir. Malayziyanın dil və ədəbiyyat qurumu tərəfindən 1961-ci ildə nəşr edilmiş 508 səhifəlik romanın süjet xəttini Salina adlı bir qadının həyatı təşkil edir. Salina qorxu və əndişə içərisində yaşayan yoxsul bir qadındır. Onun həddən artıq kasıb olması yüngül həyat tərzinə gətirib çıxarır və Salina əxlaqsız bir qadına çevirilir (1, s. 52). Qeyd etməliyik ki, bu əsərin olduqca mükəmməl bədii xüsusiyyətləri vardır. Yazar bu romanda hərəkət və hadisələri o qədər mükəmməl təsvir edib ki, hər bir oxucu müəllifin daxili hisslərini və əsərdə çatdırmaq istədiyi mesajı aydın dərk edir. Buna səbəb isə Salina romanının bədii üslubudur. Kieraz Mus qeyd edir ki: “Yazar müxtəlif ritorik vasitələrdən istifadə etməklə əsərin bədii təsirini gücləndirir. Yazar bunu oxucu rəğbəti üçün deyil, sadəcə öz daxili hisslərini ifadə etmək üçün edir” (2).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Əbdül Səmədin məşhur əsərlərindən biri “Ölü qarğa” şeiridir. Bu şeir nəinki malay ədəbiyyatında, eləcə də dünya ədəbiyyatında da sevilə-sevilə öyrənilir. Şeir həcmcə kiçik olsa da, həm məzmun və ideya, həm də bədii xüsusiyyətlər baxımdan olduqca zəngindir. Şeirdə ədibin dövründə Malayziyada insanların sosial məsuliyyətsizliyi və idarəçilikdə mövcud olan özbaşınalıqların təbiətə mənfi təsiri təsvir edilib. Bundan başqa, şair bu əsərində ədəbiyyatın imkan yaratdığı müxtəlif bədii vasitələrlə arzu və istəklərini dilə gətirib.

O, poçtun yanında su borusunda,
Ölmüş bir qarğanın leşini gördü (6).

Göründüyü kimi, şeir məchul qəhrəmanın ölü bir qarğa leşinin su drenajında görməsi ilə başlayır. Şair burada ətraf mühitin həddən artıq korlanmasına işarə edir. O, oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyir ki, təbiətin ən sərt quşlarından biri olan qarğa belə ətraf mühitin acınacaqlı durumuna dözməyərək ölüb.

O, səhər izdihamlı tibb ocağında,
Zorla nəfəs alan bir yaşlı qoca
Və təngnəfəs bir körpə gördü (6).

Şeirin bu bəndində yaşayışı çox əziyyətli olan insanlardan söz açılır. Qoca və körpələrin havanın çirklənməsindən çox çətinliklə nəfəs almaları ifadə edilir. Şeirdə vurğulanır ki, bir səhər çağıdır və xəstəxanalarda böyük izdiham vardır. İnsanlar kütləvi şəkildə xəstəxanalara üz tuturlar. Buna səbəb isə ətraf mühitin insan yaşayışı üçün əlverişli olmamasıdır. Məsuliyyətsiz idarəçilər tərəfindən ölkənin xarabazara çevrilməsidir.

Nədən yaşamımız çox düzülməzdir?
Axı çox zəngindir bu torpağımız (6).

Bu beytdə şairin giley-güzarını aydın görmək olur. Lirik qəhrəman gileylənir ki, torpaqlarımız təbiətdən zəngin olduğu halda biz düzülməz şəraitdə yaşayırıq. Şair özü-özlüyündə problemi sual kimi ifadə edərək bu suala cavab axtarmağa çalışır.

İstərəm havanı olsun ki təmiz,
Rahət nəfəs alsın nəvələrimiz (6).

Əgər əvvəlki beytlərdə biz şair tərəfindən ətraf mühitin və cəmiyyətin təsvirini, eləcə də onun giley-güzarını görürüksə, sonrakı bəndlərdə artıq şairin arzu və istəklərini, diləklərini və gələcəyi necə görməsi haqqında düşüncələrinin ifadəsiylə qarşılaşırıq. Ədib yuxarıdakı bənddə ətraf mühitin yaxşı olmasını arzu edərək bildirir ki, havanın təmiz olması həm yaşlılara, həm də körpə uşaqlara yaxşı təsir edər. İnsanların sağlamlığı üçün ekologiya təmizliyi mütləq vacibdir.

Lənət yiyəsi olan axmaqlardan,
İstərəm arınsın meşələrimiz (6).

Əvvəldə qeyd etdiyimiz fikri qüvvətləndirmək üçün deyə bilərik ki, müəllif əsərində ifadə etdiyi bütün nöqsanların səbəbkarı kimi ölkəni yaşanmaz bir günə salan müftəxor idarəçiləri və sosial məsuliyyəti olmayan digər cəmiyyət üzvlərini görür. Burada şair cəmiyyətin ləyaqətsiz insanlardan təmizlənməsini arzu edir və bu istəyini bədii-poetik dillə incə şəkildə ifadə edir.

Sərbəstliklə axsın istərəm çaylar,
Yer otları örtülsün, böyüsün ağaclar (6).

Biz bu bənddə şairin arzu və istəklərinin davamını görürük. O demək istəyir ki, təbiət insanların şiltaqlıqlarına görə çox əziyyət çəkir. Sağlam ağaclar vaxtından əvvəl yaş-yaş kəsilir, çaylar ayrı-ayrı zəngin şəxslərin məqsədinə görə öz məcrasından çıxarılır. Təbii ərazilər asfaltla örtülür. Bütün bunlar həyat üçün zərərli və zərərli olduğu üçün şair tam olaraq bunların əksini istəyir.

Layiqli həyatı fikirləşsənlər
İndi və hər zaman siyasətçilər (6).

Bu, şairin sonuncu və əsas beytidir. Buna şairin şah beyti demək olar. Çünki şair burada şeirdə ifadə etdiyi nöqsanların əsas səbəbkarlarını açıqlayır və bununla da fikir tamamlanır. Göstərilir ki, cəmiyyətin aqibətini ləyaqətli siyasətçilər fikirləşməlidir. Əgər ölkəni idarə edənlər ancaq öz maraq və mənafeələrini fikirləşəndə təbiət də, cəmiyyət də öz ahəngini itirir. Başqa sözlə, təbiətlə cəmiyyət arasında mövcud olan balans pozulur və ətraf mühit insan üçün yaşanmaz hala gəlir. Ona görə də şair ölkənin ləyaqətli siyasətçilər tərəfindən idarə olunmasını bir arzu kimi dilə gətirirlər.

Bu şairin özünəməxsus forma, məzmun və kompozisiya quruluşu vardır. Şeirdə müxtəlif bədii priyomlardan da istifadə edilmişdir. Əgər hansı ədəbi növə aid olması haqqında müəhkimə yürütsək, deyə bilərik ki, şeirdə lirik ünsürlər olsa da, əsasən, epiklik üstünlük təşkil edir. Ona görə də həcmi nəzərə almasaq, əsəri poema janrına aid etmək olar.

Şeirdə müəyyən süjet xətti vardır. Bu süjet məchul qəhrəmanın müşahidələri ilə inkişaf edir və şairin dilindən təhkiyə edilir. Bundan başqa deyə bilərik ki, şairin məzmununa nəzər salarkən müəyyən bir məntiqi ardıcılığa rast gəlinir. Şairin ilk beytlərində şair təbiətdə mövcud olan nöqsanları nəzərə çatdırır. Ətraf mühitin korlanması və bu problemdən irəli gələn fəsadlara görə insanların əziyyət çəkməsi şeirdə dilə gətirilir. Digər beytlərdə isə biz ancaq şairin vətəndaş və insan arzu-istəklərinə rast gəlirik. Həmin beytlərdən aydınlaşır ki, şair təbiətin olduğu kimi qalmasını istəyir, O demək istəyir ki, torpaqlar asfalt yerinə otları örtülsə, çaylar öz məcrası ilə sərbəst axsa, ağaclar vaxtından tez kəsilməyib böyüsə, bu, insanlıq üçün daha yaxşı olar.

Şairin sonuncu beyti görünüşcə arzu və istəkləri ifadə etsə də, mahiyyətcə şeirdəki fikri tamamlayır. Belə ki, burada təbiətin korlanmasına əsas səbəb kimi siyasətçilər göstərilir. Ədibə görə əgər ölkə ləyaqətli siyasətçilərin əlində olarsa, o zaman bütün problemlər öz həllini tapar və vətəndaşlar bəlalardan qurtular. Beləliklə, şairin məntiqi ardıcılığı belədir: birinci – nöqsanların təsviri, ikinci – şairin arzu və istəkləri, üçüncü isə nöqsanların əsas səbəbkarları göstərilir.

Sənətkarın bu əsəri ilə onun yaradıcılığının, bədii üslubunun əsas xüsusiyyətlərini anlamaq mümkündür. Şeirdə ədib, əsasən, simvollarla istifadə etmişdir. Əsərin başlanğıcında göstərilən qarğa simvoldur. Bu rəmz təbiətdə mövcud olan canlıların dözümlü və uzunömürlüliyünün simvoludur. Həmin rəmzlə şair mövcud durumun həddini göstərməyə çalışır. Buradan belə məna çıxır ki, ən sərt və dözümlü canlılar belə mövcud acınacaqlı duruma tab gətirməyib ölürlər.

Bundan başqa şeirdə qoca və körpə uşaq simvolları da vardır. Buradakı qoca ümumi olaraq cəmiyyətin yaşlı üzvlərinin tipik simvoludur. Körpə uşaq isə uşaqları, həyata yeni başlayanları təmsil etməkdədir. Şair bu tipik simvolları istifadə etməklə bütün insanların çətinlik çəkdiyini nəzərə çatdırmağa çalışır. Təbiətin durumu isə təbiətdə mövcud olan müxtəlif obyektlər simvolizə edilməklə şair tərəfindən diqqətə çatdırılır. Əsərlə tanış olduqda aydın görü-

rük ki, bu əsərin çox axıcı ritorikası vardır. Raminah Sabranın fikrinə görə, “əsərin bədii üslubu zənginləşdirmək üçün istifadə edilən ritorik vasitələr müəllif üçün çox əhəmiyyətlidir” (3). Ədibin istər “Ölü qarğa” şeiri, istərsə də digər əsərləri cəmiyyət üçün aktual olan məsələləri mövzu olaraq ələ aldığından hər zaman oxucuların, ədəbiyyatsevərlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ədib qələmə aldığı əsərlərə görə müxtəlif sanballı ədəbi mükafatlara layiq görülmüşdür. Həmin mükafatlardan aşağıdakıların adlarını çəkmək olar:

Pejuang Sastera (1976)

SEA Yazma Ödülü (1979)

Sasterawan Negara (1985)

Sasterawan Nusantara (1999) (5)

Beləliklə, tarixin mürəkkəb dövründə dünyaya gələn, ağır və keşməkeşli həyat yaşayan ədib malay ədəbiyyatına olduqca böyük töhfə vermişdir. XX əsrin əllinci illərində bədii yaradıcılığa başlayan ədibin artıq səksəninci illərdə səkkiz mükəmməl romanı, 6 uşaq hekayəsi, çoxsaylı şeir və görkəmli əsərləri, məqalələri çap edilmişdi (5). Yazarın bir çox əsərləri müxtəlif xarici dillərə çevrilsə də, bu günədək heç bir əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmişdir. Əbdül Səməd Səidin həyat və yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında dərindən öyrənilməsi məqsəduyğundur və onun əsərlərinin dilimizə tərcümə edilməsi ədəbiyyatsevərlər və tədqiqatçılar üçün maraqlı olar.

Ədəbiyyat

1. Mat Dehan, A.A. & Yaakob, H.N.A. / International Journal of Language Education and Applied Linguistics (IJLEAL) 2015, Vol. 2, 49-59.

2. Keris Mas. (1990). Perbincangan gaya bahasa sastera. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

3. Raminah Sabran. (2002a, November). Retorik pendedahan dan penghujahan. Pelita Bahasa, 14(11), 42.

4. [https://en.wikipedia.org/wiki/A._Samad_Said+](https://en.wikipedia.org/wiki/A._Samad_Said)

5. http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/17115/10/10_chapter%204.pdf

6. https://www.reddit.com/r/malaysia/comments/c77r3h/gagak_parit_a_samad_said/

С.Б.Мамедов

Художественный анализ стихотворения «Мертвая ворона»

Абдула Самада Саида

Резюме

В этой статье рассматриваются особенности стихотворения малайзийского просветителя и драматурга Абдул Самада Саида «Мертвая ворона». В начале статьи даётся общая информация о жизни и творчестве писателя, затем в отдельности рассматривается произведение «Мертвая ворона» и анализируется с литературной точки зрения. Наряду с тем, что даётся информация о форме и содержании произведения, здесь повествуется о стиле писателя, сюжетных линиях, композиционной структуре и т.д. В заключении статьи рассмотрена роль творчества писателя и подчёркивается необходимость глубокого рассмотрения его творчества в азербайджанском литературоведении.

S.B.Mammadov

Artistic analysis of the poem “Dead Crows” by Abdul Samad Said

Summary

This article explores the characteristics of the poem "Dead Crows" by famous Malaysian thinker and playwright Abdul Samad Said. At the beginning of the article, general information about the writer's life and literary work was given, then the poem "Dead Crows" was presented separately and

analyzed from the literary aspects. In addition to providing information about the form and content of the poem, it also talks about its language styles, plot lines, compositional structures, etc. At the end of the article, the importance of the writer's literary creativity was discussed and the issue of the necessity of its extensive study in Azerbaijani literary studies was touched upon.

Rəyçi: filol.e.d., prof. C.Nağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 22.08.2022

V.F.NƏBİYEVƏ

e-mail: paradiseaegis@gmail.com

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

(Bakı şəh., Hüseyn Cavid pr., 117)

MERİ STYUARTIN YARADICILIĞINDA MÜHARİBƏ MÖVZUSU

Açar sözlər: Meri Styuart, müharibə, ölüm, Kral Artur, vətənpərvərlik.**Ключевые слова:** Мэри Стюарт, война, смерть, Король Артур, патриотизм.**Key words:** Mary Stewart, war, death, King Arthur, patriotism.

Bəzi bədii əsərlərin mövzusu insan ruhunu yüksəyə qaldırdığı və xoşbəxtlik hisini bəxş etdiyi halda bəzi mövzular isə insanları kəskin və soyuq reallığa qaytarır. Bu rəllığı formalaşdırən əsas mövzulardan ən başda gələn isə məhz müharibə mövzudur. Haqsızlığın, zülmün, ölümün, istilanın, dağıntının, çarəsizliyin, məğlubiyyətin və bunlarla bərabər vətənpərvərliyin, qəhrəmanlığın, xilaskarlığın və qələbə ruhunun əsas götürüldüyü müharibə mövzularında maddi və mənəvi itkilərlə rəğmən yaranan dastansı hekayələr romanların əsasını təşkil edir.

Meri Styuart XX əsrin ən görkəmli yazıçılarından sayılır. O, ingilis ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklərlə oxucuların və tənqidçilərin rəğbətini qazanmışdır. Romantik saspens subjanının yaradıcısı sayılan Styuartın yazdığı romanları əsasən XX əsrin ikinci yarısını əhatə edir. Biz burada adətən ikinci dünya müharibəsindən sonrakı hadisələrin canlandırılmasının şahidi oluruq. Ədibin yaradıcılığı dövründə müharibə mövzusunda olan bir çox əsərlərə rast gəlmək olar. “Sağ tərəfdəki şimşək” (“Thunder on the Right”), “Xanım, Siz danışacaqsınız?” (“Madam, will your talk?”), “Qardaşım Maykl” (“My brother Michael”), “Sarmaşığı ağacı” (“The Ivy tree”), “Gül kotteci” (“Rose Cottage”), “Tikanlı yuva” (“Thornyhold”) kimi romantik saspens subjanında yazılmış əsərləri və “Artur pentalogiyasını” nümunə gətirmək olar. Yazıçının romantik saspens subjanında yazılmış romanlarında əsasən ikinci dünya müharibəsində baş verən itkilər nəticəsində yaxınların sonrakı həyatlarının təsviri və müharibənin dağıdıcı təsirinin insanlar üzərində yaratdığı depresiv halın bədii təsviri əks edilməkdədir. Eyni zamanda yazıçı bəzi müasir əsərlərində müharibənin dağıdıcı təsirinin insanlar üzərində yaratdığı əlamətlərin qalıcı olmasının da canlandırır. Müasir romanlarında romantika başda olmaqla həyatın acı rəllqlərini də vurğulayan yazıçı insan psixalogiyasının incə məqamlarını da məharətlə oxucularına ötürmüşdür.

Müharibə mövzusunda bir çox əsərlərində bəhz etmiş olan Meri Styuartın özü də birinci dünya müharibəsi ərəfəsində dünyaya göz açmışdır. Yazıçı daha sonra artıq gənc yaşlarında ikən ikinci dünya müharibəsinin yaratdığı çətinliklərlə üzləşməli olur. O, çətin illəri Styuart belə xatırlayır: “It was a tough year, ...the poor food, the poverty, and the fear of aid raids – I lived within a bomb’s throw of I.C.I. and we slept most night’s underground in a home-made dugout, on damp concrete floors” (1, s.5-6). Əbəs yerə deyil ki, Styuart yazdığı əsərlərində müharibə mövzuna toxunmuşdur. Təbiidir ki, ikinci dünya müharibəsinin yaratdığı çətinliklərlə üzləşməli olması kimi faktlar Meri Styuartın yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Sadaladığımız əsərlərinə misal olaraq “Xanım, Siz danışacaqsınız?” (“Madam, will your talk?”) romanının baş qəhrəmanı Çariti Selbornu göstərmək olar. O, ərini müharibə zamanı itirmişdir. Daha sonra həyatına davam etməyə çalışan gənc qadın müharibədə iştirakı zamanı hərbi cinayətə şahid olan Riçard Bayron ilə qəribə tanışlığı olur. Bu zaman müharibənin qanunlarına sığmayan uyğunsuzluqların və bəzi fərdlərin etdikləri əməllərin müharibə adı altında törətdikləri cinayətdən başqa bir şey olmaması işlənmişdir.

Müharibə mövzusunda daha çox diqqəti çəkən romanın məhz “Qardaşım Maykl” (“My brother Michael”) olduğunu demək olar. Bu romanda Saymon adlı şəxsin qardaşı Mayklın

ikinci dünya müharibəsi dövründə Yunanıstanda xidmətdə olmasından bəhz olunur. Şəhid oğlunun həsrətini çəkən atanın daimi hüznü və artıq kiçik ailələrinin əvvəlki sevincindən əsər-əlamət qalmaması oğlu Saymon tərəfindən ifadə olunur. Britaniyalı saldat olan Mayklın ölümü 14 il ərzində müəmmalı şəkildə qalır. Qardaşı Saymon tərəfindən aydınlaşdırılan ölümün əslində müharibədə düşmən tərəfindən öldürüldüyü düşünülen Mayklın əslində öz doğma vətəninə xainlik edən və hər vəziyyətdə özünə sadəcə maddi qazanc əldə etməyə çalışan bir insan tərəfindən öldürüldüyü aşkara çıxır. Bu romanda öz vətəninə xəyanət edən xain göstərilə də onun əksi olaraq öz vətəninə çox sevən, sədaqətli bir insan olan Stefanos kimi qəhrəman da işlənmişdir. Müharibə zamanı Britaniyalı əskər olan Mayklı düşmənlərdən qorumaq üçün Mayklı ələ verməyən Stefanos öz oğlunun ölümünə şahidlik etmək məcburiyyətində qalır. Öz doğma övladının belə xilasını üçün satqınlıq etməyən yerli Stefanos surəti sədaqətin, eyni zamanda, da vətənpərvərliyin simvolu kimi çıxış edir.

Müharibədən mənfəət əldə etməyə çalışan insanların olmasını Styuart "Sağ tərəfdəki şimşək" ("Thunder on the Right") romanında da vurğulayır. Romanın qəhrəmanı Cennifer Silver müharibədə ayağından yaralanan Stefen Meysfildin cəsarətini lağa qoymağa çalışan kontrabandist Pyer Byusaka belə həərətli cavab verir "to get lamed in his country's service, where others spend their wars at home making money out of robbing refugees and murdering them" (2, s.258).

Ümumiyyətlə, "Sarmaşıq ağacı" ("The Ivy tree") romanında Metyu Vinslovun kiçik oğlunu, "Xanım, Siz danışacaqsınız?" ("Madame Will You Talk") və "Gül kotteci" ("Rose Cottage") romanlarında ərlərini itirən Çariti Selborn, Keyt Qerrik, "Tikanlı yuva" ("Thornyhold") romanında arvadını itirən Kristofer Drayden surətləri canlandırmışdır. Beləliklə, müharibə zamanı insanların itkilərdən yaranan fərdi faciələrinin həyatlarında yaratdığı boşluqlardan bəhz edən bəzi romantik saspens romanlarında Meri Styuart vətənpərvərlik konseptindən daha çox müharibənin ayrı-ayrı fərdlərin üzərində olan təsirini əks etdirir. Digər tərəfdən yazıçının "Artur pentalogiyası"nın isə tarixi və vətənpərvərlik ruhunda yazılması nəzərdən qaçmır. "Artur pentalogiyası"nda sırf milli iradə, milli kimlik, milli mənsubiyyət, vətənpərvərlik, birlik və bərabərlik, ideal dövlətçilik, humanist ideyalar kimi məvhumlar əsas götürülmüşdür. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu ikili təzad düşüncələrdə yazılan bədii əsərlərdə "Artur pentalogiyası" vətənpərvərlik, birlik və bərabərlik uğrunda aparılan döyüşlərin vacibliyi vurğulandığı yerdə romantik saspens romanlarında isə müharibədə həyatlarını itirən insanların yaxınlarının fərdi faciələri təqdim olunur.

Yazıçının "Artur pentalogiyası" patriotik ruhda yazılmışdır. Lakin bildiyimiz hər vətən övladı vətənpərvər olmur. Buna nümunə olaraq Styuartın mənfi qəhrəmanı Vortiqerni göstərə bilərik. Vortiqern azyaşlı Kral Konstansiyanın rengenti idi. Beləliklə Böyük Britaniyanın Ali Kralı olmaq istəyi nəticəsində Vortiqern Konstansiyanı öldürür və Britlərin düşməni sayılan Sakslarla əməkdaşlıq edir və Sakson qadınla evlənir. Ümumiyyətlə düşmən tərəflə qohum olmaq tarixi dövrdən sülhü və əminəmənlığı qorumaq, təmin etmək üçün atılan addımlardan sayılır. Lakin Vortiqern xəyanət yolu ilə ələ keçirdiyi krallığı nə yolla olursa olsun əldən vermək istəmir və özünü daha da gücləndirmək istəyirdi. Vəziyyətin bu cür olduğunu bilən Saksonlar da zaman keçdikcə Vortiqernə qarşı tələblərini artırır və torpaq iddialarını gücləndirirdilər. "...the Saxon wolves hanging at our throats for all time till they've torn Britain piecemeal and swallowed her?" (3, s.93).

Lakin əsərdə Vortiqernin Saks arvadı Rovenə mənfi obraz olsa da öz xalqının ərazilərini genişləndirmək üçün səy göstərən bir insan kimi canlandırılmışdır. "Kristal mağara" ("The Crystal Cave") romanında deyilir: "Wasn't it that flaxen bitch that made Vortigern sell out in the first place? Or at any rate ... since she's been in the High King's bed the Northmen have been loose over the land like a heath fire, till he (Vortigern) can neither fight them nor buy them off" (3, s.63). Vortiqernin Vortimer adlı oğlu isə atasının etdiyi əməllərə və atasının saksonların oyuncağına çevrilməsinə qarşı idi. Vortiqernin əməllərindən narazı olan insanlar və

bəzi britaniyanın liderləri, eyni zamanda, Merlinin dayısı və cənub Uelsin Kralı Kamlak Vortimerin vəziyyəti öz əlinə almasına kömək edir və onu ali kral elan edirlər. Beləliklə Vortimer və onun silahdaşları saksonlara qarşı dörd hələdici döyüşdə iştirak edirlər, bu döyüşlərin ikincisi Episford yaxınlığında baş verir. Nəticədə Saksonları cənub-şərqə doğru sıxışdırırlar, onlar da özlərinə Tenet adasında sığınacaq tapmaq məcburiyyətində qalır. Lakin Vortimer Saksları orada da haqlayır. Saksonlar ali karlin mərhəmətinə sığınaraq arvad və uşaqlarını Britaniyada qoymaq şərti ilə Almaniyaya qayıtdılar. Bu qələbə çox çəkmir və Rovenanın əlbirlərindən biri Vortimeri xaincəsinə zəhərləyir. Hakimiyyət yenidən Vortiqernin əlinə keçir və Rovenanın Saksonları yenidən Britaniyaya çağırır.

Vəziyyətin bu cür hal alması və artıq 30 ilə yaxındır qardaşlarının xaincə Vortiqern tərəfindən hakimiyyəti ələ keçirmək üçün öldürülən kiçik Konstansiyanın qardaşları Ambrozius və Uter Vortiqernə qarşı döyüşə hazırlanırdılar. Elə baş vermiş bu hadisələrin ardınca Ambroziusun qoşunları Qərbi Britaniyaya hücum edir. Hazır qoşunlarıyla yanaşı Ambrozius öz qoşununun tərkibinə Vortiqernə qarşı olan müttəfiqlər yığmağı da nəzərdə tuturdu. Mahir hərbi sərkərdə olan Ambrozius və hər kəsi öz qabiliyyətinə görə təyin edə bilən insan olduğundan, onun ordusuna qoşulan və sadəcə partizan döyüş üsulu ilə tanış olan tərəfdaşlarını da daxil edir və hər bölmənin öz komandiri təyin olunaraq vəziyyəti idarə edirdi. “Since the last trained legion had withdrawn from Britain almost a century before, we had fought (as we had done before the Romans ever came) in tribes” (3, s.255).

Pentalogiyada baş verən növbəti döyüşün adı Dovard idi. Burada Ambrozius Vortiqernin qoşunlarını darmadağın edir. Vortiqern də öz növbəsində şərqə tərəf qaçır. Burada kralica Rovenanın dəvət etdiyi sakson Xenqist və eyni zamanda, ona qoşulan Vortiqernin oğlu Pasentius böyük ordu ilə Cənuba tərəf irəliləyirdi. Öz ordusu ilə Xenqist düşməninə tələ qurmuşdu lakin Ambroziusun kəşfiyatçılarının onu xəbərdar etməsi nəticəsində Ambrozius vəziyyəti öz xeyrinə çevirir və beləliklə ən böyük döyüşlərdən biri hesab olunan Kearkonan döyüşündə saksonlar üzərində böyük qələbə qazanır.

Daha sonra təsvir olunan döyüş 14-15 il sonra qanuni kralın şahlığa keçməsindən əvvəl baş verən Luquvallium döyüşü olur. Artıq gələcəyin inamımı, ümidini təmsil edən 14 yaşlı Artur ilk döyüşündə düşməne qarşı böyük şücaət göstərir. Bu hadisədən dərhal sonra atası Uter Pendraqonun ölümü ilə Artur taxta çıxır. Taxtda olduğu müddətdə o siyasi və hərbi bacarığı ilə düşmənləri nəzarətdə saxlamağa nail olur. Kral insanların rifaxını yaxşılaşdırır, ədalətin hər kəs üçün eyni dərəcədə həyata keçməsinə təmin edir. Humanist, vətənpərvər insan olaraq yadda qalan tarixi-əfsanəvi qəhrəman olan Kral Artur insanların inam və ədalət, düşmənlərin isə qorxu rəmzinə çevrilir.

Ümumiyyətlə, Kral Arturun hakimiyyətə gəlməsi Merlinin həm özünün, həm də ətraf-dakı insanların qurban verilməsi nəticəsində olmuşdur. Psixi emosional dərəcədə işlənən bu hadisələr vətəninə olan sevginin insan əzabından daha üstün olmasına işarə edir. Gələcəyin ümidinin dünyaya gəlməsi xəyanət yolundan keçsə də Allahların Merlinə diktə etdiyi yollar birliyə, düşməne qarşı dəyanətli mübarizəyə gətirib çıxardır. Vətənpərvərliyin rəmzi sayılan Meri Styuartın qəhrəmanları Kral Artur və Merlin doğma torpaqları uğrunda öz şəxsi xoşbəxtliklərini unutmaları olsalar da vətən uğrunda etdikləri mübarizə əməllər onları xalqın gözündə misligörünməz qəhrəmanlara çevirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Stewart. M. About Mary Stewart / M.Stewart. – Ontario; Canada: Musson Book Company, – 1973. – 14 p. booklet.
2. Stewart. M. Thunder on the right / M.Stewart. – London: Hodder, – 2011. – 296 p.
3. Stewart. M. The Crystal Cave / M.Stewart. – New York: Fawcett Crest, – 1989. – 384 p.

В.Ф.Набиева

Тема войны в творчестве Мэри Стюарт
Резюме

Мэри Стюарт считается одной из самых выдающихся писательниц 20-го века. Она завоевала симпатии читателей и критиков благодаря инновациям, которые она привнесла в английскую литературу. Считается основателем поджанра романтического саспенса, романы Стюарта обычно охватывают вторую половину 20-го века. Здесь мы обычно становимся свидетелями возрождения событий после Второй мировой войны. В то же время в некоторых своих современных произведениях писательница показывает постоянные последствия разрушительного воздействия войны на людей. В ее современных романах романтизм стоит на первом месте, но писательница умело подчеркивает горькие реалии жизни и доносит до своих читателей тонкие моменты человеческой психологии. Таким образом, в некоторых романтических романах «саспенс», в которых рассказывается о пробелах в жизни людей, созданных трагедиями потерь во время войны, Мэри Стюарт больше отражает влияние войны на *определённых людей*, чем концепцию патриотизма. С другой стороны, «Пенталогия Артура» писательницы написана в духе истории и патриотизма. В «Пенталогии Артура» за основу берутся только такие абстракции, как национальная воля, национальная идентичность, национальная принадлежность, патриотизм, единство и равенство, идеальная государственность, гуманистические идеи. Можно сделать вывод, что в художественных произведениях, написанных с этими двойственными контрастными мыслями, «Пенталогия Артура» подчеркивает важность борьбы за патриотизм, единство и равенство, а в представленных романтических саспенс-романах – индивидуальные трагедии родственников, погибших на войне.

V.F.Nabiyeva

The Theme of War in Mary Stewart's Creation
Summary

Mary Stewart is considered one of the most prominent writers of the 20th century. She got the sympathy of readers and critics with the innovations she brought to English literature. Considered the founder of the romantic suspense subgenre, Stewart's novels usually cover the second half of the 20th century. Here we generally witness the reenactment of the events after the Second World War. At the same time, in some of his modern works, the writer shows the permanent effects of the devastating effects of war on people. In her modern novels romanticism come first, but the writer emphasizes the bitter realities of life skillfully and conveys the subtle points of human psychology to her readers. Thus, in some romantic suspense novels that deal with the gaps in people's lives created by the individual tragedies of loss during wartime, Mary Stewart reflects more on the impact of war on individuals than on the concept of patriotism. On the other hand, the writer's "Arthur pentology" is written in the spirit of history and patriotism. In "Arthur's pentology" only abstracts such as national will, national identity, national belonging, patriotism, unity and equality, ideal statehood, and humanistic ideas are taken as the basis. It can be concluded that in the fiction works written with these dual contrasting thoughts, "Arthur's pentology" emphasizes the importance of battles for patriotism, unity, and equality, while in the romantic suspense novels presented, individual tragedies of the relatives of people who lost their lives in the war.

Rəyçi: filol.f.d., dos. Ş.Dadaşova

Redaksiyaya daxil olub: 09.09.2022

M.N.OSMANOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi**e-mail: malehat@inbox.ru***Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında****Dövlət İdarəçilik Akademiyası***(Bakı şəh., M.Lermontov küç., 74)*

K.VOLFUN “KASSANDRA” VƏ M.SÜLEYMANLININ “KÖÇ” ROMANLARINDA TARİXİN MİFOLOJİ REPREZENTASIYASI

Açar sözlər:** Krista Volf, Mövlud Süleymanlı, “Kassandra”, “Köç”, tarixin mifoloji representasiyası.*Ключевые слова:** Кристина Вольф, Мовлуд Сулейманлы, «Кассандра», «Кочевье», мифологическая репрезентация истории.****Key words:** Ch. Wolf, M. Suleymanly, “Kassandra”, “Resettlement”, the Mythological Representation of History.*

Mif dünyanı, insanın həyat reallıqlarını yaratma funksiyasını daşıyır. O, istənilən mədəni-tarixi hadisənin mənbəyi, insanın mümkün reallıq kimi qəbul etdiyi bütün ideyaların əsasıdır. Başqa sözlə, mif reallığın ideallaşdırılmış, emosional əksidir. Hər bir mədəni-tarixi dövrün insanı reallığın müəyyən obrazında yaşayır, onu təkcə real mühitlə deyil, həm də özünün düşündüyü fikir və ideyalarla eyniləşdirir. Elə bununla bağlı mifoloji düşüncə dünyanın vahid mənzərəsini yaratmaq, insanın bu dünyada düşünüb-daşınması, mövcud olması və yaşam tərzini təsəvvür etmə gücünə malikdir. Bütün tarixi dövrlərdə insan müəyyən mədəniyyətlərdə mövcud olan dəyərlərin mifoloji komponentlərini özündə daşıyır. Elə bu səbəbdən mifoloji düşüncə və təfəkkür müasir dövrün mədəniyyətində nəyinki yox olmur, həmçinin onun yaranmasında da mühüm rol oynayır. XX əsr ədəbiyyatında tarixi gerçəkliyin mifoloji şərhini və təfsirini yeni şəkildə təsvir edən mifologizmlər bu qəbildəndir. Mifologizmlər tarixin təfsiri və şərhində XX əsr bədii ədəbiyyatının obyektı kimi Tomas Mannın “İosif və qardaşları”, Frans Fümanın “Prometey”, “Titanların döyüşü”, Alfred Döblinin “Berlin, Alexanderplatz”, Krista Volfun “Kassandra”, “Medeya” romanlarında əsas təhkiyə strukturu kimi önə çıxır. A.Losev “Mifin dialektikası” əsərində yazır ki, mif tarixi xarakter daşıyır, “mif tarixləşmədir və sadəcə bu və ya digər şəxsi mövcudluğun tarixidir” (10, s. 386).

Müasir alman romanın aparıcı simalarından biri, Almanıyanın bir çox ədəbi mükafatına layiq görülən Krista Volf (Christa Wolf, 1929-2011) yaradıcılığındakı mifologizmlər tarixi və mədəni-etik problemləri əks edən ən gözəl təhkiyə nümunələrindəndir. Yazıçı qədim yunan miflərini reallığa köçürür və özünün də dediyi kimi “mifdən uyğun məqsədlər üçün istifadə etdiyi nüvəni tapır” (7, s.148). Elə bu səbəbdən yazıçı antik dövrünün sosial-tarixi kontekstini yaradır, Troya hökmdarı Priamın qızı, görücü-kahin Kassandranın düşüncələriylə keçmişdə baş verən faciələri müasir dövrün problemlərinə köçürür. Yunan mifologiyasından məlumdur ki, Kassandra Troyanın süqutunu öncədən görə bilir, lakin ona inanan olmur. Troyalılar ona görə Kassandraya inanmırlar ki, o, başqalarının görmək istəmədiyi yalanı görür və xəbərdar edir. Kassandra əvvəlcə olacaqları görürdüsə, tədricən onun kökündə gizlənən sosial-siyasi problemləri də dərk edir. O, yalan və hiyləyə nifrət edir, bütün müharibələrin kökündə insanın mənfəət güddüyünü görür. Yalanın insanlar arasında yaranma mexanizmini anlayıb başa düşür və bəşəri faciə kimi dərk edir. K.Volf “Frankfurt mühazirələri” əsərində yazır ki, Kassandra ictimai-siyasi həyatla maraqlanır, öz ana və bacıları kimi evdar qadın olmaq istəmir. Hökmdar qızı səlahiyyətlərindən istifadə edərək kahin-görücü olmaq qərarına gəlir. “Doğmaları artıq doğma deyillər.” “Görmə qabiliyyətinə” görə o, əvvəlcə dəli elan edilir, sonra isə

çox sevdiyi atasının əmri ilə həbsxanaya atılır. O, gələcəyi “görür”, çünki reallığa və onun həqiqətinə cəsarətlə baxır” (7, s.233). Göründüyü kimi K.Volf müasir dünyanın reallığını mif vasitəsilə çatdırır, lakin onun mistik hissəsinə toxunmur. K.Volf əsərində XX əsr Almaniya tarixini təsvir edir, kapitalist və sosialist sistemləri arasında qalan ikiye bölünmüş alman xalqının bugünkü vəziyyətindən bəhs edir. Alman tarixi nəsrini araşdıran T.Vilisova yazır ki, “K.Volfun əsərinə rəşional düşüncənin böhranı, mənəvi-ruhani ənənələrin təftişi, yəni zamanın əlaməti kimi baxılmalıdır. “Kassandra” tarixin mənşəyinin axtarışı, onun “mənəvi yaddaş”ının tələbi ilə reallıqdan uzaq müasir mövcudluğu yenidən dəyərləndirmək deməkdir” (6, s.105). Tədqiqatçının qeyd etdiyi fikirləri nəzərə alaraq onu demək olar ki, əsər ikiye bölünmüş Almaniyanın son vəziyyətinin mifopoetik təsviridir. Yaddaş K.Volf romanının əsas ideyası, alman tarixinin şifrələnmiş kodudur. Görünür elə onun vasitəsilə yazıçı zamanın aktual suallarına cavab axtarır. Y.Lotmana görə “yaddaş mədəniyyət üçün passiv zirzəmi deyil, əksinə onun mətnini yaratma mexanizminin bir hissəsidir” (9, s.201).

Yazıçı da mənəvi yaddaşın köməyi ilə ciddi şəkildə mənəvi problemləri qaldırır, tarixdən dərs almayan xalqların bugünkü durumunu önə çəkir. Özünün “Frankfurt mühazirələri” əsərində də məhz bu vacib məqamı nəzərə almağı və onu diqqətdə saxlamağı tövsiyə edir: “Üstümə götürdüyüm material artıq nəzarətimdən çıxıb. Mən artıq Kassandra obrazı ətrafında dəqiq atmosfer yaratmaq üçün oxumuram, mən onu daxili baxış bucağından göstərmək istəyirəm” (7, s.219). “Kassandra” romanı bir tərəfdən heç kimin inanmadığı görücü-kahinin taleyinə həsr olunursa, digər tərəfdən də müharibə təhlükəsinə qarşı bəşəriyyətə xəbərdarlıq idi. Əsər keçmiş və gələcəklə bağlı, alman xalqının və ümumən bəşəriyyətin taleyi ilə bağlı suallar qaldırır və Kassandranın diliylə şərh olunur. Yazıçı qədim yunan mifini dekonstruksiya edir və almanların və eləcə də bəşər övladının məsuliyyət hissəsinə ehtiyac olduğunu səsləndirir. Düzdür, M.Ştösselin də qeyd etdiyi kimi “obrazlar başqa dövr, nağıl və əfsanələrdən də götürülə bilər” (11, s.171), lakin onun mahiyyəti dəyişməyəcək. Yazıçı tarixi yaddaşı unutmadığı tövsiyə edir, amma eyni zamanda da ondan nəticə çıxarmağı səsləndirir.

Kassandra sona qədər ətrafda baş verənləri, öz hiss və həyəcanlarını anlamağa çalışır, ölkəsindəki siyasi vəziyyəti təhlil edir. O, baş verənləri elə təsvir edir ki, sanki olaylar qədim dövrdə deyil, müasir dünyada, müasir insanla baş verir. Nəticədə qədim düşüncənin daşıyıcısı kimi mifin mahiyyəti dəyişir və müasir dünyanın problemləri çənbərinə düşür. Kassandra öz dövrünü və ölkəsinin başına gələn fəlakətlərdən danışır da əslində insanın dünya haqqında, özü haqqında yanlış fikirləri və düşüncələrinin olmasını səsləndirir. Müharibələrin gətirdiyi fəlakətləri, insan qırğınlarını var-dövlət uğrunda mübarizəyə bağlayır. Beləliklə, yazıçı mifologizmlər yaradır və mifik dünyanın qəhrəmanları dəyişir, müasir dünyanın problemləri müstəvisində, yeni şəkildə üzə çıxır. Məhz bu səbəbdən Kassandra ilə bağlı mifoloji süjet ikinci plana keçir, onun daxili dünyası, düşüncələri, dünyaya və insanlara münasibəti, mənəvi-ruhani aləmi isə önə çıxır.

Əsərdəki hadisələr Kassandranın baxış bucağında təsvir edilir, Troyanın süqutu onun duyğuları, emosiya və həyəcanları ilə açıqlanır. Kassandra obrazı yazıçının dilmancı kimi hakimiyyət, var-dövlət uğrunda mübarizəni faciə, insan qırğınları ilə nəticələnən mənasızlıq kimi təqdim edir. Kassandra mənasız müharibədə yunan və troyalıların ölümünü öncədən görür. Yazıçı qədim yunan mifini XX əsr Almaniyanın bugünkü tarixi ilə assosiasiyalarda təsvir edir və troyalıların faciəsini alman faciəsi ilə eyniləşdirir. B.Şuler “Fantastik gerçəklik. K.Volfun yaradıcılığında reallıq” əsərində yazır ki, “...mif “Kassandra”nın müəllifinə gerçəkliyə xas olan koqnitiv potensialı açmağa kömək edir” (12, s.4). Həqiqətən də K.Volf mifi yenidən yazır, əgər müasir oxucuya reallıqda inanılmaz, qeyri-mümkün görünürsə, yazıçı onu inandırıcı şərhrlərlə izah edir. Yunan-Troya müharibələrinə rəvac verən gözəl Yelena da K.Volfun əsərində yoxa çıxır. Həm yunanlar, həm də troyalıları artıq nəyin uğrunda müharibə apardıqlarını unudur, lakin müharibənin davam etməsi üçün yeni-yeni səbəb tapırlar. Yunan-Troya müharibəsi olacaq bütün müharibələr kimi hakimiyyət, var-dövlət, sərvət uğrunda

mübarizəyə çevrilir. Yazıçı mifi tarixi reallıq kimi təqdim edir və istənilən müharibəni insanın nəfsinə bağlayır. “K.Volf mifə yeni sosial-tarixi koordinatlar sistemi daxil edir” (8, s.21) deyən A.Vorotnikova da haqlıdır, məhz tarixi koordinatları dəyişən yazıçı troyalıların faciəsini onunla bağlayır ki, ölkəni idarə edənlər hər şeydən məlumatlı idi. K.Volf Yelenanın Troyaya gəlib çıxmasını, yolda Misir hökmdarı tərəfindən qaçırılması fikrini irəli sürür. Yazıçıya görə faciə ondandır ki, belə təqdimat hər iki tərəfə uyğun gəlir və müharibə irəlilədikcə onun başlanma səbəbi unudulur, “müharibənin üçüncü ilindən sonra hətta əsgərlər də gözəl Yelenanın göstərilməsini tələb etməyi dayandırdılar” (13, s.48).

Kassandra atası Priama Yelenanın Troyada olmamasını deyir: “Necə gözəl olmasına baxmayaraq onlar qadına görə qan tökməyəcəklər. Tutaq ki, Yelenanın burada, bizdə olmasına inanırlar. Tutaq ki, onları elə yaradılıblar ki, kinlərinə qalib gələ bilmirlər, hökmdara, ərə vurulan yaranı adlaya bilmirlər. Bax, xatırlayıram ki, Pantoya yox deyən kimi, mənimlə düşmən oldu. Lap elə fərz edək ki, müharibə gözəl qadın uğrındadır” (13, s.25). Priamın cavabı sirr pərdəsini açır və gerçəyi, həqiqəti faş edir: “Axmaq olma, - Priam dedi. Onlara bizim qızılıımız lazımdı. Və bir də Dardanelə rahat çıxış” (13, s.25). K.Volf var-dövlət, hakimiyyət uğrunda mübarizədən yazır, insanların biganəliyinin səbəbini önə çıxarır. Məlum həqiqətlərin gözə alınmamasının, faciə ilə bitməsinin xəbərdarlığını edən Kassandranın həqiqətləri müasir dünyanın problemləri ilə səslənir.

Troyalılar müharibədə həyatlarını itirir, əsir götürülür, amma hökmdarın sarayında həyat öz yolunda davam edir. Yazıçı mifi müasir dünyanın problemləri ilə yenidən işləyir, totalitar quruluşun, ideoloji yalana söykənən siyasi miflərin kütləyə təsirindən bəhs edir. Hakimiyyətin yaratdığı miflər kütlə psixologiyası üçün nəzərdə tutulur və bu şəkildə onları öz iradəsinə tabe edir. Priam insan qırğınlarının qarşısını almır, əksinə müharibənin labüdlüyünü qəbul edir. Elə bu səbəbdən qızı Kassandranın xəbərdarlığını ciddiyyə almır, troyalılar arasında dolaşan yalanı dəstəkləyir.

Yunan qəhrəmanlarından olan hökmdar Menelayın qardaşı Aqamemnonun rəzil ölümünü qabaqcadan görən Kassandra Troyanın süqutundan sonra kəniz kimi Spartaya aparılanda onun halına acıyır, onu qorxaq və bədbəxt adlandırır. Kassandra anlayır ki, müharibə Aqamemnona ölümdən başqa bir şey gətirmir. Onun oğlu Orestillərlə ölkəsindən uzaqda, sürgündə yaşayır, qızı qul-kəniz ömrü sürür, arvadı isə ona xəyanət edir. “Aqamemnon qorxaqdır” (13, s.34) deyir və qorxaq kimi təqdim edilən Aqamemnon Kassandraya görə arvadından hörmət görməyə layiq deyil. Yunanların qəhrəmanı Aqamemnon ölüm qabağı qorxudan əsir, qatilinə yalvarır, rəzil gününə düşür. Göründüyü kimi, minlərlə insan qanı axıdan qəddar və qisasçıl hökmdar öz ölümünü layiqli qəbul edə bilmir.

Yazıçının Axilles obrazı da mifik qəhrəmandan fərqlənir. Yunan mifoloji qəhrəmanı Axilles “heyvan”, “şərəfsiz”, “ən ağır ölümə gəbərsin, heyvan Axilles!” (13, s.56) epitetləri ilə səsləndirilir. Axilles mifik dünyanın qəhrəmanından daha çox müasir dünyanın insanı kimi dəyərləndirilir: “Axilles və yunanlar deyirlər ki, guya onun anası ilahədir. Bu əfsanəni yaymaq üçün Axilles çoxlu silah və şərab payladı. Buna şübhə edənlər isə ağır cəzalandı. Axillesin necə cəzalandırması hamıya məlumdur. “Axilles heyvandır!” (13, s.57) Şöhrətpərəst və şəhvət hərisi olan Axillesin rəzil ölümü də oxucunun gözündən yayınmır. O, bir qəhrəman kimi döyüş meydanında deyil, eyş-işrət içində ölür.

Mifoloji süjetin müasir dünyanın problemləri müstəvisinə köçürülməsi hər şeydən əvvəl insanın mənəvi-ruhani dəyərləri dərk etmək vasitəsidir. Müasir dünyanın eybəcərliklərini vurğulayan mifoloji reallıqlar Mövlud Süleymanlının (1943) “Köç” (1980) romanında iki nəslin taleyi ilə həmahəng səslənir. M.Süleymanlı keçmiş və gələcəyi mifik süjetə köçürür, keçmişdə baş verən hadisələrə bu günün müstəvisindən baxır. Beləcə, insanların barış, sülh və əmin-amanlığı üçün hər kəsin üzərinə düşən məsuliyyəti önə çəkir. Əgər K.Volf mifoloji süjetin içində siyasi mifin yaranmasını və onu totalitar quruluşun mifi kimi təqdim edirsə, M.Süleymanlı gerçək dünyanı mifik süjetə köçürür, görkəmli folklorşünas alim M.İmanovun

da qeyd etdiyi kimi “Köç” romanında Keçmiş və İndi sərhədləri məhz mifologizm vasitəsilə aradan götürülür” (3, s.95).

Əsərin ilk sətiirləri yuxularında danışan, hadisələri öncədən görən və xəbər verən Qarakəllə nəslinin son nümayəndəsi İmirin yuxularıyla başlayır: “... iri-iri açılan göyümsov gözləri ilə yox, bütün canı ilə görə-görə dünyanın üstüylə addımlayırdı...” (5, s.7). Nağıllardan gələn sirli-sehrli yuxuları və öncəgörmələri altı yaşlı balaca İmiri qeyri-adi edir, ona dəli, xəstə uşaq kimi baxır və belə də qəbul edirlər. Nə qardaşı Bəkir, nə də nənəsi onun yuxularını yoza bilmir, tez-tez huşunu itirməsini başlarına gələn bəla kimi qəbul edirlər. Əgər əvvəllər İmirin öncəgörmələri gecə yuxularında baş verirdisə, sonralar günün istənilən vaxtında o, “xəbərlər” verir, lakin həmişə olduğu kimi ona inanmırlar: “Qana oxşar bir rəng axırdı. İmir ayılana qədər bu yanından baxanda o yanı görünən dünyanı gəzməliydə. Nənəsi də, qardaşı da divarları da, bayırdakı gecənin qaranlığı da indi hava rəngindəydi. İmir indicə nənəsindən, qardaşından, evlərinin divarlarından keçib ayaqlarının ucunda qan yumşaqlığıyla dünyanı gəzəcəkdə” (5, s.7-8).

İmirin üzündəki “yaşlı bir gülüş” qardaşını da, nənəsini də qorxudur, onun görünüşü “sirrə-sehrə oxşayırdı”. Mifik dünyanı özündə gəzdirən İmirin yuxuları xeyir və şərin, qaranlıq və işığın mübarizəsini əks edir. Onun yuxularında gerçəklə xəyal, yalanla doğru biri-birinə qarışır, baş verəcək fəlakətləri öncədən görür, “hansının yuxu, hansının gerçək olduğunu bilmir” (5, s.15). Qardaşı Bəkir də ona “atam ölənin günü bir qardaşım oldu, o da xəstələndi, dəli kimidi” (5, s.181) deyir. Mifoloji dünyanın personajına çevrilən İmiri heç kim başa düşmür, öncəgörmələrini qəbul etmir, xəstə təxəyyülün qarabasmaları kimi yozurlar. Göründüyü kimi Cassandra və İmir arasında oxşar cəhətlər hər ikisini real dünyadan daha çox, mifik dünyanın sakinləriylə əlaqəli edir. Cassandra Troyanın süqutunu görür və dəfələrlə atası Priama, anası Hekubaya baş verə biləcək faciələrin miqyasını desə də ona inanmır, onu dəli adlandırırlar. Lakin İmirdən fərqli olaraq Cassandra öncəgörmələrini anlayır və başa düşür. Kassandranın faciəsi ondadır ki, “ağlını itirib”, dəli olub damğası ilə yaşayır, “heç kimi” olacaqlardan xəbərdar edə bilmir. “İndi başa düşdüm ki, Allah məni nə üçün nəzərdə tutub. Sən gerçəkləri deyəcəksən, amma sənə heç kim inanmayacaq. Qarşımda mənə inanmalı olan, amma heç nəyə inanmadığı üçün indi də mənə inanmayan “heç kim” dayanmışdı. “Heç kim” də inanmağa qadir deyil” (13, s.16).

Kassandra obrazı bir çox dünyaların kəsişməsində yerləşir və elə bu səbəbdən özündə gerçək və uydurmanın elementlərini daşıyır. O, tək hökmdar qızı deyil, həmçinin kahindir. Elə bu səbəbdən verilən qərarların qəbulunda iştirak edir, sonsuz gücə malikdir. Amma tədricən anlayır ki, onun ətrafında hakimiyyət uğrunda mübarizə gedir və bu qorxulu mübarizə faciə ilə bitəcək. Elə bu səbəbdən Cassandra dərin psixoloji böhran keçirir. İmir də yuxuda Qarakəllə nəslindən olan Bəyimin Qanıqoğlu Siracla qoşulub qaçmasını görür, lakin yuxuda gördüklərini anlada bilmir. Olacaq hadisələri qabaqcadan görən İmirə xəstə, dəli damğası vurulur.

Yunan-troyalılar arasında gedən on illik müharibə ilə M.Süleymanlının “Köç” romanındakı Qarakəllələr və Qanıqoğulları arasında gedən düşmənçilik eyni qəbildəndir: “Üç yüz ildən çox idi ki, Qarakəllə kökü ilə Qanıq nəslinin arasında qan axırdı. Üç yüz il idi, iki kök arasında döyüşlər gedirdi. Üç yüz il idi ki, yan-yana, qırıla-qırıla, təzədən cücərə-cücərə yol gəlirdilər” (5, s.17).

Əsərin altı yaşlı personajı İmir qeyri-adidir. İmirin yuxuları, olacaq əhvalatları qabaqcadan bilməsi onu Cassandra obrazına yaxınlaşdırır. O, da mənəvi təmizliyin, haqqın və ədalətin dilmancı kimi çıxış edir. Əgər Kassandranın xəbərdarlığı sona qədər ciddiyyə alınmırsa, İmir üç yüz il əvvəl elindən-obasından getmiş Qarakəllələrin geri dönməsini görür, ona inanır. İmirdən fərqli olaraq soy-kökü olan Qarakəllələrin faciəsi ondadır ki, onlar heç nəyə inanmırlar. Mənəvi dəyərlərini itirən, var-dövlət uğrunda mübarizə aparan insanlarla birgə yaşayırlar. Böyük Qarakəllə nəslə yersiz düşmənçiliyin qurbanına çevrilir, torpaq, sərvət uğrunda mübarizədə bitib-tükənirlər. İmirin atası Göyüş sonuncu Qarakəllə nəslinin nüma-

yəndəsi kimi Qanıqoğulları tərəfindən qətlə yetirilir, hər an ölüm qorxusu ilə yaşayan qardaşı Bəkir qız paltarında böyüyür. Nəsildən-nəslə keçən düşmənçilik hər iki nəslin faciəsinə çevrilir. İmirin həsrətlə gözlədiyi, yuxularında ona əyan olan əcdadlarının qayıtması səhnəsi yazıçının üç yüz il davam edən faciəni tarixi-sosial müstəvidə həll etməsinə cəhddir. Görkəmli Azərbaycan şairi B.Vahabzadənin haqlı olaraq “Bu roman hər şeydən əvvəl xalqımızın yüz illərdən bəri keçib gəldiyi yolların tarixi, adət və ənənəsinin, köçəri ruhunun bədii etnoqrafiyasıdır” (1) kimi təqdimi də nəzərdən qaçmamalıdır. M.Süleymanlı tarixi mifə köçürür, onu müasir dünyanın nəzərləri ilə təqdim edir. Mifə dünya ilə real dünyanın vəhdətində yazıçı öz mənafeyini hər şeydən üstün tutan, torpaq və var-dövlət uğrunda mübarizə aparan iki tayfa arasındakı nifaqı acı gerçəklik kimi təqdim edir.

İmir obrazı mifoloji dünyanın fəlsəfi diapazonunun nüvəsi rolunda çıxış edir. O, ağıl və hissin, qorxu və mərdliyin, yalan və doğrunun, xeyir və şərin qarşıdurmasında mifin universallığı ilə insan həyatının konkretliyini tərənnüm edir. Beləcə, yazıçı mifə aləmin köməyi ilə dövrünün sosial və mənafevi problemlərini önə çəkir. Qarakəllə və Qanıq nəslə arasında gedən üç yüz illik düşmənçiliyin və qan davasının boş, mənasız və yersiz olduğunu səsləndirir. M.Süleymanlı yaradıcılığını tədqiq edən S.Salahlı haqlı olaraq yazır ki, “Əsər iki tayfa arasında qan düşmənçiliyində davam edən tarixdir. Sadəcə, Qanıq tayfası mental olaraq xəyanət yolunu, Qarakəllələr isə milli dəyərlərə sədaqət yolunu tutur” (4, s.87).

Qanıq nəslinin ağsaqqalı Dursun ağanın ölümü, bir pisliyin can verməsi, dünyada olan bütün şəər qüvvələrin nəhayət ki, sona yetəcəyinin inamı kimi səslənir: “Qanıq nəslinin ağsaqqalı Dursun ağa üç gün idi can verə bilmirdi. Üç gün idi bağırırdı. Əyriqar yaranışından belə qorxunc səs eşitməmişdir....Canı gəlib boğazına yığışmışdı, səsi də ona görə belə qorxunc idi. Pişiklər bu səsin qorxusundan ağaca dırmaşmışdı, atlar kişnəyə-kişnəyə kəndi dörd dolanırdı. Çayın suyu damar-damar olub dörd yarılmışdı. Dursun ağa dilini bağlayıb acından öldüyü atları görürdü. Qarakəllə kökünün duzlaq daşlarına ağı töküüb qırdığı sürüləri görürdü. Atla ayaqlatdığı uşaqları, qarnını yırtdığı qarıları, yediyi haramları görürdü, ona görə də ölə bilmirdi. Dursun ağanın ruhu it olmağa hazır idi...” (5, s.35). Üç yüz il davam edən qan düşmənçiliyinin kökü də çoxdan unudulub, iki nəslin nümayəndələri artıq savaşımanın hansı səbəbdən başlanmasını belə xatırlamır. Amma yersiz dava-dalaş, səbəbsiz qətlər davam edir, yeni-yeni bəhanələr yaradılır, beləcə, qan düşmənçiliyinə bəraət qazandırılır: “İki kök arasında neçə il idi beləcə güllə səsləriylə danışmaq gedirdi. Çayların balığı, Ov dərəsinin maralı, ceyranı, aslanı, qaplanı su kimi hiss olunmadan sovlub azalırdı. Bir yaz cücərib çıxan otlar-çiçəklər vardı ki, o biri yaz torpaqdan baş çıxarmağa qorxurdular” (5, s.119).

Göründüyü kimi əgər K.Volf mifə tarixi reallıq kimi təqdim edərsə, M.Süleymanlı tarixi reallığı mifə dünyaya köçürür, hadisələrə mifə don geyindirir. Amma bütün hallarda o, tarixdən dərs almayan xalqların aqibətini iki nəsil arasında gedən qan düşmənçiliyinin əksi kimi dəyərləndirir. Ədəbiyyatşünas alim A.Hüseynovun da dediyi kimi “...öz mənafeyini üstün tutma, daxili yadlaşma, nəhayətsiz nifaqlar xalqı zəif salır, milli ruhu söndürür” (2, s.184).

Ədəbiyyat

1. Vahabzadə B. “Köç” haqqında. Ədəbiyyat və incəsənət. 10 iyul, 1981
2. Hüseynov A. Nəsimiz və keçmişimiz // “Azərbaycan” jurnalı. 1982. №9, s.173-190.
3. İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm.(60-70-ci illər). – Bakı: Elm. 1991. 116 s.
4. Salahlı S. 1960-1980-cı illər Azərbaycan nəsrində psixologizm: Mövlud Süleymanlının yaradıcılığı üzrə. Filol. elm. üzrə dissertasiya. –Bakı. 2005. 131 s.
5. Süleymanlı M. Köç. Roman və povestlər.– Bakı: Yazıçı. 1984. 278 s.
6. Вилисова Т. Немецкая историческая проза 70-80-х гг. XX века. Поэтик жанров: Диссертация канд. филол. наук.–Пермь. 2005. 204 с
7. Вольф К. Франкфуртские лекции. От первого лица.– Москва: Прогресс, 1991. 416 с.

8. Воротникова А. Миф в романе К. Вольф «Кассандра». Автореферат диссертации кан. филол.наук. –Воронеж. 2001. 24 с
9. Лотман Ю. М. Память в культурологическом освещении // Изб. ст.: в 3 т. Т. 1. – Таллин, 1992. с.200-202.
10. Лосев А. Диалектика мифа. – Москва: Мысль. 2001.558 с.
11. Stössel M. Geschichte der deutschen Literatur.Учебник. Москва: Высшая школа. 1984. 264 s.
12. Schuler B. Phantastische Authentizität. Wirklichkeit im Werk von Christa Wolf. Frankfurt: Peter Lang GmbH. 1989. 230 s.
13. WolfCh. Kassandra. Luchterhand Literaturverlag GmbH. 1995. 156 s.

М.Н.Османова

**Мифологическая репрезентация истории
в романах Кристи Вольф «Кассандра»
и Мовлуда Сулейманлы «Кочевье»
*Резюме***

В статье проводится сравнительно-типологический анализ мифологической репрезентации истории в романах К.Вольф «Кассандра» и М.Сулейманлы «Кочевье», дающих новое мифологическое объяснение и интерпретацию исторической действительности в литературе XX века. Выясняется, что в то время, как К.Вольф видит возникновение политического мифа внутри мифологического сюжета, представляет его в качестве мифа тоталитарного режима, М.Сулейманлы переносит реальный мир в мифологический сюжет. Оба писателя изображают мифический мир сквозь призму проблем действительности и выдвигают на передний план трагедии народов, не сумевших извлечь выводов из истории. Автор статьи также рассматривает историческую память в романах «Кассандра» и «Кочевье» через мифопоэтику, как идейно-тематическую проблему.

M.N.Osmanova

**The Mythological Representation of History in the Novels “Kassandra”
by Ch. Wolf and “Resettlement” by M. Suleymanly
*Summary***

In this article comparative-typological analysis of mythological representation of history is made in the novels “Kassandra” by Ch. Wolf and “Resettlement” by M. Suleymanly, which give a new mythological explanation and interpretation of historical reality in the XX century literature. It turns out that at that time Ch. Wolf explains the political myth occurrence inside mythological plot, shows it as totalitarian regime myth, M. Suleymanly transfers the reality into mythological plot. Both writers represent mythical world through the real life’s problems and bring to the fore peoples’ tragedies which were not able to draw conclusions from the history. The researcher also considers the historical memory in “Kassandra” and “Resettlement” novels through the mythopoetry, as idea and thematic problem.

Rəyçi: filol.e.d., prof. H.Ə.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 13.06.2022

E.E.QARAGÖZOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**e-mail: e.qaragozova.bsu@gmail.com***AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu***(Bakı şəh., H.Cavid pr., 31)***YUSİF SƏMƏDOĞLUNUN ROMANLARINDA
ARXETİPİK MƏQAMLAR***Açar sözlər: arxetip, əlyazma, su, roman, Azərbaycan ədəbiyyatı.**Ключевые слова: архетипы, рукопись, вода, роман, азербайджанская литература.**Key words: archetypes, manuscript, water, novel, Azerbaijani literature.*

Arxetiplər müxtəlif xalqların mədəniyyətində, ədəbiyyatında fərqli şəkildə təzahür edir. Çünki, hər xalqın özünəməxsus tarixi, mifologiyası, mentaliteti ümumi bir obrazın fərqli variantının meydana çıxmasına şərait yaradır. Arxetiplər öz kökləri etibarlı ilə mifoloji motivlərlə eynilik təşkil edir. Belə ki, həm mifoloji, həm də arxetip obraz bəşəriyyətin ilkin təssürratlarının inikasıdır. Arxetiplər nəzəriyyəsini daha yaxşı izah etmək üçün mifologiyaya dair fikirlərə də nəzər salmaq lazımdır.

Elmdə mifə və mifologiyaya müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bir sıra alimlərin fikrincə mif qədim insanların uydurmalarıdır. Onlar bildirirlər ki, miflərin tədqiqi zamanı onların gerçəkliklə əlaqəsi olduğunu fikirləşmək düzgün deyil. Miflər bəşəriyyətin uşaqlıq çağında meydana gəlmişdir və uşaq təfəkkürünə uyğundur. Digər alimlər isə miflərə əks mövqedən yanaşaraq bunların uydurma olmadığını, hər mifin, mifoloji motivin əsasında həqiqətən yaşamış olayların durduğunu qeyd edirlər.

Qədim zamanlardan bəri bir çox tədqiqatçılar miflərin izahı ilə məşğul olmuşlar. Onlar mifin mənasını açmağa, mifik qəhrəmanların və hadisələrin şərti işarələr, simvollar olduğunu sübut etməyə çalışmışlar. Mifləri izah etməyə çalışan qədim yunan filosofları mifi həqiqətə uyğun və etibarlı mənbə saymırdılar. Onlar hesab edirdilər ki, miflər hər hansı konkret müəllif tərəfindən müəyyən məqsədlə uydurulmuşdur.

Ədəbiyyatda mifik-arxetipik süjetlərdən istifadə antik dövrdən başlanır. Antik yunan şairləri və dramaturqlarının əsərlərinin əsasını bu cür süjetlər təşkil edir. Homerin “İliada” və “Odiseya”, Hesiodun “Teoqoniya”, Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey”, “Oresteya”, Sofoklun “Çar Edip”, “Edip Kolonda”, “Antiqona”, Evripidin “Alkesta”, “İfigeniya Avliiddə”, “Andromaxa” əsərləri buna ən gözəl nümunədir. Daha sonralar renessans dövründə yenidən arxetipik süjetlərə maraq yaranır.

Azərbaycan ədəbiyyatında arxetipik süjetlərdən istifadənin tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu ənənə qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Belə ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”ində müxtəlif mif, nağıl və rəvayətlərin motivlərindən istifadə etmişdir. “Yeddi gözəl” poemasında gözəllərin danışdıqları nağıllar, eləcə də poemanın personajları, “İsgəndərnamə” poemasında Makedoniyalı İsgəndər və Xızır haqqında rəvayətlərdən istifadə edilməsi buna misal ola bilər. Şah İsmayıl Xətəinin “Dəhnamə” poemasında, Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində də arxetipik süjetlərdən və obrazlardan istifadə edilmişdir. Sufizm və hürufizm fəlsəfəsinə əsaslanan klassik Azərbaycan şairləri öz əsərlərində “Qurani- Kərim” də olan dini arxetiplərdən faydalanırdılar. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında H.Cavidin “İblis”, M.Süleymanlının “Köç”, “Yel Əhmədin bəyliyi”, “Şeytan”, Y.Səmədoğlunun “Qətl günü”, XXI əsrdə isə K.Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi”, “Yarımçıq əlyazma”, A.Talıbzadənin “Kəpənək modeli-102”, İ.Fəhminin “Qarğa yuvası”, Ü.Heydərovanın “Noutbuk”, G.Anarqızının “Altıncı”, Z.Quluzadənin “Kəpənəkdoğan” və b. əsərlərdə bu ənənə davam etdirilmişdir.

Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında öz üslubu, məzmunu, mifik-fəlsəfi siqləti ilə seçilən əsərlərdəndir. Əsər haqqında ilk resenziyanın müəllifi Anarın yazdığı kimi ““Qətl günü” müasir ədəbiyyatımızın həqiqət günüdür”. “Qətl günü” əsərini başdan-başa simvolik, metaforik və mifik anlayışlardan hörülmüş bir çəlgəbə bənzətsək yəqin ki, səhv etmərik. Əsərdə mifik anlayışlar, elementlər, süjetlər, obrazlar məharətlə bir-biri ilə əlaqələndirilir. “Burada folklor ənənəsi özünü nəqlətmənin intonasiasında, atalar sözləri və məsəllərdən müntəzəm istifadədə göstərir. Romanın folklor nəfəsini təbiətin böyük qüvvələrinin [dondurucu soyuq, dəhşətli əsən külək, sönən ulduzlar] tamamlayır. Burada əsas simvolik mənanı azərbaycanlıların qədim inanclarında insan vicdanının mücəssəməsi olan külək obrazı təcəssüm etdirir” (6, 109).

“Əlyazma»lar çox zaman elmi ədəbiyyatda manuskript termini ilə ifadə olunur. Manuskript [latınca “əlyazma” deməkdir] kitabın ilk forması olmuşdur. Romalılarda iki növ “əlyazma” mövcud olmuşdur: lülə halında bükülmüş-volnmina və dördbucaqlı şəkildə hər iki üzünü yazılan - codices. Herkulanumada aşkar olunan freskalarda əllərində lülə şəkildə bükülmüş “əlyazma” oxuyan insanlar təsvir olunmuşdur (7). Qədim dövrlərdən “əlyazma”lar qiymətli sərvət hesab olunurdu. “Əlyazma”nı müvəqqəti oxumaq üçün götürən şəxs onun əvəzində dəyərli bir əşyanı girov qoymalı idi. Hətta sələmçilər də “əlyazma”ları həvəslə girov kimi qəbul edirdilər.

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında rast gəlinən maraqlı arxetiplərdən biri də “əlyazma” arxetipidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu arxetip XX əsr ədəbiyyatında da özünəməxsus şəkildə təzahür etmişdir. Rus ədəbiyyatında M. Bulqakovun yaratdığı və müəyyən məqamlarda Hötenin “Faust”u ilə səsləşən “Master və Marqarita” romanında da əsas obrazlardan biri “əlyazma”dır. Romanın qəhrəmanı Master dövrün təzyiqləri və şəxsi problemləri fonunda yazdığı romanın “əlyazma”sını yandırır. Lakin Volland (İblis) yandırdığını sandığı “əlyazma”nı ona qaytararaq deyir: “Sən bilmirsənmi ki, «əlyazma»lar yanmır?” Romanın bu hissəsi müəyyən qədər avtobioqrafik xarakter daşıyır. Belə ki, Bulqakov da “Master və Marqarita” romanının ilkin “əlyazma” nüsxəsini Sovet hakimiyyətinin mənfi münasibəti səbəbiylə yandırmışdı. Y. Səmədoğlunun “Qətl günü” əsərində də itmiş “əlyazma” obrazı təsvir olunmuşdur. Əsərdə təsvir olunan 3 zaman kəsiyindən biri məhz əsərdəki hadisələri əks etdirir. Şah Qacar dövrünü əks etdirən əsər müəllifi 30-cu illərin repressiyasına məruz qalır. Bunu öncədən hiss edən müəllif əsəri qonşularından birinə verir. Lakin özündən və həmin qonşudan başqa heç kəs bunu bilmir. Beləliklə əsər itir. İllər sonra onun ruhi xəstə olan qızı Səlimə xanım “əlyazma”nı axtarıb tapır.

Azərbaycan ədəbiyyatında Yusif Səmədoğlunun “Deyilənlər gəldi başa” əsərində hal anasının obrazı yaradılmışdır. Azərbaycan mifologiyasında su ilə bağlı varlıqlardan biri də hal anasıdır. Bu mifoloji obraz başqa türk xalqlarında Albasi, Alması, Jalbastı və b. variantlarda tanınır. Tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycanda onun ilk izləri hələ Elam dövründən (b. e. ə. IV – III minilliklər) bəllidir. Sonralar İber – Qafqaz və Hind – Avropa dilli bir sıra qonşu xalqların da mifologiyasına da keçmişdir. Məlumdur ki, xalq inanclarında halın kişi xeylağından qorxduğu bildirilir. Məhz buna görə də çox zaman zahı qadının başına kişi papağı qoyurlar. Hal niyə kişi xeylağından qorxur? Bunu Hənəfi Zeynallının halın təsvirinə əsasən gəldiyi qənaət izah edir. Məlumdur ki, adətən halı belə təsvir edirlər: saçları sarı, dağınıq, başı iri, burnu iri, boyu uca, döşləri böyük olduğundan çiyinə atır, paltarları ağ olur, boynundan iri muncuq asır. H. Zeynallının fikrincə, halın bu cür təsviri onun amazonkalarla bağlı olduğunu göstərir (1, 18). M. Seyidov isə “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən” əsərində Hal (Al) arvadını türkdilli qitanların mifologiyasındakı Qırmızı qadınla müqayisə edərək onların eyniköklü obraz olub günəşlə bağlılığı qənaətinə gəlmişdir. Y. Səmədoğlunun əsərində hal arvadının bütün spesifik keyfiyyətləri qabarıq verilmiş, hətta, onun insanları idarə etdiyi, haqq divanına çəkdiyi göstərilmişdir. “Hal arvadının cəzası belədir: kimi ki, dünyadan vaxtsız aparıb qara torpaq altındakı Sarı hamama gətirir, qiyamət gününə qədər, göydəki günəşin son

qızmar zərrəsinin soyuyub buza dönəcəyi ana qədər, bütün kainatın işığı çözülib sönənə qədər o bəndənin yaddaşını, xatirələrini yoxa çıxardıb xırda-xırda gümüş mücrülərə yığır, gecə-gündüz torpaq altından qalxan atəşlərin ətrafında saxlayır” (3, 58). Slavyan mifologiyasında su o biri dünyaya açılan qapıdır. “Bir çox etrusk sarkofaqlarında və qəbir abidələrində suyun təsvirinə rast gəlinir. Bu obrazın şifrəsinin açılmasında bizə dənizi “o biri dünyanın”, “başqa aləmin”, axar suyu isə “hərəkət edən zamanın”simvolu hesab edən slavyan ənənələri ilə qarşılaşdırma kömək edə bilər” (5, 32). Homerin “Odiseya” əsərində o biri dünyaya – Aidin hökmran olduğu ölümlər aləminə açılan qapı iki çayın birləşdiyi yerdə yerləşir:

“Orda Kotsit Pirifleqeton çayı ilə Axeronta
Axıb gedir; Axerontsa bir qoludur Stiks çayın.
Bu iki çay bir qayanın lap yanında birləşirlər.
Sözlərimi yaxşı eşit: həmin yerə çatan kimi
Bir çala qaz, - düz bir dirsək olsun eni və uzununu.
Ölənələrin ehsanına orda içki carla yerə:
Birisi bal, biri baldan şirin şərab, biri də su;
Əvvəlcədən hər üçünə arpa unu qatarsan sən.
Ölənələrə sonra rəhmət oxuyaraq vəd elə ki,
İtakaya çatan kimi balaverməz inək kəsib
Yandıracaq və tonqala çox nəzirlər atacaqsan.
Sürüdəki ən qiymətli, qara rəngli bir qoyunu
Tiresinin şərafinə dərhal qurban kəsəcəksən.
Ölənələrin pak nəslinə xeyir-dua verdinmi sən,
Qara qoçla qoyunun kəs başlarını o çalada.
Erebə tut yönələrini kəsəndə o heyvanları,
Özün isə Okeana tərəf çevir üzünü sən.
Onda baxıb görəcəksən ruhlar gəlir axın-axın” (2,143-144).

Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” əsərində də ruhlar o biri dünyaya gələnələri qurumuş çay vadisində qarşılayırlar:

“Zülfüqar kişi soruşdu:

-Ayə, bu Kürün suyu hanı?

Sarıca oğlu Məhəmməd güldü:

-Nə su, evin yıxılmasın, sumu qalar indiyə?.. Tez ol, yubanma, mənzilimiz uzaqdır...

Qan çanağında beşatılanı Sarıca oğlu Məhəmmədin qarnına boşaltmışdı: indi həmin yerdə dəyirmi dəşik vardı və bu dəşiyin içi torpaqla dolu idi. Zülfüqar kişi köksünü ötürüb yazıq-yazıq soruşdu:

-Ağrıdımı?

-Ayə, indiyə ağrımı qalar?” (3, 62).

Yusif Səmədoğlunun yaradıcılığı kəmiyyətcə az olsa da, keyfiyyətcə yüksəkdir. Bu yaradıcılığı nağıllarımızda tez-tez işlənən “vəzndə yüngül, qiymətdə ağır” kəlamı ilə səciyyələndirmək yerinə düşərdi. Yusif Səmədoğlu XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus üsluba malik yazar, orijinal əsərlər və obrazlar yaradıcısıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan xalq nağılları. 5 cildə, Bakı: Şərq – Qərb. 2005. – 5 cild.
2. Odiseya. Bakı: Azərnəşr, 1977. 369 s. – 22
3. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı : Şərq-Qərb, 2005. 320 s. – 4 cild.
4. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989. 496 s.
5. Гаврилов Д.А, Наговицын А.Е. Боги славян. Язычество. Традиция. – М.: Рефл-Бук, 2002. 464 с. – 79

6. Мусаева Б. Сравнительный аспект изучения фольклорных мотивов в современной тюркоязычной литературе [на материале прозы Чингиза Айтматова и Юсифа Самедоглу]. //Müqayisəli ədəbiyyat. I Beynəlxalq elmi konfrans. 29-31 oktyabr, Bakı, "Kitab aləmi" 2004. – 92s.

7. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/127489 - 146s.

Э.Э.Гарагозова

Архетипические мотивы в романах Юсифа Самедоглу

Резюме

Юсиф Самедоглу – писатель с уникальным стилем в азербайджанской литературе XX века, создатель оригинальных произведений и образов. Произведение Юсифа Самедоглу «День казни» является одним из произведений, выделяющихся в азербайджанской литературе своим стилем, содержанием, мифологически-философским тоном. В произведении искусно соединены друг с другом мифические понятия, элементы, сюжеты, образы. Образ утраченной «рукописи» описан в произведении Ю. Самедоглу «День казни». Один из 3-х временных периодов, описанных в произведении, отражает события в произведении. В азербайджанской литературе произведение Юсифа Самедоглу «Что было сказано, то и случилось» создало образ «ал анасы». В произведении Ю. Самедоглу выделены все специфические качества этого персонажа, и даже показано, что она управляет людьми и тащит их к престолу справедливости.

E.E.Garagozova

Archetypical motives in the novels of Yusif Samedoghlu

Summary

Yusif Samadoghlu is a writer with a unique style in 20th century Azerbaijani literature, creator of original works and images. Yusif Samadoghlu's work "The Day of Murder" is one of the works that stands out in Azerbaijani literature for its style, content, and mythical-philosophical tone. In the novel mythical concepts, elements, plots, images are skillfully connected with each other. The image of a lost "manuscript" is described in Y. Samadoghlu's work "The Day of Murder". One of the 3 time periods described in the work reflects the events in the work. In the Azerbaijani literature, Yusif Samadoghlu's work "What was said happened" created the image of the "hal anasi". In the work of Y. Samadoghlu, all the specific qualities of this character are brought to the fore, and it is even shown that she controls people and puts him on the throne of justice.

Rəyçi: dos. G.A.Qarayeva

Redaksiyaya daxil olub: 09.09.2022

P.M.QULAMOVA

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)**M.F.AXUNDOVUN NƏSR ƏSƏRLƏRİNDƏ NADANLIQ MÖVZUSU
("ALDANMIŞ KƏVAKİB" ƏSƏRİ ƏSASINDA)***Açar sözlər:* Azərbaycan, ədəbiyyat, nəsr, mövzu, əsər, "Aldanmış kəvakib".*Ключевые слова:* Азербайджан, литература, проза, тема, произведение, "Обманутые звезды".*Key words:* Azerbaijan, literature, prose, theme, work, "Deceived stars".

Bədii ədəbiyyat oxucunu düşünməyə, fikirləşməyə, əsərlərdə baş verən hadisələri təhlil etməyə yönəldən, gözəl duyğular oyadan incəsənət növüdür. Bədii ədəbiyyat uzun illər boyunca nəsillərin formalaşmasına müxtəlif cür təsir göstərirdi. İctimai həyatda bədii ədəbiyyatın rolu haqqında artıq çox danışılıb. Bədii ədəbiyyat həmişə yalnız estetik vəzifəni deyil, bu vəzifədən heç də az əhəmiyyəti olmayan, tərbiyəvi və dərk etmə vəzifələri də yerinə yetirirdi.

Bədii ədəbiyyatın fenomeni müxtəlifcür qəbul edilə bilər və müxtəlif mədəniyyətlərin tarixi nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilə bilər. Bədii ədəbiyyat, elmlə və fəlsəfə ilə yanaşı insanlar üçün dünyanı anlama üsullarından biridir. Ədəbiyyatın əhəmiyyəti haqqında, onun estetik, tərbiyəvi və dərk edilməsi baxımından bu mövzuya müraciət heç də təsadüfi deyil.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində komediyaları ilə yer alan M.F.Axundov, sonradan ədəbiyyatın başqa bir janrına keçərək 1857-ci ildə "Aldanmış kəvakib", yaxud "Hekayəti-Yusif şah" povestini yazdı və bu əsərlə yeni realist nəsrin əsasını qoydu. "Aldanmış kəvakib"də əsərində bütünlüklə şah mütləqiyyəti, dövlət quruluşu tənqid olunur. Bu əsər şahlıq quruluşuna qarşı çevrilmiş kəskin siyasi satira və pamfletdir. Müəllifin belə bir mövzuya müraciət etməsi onun demokratik və maarifçi görüşlərinin inkişaf etməsi və dərinləşməsi ilə əlaqədar idi.

Povestin süjet xətti birinci şah Abbasın səltənət tarixinə aid İsgəndər bəy Münşinin yazmış olduğu "Tarixi-ələm-araye-Abbasi" əsərindən götürülmüşdür.

Əsərdə qeyd olunur ki, "Münəccim mövlana Cəlaləddin Məhəmməd Yezdi bir gün şahı xəbər verdi ki, göydə Mərrix ilə Əqrəb bir-birinə yaxınlaşacaq və bundan da İrana və onun şahına böyük bir bədbəxtlik üz verəcəkdir; gözləniləcək bələdan səlamət çıxmaq üçün, üç günlük, hakimiyyətdən əl çəkmək və cəzaya müstəhəqq olan bir adamı səltənət başında oturtmaq lazımdır.

Bu xüsusda çöp atdılar, çöp Yusif Sərraca düşdü. Onun zati-aliləri özünü xətti-səltənətdən xəl etdi və öz yerinə həmin adamın şah keçdiyini elan etdi. Onun başına tac qoydular və şahı layiq paltar geydirdilər və dəvəyə mindirib əmirlərin və ordunun müşayiəti ilə təntənə ilə onu şahlıq məhəllinə gətirdilər. Şah isə öz yaxın xidmətçiləri ilə xəlvət bir guşəyə çəkildi. Üç gün keçdikdən sonra Yusifin evində axtarış aparıb şərab tapdılar və onu bir dinsiz kimi edam edib cəzalandırdılar. Şah əvvəlki qərar üzrə yenə şahlıq başına keçdi" (1, s.284).

Qeyd etmək istərdik ki, M.F.Axundov əhvalatı tarixdən götürmüş olsa da, onu müasir həyatla bağlamış nadanlığı tənqid etmişdir. "Aldanmış kəvakib" povestində əvvəlcə Şah Abbas və vəzirlərinin əhvalatı, sonra isə Yusif Sərracın şahlığa keçməsi və islahatçılıq fəaliyyəti təsvir olunur. Şah Abbas tarixçilərin əsərlərində ədalətli bir şah kimi göstərildiyi halda, "Aldanmış kəvakib"də şahlıq mütləqiyyətinin ən zalım və ən qəddar bir nümayəndəsi kimi təsvir edilmişdir. I Şah Abbas öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün, çoxlu nahaq qanlar tökdürmüşdür. Onun dövründə İranda adam saqqalamaq, baş kəsmək, göz çıxarmaq və s. vəhşi cəzalar çox yayılmışdı.

Əsərin əsas mənfi tipi birinci Şah Abbasdır. Yaxın Şərq ölkələrində demokratik və maarifçi ideyaların carçısı olan ədib zülmkarlıqları ilə məşhur olan şahların bütün mənfi sifətlərini

Şah Abbasın simasında cəmləşdirmişdir. I Şah Abbas hakimiyyəti əlində saxlamaq üçün, hər cür zülmkarlığa yol verir; rəhm və insaf bilmir. Onun qəddarlığı o dərəcəyə çatır ki, öz övladlarını belə şikəst etməkdən, öldürməkdən çəkinmir. Müəllif əsərin sonunda bu xüsusda yazır: “Şah Abbasın cəbbarlığının ədna əlaməti bu idi ki, bir oğlunu öldürdü, ikincisini dəxi gözünü çıxartdı. Dəxi oğlu yox idi, nəvəsi ona varis oldu” (1, s. 245).

Şah Abbasın zalım bir hökmdar olduğu hekayədə Mövlana Cəmaləddinin dili ilə bu cür təsvir edilir: “Səfəviyyə şahzadələrinin heç biri səltənətə şayəstə deyil. Tamam kəməndiş və kordular. Bir parasını Şah İsmayıl Sani kor edibdir, bir parasını Şah Abbas özü. Onlar məsrəfdən çıxıbdir, bir zadə yaramazlar” (1, s.303-304).

Şah Abbas M.F.Axundovun təsvirində isə nadanlıq, xalqa hər cür zülmü rəva görən, öz qəsbkar müharibələri ilə yüz minlərlə insanların qırılmasına bəis olan son dərəcə rəhmsiz və zalım bir hökmdardır. Bu nadan və fanatik hökmdar ətrafına özü kimi ləyaqətsiz cahil və nadan vəzir və dövlət məmurlarını toplayaraq ölkənin və rəiyyətin müqəddəratını onlara tapşırır. Cahil və yaltaq vəzirlər ölkəni istədikləri kimi idarə edirlər, hər cür insafsızlığa və ədalətsizliklərə yol verirlər, rəiyyəti müxtəlif yollarla soyurlar.

Yalnız vəzirlər və böyük dövlət məmurları deyil, kiçik, məmurlar da xalqı soyur, hətta miraxurlar yay fəslində padşahlıq atlarını yaylağa aparıb bəsləmək bəhanəsi ilə ətraf xalqına çox əziyyət və cəfalar yetirir, topxana əmirləri topçulara maaş vermir, xəzinədar hökumət xəzinəsində olan pullara qəlp qul qatır, əyalət hakimləri rüşvət almaqla əhalini var-yoxdan çıxarır. Ölkədə özbaşınalıq hökm sürür.

“Aldanmış kəvakib” povestində Şah Abbas taxtdan əl çəkəndən sonra əhali cəza tədbirlərini görmədikdə təəccüblənir. Müəllif öz povestinin bir yerində bu xüsusda deyir: “Əhli-Qəzvin hər gün qələ qapılarından adam şaqqalarını asılmış görmədilər və şah meydanında cəlladların adam şaqqalamaqlarını və dardan asılmaqlarını və göz çıxarmalarını müşahidə etmədilər. Bu keyfiyyət onlara xeyli qərribə göründü” (1, s. 299)

Şah qəti olaraq ölkənin iqtisadiyyatı ilə maraqlanmır, ölkənin iqtisadiyyatı tamamilə pozulur. Quraqlıq nəticəsində ölkədə ciddi bahalıq əmələ gəlir. Zəhmətkeşlər dilənçi kökündə yaşayır, ədalətsiz müharibələr şəhər və kəndləri dağıdaraq kəndlilərin mal-qarasını, əkin yerlərini məhv edir. Bir tərəfdən Şah və əyanların soyğunçuluğu, digər tərəfdən dağıdıcı müharibələr kəndliləri dilənçi bir vəziyyətə salır.

Büsbütün boş olan şahlıq xəzinəsini doldurmaq üçün maliyyə vəziri qulluqçuların maaşlarını kəsir, ayrı-ayrı əyan və məmurlardan “pəyandaz” alır. Dövlət rəhbərlərinin baxımsızlığı üzündən kəndlər, şəhərlər xarabazara çevrilir, əhalinin məişəti gündən-günə ağırlaşır. Şah Abbas və onun cahil vəzirləri ölkənin abadlığı üçün heç bir təşəbbüs göstərmir. İranın mərkəzi Qəzvinə su olmadığı halda, hökumət bu haqda heç bir tədbir görmür. Susuzluq üzündən şəhər əhalisi çətinlik çəkir. Qəzvin ətrafındakı əkin yerləri məhv olur.

Ədib Şah Abbası eyni zamanda fanatik, mühafizəkar, dindar hökmdar kimi təsvir etmişdir. Onun sarayında din xadimləri xüsusi hörmətə malikdirlər. Onlar allah və peyğəmbər adından min cür fitnələr düzəldirlər. Şahın ətrafına toplaşmış yaltaq, ikiüzlü vəzirlər, mollabaşılar, münəccimlər öz qulluq və rütbələrini əllərində saxlamaq məqsədilə şahı yaltaqlanırlar, onun zülmkarlığına bəraət qazandıрмаğa çalışırlar. Vəzir Mirzə Möhsün, müstovfi Mirzə Yəhya, sərdar Zaman xan, mollabaşı Axund Səməd, münəccimbaşı Mirzə Sədrəddin, Mövlana Cəmaləddin belə alçaq və rəzil saray əyan və məmurlarının tipik nümayəndələridir.

Povestdə mənfi tiplər onların eybəcər simalarını müəllifin komediyalarında olduğu kimi öz sözləri və hərəkətləri ilə ifşa edilmişdir. Şahın əmrilə çağırılan “məclisi-xass”da ilk olaraq sözə başlayan maliyyə vəziri Mirzə Möhsün deyir: – “Bu bəndeyi-kəminənin ixlası dövlətəliyyəyə bədihiyyatındadır. Əlbəttə, qibleyi-ələmin xatirindədir ki, pədəri-büzürk-varlarının əyyami-səltənətində bir para naqisul-əql kimsənələr vəzarətə mübaşirəsi olmaq səbəbilə xəzineyi-amirə nə mərtəbədə nuquddan xali olmuşdu. Bu keyfiyyətə hali olduqda mən tədbirinə iqdam etdim və qərar qoydum ki, çəkəranı-dərgahdan hər kimsə ki, bir suqlə və ya

vilayətin hökumətinə mənsub olsa fəraxuri-halına görə bir məbləğ bərəsmi peşkəş xəzinəyə təslim etsin və əlavə hər zaman ki, qibleyi-ələm bir əmirin kaşanəsini qudumu ilə mübarək etsə, sahibi-kaşanə əqmişeyi-nəfisə payəndaz və bir məbləğ pul peşkəş eləsin” (1, s. 276-277).

Göründüyü kimi, vəzirin öz hərəkət və sözlərilə onun yaltaq, ikiüzlü və soyğunçu siması açılır. Dövlətin maliyyə işlərinə rəhbərlik edən özünü gözə soxmaq üçün başqalarını pisləyir, şahın hüsurunda tülküçəsinə yaltaqlanır, öz tədbirlərilə hökumət məmurlarını, vilayət hakimlərini və əmirilərini şaha peşkəş verməyə məcbur edir və bununla da ölkədə rüsvətخورluğun və soyğunçuluğun artmasına və yayılmasına bais olur. Maliyyə vəzirinin müavini müstovfi Mirzə Yəhya da öz çıxışında puldan “xali” olan şahlıq xəzinəsini doldurmaq xüsusi vəzirin dediklərini təsdiq edir. O da rütbəsini əlində saxlamaqdan ötrü həm şaha, həm vəzirə yaltaqlanır.

M.F.Axundovun qeydlərindən aydın olur ki, o tarixdən götürdüyü mövzunu müasir həyatla bağlamış və Nəsrəddin şah hökumətini tənqid etmişdir. Onun fikrincə Şah Abbas hökuməti ilə Nəsrəddin şah hökuməti arasında əsaslı bir fərq yoxdur: hər ikisi mütləqiyyət hakimiyyətidir; hər iki hökumətin başında cahil və nadan hökmdar oturaraq, ətrafına axmaq və yaltaq vəzirləri yığmışdır. Nadan prinsiplərə əsaslanan belə bir hökumət ölkəni və xalqı uçuruma sürükləyir.

Maarifçi və demokratik ideyaların carçısı olan ədibin məqsədi məzlum xalq kütlələrini feodal mütləqiyyətinin ağır boyunduruğundan azad etmək, mütləqiyyət hakimiyyətini xalq hakimiyyəti ilə dəyişdirmək idi. Doğrudur “Aldanmış kəvakib”də müəllif nadan Şah Abbas hökumətini ağıllı Yusif şah hökuməti ilə əvəz etmişdir. Əslində, bu hələ tamamilə xalq hökuməti deyildir.

Lakin Yusif şahın dövləti fəaliyyətində xalq mənafeyinin ilk növbədə nəzərdə tutulması, kəndlilər haqqında vergi qanunları, əlifbanın dəyişdirilməsi, ümumi icbari təhsil məsələsinin irəli sürülməsi, vilayət hakimlərinə xalqla yaxşı rəftar etmək xüsusi müraciəti və s. aydın göstərir ki, onun hakimiyyəti mahiyyətə məşrutəli monarxiya hökumətindən daha çox xalq hakimiyyətinə yaxındır, lakin bu hakimiyyət öz quruluşu etibarilə xalq hakimiyyəti deyildir.

Ümumiyyətlə əsərdə Yusif şahın islahatçılıq fəaliyyətinin təsvirində xəlqilik ruhu hakimdir. Beləliklə aydın olur ki, Axundov “Aldanmış kəvakib”də şahlıq mütləqiyyətini xalq hakimiyyəti ilə tamamilə əvəz etməmişdirsə də, belə bir hakimiyyət arzusu ilə yaşamışdır. Məhz bu cəhətdən demək olar ki, “Aldanmış kəvakib” öz ideyası etibarilə Axundovda sonralar möhkəmlənən inqilabi demokratizmin, həqiqi xalq hakimiyyəti ideyasının əsas rüşeymi olmuşdur.

“Aldanmış kəvakib” povestində müəllif Nəsrəddin şah hökumətini tənqid etməklə bərabər, üstüörtülü şəkildə çar mütləqiyyətini də tənqid etmişdir. Onun tənqidində hər iki mütləqiyyət hökumətinin müəyyən payı vardır. Maarifçi və demokrat ədib üçün mütləqiyyət istər İranda, istər Rusiyada olsun birdir. Onun nəzərində Nəsrəddin şahla puşkinləri məhv edən, dekabristlərə divan tutan I Nikolay arasında fərq yoxdur.

Onların hər ikisi zülmkardır. Hər ikisi nadan hökmdarın başına yığışan nazirlər də özləri kimi zülmkardırlar. M.F.Axundov komediyalarında olduğu kimi, “Aldanmış kəvakib” əsərində məsələyə ehtiyatla yanaşdığı üçün, çarizmi açıq deyil üstüörtülü şəkildə, dolay yollarla tənqid etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. B. 1949. I cild.
2. Qasımlı F. Mirzə Fətəli Axundovun həyat və yaradıcılığı. B., 1962. 377 c.
3. Əliyev K.İ. Mirzə Fətəlidən Hüseyn Cavidə qədər / Elmi red.K.Talıbzadə; Rəy: B.Nəbiyev. B., 1998.

П.М.Гуламова

**Тема невежества в прозаических произведениях М.Ф.Ахундова
(по произведению “Обманутые звезды”)**

Резюме

Статья посвящена теме невежества в повести М.Ф.Ахундова “Обманутые звезды” . Творчество М.Ф.Ахундова занимает особое место в азербайджанской литературе XIX века. Соискатель раскрывает идейное и художественное своеобразие произведения. Также здесь работа задействована в литературоведческом анализе, на основе которого раскрываются мысли о невежестве великого прозаика азербайджанской литературы.

P.M.Gulamova

**The theme of ignorance in the prose works of M.F.Akhundov
(based on the work “Deceived Stars”)**

Summary

The article is devoted to the topic of ignorance in M.F.Akhundov's novel “The Deceived Stars” of M.F.Akhundov's creativity, which occupies a special place in Azerbaijani literature of the XIX century. The applicant reveals the ideological and artistic originality of the work. Also here the work is involved in literary analysis, on the basis of which the thoughts about the ignorance of the great prose writer of Azerbaijani literature are revealed.

Rəyçi: filol.f.d. X.Abbasova

Redaksiyaya daxil olub: 01.09.2022

А.А.АЛИЗАДЕ

доктор философии по филологии, доцент

e-mail: alizadeafer@rambler.ru

Азербайджанская государственная академия художеств

(г. Баку, пр. Гейдара Алиева 26)

**ХУДОЖНИК ПЕРЕД ВЫЗОВОМ ВРЕМЕНИ
(«ХУДОЖНИК НЕИЗВЕСТЕН» В. КАВЕРИНА,
«ЧЕРНОЕ МОРЕ» К. ПАУСТОВСКОГО И «ОТТЕПЕЛЬ» И. ЭРЕНБУРГА)**

Ключевые слова: творческий процесс, талант, созерцание, сопричастность эпохе, запрет.*Açar sözlər:* yaradıcı proses, istedad, seyr, zamanəyə uyğunluq, qadağa.*Key words:* creative process, talent, observation, correspondence to time, prohibition.

Проблема художника, его образ в общественном сознании, социально-политическая позиция занимает одно из главных мест в советской литературе конца 20-х годов. В центре внимание советской прозы – новый тип личности, характер человека-созидателя, ощущающего свою ответственность перед современностью. Герои чаще всего раскрываются через профессиональную деятельность. Писателей занимают искусство эпохи преобразования, гражданская позиция своих героев, путь художника-деятеля, художника-агитатора, способного отвечать на вызов времени, его образ, полный борения и силы, художническая натура и готовность включиться в творческий процесс. Художник, как часть трудящейся массы, своим творчеством воплощая идеалы революции, агитирует за советскую власть. Однако такие понятия, как талант, свобода творчества и творческое волеизъявление художника считаются неприемлемыми и противоречащими пролетариату. Художник представляет интерес не как выразитель собственных идей, а как исполнитель эстетических заказов своего времени. Стирается самостоятельность личности художника, и на первый план выдвигаются его исполнительские функции социального заказа – воплотить на холсте исключительно героев социалистической стройки.

Роман Вениамина Каверина «Художник неизвестен» (1929) повествует о судьбах тяжело пристраивающейся к новому строю русской интеллигенции 20-х годов. Писатель полемически ставит вопрос о природе художественного творчества. Высокое искусство обладает огромной силой воздействия на массы, поэтому в эстетике художника нового времени важна не интуитивность творчества, а его социальная направленность. Патетика сотворения нового мира, вера в возможности искусства и художника воздействовать на ход истории и на каждого человека в отдельности определяют облик мастеров кисти русского авангарда. Настойчиво ставя искусство в прямую связь с общественным движением нового времени, они в самой пролетарской России видят нечто созвучное их собственному духовному максимуму. Художник Алексей Архимедов и инженер, специалист по дорожным машинам Александр Шпекторов, огорченные и подавленные послереволюционными реалиями и откровенно мечтающие о перестройке общества, стремятся совершенствовать его новым зрением, «перекрасить мир» и внести в существующий строй нечто свое, новое. Опираясь на свой творческий потенциал, увлеченные процессами созидания максималисты энергично восстают против массового бескультурья. Они презируют все безобразное и неправильное и ищут в пролетарском искусстве все необыкновенное и прекрасное. Оба по-своему борются с серостью и скукой. Если честолобивый Шпекторов практически оценивает жизненные явления и проявляет трезвое отношение к обстоятельствам, то

Архимедов больше руководствуясь такими понятиями, как созерцание и осмысление, живет иллюзиями. Его тяготит семейный быт, он уходит от жены, самостоятельно воспитывая сына Фердинанда, пытается в Театре юного зрителя всецело посвятить себя творчеству.

Уехать от объекта своих чувств – поведение рационального человека. Однако Архимедов не склонен действовать рассудочно: он действует только под влиянием своих чувств. Художник по своей натуре одиночка, и ему очень неуютно в толпе. Душа, так тонко чувствующая природу человека, требует ответов на вопросы: что есть искусство? Искусство требует предельной самоотдачи? Можно ли талантом соблазнить женщину? Всегда ли в ход идут одни крайности?

Особой трогательностью отмечен образ еврейской девушки Эсфири. Из ее семьи уходит любовь, и на ее месте обосновывается пустота. С трепетной нежностью почитающая талант мужа и тайно любящая Шпекторова страстная натура Эсфири прикрывается внешней холодностью. Семейный конфликт, осознание собственной вины и раскаяние приводят ее к гибели. «Образу Эсфири сопутствует мотив камня – своей даже не статичностью, но «статуарностью» она уже при жизни напоминает изваяние» (2, с. 43). Молчаливая, бледная, невозмутимо-спокойная, неподвижная, размышляющая Эсфирь – лицо достойное кисти художника. Именно такую Эсфирь, лежащую на земле от падения с высоты и канувшую в небытие, Архимедов переносит на холст, тем самым доказывая биение жизни даже в смерти.

«Художник – там, где боль. А там, где художник, вблизи, вокруг него, – боль сгущается, усиливается. Биографическая трагедия – плата за художественные прозрения, за радость творчества и будущую радость тех, кому предназначены его результаты» (3, с. 124). История одаренного, но неизвестного художника, рассказанная в романе В. Каверина, выводит на важные обобщения и поднимает сложные темы: неосуществленные возможности большого таланта, эгоизм художника, творческое всеисие и бессилие. Настоящее искусство, нужное своему времени, не может подчиниться законам и запретам. «Это дело такое, что нужно идти на голод, на холод и на издевательство. Нужно спрятать честолюбие в карман или зажать в зубах, и, если нет полотна, рисовать на собственной простыне», – заявляет герой писателя (1, с. 45).

Наличие героев, испытывающих властную потребность действовать, быть на решающей линии борьбы объединяет роман В. Каверина с повестью Константина Паустовского «Черное море» (1935). Художница Сметанина, чувствуя своей профессией сопричастность эпохе, живо откликается на созидание нового искусства, процесс обновления и преобразования земли. Входя в состав производственных бригад, она, верная своему революционному идеалу, готовит проект будущего Севастополя. Она пишет город нового времени. Ее рисунки демонстрируют определенные уголки социалистического города – повороты улиц, перекрестки, площади, изобилующие памятниками рыбакам, матросам, водолазам и литературным героям. «Вся история города и его революционных дней, память о людях, связанных с Севастополем, память о море – все это было слито на рисунках Сметаниной со зданиями, улицами и набережными города» (4, с. 105). Черное море у художницы – это символический образ ожидания и надежды, противоречивого, но неудержимого движения жизни. Оно лучше всего отражает все людские победы и поражения, ошибки и заблуждения, отношение к прошлому и будущему. Именно такой город будущего, на ее взгляд, может породить людей с гениальными идеями.

Роман В. Каверина переплетается в этом аспекте также с повестью Ильи Эренбурга «Оттепель» (1954). Художественное своеобразие произведения основывается на приеме контрастной характеристики двух полярных главных героев, на их непрерывном сопоставлении и противопоставлении. Эта параллель в конечном итоге

венчается победой изобразительного искусства, хотя повесть не завершается утверждающим аккордом. В центре повести судьбы художников-антагонистов, ищущих новых путей в искусстве. Черда неудач преследует Владимира Пухова. Публика не принимает его работу «Митинг в цехе». Любимая девушка предпочитает ему кино-режиссера. Честолюбивый халтурщик, «циничный и уже предавший искусство», мечтает о признании и заказах (5, с. 423). Ему важна не художественная ценность картины, а ее общественная значимость. В отличие от него, его школьный товарищ Сабуров, человек чувств, не горит желанием выставиться. Беззаветно любя живопись и свою жену Глашу, он предпочитает тихо предаваться любимому делу. «Была в этом человеке большая скромность, сочетавшаяся с верой в правильность избранного им пути. Он считал, что настоящая живопись всегда дойдет до людей, и он должен не добиваться признания, а работать» (6, с. 111). Многогранная ассоциативность образного мышления Сабурова позволяет ему глубоко проникнуть в духовный и социальный строй того или иного момента истории. Вживаясь и внимательно всматриваясь в дух эпохи, он по своему откликается на ее кардинальные изменения. Эмоциональную доминанту полотен Сабурова все же составляет природа. Погружаясь в ее колоритные описания, он совершенствуется в искусстве пейзажиста. Поражают его рассуждения о Рафаэле, о совершенстве рисунка, о чувстве цвета, о конструктивности композиции. Бедность не тяготит довольствующегося малым и не предъявляющего к жизни большие требования Сабурова. Пухов тайно восхищается им, но и завидует его таланту. «Какие полные тона, сколько глубины в сизо-синеватом небе, как тяжела глинистая земля, до чего это просто и непонятно!» (6, с. 80).

И. Эренбург, сопоставляя в повести два человеческих типа, сталкивает два мировоззрения и подхода к жизни – чувственно-созерцательный и действенно-практический. Писатель на примере двух художников пытается разобраться в особенностях того и другого отношения к жизни и выявить их ценность. Сабуров мыслит образами и во всем видит образы. Пухову нужен осязаемый идеал, который можно выразить в деньгах и славе. Он в состоянии подняться до понимания абстрактных истин, однако ему мешают чрезмерная расчетливость и меркантильная целеустремленность. В этом образе отчетливо подчеркнуто деятельное начало, однако, несмотря на активность, он все же остается от реалий в стороне.

В советской литературе конца 20-х годов ведущим становится новый тип героя-художника. Социалистические преобразования, строительство коммунизма воспринимаются как эстетическая ценность. Изобразительное искусство пытается соответствовать движению времени и в условиях новых исторических реалий, требующих от художника более полного учета самых разных общественных веяний, приобретает особую мировоззренческую окраску. Время заметно теснит в искусстве интерес к духовному миру человека, художник живописует не столько конкретные индивиды, сколько идеи, причины и силы.

Литература

1. Каверин В. Художник неизвестен. Роман // Каверин В. Собрание сочинений в восьми томах. Т. 2. М.: Художественная литература, 1981, 622 с.
2. Кольцова Н.З., Мяовэнь Л. Диалог искусств в романе В. Каверина «Художник неизвестен» // Litera, 2020, №9, с. 42-50.
3. Новикова О. И., Новиков Вл. И. В. Каверин. Критический очерк. М.: Советский писатель, 1986, 288 с.
4. Паустовский К. Лавровый венок. Сост. Г. А. Арбузова. М.: Молодая гвардия, 1985, 478 с.
5. Рубашкин А. Илья Эренбург. Путь писателя. Л.: Советский писатель, 1990, 528 с.
6. Эренбург И. Оттепель. Повесть. М.: Советский писатель, 1954, 144 с.

A.A.Əlizadə

Zamanın tələbi qarşısında rəssam
(V. Kaverin “Naməlum rəssam”, K. Paustovski “Qara dəniz”
və İ. Erenburq “Mülayimləşmə”)
Xülasə

XX əsrin 20-ci illərinin sonlarında rus-sovet ədəbiyyatında estetik və ictimai təfəkkürdə rəssam obrazı və onun sosial-siyasi mövqeyi mühüm yer tuturdu. Söz ustalarının diqqətini öz sənəti ilə müasir dövrün tələbləri qarşısında məsuliyyət hissini duyan yaradıcı şəxsiyyətin xarakteri, əzmi və fəaliyyəti çəkirdi. Dövrünün mürəkkəb və ziddiyətli anlarını şövqlə kətan üzərinə köçürməyə can atan mübariz rəssam obrazının təlatümlərini V. Kaverin “Naməlum rəssam” romanında, K. Paustovski “Qara dəniz” və İ. Erenburq “Mülayimləşmə” povestlərində işıqlandırmışdır. Yaradıcılığı ilə sırf inqilab ideallarını vəsf etmək məcburiyyətində olan rəssam öz şəxsi ideya və amallarının ifadəçisi kimi maraq kəsb etmirdi. O məhz təşviqat xarakterli icraçı rəssam missiyasını yerinə yetirmiş olurdu. Yaradıcılıqda sərbəstlik, rəssamın iradə və mətləblərinin təsviri sənətdə təcəssümü qəbul edilməz və yolverilməz hesab olunurdu.

A.A.Alizadeh

The artist in front of demands of time
(“Unknown Artist” by V.Kaverin, “The Black Sea”
by K.Paustovsky and “Thraw” by I.Erenburg)
Summary

In the late 1920s, the image of the artist and his social-political position occupied an important place in Russian Soviet literature, in all aesthetic and social thinking of that time. The character, determination and activity of the creative person, who understood the responsibility for the requirements of the modern age by his art, attracted the main attention of the masters of pen. The troubles of artist, who aspires to describe all most complex and contradictory moments of his time on canvas, the image of such fighter person is represented in novel "The Unknown Artist" by V. Kaverin, in story "The Black Sea" by K. Paustovsky and in story "Thraw" by I. Erenburg. The artist, who was forced to glorify by his work only ideals of the revolution, was not interested in as expressor of his personal ideas and actions. Artist fulfilled a functions of propagandist character. Freedom in creativity, the embodiment of the artist's will and matters in fine art were considered as impossible and unacceptable ones.

Rəyçi: filol.e.d., prof. N.C.Məmmədhanova
ADRA-nın Humanitar və ictimai fənlər kafedrası
(06.06.2022-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №10))

Redaksiyaya daxil olub: 24.06.2022

К.А.ГАДЖИЕВ*доктор философии по филологии, доцент*

DOI: 10.48652/u1330-5430-5072-r

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ПРОБЛЕМА ДОБРА И ЗЛА В ПОВЕСТЯХ МОВЛУДА СУЛЕЙМАНЛЫ

Ключевые слова: *Азербайджанская литература, идея произведения, повесть, фольклорные мотивы, сказочно-фантастическое, народный образ, индивидуальный стиль.*

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, əsərin ideyası, povest, folklor motivləri, fantastik-nağıl, xalq obrazı, fərdi üslub.*

Key words: *Azerbaijani literature, the idea of work, novel, folklore tunes, fabulous-fantastic, folk image, individual style.*

В 70-е и последующие годы в азербайджанской литературе сформировалась новая плеяда азербайджанских писателей. В это время одна за другой на суд читателя выносятся повести Максуда Ибрагимбекова, Анара, Чингиза Гусейнова, рассказы Эльчина, Мовлуда Сулейманлы и др. Этих писателей по праву называют зачинателями нового веяния в современной азербайджанской прозе.

Лучшие произведения азербайджанских писателей того времени не просто отражают действительность, а самым активным образом помогают перестройке мышления и непрестанному совершенствованию читателя.

Одним из ярких представителей современной прозы, пришедших в литературу в 70-е годы, является талантливый поэт и прозаик Мовлуд Сулейманлы. Он пришел в литературу как поэт. Его первые стихи начали публиковаться с 1964 года. В 1970 году вышел сборник стихов на азербайджанском языке под названием «Неизвестный адрес» (5, с.30).

Мовлуд Сулейманлы из тех писателей, которые своим творчеством внесли в литературу 70-х годов новое дыхание. Его герои обычные люди со своими положительными и отрицательными качествами. «В то время, когда литература далеко отошла от человека, основной задачей было именно вернуть «человека» в «литературу» (6, с.183-185).

Во второй половине 70-х годов в прозе отчетливо вырисовываются тенденции к углубленному анализу нравственного мира человека, в первую очередь, нашего современника.

В лучших произведениях литературы того периода человек выступает как явление сложное, нередко противоречивое. Литература освобождается от упрощенной трактовки образа положительного героя и его антипода – персонажа отрицательного. Художественная мысль активно проникает в самую суть проблемы взаимосвязи и взаимообусловленности личной и общественной морали.

Мастерство Мовлуда Сулейманлы состоит в выборе темы произведения, в расстановке персонажей и описываемых событий в такой последовательности, которая помогает полнее рассказать о жизни и судьбах людей, народа, лучше раскрыть идею произведения. Автор по-своему изображает и оценивает различные стороны жизни народа и явления, происходящие в ней. Писатель старается понять и показать отношения своих героев к изменениям в окружающей жизни, разобраться в противоречиях, проанализировать их. Обычно местом, где происходит действие, он выбирает деревню.

Помимо всего, произведениям М.Сулейманлы присуща особая гармония и глубокий философский смысл.

Одним из таких произведений является повесть «Удод», где воспроизводятся события, происходившие в первые послевоенные месяцы в 1945 году в далеком азербайджанском селе. К этой теме в свое время обращались в своих замечательных произведениях Иса Гусейнов, Анар и другие авторы. Без сомнения, М.Сулейманлы был знаком с опытом своих предшественников и учитывал его. Однако, решение этой проблемы у М.Сулейманлы отмечается новым подходом. М.Сулейманлы смотрел на мир новым взглядом – глазами полными особой сказочности, таинственности и волшебства. В творчестве М.Сулейманлы как бы стирается грань между реальным и сказочно-фантастическими началами, он смотрит на мир как на сказку «точнее, считает жизнь, сказкой». Изображая в «Удод» последний год войны и первые послевоенные месяцы, наряду с реальностью деревенской жизни, с трудностями этой поры, с горем, постигшим простых сельских жителей, автор пишет об удод, птице из волшебного сказочного мира. Он выходит за рамки эпохи, времени, настоящего, концентрируя свое внимание на вечных проблемах жизни, освещая все происходящее светом этой вечности.

Каждое событие в «Удод» для сельчан воспринимается как логическое продолжение только что пережитой войны. Для сельчан первые послевоенные месяцы и годы мало чем отличаются от военных. Они требовали от людей не меньшего напряжения духовных и физических сил, чем годы войны. Главное в повести – вера в силы народа, пережившего эту невиданную трагедию, гордость за людей, сумевших сохранить глубокую человечность и чувство сострадания и тогда, когда горе посетило всех.

Чувство единения с землей, глубокая вера в ее силы и любовь к ней – вот что объединяет героев повести М.Сулейманлы.

Неразрывная связь творчества М.Сулейманлы с фольклором, ярко дающая знать о себе в «Удод», «Кочевье», «Без соли», «Шайтане», «Голосе» и др., определяет особенности структуры художественной мысли писателя. Обращение к фольклору помогает ему не только в оформлении сюжета. Связь творчества М. Сулейманлы с фольклором далека от внешнего подражания, от авторизации произведений народного творчества.

Мовлуд Сулейманлы из тех писателей, которые не используют миф, сказку, вообще фольклор как внешний атрибут, как средство украшения стиля и композиционного рисунка произведения. Автор старается понять, усвоить и использовать народный образ мышления, пытается увидеть сказку мира, разные его стороны и человека в этом мире. Для М.Сулейманлы человек ценен не только тем, что он делает добро, но еще и тем, что он может противостоять злу. Вечная борьба добра и зла, людской слабости перед соблазном и умения человека сохранить свое лицо, стоит в центре повести-сказки «Шайтан», в которой многое заимствовано из сказок, иногда почти в неизменном виде приводятся широко распространенные образцы фольклора. Как в сюжете повести, так и в приемах обрисовки характеров ясно видны черты традиций волшебной сказки. К тому же, манера повествования, образная структура повести очень близка к сказочной. Тем не менее, назвать произведение сказкой невозможно.

Повесть «Шайтан» построена на взаимодействии контрастных эпизодов. Произведение имеет интригующую форму – передаются ощущения людей, в которых вселяется нечистая сила. «Мировосприятие и бытие героев распадаются на две полярные части, противоречия между меняющимися друг друга полярными ощущениями, желаниями разрушают цельность личности и жизни» (1, с.102).

Герой другой повести «Без соли» Шамиль-киши провел свою жизнь в горах. До тонкостей познал он мудрость законов природы и сам умудрен этим познанием. Он является своим, он связан с этими лугами, конями, собаками, все это, даже животные понимают его и они ему понятны. Шамиль-киши не понимает, почему его сын, воспитанный им, ушел в город и не хочет вернуться в родное село. Не понимает он и Бекила, юношу с тонкой душой, умеющего ценить красоту гор, но которому тоже не терпится уехать отсюда в город, где «легкая жизнь» и такие же, что приехали с «концертом», девушки, «не по-девичьи ведущие себя».

Говоря о фольклорных мотивах в Азербайджанской прозе нельзя не упомянуть о повести «Мельница». Мельницы, в особенности сельские, еще испокон веков были связаны с такими понятиями как хлеб, достаток. Они олицетворяют важное и нужное в человеческой жизни, являются символом деревенской жизни. Мельницы всегда бывают переполнены людьми, о них сложено много народных песен, сказок и т.д. Но мельница, изображаемая М.Сулейманлы, это вовсе не такая мельница, которую мы традиционно привыкли видеть в фольклоре, в литературе, да и в быту, она иная в социально-этическом плане. В замкнутом мире мельнице происходят странные метаморфозы.

Повесть рассказывает о жизни завсегдатаев небольшой шашлычной, обосновавшейся в старой мельнице. Это разные люди. Здесь можно встретить и простых «тружеников и людей с «положением» из района, и «золотых» парней и даже «золотых» девушек, время от времени появляющихся в этом гнезде разврата. Здесь и мальчик, внук мельника, живущий надеждой когда-нибудь уехать отсюда в город к матери, а пока что вынужденный пасти овец, ожидающих своего часа быть зарезанными на шашлык, здесь и сельский учитель Темир-муаллим, манипулирующий законами физики и математики для добывания себе выпивки. С мельницей связана судьба женщин, мужья которых являются завсегдатаями этого гнезда зла и «шайтана». Другими словами, мельница висит над всей деревней как некое проклятие, отравляющее жизнь всем, кто с ней хоть как-то соприкасается и кто не имеет к ней никакого отношения. Она пока сильна, и своей сатанинской силой душит и убивает все здоровье вокруг. Даже вода в арыке, протекающем через деревню, окрашивается в красный цвет. А цвет этой крови воспринимается как символ осквернения самого понятия чистоты. Кровь эта, как бы принадлежит не только обезглавленным у мельницы баранам, но и тем, кто как-то связан с мельницей.

Мовлуд Сулейманлы в своей повести нарушил имевшую распространение в нашей прозе тех лет схему, которая предполагала подобное явление недостойным внимания. «Они считались какими-то исключениями, о которых, и говорить не стоит. Эта схема требовала обязательство противопоставления отрицательному в исключениях положительного в правиле, декларативно-возвышенного или же высокомерно-пренебрежительного выражения авторского отношения, что нередко служило, да и служит своего рода прикрытием его отсутствия».

Все персонажи в «Мельнице» похожи друг на друга. Однако, это только внешняя схожесть. О каждом из них у читателя складывается определенное мнение, но это говорит о том, что автор делит заранее их на положительных и отрицательных персонажей. Каждый персонаж предстает перед читателем со своим индивидуальным горем, своими проблемами и трагедией. И делить героев поверхностно на хороших и плохих здесь будет, конечно, неверным. В это деление нужно смотреть глубже. Сама мельница здесь изображена как символ. Автор показывает изменение моральных и человеческих ценностей, происходящие на «мельнице». Мельница, которая когда-то была символом – источником жизни, благополучия, постепенно превратилась в место разврата и зла. Автор нам не показывает корни, источник случившегося, он просто предупреждает нас, что такое может произойти, когда происходит утрата человеческих

ценностей и их смещение. Хотя М.Сулейманлы изображает в повести только «мир мельницы», существует и другой, противоположный, лучший мир, от которого, к сожалению, далеки обитатели мельницы.

Автор умеет в нескольких словах дать характеристику людям, о которых можно было бы говорить на нескольких страницах. Обычно характеристика героев содержится в их речи. Герои Мовлуда Сулейманлы говорят на понятном всем, простом языке. Это является ценнейшей отличительной особенностью творчества писателя, выделяющая его среди других прозаиков. М.Сулейманлы часто обращается к фольклору, его «творчество в большей степени связано духовными нитями с национальным фольклором. Эта связь состоит не только в том, что в их повествовательную манеру вторгается сказовое и сказочное начало... Эту связь определяют не внешние атрибуты, не формальная поэтика, а глубинная, сущностная близость, жизненная «плоть» изображаемых событий, ситуаций, чувств, поступков, размышлений...» (4, с.4).

Отличительная особенность прозы Мовлуда Сулейманлы – мастерское применение богатейших изобразительно-выразительных возможностей азербайджанского языка, широкое использование фольклорной лексики, что придает его произведениям ярко выраженную национальную окраску. Опора на многовековые фольклорные традиции, широкое использование формы сказа, своеобразный синтез поэтики народных сказок, дастана с поэтической традицией письменной литературы, сочетание в рамках единой сюжетной ситуации реального и условно-фантастического и другие характерные особенности художественного стиля писателя, наряду с опорой на неисчерпаемый первозданный народный язык, вместе составляют национальную и индивидуальную специфику манеры мышления и повествования М.Сулейманлы – писателя.

М.Сулейманлы – писатель, который описывает в своих произведениях не просто отдельные моменты национальной специфики и быта, он передает в своих произведениях национальный дух народа. По словам великого русского писателя Н.В.Гоголя: «Истинная национальность состоит не в описании сарафана, но в самом духе народа. Поэт даже может быть и тогда национален, когда описывает совершенно сторонний мир, но глядит так, что соотечественникам его кажется, будто это чувствуют и говорят они сами» (2, с.51). Эти слова вполне справедливо можно отнести к М.Сулейманлы. Национальная специфика и национальное своеобразие пронизывают всю структуру произведений этого автора, являясь неперенным условием его высокохудожественности. Бесспорным является то, что «благодаря национальной специфике, произведения отдельных художников слова могут подняться до уровня интернационального, если в них присутствует значимость, глубина, поучительность, масштабность событий и явлений национальной жизни, изображаемых в произведении, талант, высокая степень художественного обобщения...» (3, с.9). Мовлуд Сулейманлы в своем творчестве мастерски воссоздает особенности национального характера, раскрывающиеся во всей структуре художественного произведения.

Литература

1. Гаджиев Асиф «Поэтика современной прозы». Б. 1997. с. 102.
2. Гоголь Н.В. Полн. собр. соч. в 14 томах, т. VIII. М., Гослитиздат. 1952, с. 51.
3. Гулузаде Яшар. Художественный перевод и литературные связи. Б. 1999. Мутарджим. с. 9.
4. Сулейманлы Мовлуд. Чобан Ибрагим и велосипед. Повести и рассказы. М. «Молодая гвардия». 1981. с. 4.
5. Süleymanlı Mövlud. «Bir ünvan». Şeirlər. Gənclik. Bakı.1970. 30 s.
6. Əmrahoglu Arif. Mövlud, məhz tək qaldığı və tək getdiyi yolda Mövlud Süleymanlıdır. Azərbaycan. 1993.s. 183-185.

K.Ə.Hacıyev

Mövlud Süleymanlının povestlərində xeyir və şər problemi***Xülasə***

Məqalədə 60-70-ci illər Azərbaycan nəsr və onun müasir Azərbaycan ədəbiyyatında yeni cərəyanın təşəbbüskarlarına çevrilmiş nümayəndələrindən bəhs edilir. Bu yazıçıların görkəmli nümayəndələrindən biri Azərbaycanın Xalq Yazıçısı Mövlud Süleymanlıdır. Təqdim olunan yazıda müəllifin milli kimliyini və fərdi üslubunu tam açan ilk povest və hekayələrinin yalnız bəziləri təhlil edilir. Burada qeyd olunur ki, M.Süleymanlının yaradıcılığında real və fantastik-nağıl süjetlərinin arasındakı xətt silinir, o, dünyaya nağıl kimi baxır, daha dəqiq desək, həyatı nağıl hesab edir. Mövlud Süleymanlı nəsrinin səciyyəvi cəhəti Azərbaycan dilinin ən zəngin obrazlı və ifadəli imkanlarından, həmçinin, folklor leksikasıdan məharətlə istifadə etməsi, onun əsərlərinə dərin və aydın şəkildə nəzərə çarpan milli-mədəni özünəməxsusluq çəxş edir.

K.A.Hacıyev

The problem of good and evil in the stories of Movlud Suleymanli***Summary***

The article speaks about the Azerbaijani prose of 60-the 70s and its representatives who became the initiators of a new trend in modern Azerbaijani literature. A prominent representative of this constellation of genius writers is the National Writer of Azerbaijan Movlud Suleymanli. This article investigates only some of his early novels and stories which fully reveal the national identity and individual style of the author. Also, the paper shows the reader that the line between the real and the fabulous fantastic beginnings is erased. He considers the world as a fairytale. A distinctive feature of Movlud Suleymanli's prose is the skillful use of the richest figurative and expressive possibilities of the Azerbaijani language, the widespread use of folklore vocabulary which expresses the explicit national coloring.

*Rəyçi: prof. R.M.Novruzov**Redaksiyaya daxil olub: 11.08.2022*

Т.Г.ДЖАФАРОВ*доктор филологических наук, профессор*
e-mail: telman_jafarov@mail.ru

DOI: 10.48652/b4692-2502-1391-t

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)**ВОПРОСЫ РЕЦЕПЦИИ И ТРАНСФОРМАЦИИ
РУССКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПОСТСОВЕТСКОЕ ВРЕМЯ****Ключевые слова:** *рецепция, трансформация, учебная программа, Ф.М.Достоевский, «лестница».***Açar sözlər:** *resepsiya, transformasiya, tədris proqramı, F.M.Dostoyevski, “nərdivan”.***Key words:** *reception, transformation, training program, F.M. Dostoevsky, “stairs”.*

Данная статья подготовлена на основе доклада на образовательно-культурном форуме «Золотой век русской литературы: опыт прочтения», проходившем в столице Республики Сербия – Белграде 28-29 июня 2022 года. Она посвящена проблемам рецепции и трансформации русской классической литературы в Азербайджане в постсоветское время. Вопрос рассматривается в двух аспектах:

- принципы и сложности отбора образцов русской классической литературы для включения в учебные программы, учебники и пособия для школ и вузов республики, а также для перевода и издания их на азербайджанском языке;
- причины возрастания интереса к изучению русской литературы, обусловленность проведения глубоких исследований творчества отдельных её представителей в постсоветском Азербайджане.

Меняются времена, поколения и представления о культурной миссии иноязычных литератур. Это особо проявляется и в отношении к литературам народов, веками разделявших одну и ту же участь с народом, на язык которого они переводятся и на чьем языке представляются в виде учебного материала.

Ситуация усугубляется тем, что средством обучения для определённой части учащейся молодежи республики выступают иностранные языки. Это предполагает достаточно глубокое знание языка, истории, литературы и культуры народа, на языке которого полностью или частично проводится процесс обучения. В подобной учебной ситуации особенно бережно необходимо относиться к языку обучения, так и к культурным и прочим ценностям народа или страны – носителей этого языка, так как на современном этапе обучение на любом языке должно опираться лингвокультурологическую основу. Вернее, учебная программа и учебный процесс невозможны без их участия и учёта. Это и содержание, и качество тех школьных и вузовских программ, на основе которых обучается подрастающее поколение.

Несмотря на часто меняющиеся исторические и политические оценки, в данном случае необоснованные и противоречивые мнения при преподнесении учебного материала просто неприемлемы. Это требует от составителей и создателей учебных ресурсов, от преподавателей умелого мастерства в процессе приобщения учащихся к данным материалам, мотивирования интересов, поисков и стремлений молодёжи. К сожалению, порой созданные и методически апробированные десятилетиями учебные пособия отступают на второй план по причине необходимости создания национальных учебников с учётом государственных интересов страны и реалий времени, которые не

всегда отвечают требованиям методики обучения языка и литературы. Эти пособия часто отходят на задний план, становятся недостижимыми из-за экспансии Интернета, то есть учащаяся молодежь отдаёт предпочтение тем ресурсам, которые являются легкодоступными. Конечно, мы не против них. Мы за то, чтобы ресурсы, предлагаемые в статусе учебных были созданы с учётом опыта и традиций учебных пособий предыдущих поколений, мотивации учебной деятельности обучающихся, интересов страны и народа, глубокого понимания общечеловеческих ценностей, обеспечения качества на любой ступени и уровне образования. В данной ситуации остро стоят проблемы рецепции и трансформации учебных материалов в иноязычной аудитории.

Вопросы рецепции и трансформации иноязычных культур и литератур, их преподнесения в инациональной среде – одна из часто обсуждаемых проблем не только в культурологии, сравнительном языкознании, литературоведении и переводоведении, но и в методике. Примечателен тот факт, что сейчас во многих странах предпочтение отдаётся билингвальной и полилингвальной модели обучения, что предполагает изучение второго, третьего и большего количества языков путём введения определённых учебных дисциплин. На наш взгляд, процесс изучения любого иностранного языка необходимо рассмотреть как средство и способ приобщения к иной культуре и литературе, т.е., как условие их восприятия на инациональной почве. В этом случае вопросы восприятия и рецепции языка и литературы из лингвистической и литературоведческой плоскости переносятся в методическую. Ввиду того, что учебно-воспитательный процесс, интеллектуальное развитие учащихся при подборе учебного материала требует как коммуникативной и информативной, так и содержательной наполненности, то это актуализирует основные принципы культурологического подхода к усвоению языка и культуры (антропологический, деятельностный и семиотический). Исходя из практики и жизненного опыта, мы наблюдаем возможность успешной реализации учебных стандартов в определённом контексте, каковым и являются также литературные тексты, заключающие в себе информацию об истории, фольклоре, образе жизни, нравах народа – носителя изучаемого языка, о его материальных и духовных ценностях.

Что касается содержательной стороны учебных ресурсов по русской литературе, то здесь также возникает немало вопросов. **Во-первых**, литература любой страны и любого народа, прежде всего, – это отражение духа и настроений исторических эпох, жизни, чаяний и надежд живших в эти периоды людей. Нередко литература идеологизирована и политизирована. В этом отношении примечательна также и русская литература, почти все этапы её развития. Возможно ли адекватно оценить и преподнести русскую классическую литературу вне историко-культурного контекста? Можно ли себе представить русскую литературу XIX века без декабристских настроений, славянофильских и западнических идей, «лишних людей» Пушкина, Лермонтова, Тургенева и Достоевского, без «маленьких людей» тех же Пушкина и Достоевского, Гоголя, роман «Войну и мир» без декабристских настроений и идей, романы Достоевского без «Дневника писателя», без его мыслей об Иисусе Христе? Постигнуть характеры и идеи Толстого и Достоевского без осознания значимости православной морали? Кто же поймёт поэтов-декабристов, Бестужева-Марлинского, Грибоедова, Пушкина и Лермонтова без учёта политической подоплёки событий этой эпохи и причин их пребывания на Кавказе?

Благодаря участию в войне с горцами Бестужев-Марлинский и Лермонтов создали образцы путевых записей по Кавказу, в их произведениях («Аммалат-Бей», «Мулла Нур», «Герой нашего времени» и др.) нашли прекрасное художественное воплощение образы кавказцев. Как мы предполагаем, М.Ю.Лермонтов, выучив азербайджанский язык, не только записал азербайджанское народное сказание «Ашыг Гариб» (речь идёт о его «турецкой сказке» «Ашик Кериб», представляющей собой образец билингвального текста), в то же время этот любовный эпос стал одним из

источников лермонтовского «Героя нашего времени». Пушкин запомнился азербайджанским читателям также своими «Подражаниями Корану» и «Путешествием в Арзрум». Я.Полонский своим интересом к мугаму и народным певцам привлёк внимание многих азербайджанских литературоведов. Ныне в нашей стране неоднозначно отношение к А.С.Грибоедову, автору трагедии «Горе от ума», в то же время российскому дипломату, причастному к заключению Туркменчайского договора 1828 года о разделении земель азербайджанских ханств между Персией и Россией, а также к переселению персидских армян на благодатные земли Иреванского и Нахичеванского ханств. Однако опубликование переписки русского поэта и дипломата с Паскевичем, с тогдашним наместником Кавказа, архивные материалы проливают свет на некоторые подробности его жизни и деятельности как дипломата. Три письма российского посла к наместнику Кавказа свидетельствуют о серьёзном беспокойстве Грибоедова по поводу возможных последствий повсеместного размещения армян на землях, принадлежавших азербайджанскому народу, особенно ханам, предпочитавшим российское подданство. Переселение и размещение армян на азербайджанских землях осуществляется при непосредственном участии российских военных, являющихся армянами по национальности – генерала Мадатова и полковника Лазарева, усердно способствовавших изменению этнического состава населения в пользу армян (1). Это обстоятельство даёт нам возможность пересмотреть свое отношение к литературному наследию А.С.Грибоедова, прежде всего, к его пьесе «Горе от ума», в которой просматриваются зародыши золотого века русской литературы.

Такого рода факты личной и творческой биографии русских писателей повлияли на степень их включения в школьные и вузовские программы Азербайджана, в антологии по русской литературе последних трёх десятилетий, на перевод и исследование их произведений.

Будучи соавтором школьных программ и учебников по литературе с 2005 года и имея опыт работы над их составлением (речь идёт о классах и школах с русским языком обучения), мы старались создать учебные ресурсы, включающие лучшие образцы русской, азербайджанской и зарубежной литературы, благодаря которым у учащихся вырабатываются навыки чтения, анализа, творческого письма и устной речи, приобщения к общечеловеческим духовным ценностям, присущим культуре, образу жизни и мышления, миропониманию народов мира. На данное время наша группа завершила работу над учебником-хрестоматией для VII класса. Данный учебник, а также учебники V-VI классов, создаваемые по принципу «лестница», придерживаются опыта предыдущих поколений, служат литературному образованию учащейся молодёжи, воспитывают в них самые ценные человеческие качества, толерантное отношение к культуре, поведению и духовным ценностям других народов.

Последние два десятилетия были ознаменованы в Азербайджане редактированием имеющихся художественных переводов, созданием новых переводов и изданием этих текстов на латинице 25-тысячными тиражами. Значительную часть серии «Библиотека мировой литературы» в 150-ти томах составляют переводы русской литературы. Многие авторы и произведения были переведены впервые. За 2005-2014 годы были подготовлены и изданы три антологии русской литературы, включающие прозу и поэзию. Примечательно, что после превосходного перевода «Евгения Онегина» Самедом Вургуном в последние годы были осуществлены филологический (профессор Айдын Алекберли) и второй поэтический перевод (Эйваз Борчалы) этого романа в стихах Пушкина. В постсоветский период особую популярность в нашей стране завоевали художественные, философские и публицистические произведения Достоевского. Следует выделить два аспекта рецепции творческого наследия Достоевского в Азербайджане: 1) были переведены оставшиеся два романа из его Пятикнижия – «Бесы» и

«Братья Карамазовы» (последний переводился дважды), а также – «Дневник писателя», о котором будем говорить отдельно; 2) с начала 90-х годов формируется школа азербайджанского Достоевсковедения, включающая четыре докторских и около десяти кандидатских диссертаций; логическим завершением становится выход в свет в 2007 году фундаментальной монографии основателя этой школы, профессора Мамеда Годжаева под названием «Характеры и идеи Ф.М.Достоевского». Вопросам рецепции творчества русского писателя посвящены две монографии Махруг Тагиевой, изданные в 2019 году. Интерес к Достоевскому был обоснован не только глубинным психологизмом и религиозным содержанием его прозы, интересными суждениями автора и его героев о судьбе России, но и противоречивыми высказываниями о месте и роли его Родины в Европе, об особом положении России между Европой и Азией, во многом созвучные с постулатами и мыслями философа Н.Данилевского, автора книги «Россия и Европа» (2), в которой он не выделил тюрков в отдельный культурно-исторический тип, а перечислил их среди народов-разрушителей мировых цивилизаций. На наш взгляд, рассуждения Достоевского (заманчивая идея о «всеславянском единстве» и «приобретении Константинополя», заодно и побережья Мраморного моря и выход к Средиземноморью) не исходят из реальных исторических отношений России с тюркским миром, а заключают в себе тезис русской православной церкви о возвращении Стамбула, тесно соприкасаются с завещанием Петра Великого относительно этого вопроса. Противоречивость и уязвимость мыслей великого писателя заключается в том, что Европу, враждебно относящуюся к России, он ставит на одну чашу весов с тюркским миром. Начиная с «Философских писем» П.Чаадаева, Россия искала свой путь развития, своё назначение и свою миссию среди мировых цивилизаций. Историческое прошлое, опыт исторического сосуществования России с тюркским миром показали, что ей предначертано было построить евразийский дом совместно с тюркским миром. Известно, что евразийство, как научно-теоретическая и историческая платформа, опирается на культурную доминанту. Она позволяет рассматривать культурно-исторический ареал бытования славянских и тюркских этносов и народов, отдельные этапы истории их сосуществования в перспективе выявления общностей и возможностей будущего сотрудничества. Мы прекрасно осознаём озвученную гениальным представителем евразийства Л.Н.Гумилёвым правду: «По секрету скажу Вам, что если Россия будет спасена, то только как евразийская держава и благодаря евразийским идеям» (3). Интересно, что взгляды Достоевского на так называемый «восточный вопрос», негативное отношение к Турции никак не отражается на адекватном восприятии его как великого прозаика, мастера психологического анализа в тюркском мире. Его предостережения насчет «государства слизняков», «разорителей и умертвителей собственной страны» не задевают национальное чувство современных тюрков; сегодня Достоевский – один из любимых, глубоко исследуемых писателей во всем тюркском мире. В этом отношении импонирует нам статья доктора филологических наук Тасанбека Сатбая (Казахстан) в «Литературной газете» (Москва), в которой подчеркнута важность изучения позиции Достоевского по восточному вопросу в контексте выяснения отношений между нынешними славянскими народами (4). Думается, что в новейших исследованиях русских ученых необходимо осветить творчество Достоевского и других значимых для мирового читателя авторов в том свете, чтобы они отвечали интересам и местной национальной аудитории.

Перевод на азербайджанский язык огромного труда Михаила Бахтина «Поэтика Достоевского» усилил интерес к творчеству писателя, способствовал глубокому пониманию его полифонического романа, оживил интерес к романному жанру в азербайджанском литературоведении, стимулировал появление новых исследований по русской литературе, по сравнительному литературоведению, а также новых переводов.

Вместе с тем мы хотели бы обратить внимание на то, что исследования по русской литературе в азербайджанском литературоведении не ограничиваются вопросами изучения литературных связей и перевода литератур наших народов. Немалое количество монографических и диссертационных работ было посвящено анализу идейно-тематического содержания, поэтики и вопросу о концепции человека в русской литературе. Основатель азербайджанского достоевсковедения профессор Мамед Коджаев, подготовивший не одно поколение исследователей азербайджанской, русской и мировой литературы, подчёркивает, что «подлинные художественные творения должны быть рассмотрены без аксиологического и утилитарного подхода к ним», что, будучи «саморегуляцией духовного организма», литература и искусство вызывают к жизни такие образы и идеалы, в которых нуждается общество. Их рождение вполне закономерное и необходимое явление. Проанализировав поступки героев Толстого и Достоевского, выявив параллели в современной азербайджанской прозе, М.Коджаев подчёркивает, что «к художественному явлению должен быть такой же объективный и беспристрастный подход, как к явлениям природы» (5). Этот концептуальный подход к пониманию литературного процесса создаёт благоприятную почву для адекватного понимания художественных творений не только своей национальной, но и иноязычной литературы, определяет правильную методологию их изучения в конкретном культурно-историческом контексте и ареале.

В отличие от Достоевского творчество Л.Толстого стало в Азербайджане популярным ещё при жизни писателя. Азербайджанская интеллигенция и молодёжь всегда с большим интересом знакомилась с произведениями и письмами Льва Толстого. Его творения всегда присутствовали в школьной и вузовской программе. Сегодня в школьную и вузовскую программы включены не только «Война и мир», «Анна Каренина», но и «Хаджи Мурат», сказки писателя. Речь идёт как о классах и группах с азербайджанским, так и с русским языком обучения. В последние годы в средней школе стал популярным рассказ «Ильяс», свидетельствующий о симпатии автора к исламу. Рассматривая перечень выпускных работ по предметам «Мировая литература» и «История азербайджанской литературы» (имеются в виду программы филологических и педагогических специальностей), мы выявили, что преподаватели и студенты вузов предпочтение отдают таким темам, как «Шекспир и Лев Толстой», «Толстой и Рабиндранат Тагор», «Шекспир и Достоевский», «Достоевский и Гусейн Джавид» и т.д. Эти темы включаются и в программы спецкурсов. Известный учёный-азербайджанец, востоковед, автор книги «Шамиль и мюридизм» – Мирза Казымбек был учителем Л.Н.Толстого. Многие представители азербайджанской интеллигенции, в том числе первые переводчики произведений писателя, переписывались с ним. Начиная с 80-х годов позапрошлого столетия, рассказы и сказки писателя активно включались в учебники для детей-азербайджанцев.

Исходя из вышеизложенного, хочется сделать вывод о том, что вопрос рецепции и трансформации русской литературы тесно связан с исторической ролью и миссией России в Европе и Евразии, в судьбе нашего народа. Любовь и интерес к любой литературе, её востребованность в иноязычной среде продиктованы её объективным отношением, духовной близостью к языку и культуре воспринимающей стороны. В этом плане следует рассматривать отношения Азербайджана к русскому языку, остальным русской литературе, другим ценностям русского мира.

Литература

1. Иванов Р.Н. Азербайджанская быль, российское пришествие и пресидские мотивы. Очерки истории Азербайджана XIX века, М., 2011, с.279-292; 342-352.
2. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М., Книга, 1991, 574 с. (Историко-литературный архив).
3. Гумилев Л.Н. "Скажу вам по секрету, что если Россия будет спасена, то только как евразийская держава". Задавал вопросы и подготовил материал к публикации Игорь Савкин // Из интервью журналу «Социум», 1992, № 5 (<http://gumilevica.kulichki.net/articles/Article28.htm>).
4. Сатбай Т. «Восточный вопрос» Достоевского в контексте времени // Лит. газ., Москва, 2021, 11 ноя. <https://lgz.ru/online/vostochnyy-vopros-dostoevskogo-v-kontekste-vremeni/>
5. Коджаев М.К. О художественном творчестве и методике его исследования и преподавания // Образы и характеры в литературе, Баку, 2009, с. 236-244.
6. Джафаров Т.Г. О необходимости широкого применения билингвальной модели обучения в Азербайджане // Материалы V Международной научно-практической конференции под эгидой МАПРЯЛ, с.54-59. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44116067>

T.H.Cəfərov

Postsovet dövründə Azərbaycanca klassik rus ədəbiyyatının resepsiyası və transformasiyası məsələləri barədə *Xülasə*

Məqalədə postsovet dövründə Azərbaycanda klassik rus ədəbiyyatına münasibət məsələlərinə nəzər salınır. Yeni siyasi reallıqların digər mədəniyyətlərə və ədəbiyyatlara milli maraqlar nöqtəyindən yanaşma tələb etdiyi vurğulanır. Hətta müstəqillik illərində ölkədə kifayət qədər maraqla qarşılanan rus ədəbiyyatı nümunələrinin tədris müəssisələrində öyrənilməsi, tədqiqi və tərcüməsi problemləri müzakirə edilir.

T.H.Jafarov

On the issues of reception and transformation of classic Russian literature in Azerbaijan during the post-Soviet period *Summary*

The article examines the attitude towards classical Russian literature in Azerbaijan in the post-Soviet period. It is emphasized that the new political realities require an approach to other cultures and literatures from the point of view of national interests. Even in the years of independence, the problems of studying, researching and translating examples of Russian literature in educational institutions are being discussed.

Рецензент: д.ф.ф.н., доц. К.А.Гаджиев

Redaksiyaya daxil olub: 12.08.2022

Л.Э.МИРЗОЕВА*доктор филологических наук, профессор***Бакинский славянский университет**

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДРЕВНЕГО И СРЕДНЕВЕКОВОГО СОЦИУМОВ (ПРОБЛЕМА ДОКТРИНЫ «ВЕЧНОСТИ» В ЭСХАТОЛОГИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ)

Ключевые слова: *Новый Завет, Коран, Восток, Запад, доктрина “вечности”.***Açar sözlər:** *Əhdi-Cədid, Quran, Şərq, Qərb, “əbədiyyət” doktrinası.***Key words:** *New Testament, Koran, East, West, doctrine of “eternity”.*

Понимание категории «вечности», отразившейся в сакральных трудах социумов Востока и Запада, имеет свои уникальные, неповторимые особенности. Предоставим читателю определенные отрывки, содержание которых располагает читателя к размышлениям эсхатологического характера.

Новый Завет: «...Лучше тебе увечному войти в жизнь, нежели с двумя руками идти в геенну, в огонь неугасимый, где червь их не умирает и огонь не угасает» (Мк. 9:43); «И пойдут сии в муку вечную, а праведники в жизнь вечную» (Мф. 25:46); «Тогда сказал царь слугам: связав ему руки и ноги, возьмите его и бросьте во тьму внешнюю; там будет плач и скрежет зубов» (Мф. 22:13).¹

Однако доктрина вечности в Библии – не экзотерического характера. Достаточно обратиться к стиху 2 Кор. 4:18:

«... Ибо видимое временное, а невидимоеечно».

Откр. 14:6: «И увидел я другого ангела, летящего по середине неба, который имел вечное Евангелие...». Также Пс. 110:7-8: «Дела рук его истина и суд; все заповеди его верны», «Тверды на веки и веки, основаны на истине и правоте».

Под понятием «вечность» (относящегося к видимому предмету) подразумевается духовная его значимость.

То есть вопрос о «вечности» в Библии не может быть интерпретирован однозначно – сам Ад после Страшного Суда будет уничтожен – ввергнут в огненное озеро (вместе с обитателями-грешниками). «И смерть и ад повержены в озеро огненное. Это смерть вторая» (Откр. 20:14) – *муки грешников в Аду не вечны, но, и возможности к Спасению у них уже нет.*

2 Пет. 3:7, 10:

«А нынешние небеса и земля, содержимые тем же Словом, сберегаются огню на день Суда и *погибели нечестивых человеков*». «Придет же день Господень, как тать ночью, и тогда небеса с шумом прейдут, *стихии же, разгоревшись, разрушатся, земля и все дела на ней сгорят*».

Рим. 6:23:

«Ибо возмездие за грех – смерть, а дар Божий – жизнь вечная во Христе Иисусе, Господе нашем».

¹ Император Флавий Константин поручил епископам Ефсевию Кесарийскому и Евстафию Антиохийскому освободить Библию от доктрин, дающих надежду людям на повторную жизнь и, соответственно, на возможность искупления грехов, главным из которых, как им внушалось – неподчинение верховной власти. («Любая власть дана Богом»). (Прим. авт.)

Откровение 21:8:

«Боязливых же и неверных, и скверных и убийц, любодеев и чародеев, и идолослужителей и всех лжецов участь в озере, горящим огнем и серою. Это смерть вторая».

Спасение же, по христианской доктрине, как известно, возможно при жизни – через веру в Иисуса Христа как Господа и Спасителя, а также послушание Его Слову.

1-е Кор., 15:1, 2:

«Напоминаю вам, братия, Евангелие, которое я благовествовал вам, которое вы и приняли, в котором и утвердились»,

«Которым и спасаетесь, если преподанное удерживаете так, как и благовествовал вам, если только не тщетно уверовали».

Приведем в пример аяты из Корана о вечном пребывании праведников в раю:

Сура 64, «Тагабун» («Взаимные утраты и награды»), аят 9 (9)¹:

«В тот день, когда Он соберет вас всех
Для дня Великого Собрания (...)_
И с тех, кто в Бога верил и творил благое,
Он снимет все грехи и в Сад введет, (...)_
И вечно пребывать им там».

Сура 11, «Худ» («Худ»), аяты 107, 108 (109, 110):

«А те, кто верует и делает добро –
Для тех жилищем будут Райские Сады»,

«Где пребывать навечно им
Без всякого желания замены».

Сура 65 «Ад Таляг» («Развод»), аят 11 (11):

«...Ведет Он их в сады,
Где у подножья льются реки,
И вечно пребывать им там, –
Поистине Господь для них
Прекраснейшую долю уготовил».

Вопрос о вечности или временности пребывания в аду является объектом споров многих теологов – по сей день. Основной аргумент сторонников версии временности адских мук – благодать Всевышнего бесконечна, поэтому наказание за краткосрочные грехи (ведь жизнь коротка) не могут быть вечными.

Сура 7 «Аль А, араф» («Аль А, а раф»), аят 156 (155):

«...Я наказанием Своим
Караю тех, кого желаю,

¹ В данном отрывке без скобок указаны номера аятов из Корана в переводе на русский язык В.Пороховой, в скобках же отмечаются соответствующие по смыслу аяты из Корана в переводе И.Крачковского. (Прим. авт.)

Но моя милость стелется для всех...»
Пребывание в Аду вечно не для всех.

Сура 10. «Юнунс» (Йунус), аят 107 (107):

«... и Он низводит (беду или добро)
На тех слугителей Своих, кого сочтет своей угодой.
 Прощающ он и милосерд».

Сура 11, «Худ», «Худ», аят 106 -107 (108-109):

«В Огне быть тем, которые несчастны,
 Для них там рев и вопль».

«И вечная обитель там,
 Пока земля и небо длятся,
Если Господь твой только не захочет
(Распорядиться ими) по-другому, –
 Ведь твой Господь, поистине, Вершитель
 Всего, что пожелает Он».

«Пока земля и небо длятся». – Содержание данной строки может означать: когда будет уничтожен ад, обитатели его будут либо прощены, либо уничтожены.

Сура 6, «Аль-Ана, Ам» («Скот»), аят 128 (128):

«...И скажет (Он): «Огонь – жилище вам!
 И в нем вам пребывать навечно.
Если Аллах не предпочтет другого».

Однако некоторым категориям грешников (в интерпретации ортодоксальных традиционалистов) из ада однозначно нет выхода:
 – Кяфирам (неверующим):

Сура 3, «Аль Имран» «Семейство Имрана», 116 (112):

«Неверных перед Богом не избавят
 Ни их добро, ни дети их, –
 Они все обитатели Огня,
 И в нем останутся навечно!»

Сура 5, «Аль Маида» («Трапеза»), аят 37 (41):

«Желанием их будет выйти из Огня,
 Но из него им никогда не выйти, –
 Их муки вечно будут длиться».

Сура 2, «Аль Бакара» («Корова»), аят 165 (165), 167 (167):

«Но среди людей такие есть,
 Которые берут себе для почитанья
 Других с Аллахом наравне...»

«...И из Огня им выхода уж нет!»
– Язычникам:

Сура 16, «Ан Нахль» (Пчела»), аят 29 (31):

«Войдите же во врата Ада, Чтобы навечно там остаться.
И как мерзка обитель тех,
Которые исполнились гордыни».
– Вероотступникам:

Сура 3, «Али Имран, аят 88 (82):

«Для них расплатой будет
Проклятье Господа, и ангелов, праведного люда!»
– Лицемерам:

Сура 58, «Аль Муджадила» («Взывающая»), аят 17 (18):

«Ни их имущество, ни дети
Пред Богом не помогут им,
И пребывать им в адовом Огне,
И находиться там навечно».
– Не признающим аяты Корана:

Сура 7, «Аль А, Араф» («Аль А, Араф»), аят 36 (34):

А те, кто счел знаменья Наши ложью
И величается над ними –
Они все – обитатели Огня,
И в нем им оставаться вечно.
– Ростовщикам:

Сура 2, «Багара» («Корова»), аят 275 (276):

«И кто снедаем лихоимством,
Восстанет (в Судный день) подобно тем,
Кого поверг в безумство Сатана (...)
Деяние его пред Богом ляжет (...)
Но тем, кто (мерзость эту) повторяет, –
Стать обитателями Ада
И там навечно пребывать.
– Врагам Аллаха и Его пророка:

Сура 9, «Ат Тауба» («Покаяние»), аят 63 (64):

«Ужель они не знают, что тому,
Кто против Бога и посланника идет,
Огонь (пылающего» Ада (уготован),
Где пребывать ему навечно?»
– Пребывавшим во грехе –

«Багара» («Корова»), 81 (75):

«Поистине, кто выгоду нашел во зле
И полностью облекся в грех,
Они все – обитатели Огня
И в нем останутся навечно».
– Предумышленно совершившим убийство верующего –

Сура 4, «Ан Ниса, А» («Женщины»), аят 93 (95):

«Тому, кто верного умышленно убьет,
Ад воздаянием предстанет,
Где пребывать ему навечно.
На нем – проклятие и гнев Аллаха,
И муки тяжкие назначены ему».
– Беззаконникам:

Сура 10, «Йунус» («Йунус»), аят 52 (53):

«И скажут тогда тем, кто были беззаконны:
Познайте вечной муки вкус!
И ни за то ль вам ныне воздается,
Что (на земле) себе вы предварили?»

– Совершившим при жизни мало добрых дел –

Сура 23, «Аль Миминун» («Верующие»), аяты 102-103 (104-105):

«И те, чья чаша (добрых дел) тяжелой будет,
Прознают радость и блаженство».
«А те, чья чаша будет легковесна,
Урон тяжелый понесут, –
В Аду им вечно пребывать!»

– Нераскаявшимся грешникам –

Сура 43, «Аз Зухруф» («(Золотые) украшения»), аят 74 (74):

«А нечестивым – в вечной муке Ада пребывать».
– Ослушавшимся Всевышнего и его Пророка –

Сура 72, «Аль джинн» («Джинны»), аят 23 (24):

«... Тем, кто будет непослушен
Аллаху и посланнику Его,
Назначен Ад, где пребывать им вечно».

Итак, нами были исследованы особенности информационно-коммуникационной деятельности древнего и средневекового социумов Запада и Востока в отражении сакральных трудов – в плане осмысления категории «вечности». В основе данной доктрины лежит дуалистическое миропонимание – «добра» и «зла», которое и легло в основу религиозно-литературных памятников мировой культуры.

Литература

1. Коран (пер. с арабского акад. И. Ю. Крачковского).
2. Коран (пер. с арабского В. Пороховой).
3. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1973, 473с.
4. Новый Завет.
5. Юнг К. Психологические типы. М.: Университетская книга, АСТ, 1998.

L.Ə.Mirzəyeva

Qədim və orta əsrlər cəmiyyətlərinin informasiya-kommunikasiya fəaliyyəti (esxatoloji dünyagörüşündə “əbədilik” doktrinası problemi)

Xülasə

Məqalədə Qərb və Şərq cəmiyyətlərinin informasiya-kommunikasiya fəaliyyəti xüsusiyyətləri araşdırılır. Bu xüsusiyyətlər dünya dinlərinin müqəddəs mətnlərində öz əksini tapmışdır. Məqalədə həmçinin “əbədiyyət” kateqoriyası tədqiq edilir. Bu kateqoriya Qərb və Şərq dinlərində fərqli şəkildə dərk olunur.

L.A.Mirzayeva

Information and communication activities of ancient and medieval societies (the problem of the doctrine of “eternity” in eschatological views)

Summary

The article explores the peculiarities of the information and communication activities of the West and East society. These peculiarities are reflected in the sacred texts of world religions. The category of “eternity” is being examined in the article. This category is comprehended differently in the religions of the West and the East.

Рецензент: д.филол.н., проф. Н.Ш.Мамедов

Redaksiyaya daxil olub: 15.08.2022

S.Kh.NASIBOVA*PhD in philology, researcher*

DOI: 10.48652/m4672-4566-3074-i

Baku Slavic University

(Baku, S.Rustam street, 25)

INFLUENCE OF DOSTOYEVSKY ON THE CREATIVITY OF V.WOLF**Key words:** *Dostoevsky, English literature, influence, idea, creativity.***Açar sözlər:** *Dostoyevski, ingilis ədəbiyyatı, təsir, ideya, yaradıcılıq.***Ключевые слова:** *Достоевский, английская литература, влияние, идея, творчество.*

Dostoevsky's psychological penetration into the human soul profoundly influenced the novel of the twentieth century. Dostoevsky's novels have many psychological elements, but ultimately they deal with moral and philosophical issues. He presented by an interacting character the opposition of ideas about freedom of choice: religion, atheism, good and evil, happiness, etc. The central idea of Dostoevsky was connected with man.

A special interest in Dostoevsky's work began after the translation of his works into English. It was the second decade of the twentieth century – on the eve of the First World War. It was then that a new trend in literature was born – modernism. Modernists denied realistic methods, superficiality, boring description of appearance, etc. They wanted to do away with the classical heritage, create a completely new literature, give new answers to “eternal” questions, to show the inner state of mind of a person.

Virginia Woolf (1882-1941) was an English writer, publicist, and one of the brightest representatives of modernism. She began her writing career with journalism and literary essays. Woolf was a significant figure of literary society in London. In fact, Woolf created a new form of prose, where she alternated the thoughts of the characters, dialogues and silence, described the past and the present. She was the most prominent representative of the English “psychological prose” of the twentieth century.

Woolf in her notes repeatedly mentioned the Russian influence on English literature. She was very fond of Russian literature and always admired the creative imagination of Russian writers such as Turgenev, Dostoevsky, Tolstoy, Chekhov. The writer believed that the deepest understanding of the soul and heart can be found in Russian writers who have “a natural admiration for the human spirit”. Woolf held Russian literature as a role model. In her article she wrote: “In all the great Russian writers, we find features of holiness, if sympathy for other people's suffering, love for neighbors, the desire to achieve a goal worthy of the most stringent requirements of the spirit, constitute holiness. It is their holiness that makes us ashamed of our own soulless mediocrity and turns so many of our famous novels into tinsel and swindle” (3, p.281).

Wolfe first got acquainted with Dostoevsky's work through French translations. In 1912, she read Crime and Punishment. Wolfe praised it as a means of modernist liberation. In fact, the English writer's answer to Dostoevsky can be divided into three stages. The first stage is from 1912 to 1920, which covers the period of translation of Dostoevsky's works into English by Constance Garnett. It was during this period, when psychological portraits and graphic visualization of the turbulent consciousness of the Russian writer were revealed, that Wolfe attributed Dostoevsky's works to the tradition of the new novel. She easily attributed the stereotypes of her era to the Russian writer. The change between clarity and disorder in his creations caused “vertigo” in Woolf. Initially, she could not understand Dostoevsky's novels,

but through repeated effort she comprehended the creative idea of the Russian writer. It is to this period that the articles “More Dostoevsky” (1917) and “Versions of Russia” (1919) belong. In the first article, Wolfe distinguishes Dostoevsky among all the authors by the fact that only he has the opportunity to connect changeable and complex human moods, to revise the previous opinion of a whole train of thought in all its speed. In the article “Russian point of view”, continuing the theme of “soul”, the writer seeks to understand the immensity of the Russian soul in the novels of the Russian writer and reduces us to the idea that “it is much more profound and broad in Dostoevsky”. She speaks of Dostoevsky as the builder of the “labyrinth of the soul”. With playful irony, Wolfe compares two methods of building a character – an Englishman and a Russian. Wolfe believes that such a soul is alien to an Englishman. It takes a lot of effort for him to read the novels of the Russian writer and understand him. She further notes: “Dostoevsky’s novels are seething whirlpools, water tornadoes, whistling, boiling, sucking us in. The soul is the substance of which they are wholly and completely composed” (3, p.285).

The second phase – 1921-1931 – represents the culmination of Woolf’s interest and marks important crossroads in her career. During these years, Woolf tried to learn the Russian language, as well as to publish a number of important works on Russian literature. As a writer, she struggled to define her artistic vision and “asserted” herself with the publication of “Mrs. Dalloway” (1925), “To the Lighthouse” (1927), “The Waves” (1931), which were considered especially important in the modernist literature. First of all, she conveyed her attitude towards Dostoevsky in these three main novels. This proves that during this period the writer’s points of view on Dostoevsky were much broader: she knew more about Dostoevsky, about his works. The Russian writer gave her valuable “tips” with the aim of “overthrowing” novels that were outdated in form and content. With the help of Dostoevsky, Woolf wanted to define the dignity of literature and justify her experimental approach. Dostoevsky pointed the way to a new panorama of the human mind and the English writer, in support of the Russian writer, looked for fantasy in order to find the depth and complexity of justice, the emblem of all mankind.

Dostoevsky forces readers to abandon their usual position towards the achievement of some goals. Woolf imitates Dostoevsky in his novels such as *Mrs. Dalloway*, *To the Lighthouse*, and *The Waves*, in which perspectives are constantly shifting, disrupting the usual mode of reading and categories of thought. The similarity of artistic interests with the Russian writer led Woolf to the convergence of their creative principles. Despite this, the influence on her works was carried out not only through direct borrowing, but also repulsion. Woolf believed that art can free a person from a false vision of beauty. For this reason, she highly valued the work of Dostoevsky.

In her diaries, Woolf wrote about the creation of *Mrs. Dalloway* and noted the role of Dostoevsky, who gave her a boost. “I took up this book, hoping that I could express my attitude to creativity in it ... One must write from the very depths of feeling – this is how Dostoevsky teaches ... In this book I have too many tasks – I want to describe life and death, health and madness, I want critically portray the existing social system, show it in action...” [3, p.8]. There are no special events in the novel. The main character, Clarissa Dalloway, fusses all day, thinking about the upcoming evening reception. Walks around London, tea parties, receptions – these are real events that are separated from each other by only a few minutes. In the novel there is a conjugation of two realities – external and internal. A special internal tension is created by the merging of memory with reality. Entering into a dialogue with Dostoevsky, Woolf takes the reader from one dimension to another in his memoirs. From the depths of consciousness, images are illuminated that cannot be found in the real time of the novel. The alienation inherent in Dostoevsky’s heroes disturbs Clarissa’s soul. She is a lost person in the world around her, very lonely. The polyphony of views and feelings creates

a sense of the unity of the world for understanding the characters of the hero in the novel. Woolf, as a psychologist, subtly describes what is going on in the soul of each of her characters. If the hero of Dostoevsky, the investigator Porfiry Petrovich, says that "... there is an idea in suffering," then there is no idea in the suffering of the hero Woolf Septimus Smith. By creating a double of Mrs. Dalloway in the person of Septimus Smith, Woolf responded to Dostoevsky in his own way. In the fictional world of the English writer, the emotional complexities of Septimus Smith and Mrs. Dalloway differ. Unlike the Russian writer, the traditional standards of justice are violated in the novel. The whole work consists of a "stream of consciousness" of persons opposite to each other, but at the same time similar in certain features – Mrs. Dalloway and Septimus Smith. Everyone has their own "loneliness", which is noticed by their experience and sometimes seems insignificant. In the novel, the whole process is expressed by random associations, fleeting impressions. The heroine Woolf is afraid of losing the world of these sensual sensations. Both characters often have thoughts of suicide. Septimus Smith, taking upon himself the will of Mrs. Dalloway to die, is thrown out of the window. After his death, she regains herself and peace. "Mrs. Dalloway" is considered a psychological experimental novel in the work of the writer.

Another famous novel by the writer, *To the Lighthouse*, is an autobiographical book. For the writer herself, this genre remained relevant throughout her life. At different stages of her work, she addressed issues related to the essence of biography, the possibilities of its development and future. The writer admitted that for her this is the most difficult genre, but at the same time her favorite.

Continuing the tradition of *Mrs. Dalloway*, Woolf wrote an "idle" novel. Unlike the previous one, in the novel *To the Lighthouse* the action takes place in frozen moments. Ideas, mood, spiritual experience in the novel are depicted by the writer as an important moment of spiritual outlook. A lighthouse is a light that, by changing its shape, can acquire a new meaning of life. Like Dostoevsky, Woolf poses and solves the deepest questions of human existence, which do not lose their significance at all times. The novel recalls the power of childhood emotions and highlights the fickleness of adult relationships. Woolf is not interested in the objects of vision, but rather explores the means of perception, trying to understand people in the process of looking. Turning to Dostoevsky, she sharply shows the conflict between "fathers" and "children". "To the Lighthouse" is a struggle between the sexes, the feminine and the masculine. Unlike Dostoevsky, the writer speaks from a feminist interpretation.

In *The Waves*, Woolf's polyphony is most noticeably associated with Dostoevsky's "polyphonism". This once again proves that Woolf, like Dostoevsky, sees and builds character in relation to the world, to its creator. She uses the method of the Russian writer in order to create certain means of character building. In *The Waves*, character consciousness is not a simple object of the author's consciousness. One can emphasize the individuality and independence of Woolf's characters, which are characteristic of Dostoevsky's heroes. In Woolf's novel *The Waves*, as in the works of Dostoevsky, the depiction of character is an unusual depiction of an embodied image. Like Dostoevsky, the characters of the English writer's characters are independent in the structure of the novel, and their voice sounds are combined in a special way with the author's word and the voices of other characters. In "Waves" all six characters have independence, their voices are heard next to the voice of the author. Susan's speech reminds us of the character's internal monologue from *Notes from the Underground*. Susan says, "Who am I? Here, I leaned on the gate, I watch how my setter, rushing in circles, sniffs out the grass – who am I? Sometimes I think (I'm not yet twenty) that I'm not a woman at all, but the light falling on this grass, on the gate. I am the season, I sometimes think January, May, November; fog, slush, dawn. I can't stand to be thrown around like a ball, and I don't know how to quietly go with the flow, and get lost in the crowd

... I don't know how to go with the flow, get lost in the crowd. I like to meet the shepherd's eye on the road; the look of a gypsy who feeds at the cart, in the ditch of her suckers; so I will feed my..." (2, p.520).

The third (last) period – from 1932 to 1940 – a period of cooling of the attitude of the writer to the work of Dostoevsky. This is evidenced by the comments made in the specified period. Although Woolf was more concerned that the current generation did not perceive her. She, in turn, accepted the Russian writer as a victim of art for the spontaneous expression of life. In 1933, in her diary, she admitted that “no one can read D. again”. And she even refused to write an introduction to the translation of Stavrogin's Confession, proposed by Kateliansky. Her aloofness suggests that during this period, Dostoevsky's novels did not fully touch her.

Despite the fact that at the end of her life Woolf changed her position in relation to the Russian writer, she still admired the skill of Dostoevsky, his revelation of the depth of human psychology. None of her contemporaries and most famous authors used such a method to build the character of a person.

In our opinion, there are parallelisms and commonalities between Dostoevsky and Woolf, which include the theme of Christian love, the responsibility of a person for the sins and shortcomings of his neighbor, loneliness, duality in the structure of the world – each of which can be found in the novels of the above-named writers. For Dostoevsky, intuition is a more reliable guide in human life than logic, although he does not completely reject logic. Truth and spiritual happiness can only be achieved through suffering, and material problems in life should lead to spiritual persecution. Woolf's literary aesthetic likewise shows an affinity for ideas inherent in Dostoevsky's novels.

Literature

1. Вульф, В. Миссис Дэллоуэй. На маяк. Орландо. Волны. Флаш. Рассказы. Эссе: (сб). пер. с англ. [текст] / В.Вульф. – М.: НФ. Пушкинская библиотека. АСТ: АСТ Москва, 2008. – 902 с.
2. Вульф, В. Современная литература [текст] // Писатели Англии о литературе. – М.: Прогресс, 1981. – 410 с.
3. Гениева, Е. Правда факта и правда видения / Вульф, В. // Избранное: Пер.с англ. [текст] /. – М.: Художественная литература, 1989. – 558 с.

S.X.Nəşibova

Dostoyevskinin V.Vulf yaradıcılığına təsiri

Xülasə

Dostoyevski ədəbi prosesdə əhəmiyyətli yeni simalar “kəşf etmişdir” ki, bu da bizə XX əsrin dünya ədəbiyyatı tarixini daha geniş və dərinlən anlamağa imkan verir. İngilis yazıçısı V.Vulf Dostoyevskiye yazıçının yaradıcılığında onun müvafiq mərhələlərini əks etdirən tərzdə cavab vermişdir. İnsan ruhu və şəxsiyyəti onun romanlarının əsas personajlarıdır. Vulfun qəhrəmanları Tanrı, Məsih, insanın kainatın sakitliyindəki yeri, ölməzlik, sevgi, insan təbiətinin ikiliyi və ölüm haqqında düşünür. Dostoyevskinin ardınca Vulf kosmik nisbətlərin gizli sirləri ilə müasir mədəniyyətin və onun sivilizasiyasının təhlükələri, xəyalları və görüntüləri üzərində dayanır. Personajlar və onların diqqətəlayiq şəkildə verilməsi də ingilis yazıçısını Dostoyevski və onun ədəbi texnikası ilə əlaqələndirir.

С.Х.Насибова**Влияние Достоевского на творчество В.Вульф**
Резюме

Достоевский «открыл» значимые новые грани в литературном процессе, что позволяет гораздо шире и глубже понять историю мировой литературы XX века. Английский романист В. Вульф отвечал Достоевскому в манере, отражающей соответствующие этапы творчества писателя. Человеческая душа и личность – главные герои ее романов. Герои Вульф думают о Боге, Христе, месте человека в тишине мироздания, бессмертии, любви, двойственности человеческой природы и смерти. Вслед за Достоевским Вульф останавливается на опасностях современной культуры и ее цивилизации, снах и видениях с их скрытыми тайнами космических масштабов. Персонажи и замечательное время обработки также связывают ее с Достоевским и его литературной техникой.

Rəyçi: f.e.d., prof. R.K.Rəsulov

Redaksiyaya daxil olub: 04.07.2022

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

T.ABDULLAYEVA

e-mail: abdullayevatamilla@yahoo.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

TƏLƏBƏLƏRLƏ İNGİLİS DİLİNDƏ MÜZAKİRƏ ƏSASLI TƏLİM METODUNDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: müzakirə prinsipləri, müzakirə qaydaları, müəllimin rolu, interaktiv təlim, ünsiyyət üslubları.

Ключевые слова: принципы обсуждения, правила обсуждения, роль учителя, интерактивное обучение, стили общения.

Key words: principles of discussion, rules of discussion, teacher role, interactive teaching, communication styles.

Xarici dillərin tədrisinin əsas məqsədlərindən biri də şifahi nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu istiqamətdə dərslərdə tələbələrle müxtəlif məzmunlu müzakirələr aparılır, onların nitq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edən metod və vasitələrdən istifadə edilir. Məhz bu baxımdan qeyd etmək olar ki, müzakirə əsaslı dil təliminin rolu olduqca vacibdir.

Müzakirə əsaslı dil təliminin təşkili müəllimlərlə tələbələr arasında əməkdaşlığın artırılmasına, qarşılıqlı hörmət və inama əsaslanan sağlam mühitin yaradılmasına, emosional və rəşional zəka çevikliyinin təmin olunmasına təsir göstərir. Burada əsas məsələ tələbələrin maraq və tələbatlarını nəzərə alaraq onları müzakirə olunan məsələlərə həvəsləndirməkdir.

Müzakirə zamanı ən önəmli komponentlərdən biri qarşı tərəfin diqqətini özünə yönəltməkdir. Bu zaman dərslər integrativ formada təşkil edilərək dinləyən şəxsə müəyyən formada təsir etmək məqsədi güdür. Uğurlu təşkil edilən ünsiyyət prosesi tələbələrin bir-biriləri ilə qarşılıqlı münasibətini tənzimləyir, onların tələb və istəklərinin reallaşmasını təmin edir. Bu cür qurulan ünsiyyət forması isə bir müddət sonra müzakirəyə çevrilir və nəticə etibarilə materialın effektiv mənimsənilməsinə təmin edir. Qarşılıqlı inama əsaslanan təlim mühitində müzakirələr daha səmərəli həyata keçirilir, dilöyrənənlərdə sistemli, analitik və yaradıcı düşünmə qabiliyyətləri inkişaf etdirir. Müzakirə prosesində fəaliyyətlər təfəkkür prosesinin çevikliyinə, problemi həlletmə, analoji düşünmə və müstəqil formada qərar qəbul etmə kimi məsələlərin həllinə fokuslanır. Burada əsas məqsəd dərslərdə interaktivliyin təmin edilməsinə nail olmaqdır.

S.V.Xanin hesab edir ki, interaktiv təlim müzakirəyə qoşulan bütün iştirakçıların əməkdaşlıq şəraitində qeyd olunan problemə praktik və nəzəri münasibət bildirən, kommunikativlik, sosial və analitik bacarıqları formalaşdıran fikir bildirmək imkanı verir. T.S.Panin isə interaktiv təlimi tələbələrin birgə fəaliyyəti əsasında həyata keçirilən idrak yolu kimi qəbul edir (1, s.6559).

C.Riçards müzakirə zamanı dildən istifadə etməyin 7 əsas prinsipini müəyyənləşdirir:

1. instrumental funksiya – nəşə əldə etmək üçün dildən istifadə etmək;

2. tənzimləyici funksiya – digərlərinin davranışlarını idarə edə bilmək üçün xarici dildə danışmaq;

3. qarşılıqlı əlaqə funksiyası – digərləri ilə ünsiyyət qura bilmək üçün öyrənilən dildə ünsiyyət qurmaq;

4. şəxsi funksiya – şəxsi emosiyalarını və fikirlərini ifadə etmək;

5. evristik funksiya – dildən istifadə zamanı kəşf etmək və öyrənmək;

6. təxəyyül funksiya – təsəvvürlərinizi canlandıran yaradıcı fikirləri qeyd etmək;

7. təsviri funksiya – məlumat mübadiləsi aparmaq (2, s.160).

Müzakirə məqsədlərini özündə ehtiva edən bu prinsiplərin hər bir xarici dildə yüksək kommunikativ səriştəlilik tələb edən prosesdir. Bu isə səmərəli təşkil edilmiş uğurlu təlim prosesinin vacib ünsürüdür.

Müzakirə əsaslı dil təlimi informasiyanın yalnız müəllim tərəfindən deyil, tələbələr tərəfindən bir-birilə paylaşılmasını təmin edir. Dərslərdə aparılan müzakirələr təkcə öyrənmə məqsədi ilə deyil, eyni zamanda tələbələrdə dinləmə və ünsiyyət bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Lakin müzakirə prosesinin təşkili digər fəaliyyətlərdə olduğu kimi müəyyən bir hazırlıq və planlaşdırma tələb edir. Belə ki, müəllim müzakirə mövzusunun istiqamətini, onun obyektini və bu zaman veriləcək sualları əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

Dərslərdə aparılan müzakirələrin xaosluq və qeyri-məhsuldar olmasının qarşısının almaq üçün müəyyən qaydaların qoyulması məqsədəuyğun sayılır. Belə qaydalara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- bir-birinizin fikirlərinə hörmətlə yanaşın;
- başqaları danışarkən onları dinləyin və əks-əlaqə verin;
- müzakirəni qarşı tərəfin dediklərinə əsasən qurun;
- digər yoldaşlarınızı da müzakirəyə cəlb edin;
- aydın olmayan məsələləri soruşmaqdan çəkinməyin;
- səssizliyə diqqət edin, sakit danışmağa çalışın;
- hər kəsin bərabər şəkildə söz demək haqqı vardır.

Unutmaq olmaz ki, müzakirə prosesinin effektiv qurulması dərslərin integrativ formada təşkilinin əsas komponentlərindəndir. Burada müxtəlif intellekt tipinə malik tələbələrin fəal formada iştirak etməsi və onlara dərindən düşünmələri üçün şərait və kifayət qədər vaxt verilməlidir. Bu isə müəllimdən yüksək peşəkarlıq tələb edən prosesdir.

Müəllimlərlə tələbələr arasında ünsiyyət prosesinin effektiv qurulması üçün müasir təlimdə demokratik üslub əsas götürülür. Ənənəvi təlimdə avtoritar danışq tərzinə üstünlük verilsə də, müasir təlim yaşamasında tələbələrlə həssas, humanizm və pedaqoji etikaya malik demokratik ünsiyyət üslubuna diqqət edilir. Belə ki, avtoritar ünsiyyətdə müəllim tələbələrin fikirlərinə diqqət etmir, dərsdə baş verənlərə sərt şəkildə reaksiya verir, birtərəfli qərar qəbul edir və bu qərarları öyrənənlərlə müzakirə etmir. Lakin demokratik ünsiyyətdə müəllim tələbələrin fikirlərinə hörmətlə yanaşır, onları bərabərhüquqlu partnyor kimi qəbul etməkdən çəkinmir, fikirlərində müstəqil olmalarına təhrik edir və onlara inam göstərir. Demokratik ünsiyyət üslubunun aşağıdakı formaları müəyyənləşdirilir:

- humanizm – açıq şəkildə aparılan optimal ünsiyyət tərzidir, burada qarşılıqlı inam olmalıdır. Müəllim dilöyrənənlərlə olan ünsiyyəti sadələşdirir, onları təşəbbüskarlıq göstərməyə, müstəqil şəkildə mühakimə yürütməyə, tənqidi təfəkkürə sövq edir;

- həssaslıq – burada lazımı normanı qorumaq lazımdır. Sərhədləri aşmadan sadə, təbii söhbət etmək, müstəqil düşüncəsinə xələl gətirmədən ona tələblər qoymaq, gülüş obyektinə çevirmədən zarafat etmək, süründürməçilik etmədən tələbkər olmaq, kobudluq etmədən ciddi olmaq, tərslik etmədən inadkarlıq göstərmək və s. hesab oluna bilər. Burada yumordan istifadə olunmasına xüsusi diqqət etmək lazımdır. İlk növbədə yumora səbəb olan çatışmazlığın pedaqoji məqsədyönlülüyünə baxılmalıdır, çünki yumor da tənqidin bir formasıdır. İkinci mə-

sələ isə yumor şagirdin davranış və inkişafı ilə əlaqəli olan bu və ya digər çatışmazlığı aradan qaldırmağa yönəlməlidir və heç bir halda onun şəxsiyyətinə toxunmamalı və onu utandıracaq bir şey olmamalıdır.

- empatiya – digər insanları anlamaq, onun davranışını analiz etmək, onunla emosional bağlılıq yaratmaq, onun hisslərinə cavab vermək və ona kömək etmək kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir (3, s.191).

Bu sadalanan məsələlər nəzərə alınmaqla müzakirə prosesi qurularsa, qarşıya qoyulan hədəfə çatmaq da asanlaşar. Müzakirə zamanı nitqin obrazlılığına da diqqət etmək lazımdır. Burada xüsusilə müəllim öz nitqi ilə tələbələrə nümunə olmalıdır. Tədris prosesində müəllimin nitqi üçün xarakterik olan aşağıdakı məsələlərin nəzərə alınması lazımdır:

- *Nitq pauzaları* düzgün istifadə edildikdə, danışılan sözün və ifadənin mənasını daha yaxşı çatdırmağa imkan verir. Pauanın köməyi ilə müəllim öz nitqinin, hansısa hadisə ilə bağlı mesajının və s. maraqlı hadisənin mənasını artırma bilər.

- *Diksiya*, yəni səslərin və ifadələrin aydın tələffüzü müəllimin nitqini öyrənənlərin başa düşməsinə asanlaşdırır. Sözlərin sonunu tələffüz etməkdə səhlənkarlıq (“udmaq”), nazallıq – diksiyadakı bu çatışmazlıqları müəllim həm müstəqil, həm də nitq texnikası üzrə mütəxəssisin rəhbərliyi altında sistemli şəkildə məşq edərsə, aradan qaldıra bilər.

- “Monotonistlər” adlanan bəzi müəllimlərin xarakterik nitq xüsusiyyətləri var ki, şagirdləri “sakitləşdirir”. Onlar nitq tonunun dəyişməsindən (artırma və ya azalma) nadir hallarda istifadə edirlər, nitqlərinin həcmi aşağı olur, fasilələr uzanır, nitqin intonasiyası, eləcə də tempi çox nadir hallarda dəyişir.

- Müəllimin nitq mədəniyyətinin dördüncü komponenti gündəlik nitqindəki sözlərin səriştəli tələffüzüdür. Məsələn, sözlərdə vurğuların yerləşdirilməsində səhvlər var, yəni “anladın” əvəzinə “anladınmı” və s.

- Müəllim mütləq nitqindən jarqonları, dəbli sözləri qovmalıdır. Nə qədər anlaşıqlı olsa da müəllimin nitqində təhqiramiz sözlər yolverilməzdir.

- Müəllimin nitq mədəniyyətinin beşinci komponenti **lakonizmdir**. Bəzi müəllimlər dərsin məqsədlərini aydın şəkildə adlandırmaq əvəzinə, tələbələrin dərsdə nə edəcəyini, nəyin müzakirə olunacağını çox ətraflı təsvir edirlər. İfadə və sözlərin təkrarlanmasında da ifadəlilik vacibdir (4, s.98).

Xarici dil dərslərində müzakirə fəaliyyətlərinə, onun mövzusuna da diqqət çəkmək lazımdır. Kəskin mədəni fərqlərin müşahidə olunduğu müzakirə mövzularının seçilməsi məqsədəuyğun hesab edilmir. D.Nunan xarici dildə müzakirələrin təşkili zamanı aşağıdakıların diqqətə alınmasını təklif edir:

- hədəf dildə kommunikasiya interaktiv məqsədlər üçün təşkil etmək;
- öyrənmə mühitinə uyğun olaraq autentik dil materiallarına üstünlük vermək;
- öz öyrənmə prosesini idarə etməyə kömək edən ünsiyyət prosesi qurmaq;
- tələbələrin öz şəxsi təcrübələrini paylaşa bilmək imkanı verən təlim mühiti təşkil etmək;
- sinif müzakirələrini sinifdən kənar fəaliyyətlərlə reallaşdırmaq (5, s.56).

Ümumilikdə, müzakirə əsaslı dil təliminin əhəmiyyəti aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- tələbələrin sosial mühitə inteqrasiyasını sürətləndirir;
- dilöyrənənlərin özləri ilə bağlı refleksiya etmək imkanını artırır;
- müstəqil düşüncə, hadisələri təhlil etmək və dəyərləndirmək qabiliyyətlərini inkişaf

etdirir;

- müşahidə aparmaq, tədqiqatçılıq və yaradıcılıq bacarıqlarını formalaşdırır;
- nitqin çevikliyini artırır;
- təhsilənlərə fikir mübadiləsi apararaq mövcud problemə münasibət bildirmək

imkanı verir;

- əvvəl qazanılmış biliklərlə hazırda əldə edilən məlumatlar inteqrasiya olunur.

Ədəbiyyat

1. Kubbidinova A.R., Eromasova A.A., Romanova A.M. The use of interactive methods in the educational process of the higher educational institution//International journal of environmental & science education//vol. 11, no. 14, 2016, p.6557-6572.
2. Richard C.J., Rodgers S.T. Approaches and methods in language teaching. England: Cambridge University Press, 2001, 270 s.
3. Həsənov İ., Rüstəmov A. Kurikulum. Metodika. Pedagogika. Bakı: Mücrü, 2022, 228 səh.
4. Quliyeva A. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Qloballaşma şəraitində müəllim şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında pedagogika və psixologiya elmlərinin yeri və rolu//Sumqayıt Dövlət Universiteti, N4, 2022, s.97-99.
5. İsmailova D. Teaching English as a foreign language. Bakı: Mütərcim, 2011, 319 səh.

Т.Абдуллаева

**Важность использования дискуссионного метода обучения
английскому языку со студентами**
Резюме

В данной статье рассматриваются компоненты общения, его использование, правила ведения дискуссии, роль преподавателя в процессе дискуссии при обучении английскому языку. Описаны коммуникативные проблемы и пути их решения. Исследование объясняет, как создать дискуссионную среду и помочь учащимся говорить более бегло. Также в статье описаны факторы внедрения дискуссионной деятельности в процесс обучения английскому языку.

T.Abdullayeva

**The importance of using a discussion-based teaching method
in English with students**
Summary

This article deals with the communication components, its usage, discussion-based rules, the role of a teacher in discussion process in teaching English. It describes communication problems and the ways of solving them. The research explains how to create discussion environment and help the students to speak more fluent. Factors implementation discussion activities in the teaching process of English are described in the article as well.

Rəyçi: ped.f.d., dos. J.F.Mehrəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 14.07.2022

M.S.ALIYEV*baş müəllim***Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası**

(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

**BƏDƏN TƏRBIYƏSİ MÜƏLLİMİNİN PEŞƏ FƏALİYYƏTİNİN
PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ***Açar sözlər: bədən tərbiyəsi müəllimi, gənc nəsil, müasir dövr, fiziki hazırlıq, məktəb.**Ключевые слова: учитель физической культуры, молодое поколение, современность, физическая подготовка, школа.**Key words: teacher of physical culture, young generation, modernity, physical training, school.*

Bədən tərbiyəsi müəllimi gənc nəsə ictimai təcrübəni mənimsədən fiziki hazırlığını artıran və onu həyata keçirməyi öyrədən bir şəxsiyyət kimi qiymətləndirilmişdir. Müasir dövrdə müəllimlik anlayışı yeni-yeni keyfiyyətlər

hesabına daha da zənginləşmişdir. Bizim cəmiyyətimizdə bədən tərbiyəsi müəllimi yüksək səviyyədə nəzəri biliklərə bələd olan, bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsini və metodikasını bilən, mədəniyyət və mərifətə malik yetkin bir şəxsiyyətdir. Cəmiyyətimizdə bədən tərbiyəsi müəllimləri mötəbər, elə aqıl, elə kamil şəxsiyyətdir ki, bizim hər birimiz özümüzün ən əziz və sevimli övladlarımızın fiziki tərbiyə və təhsilini onlara etibar edirik (1). Bədən tərbiyəsi müəllimi keçmiş nəsillərin ən yaxşı həyati təcrübəsini və özünün əldə etdiyi fiziki və elmi nailiyyətləri yeni nəsə ötürür, bu nəslə gələcəyin qurucuları ruhunda tərbiyə edir. Bədən tərbiyəsi müəllimi gənc nəslin sağlam fiziki və psixoloji şəxsiyyətini formalaşdırır, dünya görüşünün təşəkkül etməsinə və inkişafına şərait yaradır, onlara vətənin, xalqın, millətin səadəti uğrunda mübarizə aparmaq əzmi aşılayır. Bizim bədən tərbiyəsi müəllimlərimiz sözün əsl mənasında insan qəlbinin mühəndisi rolunu həyata keçirirlər. Beləliklə, müasir cəmiyyətdə bədən tərbiyəsi müəllimi müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Hər şeydən əvvəl, bədən tərbiyəsi müəllimi məktəbdə təlim və tərbiyə proseslərini həyata keçirir, zəhmətkeşlərin övladlarına bilik verir onları yeni-yeni bacarıq və vərdislərlə silahlandırır (2).

Bədən tərbiyəsi müəllimlərinin əksəriyyəti məktəbdə sinif rəhbəri vəzifəsini icra edir. Bu vəzifə onlara müxtəlif təşkilatı tədbirləri həyata keçirməyə imkan verir. Bədən tərbiyəsi müəllimi məktəblilərlə qaynayıb - qarışır, onların bütün cəşğun fəaliyyətinin mərkəzində durur və onlara bu mərkəzdən düzgün istiqamət verir. Bədən tərbiyəsi müəllimi həm də bir növ sosial - psixoloq kimi fəaliyyət göstərir. Axı onun bütün fəaliyyəti qrupla, kollektivlə əlaqədardır. Bədən tərbiyəsi müəllimi kollektivdaxili, qruplararası şəxsi münasibətlərin bütün incəliklərini bilməyə, kollektivləri idarə etməkdə müvəffəqiyyət qazana bilməz. Bədən tərbiyəsi müəllimi pedaqoji kollektivin üzvü kimi onun səmərəli fəaliyyətində fəal iştirak edir, bədən tərbiyəsi müəllimlərinin metod birləşmələrində pedaqoji prosesin təkmilləşdirməyə istiqamət verir. Bədən tərbiyəsi müəllimi məktəbdə ictimai təşkilatların fəaliyyətinə lazımi yardım göstərir: həmkarlar təşkilatının üzvü kimi kollektivin məişətini və iş şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün lazımi tədbirlər görür, gənclər təşkilatlarının işinə kömək edir (5). Bədən tərbiyəsi müəllimi elmi - pedaqoji, ictimai siyasi ideyaların təbliğində yaxından iştirak edir. Bədən tərbiyəsi müəllimi valideynlərlə, yaşadıqları ərazidə (məhəllə, kənddə, qəsəbədə) əhali ilə müntəzəm ünsiyyətdə olur, onların kütləvi tədbirlərinə istiqamət verir və tədrisən o, öz elinin, obasının, kəndinin, məhəlləsinin ağsaqqalına və ağbirçəyinə çevrilir. Bədən tərbiyəsi müəllimi ictimai tədbirlərdə (seçkilərdə, referendumda və s.) yaxından iştirak edərək, cəmiyyətin demokratik əsaslarla idarə olunmasına imkanı daxilində xidmət göstərir (3). Beləliklə, bizim

cəmiyyətimizdə elə bir tədbir təsəvvür etmək olmaz ki, orada bədən tərbiyəsi müəllimin öz dəsti - xətti, öz səliqəsi ilə nəzərə çarpmasın.

Cəmiyyət bədən tərbiyəsi müəlliminə qarşı bir sıra tələblər irəli sürür. Cəmiyyətin tələblərini yerinə yetirmək və kollektivdə nüfuza sahib olmaq üçün bədən tərbiyəsi müəllimi aşağıdakı şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır:

1. Bədən tərbiyəsi müəllimi ideyaca mətin, siyasi cəhətdən yetkin olmalıdır. O, xalqının, millətinin səadəti yolunda dönmədən mübarizə aparmaq əzminə yiyələnməli, öz millətinin ideologiyasının mübariz daşıyıcısı və davamçısı olmalıdır.

2. Bədən tərbiyəsi müəllimi yüksək ictimai məsuliyyət hissinə malik olmalıdır. Yetişdir-diylə gələcək nəsildə elə keyfiyyətlər aşılmalıdır ki, onlar xalqın, millətin adət və ənənələrini, arzu və istəklərini mərdliklə yerinə yetirə bilsinlər.

3. Bədən tərbiyəsi müəllimi əxlaqi cəhətdən təmiz olmalıdır, bir ziyalı kimi yetkin və kamil adam səviyyəsində fəaliyyət göstərməlidir.

4. Bədən tərbiyəsi müəllimi öz peşəsinin əsaslarını, bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsini dərindən bilməlidir. Məktəb proqramına daxil olan hər bir idman növünün əsaslarına bələd olmalıdır. Öyrətmə və tərbiyə etmə prinsiplərini yüksək səviyyədə bilməlidir.

Cəmiyyət bədən tərbiyəsi müəllimindən çox şey gözləyir və onun qarşısında bir sıra tələblər qoyur. Bu tələbləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Geniş biliyə malik olmaq. El arasında belə bir fikir var ki, bədən tərbiyəsi müəllimi hər şeyi bilməli, hər şeydən yaxşı xəbərdar olmalıdır. Bədən tərbiyəsi müəlliminin savadsızlığı eyib sayılır.

2. Bədən tərbiyəsi müəllimi hər bir məsələnin həllində iti ağıl nümayiş etdirməlidir – ağıllı nəticə çıxarmalı və düzgün mülahizə yürütməlidir. Cəmiyyət müəllimdə kiçik qüsurları gördükdə təəcüb içində olur. «Məgər müəllim də yalan danışar və ya əxlaqsız hərəkət edər?», - deyir.

3. Bədən tərbiyəsi müəllimi öz ixtisasını, psixologiyasını, pedaqogikanı, yaş fiziologiyasını, məktəb gigiyenasını, ictimai - fəlsəfi fikri yaxşı bilməlidir və onları bir – biri ilə üzvi şəkildə əlaqələndirməyi bacarmalıdır.

Bədən tərbiyəsi müəlliminin fəaliyyəti həmişə rəvan manevrə getmir. Bədən tərbiyəsi müəllimi bu prosesdə bir sıra psixoloji çətinliklərə rast gəlir, onları nəzərə almadan və aradan qaldırmadan bədən tərbiyəsi müəlliminin pedaqoji fəaliyyətinin müvəffəqiyyətindən danışmaq mümkün deyil (4). Bizim tədqiqatımızın məqsədi bu çətinlikləri araşdırıb və hansı tiplərə aid olduğunu müəyyən etməkdir.

Bədən tərbiyəsi müəllimin fəaliyyətində rastlaşdığı çətinliklər adaptasiya ilə, kifayət qədər metodik cəhətdən düzgün olmaması ilə, mütəxəssisin ixtisasından kənar işlərə cəlb edilməsi ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, bədən tərbiyəsi müəlliminin fəaliyyəti çox mürəkkəb, çoxşaxəli, dinamik səciyyə daşıyan, yüksək mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər tələb edən, xalqın təhsil və elminin inkişafında mühüm yer tutan fəaliyyət sahəsidir.

Həmin fəaliyyət özünün məzmun və istiqamətinə, qarşıya qoyulmuş məqsəd və amala görə cəmiyyət miqyasında baş verən sosial dəyişikliklərin xarakterindən asılı olaraq da ciddi təbəddulata uğrayır. Bəzən bunlar bədən tərbiyəsi müəllimlərinin pedaqoji fəaliyyətində qarşılaşdıqları çətinlik və maneələrin artmasında da özünü büruzə verir.

Deməli, hər bir fəaliyyət kimi bədən tərbiyəsi müəllimin pedaqoji fəaliyyətində özünə-məxsus spesifik çətinliklərin xarakteri, məxsusi cəhətləri, onların aradan qaldırılması yollarını, psixoloji mexanizmlərini bilmək son dərəcə böyük elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Bədən tərbiyəsi müəlliminin fəaliyyəti və onun şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərinin ayrı-ayrı cəhətləri nəinki respublikamızın müasir tədqiqatçıların, eləcə də keçmiş dövrlərdə də bir çox psixoloq və pedaqoqların tədqiq obyekti olmuşdur. Xüsusən də Ə.Ə. Əlizadə, M.Ə. Həmzəyev, E.A. Hüseynov, H.H. Qurbanov, İ.M. Əliyev, Z.A. Babayev, M.Ə. Nəsrul-

layev, Z.M.Rzayeva, Ə.Ə. Qədirov, S.Q. Verşilovski və s. bədən tərbiyəsi müəllimlərin pedaqoji fəaliyyət prosesinin təhlili məsələsini xüsusi olaraq tədqiqat obyektı etmişdirlər (3).

Bədən tərbiyəsi müəlliminin pedaqoji fəaliyyəti yerinə yetirərkən qarşılaşdığı çətinlikləri müxtəlif göstəricilərə əsasən tiplərə ayırmaq mümkündür. Buraya çətinliyi doğuran səbəbin obyektiv və ya subyektiv olmasını, çətinliyin dərk olunma dərəcəsini, pedaqoji təsirin təşkili xüsusiyyətini, özünü nəzarət və özünütənzimi və s. aid etmək olar.

Təcrübə göstərir ki, bədən tərbiyəsi müəllimi, xüsusilə də yeni fəaliyyətə başlayan müəllim, heç də həmişə qarşıda duran pedaqoji məqsəd sistemində ünsiyyəti tam təsəvvür edə bilmir, şagirdlərin şəxsiyyətini lazımi səviyyədə öyrənməyi bacarmır.

Ədəbiyyat

1. Quliyev E.M., Əzimov Q.E., Əlizadə Ə.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya. II hissə, Bakı, API, 1978.
2. Qurbanov H.H., Babayev Z.A., Həsənova Z.A., Nəsrullayev M.Ə., Bədən Tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası kursunun əsasları, metodik vəsait, I hissə, Bakı, 1990.
3. Qurbanov H.H., Əliyev İ.M., Babayev Z.A., Nəsrullayev M.Ə., Bədən Tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası kursunun əsasları, metodik vəsait, Bakı, II hissə, 1992.
4. Zeynalabdinova Ə.X., məktəbdə psixoloji xidmətin praktik məsələləri, Bakı, 2003.
5. Ашмарин Б.А. Теория и методика физического воспитания. Москва, 1979.

M.C.Алыев

Педагогические и психологические проблемы профессиональной деятельности учителя физической культуры

Резюме

Учитель физической культуры расценивается как личность, обучающая молодое поколение общественному опыту, повышающий их физическую подготовку. Учитель физкультуры – это педагог, который преподаёт школьникам физическую культуру и формирует у них навыки самостоятельного занятия спортом и здорового образа жизни. Профессия учителя физической культуры по-настоящему востребованной стала только тогда, когда занятия спортом начали массово вводить в школах. На учителей физкультуры возлагаются обязанности не только вести уроки, но и прививать детям морально-нравственные ценности. Профессиональное мастерство учителя физической культуры во многом определяется его способностями к педагогической деятельности.

M.S.Aliyev

Pedagogical and psychological problems of the professional activity of a physical education teacher

Summary

A physical education teacher is regarded as a person who teaches the younger generation social experience, increasing their physical fitness. A physical education teacher is a teacher who teaches physical education to schoolchildren and develops their skills in independent sports and a healthy lifestyle. The profession of a physical education teacher became really in demand only when sports began to be massively introduced in schools. Physical education teachers are responsible not only to teach lessons, but also to instill moral values in children. The professional skill of a teacher of physical culture is largely determined by his abilities for pedagogical activity.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Ə.X.Ramazanov

Redaksiyaya daxil olub: 09.09.2022

F.İ.BAĞIROVA

magistr

e-mail: fidan721@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏLƏBƏLƏRLƏ INTERNET ƏSASLI DİL TƏLİMİNİN TƏŞKİLİ YOLLARI

Açar sözlər: tərs sinif modeli, müəllimin rolu, sinxron tədris, asinxron tədris, bloqların növləri.

Ключевые слова: перевернутый класс, роль учителя, синхронное обучение, асинхронное обучение, виды блогов.

Key words: flipped classroom, role of a teacher, synchronous teaching, asynchronous teaching, types of blogs.

Müasir dövrdə cəmiyyət daxilində münasibətlərin dəyişməsi iş həyatımıza və yaşayış tərzimizə də öz təsirini göstərir. Qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan təlim prosesinin təşkil edilməsi təhsilin prioritet istiqamətlərindən biri kimi ön sıralara keçir. Dünya ölkələri içəri-sində təhsilin təkmilləşdirilməsi istiqamətində rəqabətin güclənməsi ingilis dilinin tədrisi prosesindən də yan keçməmişdir. Müasir təlim texnologiyaları ilə dərslərin təşkili, daima innovativ yeniliklərdən istifadə və öyrədici təlim şəraitinin qurulmasının vəhdətdə həyata keçirilməsi elmi-pedaqoji kadr hazırlığı baxımından yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsini təmin edir. Bu baxımdan, ingilis dili dərslərinin müasir təlim texnologiyalarına daxil edilən internetdən istifadə ilə təşkil edilməsi yüksək səmərə verir.

Təhsilalanların hədəf dil biliklərini daha da zənginləşdirmək, onların pedaqoji bacarıqlarını formalaşdırmaq, yaradıcı təfəkkürə malik ixtisaslaşmış kadrlar yetişdirmək məqsədilə internet əsaslı dil təliminin səmərəli üsullarla təşkili xüsusi önəm daşıyır.

İnternet əsaslı dil təliminin tətbiqi öyrənməni daha maraqlı etmək və onlarda həyati bacarıqları formalaşdırmaq baxımından faydalıdır. Texniki cəhətdən təminatlı məktəblərdə internet üzərindən onlayn şəkildə görüş-dərslər keçirilməsi təlimin sürətini, əyaniliyini və praktikliyini artırır. Sınıfdə internet əsaslı dil təliminin təşkili müəllim-kompüter-tələbə əməkdaşlığına əsaslanan öyrədici mühitin qurulması baxımından əhəmiyyətlidir. Onun təşkili prinsipləri aşağıdakı kimi səciyyələnir:

- ✓ təlim hədəflərinə uyğunluq;
- ✓ tələbəyönümlülük;
- ✓ motivasiyayönümlülük;
- ✓ anlaşıqlı məzmun;
- ✓ əməkdaşlıq;
- ✓ öyrənmə tərzinə uyğunluq (6).

Yuxarıda sadalanan prinsiplər internet əsaslı dil təliminin təşkili zamanı müəllimin üzərinə də öhdəliklər qoyur. Onlar müxtəlif internet şəbəkələri vasitəsilə öz həmkarları ilə materialları paylaşib məlumat mübadiləsi apara bilirlər. Tələbələrin dəqiq və doğru biliklərlə təmin edilməsi üçün onlar müəllim yoldaşları ilə mənbələrin etibarlılığını müzakirə edə bilirlər. Bu baxımdan, internet vasitəsilə dərslərin təşkili zamanı müəllimin rollarını aşağıdakı kimi şərh etmək mümkündür:

- müəllimin tədqiqatçı – tələbələrin maraq və potensialına uyğun materialların toplanması;
- müəllimin bələdçi – tələbələri faydalı internet mənbələrinə yönləndirərək onların müstəqil şəkildə material toplamasının təmin edilməsi;

• müəllimin təşkilatçı – dərslərin onlayn öyrənmə formasında səmərəli şəkildə qurulması (8).

İstər reseptiv, istərsə də produktiv nitq vərdişlərinin formalaşdırılması üçün internetdən istifadə yüksək səmərə verir. Dilçi alim Devid Kristal qeyd edir ki, ingilis dilinin tədrisi zamanı əsas məqsəd gələcəkdə dünyanın istənilən yerində sərbəst şəkildə ünsiyyət qurmaq bacarığına malik tələbələrin yetişdirilməsidir. Bu məqsədlə hədəf dilin müxtəlif aksentləri ilə tanış olmaq və ana dili ingilis dili olan şəxsləri dinləmək lazımdır. İnternet bu cür fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün mənbə hesab edilir (4, s.63). İnternet vasitəsilə, həmçinin, digər ölkələrdə yaşayan ingilis dili ana dili olan şəxslərlə müxtəlif proqramlarda ünsiyyətə girərək fikir mübadiləsi aparmaq və hədəf dil üzrə bilikləri təkmilləşdirmək mümkündür.

Prof. D.İsmayılova isə ünsiyyət fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün internetin müxtəlif tərəflərini araşdırır. O, kommunikasiyayönümlü internet əsaslı dil təliminin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi şərh edir:

- mətnin forması və qrammatik qaydalara deyil, kommunikasiyaya daha çox yer verilir;
- burada qrammatikanın tədrisi konkret izahlarla deyil, gizli formada həyata keçirilir;
- autentik tələffüz normalarının səslənməsini təmin edir;
- tələbələrin etdikləri səhvlərə əsassız münasibət bildirilmir;
- dilöyrənənləri uğur qazanmaq üçün istiqamətləndirir;
- hədəf dildən müxtəlif yollarla istifadə edilir;
- konkret cavab tələb edən suallardan istifadə edilmir;
- təbii dil mühiti təşkil edilərək dilöyrənənlərin sərbəst formada ünsiyyət qurması təmin edilir;

- əyləncəli, maraqlı, məcburiyyət olmadan təşkil edilən proseslərdir, burada tələbələr qiymətləndirmə olmadan dil biliklərini möhkəmləndirir (2, s.39).

Tələbələrin internet vasitəsilə dil öyrənmələri onların rahat mühitdə təlim keçmələrini təmin etdiyi üçün daha da həvəsləndirir. Müasir dövrdə təhsilənlər asudə vaxtlarında internetdən istifadəyə üstünlük verdikləri üçün müəllimlərin belə mənbələrdən istifadə etməsi təlimin effektivliyini daha da artırır. İnternet vasitəsilə dərslərin təşkili təkcə auditoriyada deyil, auditoriyadan kənar da baş verə bilər. Bunun üçün bir neçə texnologiyadan istifadə etmək olar. Onların içərisində ən geniş yayılanı tərs sinif modelidir (Flipped classroom). Burada dərslər materialları video formatda əvvəlcədən dil öyrənənlərə göndərilir. Göndərilən video həm müəllimin özünün çəkdiyi, həm də internet mənbəyindən ola bilər. Tələbələr evdə dərsləri dinləyirlər, daha sonra isə ev tapşırıqlarını sinifdə yerinə yetirirlər. Tərs sinif modelinin üstünlükləri ondan ibarətdir ki:

- tələbə bu biliyi məcbur olduğu mühitdə deyil, ona rahat olan bir mühitdə (ev şəraitində, öz otağında və ya ona uyğun olan məkanda) əldə edir;
- müəllimin müxtəlif bilik səviyyəsində olan şagirdlərə müxtəlif videolar göndərmək imkanı olur, o, buna uyğun tapşırıqlar verir və bununla da təlimin differensiallaşmasını təmin edir;
- təlim say etibarilə daha çox şagirdi əhatə edə bilər (7).

İnternet əsaslı dil təliminin təşkilindən danışarkən onun formalarından da bəhs etmək lazımdır. Bunlardan biri də onlayn tədrisdür. Onlayn tədrisin iki əsas forması fərqləndirilir: sinxron və asinxron tədris.

Sinxron tədris zamanı bütün dil öyrənənlər təlim prosesinə eyni zamanda qoşulurlar. Burada canlı müzakirələr aparmaq, tələbələrin təqdimat hazırlamaq, sosial bacarıqlarını formalaşdırmaq, təlim prosesinin iştirakçıları arasında məlumat mübadiləsinin aparılmasını təmin etmək, onların fəaliyyətinə düzgün və dəqiq rəy vermək imkanı olur.

Asinxron tədrisdə isə sərbəst layihələrə üstünlük verilir. Belə ki, tələbələrə müəyyən tapşırıqlar verilir və onların yerinə yetirilməsi üçün vaxt təyin edilir. Tapşırıqların həlli yekun-

laşdırıldıqdan sonra müəllim tələbələrə müxtəlif platformalar vasitəsilə materialları izah edir (1, s.113).

Bu sadalananlarla yanaşı hibrid təhsil forması da mövcuddur. Tədqiqatçılar Sarah Delotsier və Metyu Rouds qeyd edirlər ki, asinxron tədris sinxron tədrislə kombinə olunaraq tətbiq edildikdə daha faydalı olur. Bu zaman dərsin materialları əvvəlcədən tələbələrə göndərilir və müəyyən tapşırıqlar verilir. Sonra isə sinxron tədrisdə olduğu kimi əvvəlcədən müəyyən olunmuş vaxtda canlı onlayn dərslər təşkil edilir və müzakirə, təqdimat və s. keçirilir. Bu zaman həm tələbələrin seçim etməsinə və sərbəst çalışmasına şərait yaradılır, həm də müzakirə, təqdimatların və s. keçirilməsi təmin olunur (1, s.113).

İnternet əsaslı dil təliminin təşkili zamanı bloqlardan istifadənin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək olar. Bloqlar fərdin özü tərəfindən yaradılan səhifələrdir və buraya daima müdaxilə etmək mümkündür. Britaniya Ensiklopediyasında qeyd edilir ki, bloqlar hər bir fərdin, qrupun və ya korporasiyanın yaratdığı fəaliyyətlərdən, fikirlərdən ibarət bir siyahının təqdim olunduğu onlayn jurnaldır. Xarici dil dərslərində 3 növ bloqdan istifadə edilir:

1. müəllimin bloqu,
2. sinfin bloqu,
3. dil öyrənənlərin bloqu.

Burada ilkin olaraq tutor bloqundan bəhs etmək olar ki, bu isə, öz növbəsində, xarici dil müəllimləri tərəfindən hazırlanan və buraya yerləşdirilən fənlərin sillabusu, kursun təsviri, ev tapşırıqları və s. barədə məlumatları özündə əks etdirir. Həmçinin, onlar burada dilöyrənənlər üçün yerli və hədəf dilin mədəniyyətinə dair bilikləri yerləşdirə bilər, sinifdə dil tədrisində istifadə etdikləri materialları və resurları paylaşa bilərlər. Tələbələr isə paylaşılan məlumatları nəzərdən keçirib onların üstün və çatışmayan cəhətlərini qeyd edə bilərlər. Bu cür bloqlar içərisində ən çox istifadə edilən “New Tanuki” bloqudur.

Digər bloq isə sinif bloqudur ki, burada müəllimlər və tələbələr birgə fəaliyyət göstərir. Bu ortaqlıq bloq hesab edilir və əməkdaşlığa əsaslanır. Sinif bloqları içərisində ən geniş yayılan “Bee Online” adlı bloqdur. Burada hər bir fərd bu bloqdan müstəqil formada istifadə edə bilər.

Sonuncu bloq dil öyrənənlər bloqudur ki, burada tələbələr üçün xarici dillərin tədrisi zamanı xüsusi imkanlar olur.

Bütün bu deyilənlərlə yanaşı bloqlarla işləməyin mənfi tərəfləri də vardır ki, buraya müəllimlər tərəfindən bu cür bloqların hazırlanması zamanı çoxlu vaxtın aparılmasını və daha çox çalışmağı qeyd etmək olar. Hər bir dilöyrənənə fərdi bloq yaradılır və onlara geniş imkanlar verilir. Burada onların konfidensiallığı qorunur. Bu isə, nəticə etibarilə, tələbələrə mövzu ilə bağlı şərh bildirmək və onlara aydın olmayan məsələlərlə bağlı münasibət bildirmək imkanı verir. İnternet əsaslı dil təliminin effektiv həyata keçirilməsi üçün hər üç bloq növündən istifadə məqsədəuyğun hesab edilir. Burada, eyni zamanda tələbələrə real təlim mühiti ilə təmin etmək olduqca əhəmiyyətli sayılır (3, s.6).

Mütəxəssis Penni Ur da, həmçinin, internet əsaslı dil təliminin əhəmiyyətindən bəhs edərkən viki və bloqların rolunu xüsusi şərh edir. O qeyd edir ki, vikiyə yerləşdirilən materiala istənilən şəxs tərəfindən müdaxilə oluna bilər. Tələbəyönümlülük prinsipinin izlənməsi zamanı mətnlərə qarşılıqlı müdaxilə etmək və bu barədə ünsiyyət qurmaq imkanı olur. Onun fikrincə, vikilər məktəbin veb səhifəsinin özülü sayılır.

Bloqlar isə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tələbələrin paylaşılan materiallara münasibət bildirməsi və verilən tapşırıqları cavablandırmaq üçün istifadə olunur. Burada məlumatlar geniş müzakirə olunur və tələbələr mövzunu daha dərindən öyrənmək imkanı əldə edirlər (5, s.213).

Qeyd edilən proqramlar tələbələrin dil biliklərini təkmilləşdirmək üçün effektiv hesab edilir. Müasir texnologiyalarla tələbələrdə dil bacarıqlarını formalaşdırmaq prosesi asanlaşır. Buradan aydın müşahidə etmək mümkündür ki, texniki tərəqqi təhsil prosesinin maraqlı və

əyləncəli qurulmasına müsbət töhvə verir. Tələbələrin dil bilikləri üzrə ixtisaslaşmış kadr kimi potensialını artırmaq üçün dərslərin onların ehtiyaclarına uyğun qurulması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan, müasir dövrdə xarici dil dərslərini internet əsaslı öyrənmə texnologiyaları ilə təşkil etmək effektiv nəticələrin əldə edilməsini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov İ. Metodika və pedaqogika. Bakı: Mücrü, 2022, 203 səh.
2. İsmailova A.D. Teaching English as a foreign language. Bakı: Mütərcim, 2011, p.319.
3. Teeler D., Gray P. How to use the Internet in ELT. England: Pearson Education Limited, 2000, p.120.
4. Tomlinson B. Materials Development for Language Teachers//Modern English Teacher//8(1), 1999, p.62-64.
5. Ur P. A course in English language teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, p.325.
6. <http://www2.nkfust.edu.tw/~emchen/CALL/unit1.htm>.
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Flipped_classroom#:~:text=A%20flipped%20classroom%20is%20an,problem%20solving%20during%20class%20time.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Virtual_learning_environment

Ф.И.Багирова

Способы организации онлайн-обучения языку со студентами на уроках английского языка

Резюме

Обучение иностранным языкам через Интернет – это инновационный метод обучения иностранным языкам. В этой статье рассматриваются принципы преподавания языков через Интернет. Здесь описываются вопросы интернет-обучения, характеристики вики и блогов, асинхронные и синхронные процессы обучения. В статье также отражены особенности гибридного процесса обучения.

F.I.Bagirova

Ways of Organizing Internet-based Language Teaching to students in English Classes

Summary

Internet-based language teaching is an innovational method of foreign language teaching. This article deals with principles of internet-based language teaching. Here the issues about internet-based learning, characteristics of wiki and blogs, asynchronous and synchronous learning processes are described. The features of hybrid learning process are reflected in the article, as well.

Rəyçi: filol.f.d., dos. V.Z.Bənnayeva

Redaksiyaya daxil olub: 17.06.2022

S.R.BƏDİYEV

dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Şəki filiali)

(Şəki şəh., M.Rəsulzadə küç., 305)

ŞAĞIRDLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ VƏTƏNDAŞLIQ İSTİQAMƏTİNDƏ TƏRBIYƏSİ HEYDƏR ƏLİYEV İŞİĞİNDƏ

Açar sözlər: vətənpərvər, vətəndaş, tərbiyə, vətənə sədaqət, vətəni sevmək, rəqabət, nümunə.

Ключевые слова: патриотический, гражданин, воспитание, преданность к родине, любить родину, конкуренция, пример.

Key words: patriotism, citizenship, education, loyalty to the country, love of the motherland, competition, example.

Hər bir insanda onun anadan olduğu, boya-başa çatdığı yerə qarşı doğma, əziz hisslər formalaşır. Bu hisslərdə o yerə qarşı məhəbbət, sevgi vardır. İnsanda formalaşan belə hisslər vətənpərvərliklə sıx bağlıdır. Vətənpərvərliyin mahiyyəti mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin gənclərin I Formundakı çıxışında göstərilmişdir: “Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz. Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. Vətənpərvərlik böyük bir məfhumdur. Vətənə sadıq olmaq, vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq – budur vətənpərvərlik” (5, s. 318).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə vətənpərvərliyin məzmunu aşağıdakı kimi açılır: Öz vətənini sevən, öz vətəninə və xalqına sadıq olan, onların mənafeyi yolunda canından keçməyə hazır olan şəxs vətənpərvərdir (7, s. 483).

Şagirdlərin vətənpərvərlik istiqamətində tərbiyəsi bilavasitə onların rəqabətə qabil şəkildə formalaşdırılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsilin konsepsiyasında (“Milli Kurikulum”) göstərilir: “ictimai həyatın qloballaşdığı, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolunun artdığı, rəqabətin gücləndiyi müasir dövrdə hər bir şəxsin istedad və qabiliyyətinin müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq onların müstəqil qərarlar qəbul etməsi üçün zəruri təhsil səviyyəsinə, bacarıqlarına malik olmasına çalışmaq lazımdır” (3).

Gənc nəslin rəqabətəqabil şəxsiyyət kimi formalaşması üçün onun elmidünyagörüşünə malik olması zəruri şərtidir. Kafi şərt isə milli-mənəvi dəyərlərə malik olması, Azərbaycan xalqının adət və ənənələrini, tarixini, hal-hazırda müstəqil dövlət kimi dünyada tutduğu mövqeyini bilməlidir.

Vətənpərvərlik vətənə sədaqətdir. Sədaqətliklik xalqına, onun adət-ənənələrinə, milli-mənəvi dəyərlərinə, torpağına, dilinə bağlılıqdır, vurğunluqdur, sevgidir. Azərbaycançılıq vətənpərvərlik tərbiyəsində konkret və təsirli qüvvədir. Vətənpərvərlik elə bir təsirli qüvvədir ki, neftçinin, fəhlənin, kənd təsərrüfatı işçisinin, sahibkarın, alimin, ziyalıların, dövlət qulluqçusunun, tələbə və şagirdin fəaliyyətində özünü həmişə göstərir və göstərməlidir. Xalq şairi S.Vurğun yazırdı ki, insan hissləri içində ən müqəddəs, əbədi, tərəqqiyə və inkişafa təkan verən amillərdən biri, bəlkə də ən mühümü vətənpərvərlikdir (2, s. 343).

Ukrayna pedaqoqu V.A.Suxomlinski qeyd edir ki, vətənpərvərlik vətəndaşlıq vəzifəsi, vətəndaşlıq borcu olmaqla adamlara xidmət etməyin təcrübəsi sayəsində insanda formalaşan hissdır. Bu hissin ilk uşaqlıq dövründən formalaşdırılması çox vacibdir (9, s. 326).

Uzun illər digər xalqların əsarəti altında olmuş Azərbaycan xalqının müstəqillik əldə etməsi vətənpərvərliyin bariz nümunəsi kimi göstərilə bilər.

Həmçinin 30 il torpaqlarımızı zəbt edən erməni işğalçılarından II Qarabağ müharibəsi zamanı, Qarabağın 44 gün ərzində erməni əsarətindən azad edilməsi azərbaycanlıların vətənə olan məhəbbətinin, sevgisinin, başlıcası isə vətənpərvərliyin nəticəsidir.

Vətənpərvərliyin özünəməxsus əlamətləri vardır:

1. Vətənpərvərlik Azərbaycan vətəninə şüurlu və fəal münasibətdir.
2. Azərbaycan vətənpərvərliyi milli iftixar hissi ilə əlaqədardır.
3. Azərbaycanda vətənpərvərlik beynəlxalq xarakterə (rus, talış, ləzgi, ingloy, yahudi və s.) malikdir (3, s. 30-34).

Azərbaycanda yaşayan etnik xalqlar- rus, talış, ləzgi, ingloy, yahudi kimi xalqlar Azərbaycanı sevir, onu qoruyur, özlərini əsl vətənpərvər kimi aparırlar.

Qeyd edilənlər şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində əsas vəzifələr kimi rol oynamaqla yanaşı, həm də işin istiqamətini göstərir.

Azərbaycan vətənpərvərliyi vətəndaşlardan ayıq-sayıq olmağı, vətəni qorumağa həmişə hazır olmağı, yad təbliğatına uymamağı tələb edir. Vətəni təkcə sevmək azdır, onun barlı-bərəkətli torpaqlarını əkib-becərmək, nemətlər bolluğu yaratmaq, həm də qorumaq gərəkdir.

Gənc nəslin tərbiyəsində vətəndaşlıq tərbiyəsinin özünəməxsus yeri vardır.

Məmməd Araz demişkən:

Vətən daşı olmayandan,
Olmaz ölkə vətəndaşı.

Bununla şair demək istəyir ki, vətəninə sevmə, onunla fəxr edən, vətənin tarixini, milli-mənəvi dəyərlərini bilən, vətənin tərəqqisi və inkişafı istiqamətində çalışan, onu yad ellilərdən qoruyan, kosmopolit ideyalarla yaşamayan vətəndaş adlana bilər.

Mərhum ümummilli lider H.Əliyev deyirdi ki, hər bir insanın qürur mənbəyi onun milli mənsubiyyətidir - mən həmişə fəxr etmişəm, indi də fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam!

Bəli Azərbaycanlı olmaqla fəxr etmək Azərbaycan vətəndaşı olmaq deməkdir.

Azərbaycan vətənpərvərliyi Ümumxalq vətənpərvərlikdir. Torpaqlarımızın bir hissəsi- Dağlıq Qarabağın erməni faşistlərindən azad edilməsi uğrunda aparılan birinci və ikinci Qarabağ müharibəsində xalqın, igid ordumuzun və dövlətimizin prezidenti hörmətli İlham Əliyevin birliyi, vahid mövqeydən çıxış etmələri ümumxalq vətənpərvərliyidir. Vətən uğrunda gedən müharibədə canından, qanından keçən, qorxmadan düşmən üzərinə atılan igidlərimizin hərəkətini ancaq və ancaq vətənpərvərlik, vətəni sevrəklik adlandırmaq olar.

İkinci Qarabağ müharibəsindən çox-çox qabaq və müharibə dövründə kiçiyimizdə, ağsaqqal-ağbirçək də hamı birləşərək torpaqlarımızın azad edilməsinə çalışırdı. Qubalı nənə televizordakı çıxışında dedi ki, elə bir nəvə böyütmüşəm və müharibəyə yola salanda demişəm ki, erməni əsgərinin üstünə atıl, onu parçala ye. Bu xalqın erməni işğalçılarına qarşı olan nifrətidir!

Azərbaycan vətənpərvərliyində öz yurduna, öz xalqına, onun dilinə, adət və ənənələrinə, milli-mənəvi dəyərlərinə sdaqət və məhəbbət həmişə olmuşdur. Xalqımız tərəfindən yaradılan folklor nümunələrində- nağıllarda, atalar sözlərində, zərb- məsəllərdə vətənpərvərlik olmuş və indi də yaşayır. Cəmiyyət ictimai-iqtisadi və siyasi cəhətdən dəyişdikcə vətənpərvərlik hissləri də özünəməxsus formada təzahür edir (7, s.21).

İnsan cəmiyyətdə o zaman fəal rol oynaya bilər ki, o yüksək vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin daşıyıcısı olsun, hüquq və vəzifələrindən qanunların aliliyi səviyyəsində istifadə üçün yaradıcı təfəkkürə yiyələnmiş olsun, cəmiyyətin inkişafına səy etsin, maddi və mənəvi sərvətlərin artmasına öz tövhəsini vermiş olsun (2, s.3).

Mərhum prezidentimiz ümummilli lider H.Əliyev "Gənclərin II forum nümayəndələri ilə görüşündə demişdi: "Milli vətənpərvərlik Azərbaycanın hər bir vətəndaşının, hər bir gəncinin həyatının əsas prinsipi olmalıdır. Vətəndaşlıq hər bir vətəndaş üçün əsas prinsip olmalıdır.

Ölkəmizdə yeni müstəqil dövlət, yeni iqtisadi-siyasi bir sistem qurulduğu, bizim üçün tamamilə yeni olan demokratik hüquqi dövlət qurulduğu bir zamanda insanların vətənpərvər olması hər şeydən üstün olmalıdır (4, s. 388).

Vətəndaş olmaq vətəndaşdan dünyəvi biliklərlə yanaşı vətəndaş ləyaqəti, dəyanəti, sədaqət, cəsarət kimi hissələrin olmasını tələb edir.

Mərhum, ümummilli lider H.Əliyev qeyd edirdi ki, bizim təhsilimizin məqsədi gənc nəslə təhsil verməklə yanaşı onları vətəndaş kimi tərbiyə etməkdir. Hər bir insan gərək vətəndaş olsun. Mütləq vətəndaş olsun! Sadəcə ona görə yox ki, Azərbaycan vətəndaşıdır, gərək dövlətinə sadıq, millətinə sadıq, ənənələrinə sadıq, xalqına sadıq vətəndaş olsun (2, s.4).

Ümummilli lider qeyd edirdi ki, Azərbaycanın hər bir vətəndaşı milli atributlarımıza – bayrağa, gerbə, milli himnə hörmətlə yanaşmalı, onların mahiyyətini bilməlidir. Ona görə ki, məhz onlar hər bir azərbaycan vətəndaşının milli iftixar mənbəyidir.

H.Əliyevin Azərbaycan dövlətinə, xalqına münasibəti, geniş dünyagörüşü, xalqın tərəqqisi, qorunması istiqamətində fəaliyyəti onu deməyə imkan verir ki, Heydər Əliyev əsil vətənpərvərdir! Gənc nəslə onun nümunəsində tərbiyə etmək təhsil müəssisələri qarşısında duran əsas vəzifə olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. 2006, 712
2. Azərbaycan məktəbi. №3, 2005
3. Azərbaycan müəllimi// 01 dekabr 2006-cı il
4. Əliyev H.Ə. “Mənəviyyat, mənəvi dəyərlər, mənəvi tərbiyə”. Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı, 2008
5. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, Azərnəşr, 8-ci kitab, 1998
6. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, Azərnəşr, 5-ci kitab, 1998, 483 səh.
7. Həsənov A., Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı, “Nasir”, 2007
8. Hüseynov R.K. Kiçik məktəblilərdə vətənpərvərliyin tərbiyəsi. Bakı, “Maarif”, 1983
9. Həyatı bacarıqlara əsaslanan təhsil. Müəllimlər üçün tədris vəsaiti. Bakı, “Mütərcim”, 2006
10. Mehdiyev M.M. “Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı, “Maarif”, 1982

С.Р.Бадиев

Воспитание школьников в направлении патриотизма и гражданственности в свете идей Гейдара Алиева *Резюме*

Автор в статье уделит значимое место гражданственности и патриотическому воспитанию школьников. Формирование конкурентноспособных характеристик в патриотическом воспитании у школьников рекомендуется начинать со среднеобразовательных школ, а продолжать в высших школах

В статье говорится о необходимости использования наставлений общенационального лидера Гейдара Алиева в воспитании подрастающего поколения в духе патриотизма, на примере его жизни и деятельности.

S.R.Badiyev

Education of students in the direction of patriotism and citizenship in the light of Heydar Aliyev *Summary*

In the article, the author discussed the essence of patriotism and citizenship. It is recommended to start the formation of competitive characteristics in the education of patriotism from secondary schools and continue in higher schools.

The article indicates the importance of instructions of the national leader Heydar Aliyev, in the direction of patriotism during the education of the young generation, to educate them in his example.

Rəyçi: prof. M.İ.İlyasov

Redaksiyaya daxil olub: 15.08.2022

Z.H.CƏBRAYILOVA*dissertant, baş müəllim*

DOI: 10.48652/v0161-8079-9810-d

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

YUSİF BALASAQUNLUNUN “QUTADĞU BİLİĞ” ƏSƏRİNDƏ AİLƏ TƏRBIYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: ailə tərbiyəsi, əxlaq, türk tarixi, fərdi tərbiyə, bilik, yaradıcılıq qabiliyyəti, davranış nümunəsi, xoşbəxtlik.

Ключевые слова: семейное воспитание, нравственность, история тюрков, индивидуальное воспитание, знание, творческие способности, поведенческий пример, счастье.

Key words: family education, morality, the history of the Turks, individual education, knowledge, creativity, behavioral example, happiness.

Məlumdur ki, istənilən cəmiyyətin ilk struktur birliyi şəxsiyyətin əsasını qoyan ailədir. Ailə qan və qohumluq əlaqələri ilə bağlıdır. O, qadın və kişini, uşaqları və eyni zamanda iki, üç, bəzən dörd nəslə: ata-ananı, onların uşaqlarını, baba və nənəni, nəvə və nəticəni özündə birləşdirir. Ailənin əsas funksiyası insan nəslini yetişdirmək, uşaq böyütmək və tərbiyə etməkdir.

Ailə tərbiyəsi məsələsi və onun mahiyyəti tədqiqatçılar tərəfindən kifayət qədər araşdırılmış, lakin Yusif Balasaqunlunun yaradıcılığında bu mövzu ayrıca tədqiqat obyektinə olmamışdır. Ona görə də bu məqalədə Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsərində ailə tərbiyəsi məsələlərini təhlil etmək niyyətindəyik. Mövzu ilk dəfə tədqiq olunduğu üçün çox aktualdır.

Ailə tərbiyəsinin əsas istiqamətləri bütün dövrlərdə demək olar ki, eynidir, yəni dəyişməz qalmışdır. Həmin istiqamətlər aşağıdakılardır: ümumbəşəri dəyərlər, düzlük, şərəf, ləyaqət və xeyirxahlıq, insanlara sevgi və əməksevərlik, yaxşılığa görə minnətdar olmaq qabiliyyəti və s. Ailə tərbiyəsi bu keyfiyyətləri formalaşdırmaq üçün yaranmışdır.

Bilirik ki, ailə tərbiyəsinin nəticəsi olan əxlaq həmişə yüksək dəyərləndirilir. Məsələn, Məhəmməd (s.ə.s) peyğəmbərin kəlamlarından nümunə olaraq bunları göstərə bilərik: “Əxlaqı və davranışı ailə üzvlərinin xoşuna gələn adam həqiqi müsəlmandır (3, s. 25). Övlada ədəb öyrətmək, bilin ki, bir dolu qab buğda sədəqə verməkdən yaxşıdır (3, s. 22). Atanın övladına öyrətdiyi ən yaxşı şey ədəbdir (s. 22). Valideynləri qəzəbləndirmək cinayətlərin ən ağırıdır (3, s. 23). Qocaya hörmət – Allaha hörmət deməkdir (3, s. 12). Ataya ibadət – Allaha ibadətdir. Atanın üzünə ağ olmaq – Allahın üzünə ağ olmaqdır (3, s. 51). Behişt anaların ayaqları altındadır (3, s. 46). Övladlarınız arasında ədalətə riayət edin, ədaləti gözləyin. Atanın öz övladlarına əvəzsiz olaraq verdiyi, bağışladığı şeylərin ən üstünü odur ki, onu yaxşı böyütsün, gözəl tərbiyə etsin” (3, s. 4). və s.

“Qurani-Kərim”də ailə tərbiyəsinə dair məsələlər surələrdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, Əl-İsra (“Gecə vaxtı seyr”) və ya Bəni-İsrail (İsrail oğulları) surəsinin 23 və 24-cü ayələrində deyilir: “Rəbbin yalnız Ona ibadət etməyi və valideynlərə yaxşılıq etməyi, onlara yaxşı baxıb gözəl davranmağı buyurmuşdur. Əgər onların biri və ya hər ikisi sənə yanında yaşayıb qocalığın ən düşgün çağına yetərsə, onlara: “Uf belə demə, üstlərinə qışqırıb, acı söz söyləmə. Onlarla xoş danış”. Onların hər ikisinə acıyaraq mərhəmət qanadının altına alıb: “Pərvərdigara! Onlar mənə körpəliyimdən nəvazişlə tərbiyə edib bəslədikləri kimi, Sən də onlara rəhm et!” – de (5, s. 252). Deməli, müqəddəs kitabda övladların valideynlərə, valideynlərin də övladlara qayğı göstərmələri vacib buyurulmuşdur!

Xalq məsəllərində də ailə tərbiyəsinə aid fikirlərə rast gəlirik. Məsələn, «Qızını döyməyən, dizinə döyər», «Uşağım əzizdir, tərbiyəsi ondan da əzizdir», «Mərd oğul ataya çəkər», «Uşaq gördüyünü götürər» və s.

Beləliklə, aydın olur ki, ailə tərbiyəsinin özəyini əcdadların, ulu babaların təcrübəsi, valideynlərin hörmət və nüfuzu, onların əməli, işi, davranış nümunələri təşkil edir. Ata və ana ailə tərbiyəsi məsələsində nümunə olaraq birinci pillə, yəni əsas sayılır. Belə ki, oğlan üçün nümunə ata, qız üçün nümunə isə ana hesab edilir. Bəzən ailələrdə tərbiyə işini ata və ana deyil, tərbiyəçilər həyata keçirir. Bu proses daha çox varlı ailələrdə baş verir. Bu cür varlı ailələrdə uşaqların təhsili və tərbiyəsi ilə xüsusi müəllimlər məşğul olurlar. Onlar savadları və müdriklikləri ilə uşaqlarda ata-ana yurduna, Vətənə, doğma təbiətə, doğma dilə, əziz insanlara və bütövlükdə, insana, böyüklərə, kiçiklərə sevgi tərbiyə etməklə məşğul olurlar.

Azərbaycan tarixinin sovet dövrünü götürəndə görürük ki, uşaqların tərbiyəsi ilə ailə ilə yanaşı uşaq tərbiyə müəssisələri: körpələr evi, uşaq bağçaları, məktəblər və s. məşğul olmuşlar. Amma buna baxmayaraq, ailə tərbiyəsi yenə birinci yerdə gəlir.

Fransız maarifçisi və filosofu Jan Jak Russo vaxtilə bildirmişdir ki, əvvəlkinə nisbətən sonrakı tərbiyəçi uşağa daha az təsir edir. Zənnimizcə, bu ona görədir ki, ailə əvvəlki tərbiyəçi olduğundan, o, körpələr evinə, bağçaya və məktəbə nisbətən uşağa daha güclü tərbiyəvi təsir edir. Çünki uşaqları tərbiyə etmək üstünlüyünü ailəyə təbiət özü vermişdir.

“Ailə tərbiyəsinin məqsədi uşaqlarda elə şəxsi keyfiyyətləri və xasiyyətləri formalaşdırmaqdır ki, onlar həyat yolunda rast gəldikləri çətinlikləri və maneələri layiqincə aradan qaldırınsınlar. Axı, həyat gözlənilməz hadisələrlə doludur. Uşaqların intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətləri, dərketmə vərdisləri və ilk əmək fəaliyyəti təcrübəsi, mənəvi və estetik zövqlər, emosional mədəniyyət və fiziki sağlamlıq – bütün bunlar ailədən, valideynlərdən asılıdır. Bunlar ailə tərbiyəsinin başlıca məqsədidir” (4, s. 477).

Məlumdur ki, qədim türk xalqlarının özünəməxsus tərbiyə tarixi olmuşdur. Məşhur türk tədqiqatçısı Ziya Göyalp yazırdı ki, “əgər qədim yunanlar estetikada, romalılar hüquqda, israil və ərəblər dində, fransızlar ədəbiyyatda, anqlosaksonlar iqtisadiyyatda, almanlar musiqi və metafizikada birinci olmuşlarsa, türklər əxlaqda birincilik qazanmışlar” (9, s. 64).

Qədim türk tayfalarında ailə tərbiyəsi, ailə əxlaqı birinci yerdə durduğundan əsl-nəcabətə böyük əhəmiyyət verilirdi. Atanın əsl-nəcabəti araşdırıldığı kimi, ananın da əsl-nəcabətinə eyni dərəcədə önəm verilirdi. Lakin ailədə ata əsas tərbiyə nümunəsi sayılırdı. Çünki türklərdə ata kultu mövcud olmuşdur. Elə buna görə də ata ocağı müqəddəs hesab edilmişdir. Bu günümüzdə də bu ənənə davam etməkdədir. Belə ki, ata evi heç vaxt boş qalmamalı və onun bacasından həmişə tüstü çıxmalıdır.

Türklər ataya od-ocağın sahibi deyirmişlər. Od-ocağın mütləq sahibi olan atalar uşaqlarını tərbiyə etmək istədikdə onlara belə deyirmişlər: “Sizə ancaq atanızın malı deyil, həm də onun adı, şərəf və ləyaqəti qalır”. Türklərdə oğlu ata, qızı isə ana tərbiyə etməli idi. Atanın ən müqəddəs vəzifələrindən biri oğlunu evləndirmək olmuşdur. Türk ailə əxlaqına və adətlərinə görə ailə süfrə başında birgə oturmalı idi. Süfrədə atadan öncə heç kimin əlini xörəyə vurmağa ixtiyarı çatmırdı. Fikir verdikdə görürük ki, türk xalqlarında uşaqlar atalarına çox böyük hörmət və ehtiramla yanaşmışlar. Tarixi araşdıranda aydın olur ki, adətən türk ataları məişət pozğunluğuna yol verməmiş, əksinə olaraq övladları üçün kişilik, cürət, cəsarət, namus və qeyrət nümunəsi hesab edilmişlər.

Atalar ailənin hər bir üzvünü maddi cəhətdən təmin etmək üçün müntəzəm çalışmış və bu yolda heç bir çətinlikdən, əzab-əziyyətdən çəkinməməyi özlərinin müqəddəs borcu hesab etmişlər. Elə bunun nəticəsidir ki, türk övladları, türk gəncləri öz atalarına böyük ehtiramla yanaşaraq onların yanında artıq-əskik danışmamaq, ədəbsiz söhbətlərə yer verməmək, atadan qabaq nahara başlamamaq və s. kimi ədəb qaydalarını gözləməyə çalışmışlar. Atalar dünyalarını dəyişdikdə isə türk övladları atalarına hörmət və ehtiram əlaməti olaraq, onlara böyük məzar, heykəl, mərmər yazılı daşlar ucaltmaqla onların xatirələrini əbədləşdirməyə, sanki cü-

zi də olsa, onlara borclarını qaytarmağa çalışmışlar. Ataya olan bu böyük hörmət türk xalqlarında ta qədimdən başlayaraq nəsidən-nəslə ötürülmüş və bizim zəmanəyədək gəlib çatmışdır.

Türk xalqlarında yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ata nüfuzu bu qədər böyük olsa da, heç vaxt ailələrdə ana haqqı tapdalanmamışdır. Əksinə ailələrdə analar atalarla birlikdə uşaqlarının tərbiyəsinə ciddi fikir verərək onları vətəndaşlıq hüququ qazanmağa hazırlamışlar. Vətəndaşlıq hüququnu isə türk uşaqlarına həddi-bülüğa çatdıqda göstərdikləri qəhrəmanlıq nümunəsinə görə ağsaqqallardan ibarət “el məclisi” verirmiş. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da gördüyümüz Bayandır xanın rəhbərlik etdiyi el məclisi kimi.

Türklərdə belə bir adət də olub ki, ailəni iqtisadi cəhətdən təmin etmək məqsədi ilə yenicə ailə qurmuş gənclərə ata-ana varından pay ayrılırmış. Üstəlik bu pay başqa xalqlarda olan kimi valideynlərin ölümündən sonra deyil, əksinə onların sağlığında verilməmiş.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türklər ailədə qadınlarına çox hörmət göstərmişlər. Məsələn, səyahət zamanı türk xanımları arabalarda, kişilər isə piyada gedərdilər. Türk qadınları əxlaqlı olduqları kimi, eyni zamanda çox qorxmaz, cəsur və hünərli olmuşlar. Onlar heç vaxt boş və mənasız həyat sürməmiş, həmişə zəhmətlə məşğul olmuşlar. Varlı xanımlar gərəksiz meyllərdən uzaq olmaq üçün ən yaxşı vasitə kimi tikiş tikməyi və toxumağı üstün tutaraq bu işlərlə məşğul olmuşlar. Türk xanımları bu cür sağlam düşünür və övladlarını da gələcək həyata belə hazırlayırdılar.

Qeyd olunduğu kimi, türklər ailədə uşaqların tərbiyəsinə ciddi fikir vermişlər. Türklərin ailələrində uşaqlarına necə nəsihət vermələrinə Mahmud Kaşğarının “Divanü Lügət-it-türk” əsərində də çox rast gəlirik. Kaşğari Mahmud yazırdı:

“Ərdəm tilə ögrənübən bolma küvəz,
Ərdəmsizin ögünsə ənqməgüdhe ənqər.
Ərdəm dilə, ögrənibən olma lovğa,
Ərdəmsiz öyünsə imtahanda çaşar”(2, s. 285-286).

Yəni müəllif demək istəyir ki, ərđəm və bilik üçün çalışmaq, öyrənməkdən çəkinməmək və heç vaxt lovğalanmamaq lazımdır, çünki biliksiz, ərđəmsiz adam nə qədər özünü öysə də, imtahan vaxtı özünü itirər, başını itirər və aləmdə rüsvay olar.

M.Kaşğarının “Divani Lügət-it-Türk” əsərində işlənmiş atalar sözü, məsəl, deyim və şeirlərin məzmunu da uşaqların tərbiyəsi məsələsinə türklərin necə diqqət yetirmələrinin bariz nümunəsidir. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək:

“Böyüklüyə çatdığın zaman xoşxasiyyət ol,
Bəylər yanında yaxşılığa layiq adam ol”(2, s. 285-286).

Burada isə müəllif vurğulayır ki, insan mənəb sahibi olduğun zaman, yəni rütbə qazanıb ululuq məqamına çatanda xoşxasiyyət, bəylər yanında isə daim başqaları üçün xeyirxah, xeyir verən olmalıdır.

“Qonaq sənə uğrasa,
Vergil ona azuqluq,
Qarğış edər qonaqlar,
Kasad olsa qonaqlıq”(2, I, s. 301-302).

Şair bu bənddə demək istəyir ki, əgər evinə qonaq gəlsə, səni yad eləsə, ona ən yaxşı yeməklər ver, çünki yemək kasad olsa, qonaqların ehtiyacını ödəməsə, onda qonaqlar ev sahibinə öz etirazını bildirər, qarğış edərlər, ondan narazı qalarlar. Və yaxud başqa bir nümunə: “Uluğnı uluğlasa, kut bulur – Kim öz ulusunu ulu saysa, qut tapar”(2, I, s. 323). və s. Yəni, müəllif qeyd edir ki, kim ki, böyüyünə, ulusuna, nəcabətinə hörmətlə yanaşırsa, o, mütləq xoşbəxtliyə, səadətə çatacaqdır.

Göründüyü kimi, türklər ailədə uşaqların tərbiyə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişlər, hər bir sahəyə dair öz övladlarına tövsiyələr vermişlər.

Türklər ailə əxlaqı məsələlərində uşaqlarının tərbiyəsini hər şeydən üstün tutmuş və çalışmışlar ki, özləri də övladları üçün zəhmətsevərlik, hünər, namus, qeyrət nümunəsi olsunlar.

Türklərin ailə tərbiyəsi gözəllik, böyüklərə hörmət, böyüklərin sözünü yerinə yetirmək, ədəb-ərkanlı olmaq, sadəlik, öyünməmək, igidlik, mərdlik və s. kimi insani keyfiyyətləri özündə əks etdirmişdir. F.Ə.Seyidov haqlı olaraq qeyd edir ki, “türklər uşaqların əxlaq tərbi-yəsində yalan, başqasına zülm etmək, hərislik, acgözlük, içkiyə meyl, tərslik, inadçı olmaq və s. kimi mənfi sifətlərə qarşı mübarizə aparmağı ailənin müqəddəs borcu hesab etmişlər” (7, s. 25).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün məsələlər (əxlaq tərbiyəsi, ailə tərbiyəsi və s.) Yusif Balasaqunlunun da yaradıcılığında aparıcı rol oynamışdır. Həmin məsələləri müəllif mövqeyinə uyğun şəkildə nəzərdən keçirmək niyyətindəyik.

Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsəri «xoşbəxtlik nəsim edən», “elm”, “uğurlu məlumatlar verən” kitab deməkdir. Bu əsər təkcə ailə tərbiyəsinə dair məlumatlar deyil, bütövlükdə gənc nəsə hansı əxlaqi sifətlərin verilməsini və insanlara xoşbəxt olmağın yollarını göstərir.

Yusif Balasaqunlunun bu əsərində tərbiyə, əxlaq, davranış və digər məsələlər poetik şəkildə verilmiş, insanın həyatı, gələcəyi üçün önəmli olan mahiyyətlər sanki proqramlaşdırılmışdır. Kitabda insanın uşaqlıq, yeniyetmə çağlarından ahıllıq dövrünə qədər qarşılaşacağı bütün çətinliklərə sinə gərmək, onları dəf etmək üçün yollar göstərilmiş, etik normalar müəyyənəşdirilmişdir. Tərbiyə məsələləri əsərin süjet xəttini, kompozisiyasını çox zənginləşdirmişdir. Əsərdə elə bir hissə yoxdur ki, orada tərbiyə, əxlaq məsələləri özünü büruzə verməsin. Tərbiyə məsələsi insanı bəlkə də, xoşbəxtliyə aparan yolun ən önəmlisi, ən vacibidir. Tərbiyə, əxlaq məsələləri “Qutadğu bilig”in demək olar ki, ana xəttini təşkil edir.

Yusif Balasaqunlu “Qutadğu bilig” əsərində ailədə gənc nəsəlin tərbiyəsində ağıla, elmə və biliyə üstünlük verir. Müəllif göstərir ki, insan oğlunun qədir-qiyəməti biliklə və anlayışla ölçülür. Bunu da Allahın lütfü hesab edən şair yazır:

“151. Tanrı kimə ağıl, idrak və bilik verdisə,
O, çox yaxşılıqlara əlini uzatdı.
152. Biliyi böyük bil, idrakı ulu,
Bu iki şey yüksəldir seçilmiş qulu.
154. Harda idrak olsa, orada ululuq olar,
Kimdə bilik olsa, o, böyük olar” (8, s. 26-27).

Beləliklə, Yusif Balasaqunlu verdiyi nəsihətlərlə valideynləri öz uşaqlarını elmlərə yiyələnməyə, bilikli olmaq üçün ciddi çalışmağa və ağılla hərəkət etməyə yönəltməyə sövq etmək istəyir.

Yusif Balasaqunlu özü bir dövlət xadimi (hacib) olduğu üçün dövlətçiliyin qorunması işində vətənpərvərlik tərbiyəsinin necə vacib olduğunu dərinlən dərk edirdi. Ona görə də gənclərin ailə tərbiyəsində vətənpərvər gəncləri necə görmək istədiyini belə vurğulayırdı, o, gəncləri fiziki cəhətdən möhkəm, cürətli, siyasətçi, düşməne qarşı qəddar olmaq ruhunda böyütməyi lazım bilərək yazırdı: “Döyüşdə ürəkli igidlər lazımdır. İgiddə isə bir neçə nişan gərək, yağışa qarşı üz tutanda, səfərə çıxanda, düşmənlə üzləşərkən, düşməni görüncə gərək aslan ürəkli, həm də pələng biləkli olsun”.

Müəllif daha sonra bu cür igidləri idarə edəcək sərkərdələri də xarakterizə edərək yazırdı: “Sərkərdə heysiyyət sahibi olmalı, düşməndən qisas almalı, şərəf duyğusuyla yağını tar-mar etməli, xoşxasiyyət və təvazökar olmalı, pislərə qarşı zabitəli, yaxşılara qarşı xoş üz göstərməli, adı, şöhrəti, mərdliyi yayılmalıdır. Sərkərdə həmçinin qaban kimi inadkar, qurd kimi qüvvətli, ayı kimi azgın, çöl sağırı (buğa) kimi kinli, qırmızı tülkü kimi hiyləgər, erkək dəvə kimi qisasçı, sağsağan kimi ayıq, qaya quzğunu kimi sərrast gözlü, aslan kimi dönməz, amansız, bayquş kimi gecələr oyaq olmalıdır” (8, s.180-182).

Deməli, Yusif Balasaqunlu ailələrdə gələcək üçün məhz bu cür igidlər böyüdüb tərbiyə olunmasını tövsiyə edirdi.

Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsərində gənclərin ailə tərbiyəsi məsələsində digər bir maraqlı məqam isə oğlan və qız uşaqlarının tərbiyəsi ilə bağlıdır.

“4504. Sənin ay üzlü oğlun – qızın doğulsa,
 Evində tərbiyə ver, başqa adama tapşırma.
 4505. Yaxşı və təmiz bir süd anası tap,
 Uşaqlar sağlam böyüyər, uzunömürlü olarlar.
 4506. Oğul – qıza bilik və ədəb öyrət,
 Hər iki dünyada onlara xeyri dəyər.
 4507. Oğluna qız al, qızını ərə ver,
 Ömrünü dərdsiz keçir, ey xoşbəxt ər.
 4508. Oğula bütün ərdəmləri öyrət,
 Gələcəkdə bu ərdəmlər sayəsində varlı olsun.
 4509. Oğulu avara gəzməyə qoyma,
 Avara hər yana gedər, yazıq olar.
 4510. Qızı evdə uzun zaman saxlama,
 Yoxsa peşmançılıq səni öldürər” (8, s. 334-335).
 “1218. Atanın oğlu üzərində əməyi olsa,
 O, ata tərbiyəsilə yaxşı yetişər.
 1219. Ata oğluna sərt tərbiyə versə,
 Ata-ana bundan fərəh duyarlar.
 1220. Oğul sərt tərbiyə görməsə,
 Yava olar, ondan əlini üz.
 1221. Oğulun atası alim adamsa,
 Oğlunu yaxşı tərbiyə etməlidir.
 1223. Kimin oğlu-qızı ərköyün olsa,
 Onun payına ağlamaq düşər.
 1224. Ata uşağı kiçiklikdən tərbiyə etməsə,
 Günah uşağın deyil, atanındır.
 1225. Oğul-qızın xasiyyəti, əməli pis olsa,
 Bu, atanın pisliliyidir, uşağın deyil.
 1226. Ata uşağı tərbiyə edib, hər şeyi öyrədəndə,
 Uşaq yetişib böyüyəndə o sevinər.
 1227. Ey ata olan, uşağa sərt tərbiyə ver ki,
 Arxadan gələnlər sənə gülməsinlər.
 1228. Oğula, qıza bilik və mərifət öyrət,
 Bu mərifətlə onlar təmiz əxlaqlı olsunlar” (8, s. 106).

Yuxarıdakı beytlərdən aydın görünür ki, Yusif Balasaqunlu ailədə uşaqların tərbiyəsi məsələsində fərdi tərbiyəni, valideynlərdən isə daha çox atanın əməyini ön plana çəkmişdir. Daha doğrusu, uşaqların tərbiyəsində daha çox atanın məsuliyyət daşdığını xüsusi vurğulamışdır.

Yusif Xas Hacib qızları məktəbdə yox, evdə tərbiyə etməyi vacib bilirdi. Hacibə görə qızların tərbiyəsini cahil valideynlərə deyil, namuslu, doğrucul, təmiz, mehriban dayələrə tapşırmaq lazımdır. Bu dayələr uşaqlara, xüsusilə qızlara elə ədəb qaydaları və elm öyrətməlidir ki, valideynlərin həm bu dünyada, həm də o dünyada üzləri ağ olsun. Yusif Balasaqunlunun qızların tərbiyəsində belə qəti mövqe tutması başa düşüləndir, çünki bu cür yanaşma bir tərəfdən onun yaşadığı dövrün, mühitin təsirindən, digər tərəfdən isə islamın qadın hüquqlarını dərinlən mənimsəməməsindən irəli gəlirdi.

Yusif Xas Hacibin fərdi təlimə aid baxışları, yəni uşaqların xüsusi dayələrə tapşırılması və s. kimi fikirləri ondan 9 əsr sonra yaşamış Fransa burjua inqilabının ideoloqlarından biri, böyük maarifpərvər Jan Jak Russonun (1712-1778) pedaqoji nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etmişdir.

J.J.Russo uşağın təbiətə müvafiq təbii tərbiyəsini irəli sürmüşdür. Bu o deməkdir ki, tərbiyə uşağın təbiətini və yaş xüsusiyyətlərini hesaba almalıdır. Russo yazırdı: Təbiət tələb

edir ki, uşaqlar böyük olmaqdan əvvəl, uşaq olmalıdırlar. Russonun nəzəriyyəsinə görə “təbii tərbiyə” tərbiyəçinin uşağı dərin bilməsi, onun şəxsiyyətinə yüksək dərəcədə hörmət etməsi nəticəsində onu pis təsirdən qoruya bilər. Russo tərbiyədə uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını zəruri hesab edirdi. O, şablon, hamıya eyni üsulla yanaşmanın əleyhinə idi. Russo deyirdi ki, hər uşaq anadan olarkən özünə xas temperamentlə doğulur, bu da onların qabiliyyət və xarakterini müəyyən edir: bunu dəyişdirmək lazım deyil, inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək lazımdır.

“Russoya görə insanlar tərbiyəni üç mənbədən – təbiətdən, əşya və hadisələrdən, ətrafdakı insanlardan alırlar. Təbiət vasitəsilə tərbiyə insanın qabiliyyətlərini, hiss orqanlarını inkişaf etdirmək deməkdir. Əşya və hadisələrlə tərbiyə uşaq şəxsiyyətinə onu əhatə edən mühitlə təsir etmək deməkdir. İnsanlarla tərbiyə isə uşaq şəxsiyyətinə müəyyən məqsədlə edilən pədaqoji təsirdir. Bu üç amil eyni istiqamətdə, vəhdətdə həyata keçirilərsə, tərbiyə düzgün gedir” [6, s. 35].

Russo göstərirdi ki, “Validənlərinin pis əməllərinin uşaqlarına keçməməsi üçün onlara fərdi dayələr tutub, elm və tərbiyə vermək faydalıdır”.

İstər Russonun, istərsə də Yusif Balasaqunlunun uşaqlara fərdi tərbiyə vermək ideyası birmənalı qəbul edilməməlidir. Çünki diqqət etdikdə görürük ki, əslində uşaqları ailənin təsirindən, yəni ana məhəbbəti və ata əzmindən uzaqlaşdırıb onlara fərdi tərbiyə vermək ideyası doğru deyildir. Hər iki mütəfəkkirin yaşadıkları dövrlərdəki mövcud olan cəmiyyətin təzadları onları, yəni hər iki pədaqocu fərdi tərbiyə ideyasına gətirib çıxarmışdır.

Eyni fikrə dünya ədəbiyyatının incilərindən sayılan Keykavusun “Qabusnamə” əsərində də rast gəlmək olur. X-XI əsr İran feodal-quldar cəmiyyətindən, feodal həyatından bəhs edən bu əsərdə də ailədə uşaqların tərbiyəsi məsələsinə xüsusi bir fəsil həsr edilmişdir. Keykavusun tərbiyə ilə bağlı fikirləri Balasaqunlunun fikirləri ilə üst-üstə düşür.

Keykavus oğlu Gilanşaha xitabən yazırdı: “Ey mənim əzizim, əgər Allah sənə oğul versə, əvvəlcə ona yaxşı bir ad qoy, ikincisi, onu mehriban dayələrdən birinə tapşır, Quran oxumağı öyrət, böyüdükcə vuruş qaydalarını təlim et, qoy at çapmaq, silah oynatmağı öyrənsin, bilsin ki, hər silahdan necə istifadə edərlər, sonra övladına üzməyi öyrətməlisən. Elm və sənətdən hər nə öyrənmək lazımsa, hamısını övladına öyrət, beləliklə, sən atalıq borcunu və atalara xas olan mehribanlıq vəzifəsini yerinə yetirmiş olarsan. Hər elm və sənət bir gün işə yarayar. Elm alıb sənət öyrənmək övladın haqqıdır. Övlad pis də olsa, sən ona baxma, elm və sənət öyrətməkdə səhlənkarlıq göstərmə. Sən öyrətsən də, öyrətməsən də, həyat onu öyrədəcəkdir. Deyiblər ki, «Ata-anası tərbiyə etməyəni, gecə-gündüz tərbiyə edir». Sən elm və sənəti özünə miras edib övladına qoy get ki, onun haqqını yerinə yetirmiş olasan, çünki övlad üçün tərbiyədən yaxşı miras yoxdur. Övladın qız olsa, onu həyalı bir dayəyə tapşır, böyüyəndə ona bir müəllimə tut... Nə qədər ki, qız sənin evindədir, onunla mehriban dolan, çünki qızlar ata və analarının əsiri olarlar... Qız yazıq olar, hər nəyin varsa, əvvəlcə qıza xərcə, onun işlərini düzəlt... Qız satan olma, onda kürəkən də mürüvvətli olub öz insanlığını yerinə yetirər...” (1, s. 116-120).

Göründüyü kimi hər iki müəllif, yəni həm Keykavus, həm də Yusif Balasaqunlu fərdi tərbiyəyə üstünlük verirdilər. Onlar göstərirdilər ki, uşaqlarla məşğul olan dayələr onları yalan, ikiüzlülük, paxıllıq kimi keyfiyyətlərdən uzaqlaşdırmalıdır.

“Qabusnamə”dən gətirdiyimiz nümunədən belə aydın olur ki, valideynin vəzifəsi uşağının tərbiyəli olmasına çalışmaqdır. Onun birinci, ən ümdə vəzifəsi isə uşağını dərin düşüncəli, xoş qəlbli, yüksək zövqlü, sağlam, ailəsini dolandırmağa qadir olan, hər hansı peşə və ya sənətə sahib, həyatda dik durmağı bacaran, ailəsinə və cəmiyyətə yararlı bir insan etməkdir.

Balasaqunludan və Keykavusdan gətirdiyimiz bütün nümunələr hər bir ailədə uşaqların tərbiyə işinin necə vacib və gələcək üçün necə əhəmiyyət kəsb etdiyinə bariz nümunəsidir.

Ailə tərbiyəsi barədə Yusif Balasaqunlunun bəzi maraqlı fikirləri Vəzir Axdoldunun hökmdar Gündoğu Elikə ünvanladığı “Vəsiyyətnamə”də verilmişdir. Əsərdə təcrübəli, anlaqlı

ixtiyar, dünyanı sınamış, bilmiş insanın dili ilə Yusif Balasaqunlu vurğulayırdı ki, “Uşağa biliyi, ədəb-ərkanı kiçikkən öyrətmək lazımdır, çünki kiçiklikdən bilik öyrənən həyatda müvəffəq olar. Bunun üçün oğula-qıza acımaq lazım deyil, lazım olsa «şillə yedirtmək» də olar, şillə oğul-qıza bilik öyrədir. Oğul-qız kiçiklikdə nə öyrənsə, qocalıb ölənədək onu yaddan çıxarmaz” (8, s.125).

Təhlildən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ailə tərbiyəsi insanın düzgün formalaşması, mə-nəvi cəhətdən kamilləşməsi, cəmiyyət üçün faydalı bir şəxsiyyətə çevrilməsi üçün vacib mə-sələlərdən biri və ən başlıcasıdır. Təmali möhkəm, sağlam olan, düzgün ailə tərbiyəsi görmüş insanlar da gələcək nəsillər üçün, millət və dövlət üçün çox əhəmiyyət kəsb edir. Milli zəminə, milli adət-ənənələrə bağlı olan ailə tərbiyəsi isə ümummilli mədəniyyətin, mədəniyyət-yətin təmizlənməsinə, durulmasına, saflaşmasına və dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə təkan verir.

Ədəbiyyat

1. Keykavus. Qabusnamə. Bakı, “Azərənşr”, 1989, 237 s.
2. Mahmud Kaşğari. Divani Lüğat-it-Türk. I cild. Bakı, “Ozan”, 2006, 511 s.
3. Məhəmməd Peyğəmbər. Kəlamlar. Bakı, “Gənclik”, 1990, 67 səh.
4. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Bakı, “Bakı Universiteti nəşriyyatı”, 2003, 535 s.
5. Qurani-Kərim, Bakı, “Azərənşr”, 1992, 714 səh.
6. Seyidov Ə.Y. Pedaqogika tarixi. Bakı, “Maarif”, 1968, 418 səh.
7. Seyidov F.Ə. Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixinə dair. Bakı, “ADDU”, 1997, 188 s.
8. Yusif Balasaqunlu. “Qutudqu bilik - xoşbəxtliyə aparan elm”. Bakı, “Azərənşr”, 1994, 486 s.
9. Ziya Göyalt. Türkçülüyn əsasları. Bakı, “Maarif”, 1991, 197 səh.

З.Г.Джабраилова

Вопросы семейного воспитания в произведении Юсифа Баласагунлу «Кутадгу билиг» *Резюме*

В статье анализируются вопросы семейного воспитания, представленные в произведении Юсифа Баласагунлу «Кутадгу билиг». Основные направления семейного воспитания практически одинаковы во все эпохи, т.е. остаются неизменными. Этими направлениями являются общечеловеческие ценности, справедливость, честь, достоинство и доброта, трудолюбие и любовь к людям, умение быть благодарным за добро и др.

Из анализа произведения видно, что стержнем семейного воспитания является опыт далеких поколений, уважение и авторитет родителей, их поступки, труд, модели поведения. Отец и мать почти всегда считаются главными лицами в деле семейного воспитания.

Произведение Юсифа Баласагунлу «Кутадгу билиг» является не только источником информации о семейном воспитании, оно также показывает, какие нравственные качества следует прививать подрастающему поколению, и как сделать людей счастливыми.

В книге также показаны пути и способы преодоления всех трудностей, с которыми человеку предстоит сталкиваться с детства и отрочества до взрослой жизни, а также определены важнейшие этические нормы жизни. Воспитательная тематика значительно обогатила сюжетную линию и композицию произведения. В произведении нет ни одного фрагмента, в котором не затрагиваются вопросы воспитания и нравственности. Вопрос нравственного воспитания, является пожалуй, самым главным, самым верным путем, ведущем человека к счастью. Воспитание и вопросы нравственности являются «красной нитью» произведения «Кутадгу билиг».

Z.H.Jabrayilova**Issues of family education in the work of Yusif Balasagunlu "Kutadgu bilig"****Summary**

In the article, the issues of family upbringing, represented in work "Kutadgu bilig" by Yusif Balasagunlu are analyzed. The main directions of family upbringing are almost the same in all epochs, as a matter of fact they remain unchanged. Those directions are following: universal values, frankness, honor, dignity and kindness, hard work and philanthropy, the ability to be grateful for goodness, etc. Family upbringing was created in order to form these qualities. It is clear from the analysis that the experience of great-grandfathers, the respect and authority of parents, their activity, work, and behavior patterns are the core of family education. Father and mother are almost always considered the main persons in the family upbringing. So, the father is main role model for a boy, and the mother is main role model for a girl.

The work "Kutadgu bilig" by Yusif Balasagunlu is not only information about family upbringing, but also shows what moral qualities should be instilled to the young generation and the ways to make people happy. In the work the upbringing itself, morals, behavior and other issues are presented in a poetic way, and the matters, important for the life and future of a person are as if programmed. In the book the ways to stand and overcome all the difficulties that a person will face from childhood till the adulthood are shown, and main ethical norms are defined. The upbringing issues enriched greatly both the plot line and composition of the work. There is no part of the work where the issues of upbringing and morality are not manifested. The issue of upbringing is perhaps the most remarkable, the most important path leading to happiness. Education and moral issues are almost the main line of "Kutadgu Bilig".

*Rəyçi: prof. K.A.Məmmədov**Redaksiyaya daxil olub: 06.07.2022*

N.CƏFƏROVA

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
e-mail: cafarova_nabat@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

S.MƏMMƏDOVA

filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
e-mail: elviz.mamedov@mail.ru

Sumqayıt Dövlət Universiteti

(Sumqayıt şəh., 43-cü məhəllə)

OXU MƏDƏNİYYƏTİ ÜMUMİ MƏDƏNİYYƏTİN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Açar sözlər: *mütaliə mədəniyyəti, maddi və mənəvi irs, ümumi mədəniyyət, qloballaşma, tənqidi təfəkkür, şəxsiyyət, kommunikativ fəaliyyət.*

Ключевые слова: *культура чтения, материально-нравственное наследие, общая культура, глобализация, критическое мышление, личность, коммуникативная деятельность.*

Key words: *reading culture, material and moral heritage, general culture, globalization, critical thinking, personality, communicative activity.*

Qloballaşmanın getdiyi indiki şəraitdə məktəb qarşısında tənqidi təfəkkürə malik şəxsiyyət yetişdirmək məsələsi ön plana çəkilir. Xalqımızın maarifpərvər ziyalıları bütün zamanlarda gənc nəslin oxumasını, savadlanmasını cəmiyyətin tərəqqisində mühüm amil olduğunu söyləmişlər.

Oxu mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin, dünyagörüşünün göstəricisi kimi, onun mühüm komponenti kimi çıxış edir. Oxu mədəniyyəti oxumağı həyatı tələbat səviyyəsində dərk edən insanlara xas xüsusiyyətdir.

V.A.Flerovanın fikrincə, oxunun başlıca prinsipi şagirdlərin düşüncəsini inkişaf etdirməkdir. Belə olduqda şagird oxuyaraq yaşamağı bacaracaqdır. Birinci sinifdə hərflərdən hecalar, hecalardan sözlər düzəldərək ilk dəfə oxu texnikasına yiyələnməklə bağlı hər kəsin bir çox təsəvvür və xatirələri vardır.

Oxunun psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənən psixoloq D.B.Elkonin oxunu sözün səs formalarının onların qrafik (hərf) modeli üzrə yenidən hasil olması prosesi kimi dəyərləndirir (10, s. 17). Oxu təlimi, oxu bacarıqlarına yiyələnmə təqdim olunan mətni dərk edərək, düzgün, rəvan, şüurlu, ifadəli oxuya bilmək qabiliyyətini formalaşdırır. Bu zaman şagird oxumuş materialın məzmununu nəql edir, ona öz münasibətini bildirir, təhlil edir, hadisələri həyatla əlaqələndirir.

Oxu təhsilin əsas funksiyalarından biridir. Oxu şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirir, nitqini (şifahi və yazılı), özünüifadə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Ən əsası Azərbaycan dilinə yüksək səviyyədə yiyələnmə baş verir.

Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsi müzakirə olunarkən ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "... Dilimiz zəngindir, çox ahəngdar dildir, dilimizin söz ehtiyatı çox böyükdür" (4, s.2).

Azərbaycan dilinin bütün incəlikləri ilə tədrisi qayğısına qalmaq müəllimlərin şərəfli vəzifə borcudur. Bu işdə ibtidai sinif müəllimlərinin böyük məsuliyyəti vardır. Çox da sadə olmayan bu məsələləri: şagirdlərə oxu və yazı bacarıqlarının aşılmasını ibtidai sinif müəllimləri həyata keçirirlər. Onlar bu fənnin daha yaxşı öyrənilməsinə xidmət göstərən oxu texnikasını, oxu mətnlərinin düzgün, rəvan, şüurlu, ifadəli oxusunu, yazı və qrammatik qaydaları

şagirdlərə öyrədirlər. Yalnız Azərbaycan dili müəllimləri yox, digər fənn müəllimləri də öz fənni üzrə şagirdlərə oxumağı, yazmağı öyrətməli, bunun vacib bir məsələ olduğunu qəbul etməlidirlər.

Azərbaycan dilinin öyrənilməsi şagirdlərin fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksika və qrammatika haqqında ilkin biliklərə yiyələnməsinə imkan verir. Bu zaman şagirdlərin rabitəli nitqi ədəbi dil normalarına uyğun formalaşır.

İbtidai siniflərdə oxu təlimi prosesində ədəbiyyat kursuna dair sadə anlayışlar şagirdlərin diqqətinə çatdırılır, oxu və nitq inkişafında yeni məzmun yaradılır. Şagirdlərin düzgün, rəvan, şüurlu və ifadəli oxusu ibtidai siniflərdə əsas prioritet sahələrdən biri kimi qarşıda durur. Bu dövrdə şagirdlər oxuya nə qədər səmərəli yiyələnsə, bu onların şifahi nitqinin zənginləşməsinə gətirib çıxarır və şagird təfəkkürünün inkişafı məqsədini güdür. Bundan əlavə, mətn oxunur, onun məzmunu müzakirə olunur, sual-cavab təşkil edilir, məzmun şəkillərlə əyaniləşdirilir, ayrı-ayrı sözlər, ifadələr, cümlələr təhlil edilir. Obrazlı nitq üzrə müvafiq işlərin aparılması nəzərdə tutulur. İbtidai siniflərdə tədrisin mühüm vəzifələrindən biri oxu bacarıq və vərdişlərinin yaradılmasıdır. Şagirdlərin kitab oxumaq marağının təmin olunması mühüm məsələdir.

Oxunun şagird nitqinə güclü təsiri danılmaz faktdır. Oxu prosesində şagirdlər ədəbi tələffüz normalarına əməl etməyə yönləndirilir, orfoepiya və intonasiya komponentləri praktik olaraq onlara mənimsədilir. Savad təliminin ilk günlərindən, oxu dərslərinin təşkilindən başlayaraq şifahi nitqin inkişafı qayğısına qalınır.

Oxu təliminin təşkili şagirdlərdə materialın məzmununu nağıletmə qabiliyyətini və bu zəmində şifahi nitq bacarıqlarını formalaşdırır, təfəkkürünü inkişaf etdirir. Metodist alim A.Abdullayev yazırdı: "...Qiraət savad uğrunda aparılan mübarizənin mühüm sahələrindən biridir. Qiraət insan şüurunun təşkilində mühüm rol oynayır. Düzgün qiraət işində sözləri düzgün oxumaq, heca buraxmamaq, sözlərin axırlarını aydın demək cəhətləri nəzərdə tutulur" (1, s.46).

Psixoloq D.B.Elkoninin oxu bacarığının yaranmasında fonematik eşitmənin vacibliyini əsaslandırmışdır (11). Səslər eşitmə və hərflər görmə qavrayışına aiddir və onlar birlikdə assosiasiya yaradır və söz və ifadələrin, cümlələrin düzgün anlaşılmasında, yazılmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan dili I sinif şagirdlərinin ilk qiraət (oxu) və dil qaydaları kitabıdır. Savad təlimindən yenidən ayrılış, ilk qiraət vərdişləri qazanmış şagirdlər "Azərbaycan dili"nin köməyi ilə bir tərəfdən qiraət vərdişlərini inkişaf etdirərək, təbiət və cəmmiyyət haqqında müstəqil biliklər əldə etməyi öyrənəcək, yüksək insani hisslərə yiyələncək, digər tərəfdən, dilimizin qrammatik qanunları ilə tanış olacaq, düzgün danışmaq, savadlı yazmaq kimi mühüm vərdişlərə yiyələncəklər (9, s.3).

Psixoloq L.M.Şvarts yazırdı ki, sözlərin hecalara ayrılmasını bilməyən adam düzgün oxumağı bacarmayacaqdır, onun yazmasına dair danışmağı düşünmək belə olmaz. Heca texnikasına yiyələnməklə şagirdlər sözlərin oxunmasını mənimsəməkdə çətinlik çəkmirlər. İlk oxu texnikasının yaradılması üçün sözlərin hərflərlə oxusundan "qaçmaq" lazımdır, çünki belə hal oxunun ağırlaşmasına səbəb olur: baba sözü oxunduqda şagird dörd səsləli sözü (baba) altı səsləli (biabıa) kimi təqdim edir. Açıq hecalar oxunun oriyentidir. Açıq hecalarla iş aparan müəllim şagirdlərin oxu bacarıqlarını müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirir. Məhz oxunun əsas metodunu səs-heca təhlil-tərkib təşkil edir. Yəni əvvəlcə sözün təhlili aparılır (sözün səslərə, hecalara ayrılması), sonra isə sözün tərkibi (səsin hecada, hecanın sözdə birləşməsi) tamamlanır.

Metodist alim A.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, sözlərin quruluşunun öyrənilməsi anlayışının verilməsi sözlərin hecalara və səslərə ayrılması və ayrılmış səslərin hecada, hecaların isə sözlərdə birləşdirilməsidir.

Şagirdlər bu zaman oxunan sözü bütöv tələffüz etməyi və sözdəki səsləri dərk etməyi öyrənirlər (1, s.27). Şagirdlər öyrənirlər ki, səslər nitqin, yəni sözün, həmçinin hecanın elementləridir. "Deməli, oxu texnikasına hecalarla oxu ilə başlamaq lazımdır... Təhlil-tərkib

proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi bunu təmin edən mühüm şərtlərdən biridir” (7, s.103). İbtidai siniflərdə oxu təlimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Oxu təlimindən kənar hansı iş növləri oxunu əvəz edə bilər, bunu təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxumaq oxu qarşısında duran əsas tələblər olsa da, onların praktik olaraq tətbiqinə nail olmaqda şagirdlərin lazımı qədər dəstəyə ehtiyacı vardır.

Oxu bacarıqlarına görə şagirdləri dörd qrupa ayırmaq olar:

1	Oxu mətni ilə tanış olan şagird	Oxu mətnini diqqətlə oxuyan şagird
2	Mətnin mənasını dərk edən şagird	Məlumatlı şagird
3	Yeri gəldikcə mətndən istifadə edən şagird	Strategiya ilə oxuyan şagird
4	Əsərdə örtülü fikirlərə tənqidi yanaşan şagird	Düşünən şagird

Beləliklə, deyə bilərik ki, oxuya və oxucuya-şagirdə xas olan xüsusiyyətlər müxtəlifdir. Oxu prosesində şagirdlərin fəaliyyətinin H. Qardnerin 8 dərkətmə nəzəriyyəsinin prinsiplərinə uyğun təşkili uğurlu nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarır.

İbtidai siniflərin ilk pilləsində oxunun həyata keçirilməsində bir sıra cəhətlər gözlənilməlidir:

- 1) dildəki səslərin öz məxrəcində tələffüzünə əməl edilməlidir;
- 2) oxu və yazının fərqi izah edilməlidir;
- 3) oxu zamanı orfoepiya qaydaları və intonasiyanın komponentləri nəzərə alınmalıdır;
- 4) oxu təlimində düzgünlüyə, sürətə, şüurluluğa və ifadəliliyə diqqət yetirilməlidir (9, s.6).

Azərbaycan Respublikasının I-IV siniflər üçün Azərbaycan dili üzrə fənn kurikulumunda ümumi təlim nəticələri öz əksini aşağıdakı kimi tapmışdır.

Şagird:

1. mətni düzgün, sürətli, ifadəli, şüurlu oxuyur;
2. müxtəlif mətnləri bütöv sözlərlə səli və səssiz oxuyur;
3. oxuduğu mətnlərin məzmununa münasibət bildirir;
4. mətnin hissələri arasında məna əlaqələrini müəyyənləşdirir;
5. bədii və elmi-kütləvi mətnləri fərqləndirir.

Şagirdlərin təlim nəticələri, onların reallaşdırılması, təlimin səmərəliliyi düzgün oxuya malik olmaqdan, innovativ üsullardan istifadə etməkdən çox asılıdır. Oxunun düzgün təşkili dedikdə isə strategiyalı oxu nəzərdə tutulur. Düşünməklə oxunun idarə edilməsi, şagirdlərin öz oxusunu nəzarətə almağa cəlb edilməsi strategiyalı oxunun əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. İbtidai məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisinin metodikası. Bakı: Maarif, 1962, 165 s.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IV siniflər) Çap olunub: 18.12.2012.
3. Abdullayeva N. I siniflərin ilk təlim çətinliklərinin psixoloji xüsusiyyətləri//BQU-nun Elmi əsərləri, Bakı, 2019, №3(39).
4. Abdulla Şaiq. Əsərləri. IV c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977.
5. Azərbaycan dili. 4-cü sinif üçün dərslik. Bakı: Altun Kitab, 2019, 224 s.
6. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. II hissə. Bakı: ADPU, 2019, 430 s.
7. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. 4 hissəli, I hissə (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya), Bakı: Maarif, 1984, 312 s.
8. Əliyev A.H. Ümumtəhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarına keçidin vacibliyi haqqında // Azərbaycan məktəbi, 2006, № 2.

9. Əlizadə Ə.Ə., Sultanova İ.H. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı, 2008, 173 s.
10. Həsənlı B, Abdullazadə N. İfadəli oxu. Bakı: Müəllim, 2015, 304 s.
11. Mikayılov Ş. İfadəli oxu əsas şərtidir//Azərbaycan müəllimi qəz., 12 dekabr, 1969.

Н.Джафарова, С.Мамедова

Культура чтения как показатель общей культуры

Резюме

Культура чтения выступает как показатель общей культуры и мировоззрения, как важная ее составляющая. Культура чтения свойственна людям, понимающим чтение на уровне жизненной потребности.

По мнению В.А.Флеровой, основной принцип чтения заключается в развитии мышления учащихся. В этом случае учащийся сможет жить, читая. У каждого есть много воображений и воспоминаний о первом освоении техники чтения путем составления слогов из букв и слов из слогов в первом классе.

Психолог Д.Б.Эльконин, изучающий психологические особенности чтения, оценивает чтение как процесс воспроизведения звуковых форм слов по их графическому (буквенному) образцу. Обучение чтению, приобретение навыков чтения формирует умение правильно, бегло, осознанно, выразительно читать представленный текст. В это время учащийся рассказывает содержание прочитанного, выражает свое отношение к нему, анализирует его, связывает события с жизнью.

N.Jafarova, S.Mammadova

Reading culture as an indicator of general culture

Summary

The culture of reading acts as an indicator of the general culture and worldview, as an important component of it. The culture of reading is characteristic of people who understand reading at the level of a vital need.

According to V. A. Flerova, the main principle of reading is to develop the thinking of students. In this case, the student will be able to live off his studies. Everyone has many imaginations and memories of first mastering the technique of reading by making syllables from letters and words from syllables in the first grade.

Psychologist D. B. Elkonin, who studies the psychological characteristics of reading, evaluates reading as a process of reproducing the sound forms of words according to their graphic (letter) pattern. Teaching reading, acquiring reading skills forms the ability to correctly, fluently, consciously, expressively read the presented text. At this time, the student tells the content of what he read, expresses his attitude towards it, analyzes it, connects events with life.

Rəyçi: filol.e.d., prof. F.R.Xalıqov

Redaksiyaya daxil olub: 10.08.2022

baş müəllim

e-mail: yashar.calalov@sport.edu.az

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

YUNAN-ROMA GÜLƏŞİNDƏ DİYİRLƏDƏRƏK ÇEVİRMƏLƏR

Açar sözlər: güləş, parter, çevirmələr, müdafiə, əks fənd, körpü

Ключевые слова: борьба, партер, перевороты, защита, контрприем, мост

Key words: wrestling, parterre, rolling overturns, defense, countermeasure, bridge

Diyiirlədərək çevirmə fəndləri bu gün güləşçinin texniki arsenalında aparıcı yerlərdən birini tutur. Bununla yanaşı diyiirlədərək çevirmələr və onlardan müdafiələr respublikamızın güləşçiləri tərəfindən müxtəlif variantlarda icra olunur. Bu elə fənd qrupudur ki, bu zaman hücum edən, rəqibi arxadan tutaraq “körpü” və ya “yarımkörpü” vəziyyəti alaraq, onu öz üzərindən diyiirlədir qarşısında və ya baş tərəfində arxası üstə çevirir. Bu fənd qrupu daima təkmilləşir və inkişaf edir. Hazırda diyiirlədərək çevirmələrin gövdəni, qolu və gövdəni, qolu gövdə ilə birgə, qolları gövdə ilə birgə, sinə, qarın, çanaq nahiyyəsindən tutmalarla müxtəlif icra üsulları mövcuddur. Bu, onunla izah edilir ki, fəndi icra etmək üçün rəqibi tutmaq nisbətən asan, ondan müdafiə olunmaq isə həddən artıq çətindir. Fəndi səmərəli yerinə yetirmək üçün güləşçidən əla fiziki hazırlıq, elastiklik, möhkəm körpü vəziyyətindən istifadə etmək, gövdəni möhkəm sıxmağı bacarmaq və s. tələb olunur. Ona görə də bu fəndi ən çox yüksək dərəcəli güləşçilər icra edirlər. Hücum edənin əsas fəaliyyətləri: tutma, rəqibi möhkəm dayaq vəziyyətindən çıxarma və dartıb onu sinə üzərinə sıxma, altdan təkan vurub (qarınla, körpü vəziyyətinə getməklə) öz üzərindən və ya onu öz başı üstündən o tərəfə çevirmədən ibarətdir. Diyiirlətməklə çevirmələri məşq edənlərin başqa, nisbətən sadə fəndləri yaxşı mənimsədikdən, qol, qıç, bel və boyun əzələlərinin yaxşı inkişaf etdirilməsinə nail olduqdan sonra öyrətmək məqsədəuyğun hesab edilir (1, s. 3).

Gövdəni tutmaqla diyirləndərək çevirmə. Hücüm edən rəqibin gövdəsini bel nəhiyəsindən əlləri qarmaq birləşdirməklə tutur. Burada başqa tutma üsulları da mövcuddur. Məsələn, öz qollarını biləkdən yuxarı nəhiyədən, dirsəkdən, dirsəklərdən tutma, bir əli ilə isə öz biləyindən yapışma və s. Rəqib, adətən, müdafiə məqsədi ilə qarnı üstə uzanmağa vaxt tapır və çox vaxt fəndi bu vəziyyətdən başlamaq lazım gəlir.

Hücumçu rəqibin bədənini özünə möhkəm sıxmaqla və sağ qolu onun qarnı altına dərin salıb əllərini birləşdirməklə başını üstdən onun kürəyinə dayayır. Sol dizini rəqibin eyniadlı qıçının yanına qoyub, sağ ayağını dizindən götürüb ayağı üstə qoyur və tutduğu möhkəm tutmanı boşaltmadan onu sola tərəf aparıb dayaq vəziyyətindən çıxarır. Sağ qıçını dizdən açaraq, sola-aşağı burma hərəkətini davam etdirərək rəqibi dartıb öz qarnı üzərinə götürür. Əvvəlcədən rəqibin altına salınmış və dizdən бүкүlmüş sol qıçı ayaq üstə yerə qoyur, buna qədər rəqibin qıçları arasında olan sağ qıçı qaldırıb sol ayağının arxasında бүкүlü vəziyyətdə ayağı üstə qoyur. Bu vəziyyətdə hücum edən rəqibin aşağı ətrafını xalçadan qaldırır və onu sağ əl ilə xalçaya dirənmə imkanından məhrum edir. Bu zaman rəqibin bədənini tamamilə müvazinətdən çıxaraq hücum edənə sinəsi üzərində olur. Hücumçu qıçların düzəlməsi hesabına, rəqibi altdan yuxarı qarınla vurur, onu qolları ilə öz arxasına-sağa istiqamətdə dartır, başını geriye ataraq möhkəm qanlıb körpü vəziyyətini alır. Baş xalçaya dəyəndə, hücum edən rəqibi öz üzərindən diyirlədərək çevirir və dönüb ilk vəziyyətə gəlir. Fəndi müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün bir sıra əlverişli şəraitlər mövcuddur:

1. Müdafiə olunan yüksək və ya aşağı parter vəziyyətində olur, xalçaya uzanıb qollarını, qıçlarını açaraq müdafiə üçün lazımi mövqeləri tuta bilmir;
2. Müdafiə olunan qarnı üstə uzanır, dirsəkləri ilə döşəyə dirənir;
3. Rəqib uzanmışsa da, qollarını lazımi qədər aralı qoymamışdır (xüsusilə hərəkət istiqamətində);

4. Parterə düşdükdən və ya mübarizə zamanı rəqib lazımi müdafiə mövqeyini tuta bilmir.

Taktiki hazırlıq üsulları:

1. Hücum edən sol tərəfə fəndi yerinə yetirmək üçün müvafiq mövqe tutur. Sonra sol qolunu onun sol qoltuğu altından dərin soxub onu əks fənd işlətməyə-sol qolu qoltuq altından tutaraq bel üzərindən atmağa “çağırır”. Bu əks fəndi başlanğıc mərhələsində hücumçu rəqibin hərəkət fəaliyyətlərindən istifadə edərək fəndi yerinə yetirir;

2. Rəqib yüksək və ya aşağı parter duruşunda olarkən, hücumçu onun gövdəsindən tutub, fəndin əks istiqamətində dartır və onu müvazinət vəziyyətindən çıxardır. Müdafiə olunan müvazinəti saxlamaq məqsədilə, əksər hallarda ağırlığı əks tərəfə keçirməklə qolunu və qıçını yana açıb (diyirləndərək çevirmə fəndinin icra ediləcəyi istiqamətinin əksinə) yığılmaqdan özünü qoruyur. Bu hərəkət fəaliyyətindən istifadə edərək gövdəni tutub diyirlətməklə çevirmə fəndini icra edir;

3. Rəqib qarnı üstə uzanmışsa, hücumçu onun gövdəsindən tutaraq, başı ilə kürəyinə, ayaqları ilə xalçaya dirənir, əlləri ilə sağ və sola bir neçə aldadıcı dartma cəhdləri göstərir. Sonra rəqibi onun müdafiə olunduğu istiqamətin əksinə fəndi yerinə yetirir;

4. Hücum edən rəqibin hər hansı bir vəziyyətdə isə tutub xalçadan qaldırmağa cəhd göstərir. Əgər müdafiə olunan bu cəhdə qarşı irəli sıçrayışla cavab verərsə, hücum edən qıçını dizi üstə onun eyni adlı qıçının qabağına qoyur və diyirləməni icra edir;

5. Güləşçi rəqibin arxasında olmaqla onun çiyinlərindən tutaraq özünə tərəf dartır, rəqib irəli yığılan zaman fəndi yerinə yetirir;

6. Hücum edən arxadan rəqibin gövdəsini tutaraq, ona “oturaraq üstə çıxma” əks fəndini icra etməyə imkan verir. Hərəkətin başlanğıcında hücum edən onu qabaqlayır və rəqibin arxasınca irəli hərəkət edərək diyirlətməklə çevirməni yerinə yetirir.

Kombinasiyalar:

1. Gövdəni tutaraq sağ tərəfə diyirlətməklə çevirmə-sol tərəfə diyirlətməklə çevirmə;
2. Arxadan gövdəni tutaraq arxaya əyilərək atma-gövdəni tutaraq diyirlətməklə çevirmə;

Müdafiə üsulları:

1. Müdafiə olunan xalçaya və dirsəkdən bükülmüş qollarını bədənində sıxaraq (yumaqlanır) bədənə tutmağa imkan vermir. Əgər mümkünə rəqibin biləyini tutur, ona əllərini altı birləşdirməyə imkan vermir və ya cəld irəli hərəkət edərək rəqibə tutmağa imkan yaratmır.

2. Əgər rəqib müdafiədə olanı gövdəsindən tutarsa o qarnı üstə uzanır, çanaq nahiyyəsi ilə xalçaya möhkəm sıxılır, qamətin tam düzəldərək başını və sinəsini yuxarı qaldırır, aralı qoyulmuş əllərinə dirənir. Rəqib sol (sağ) qıçını onun qarnı altına keçirmək istəyəndə müdafiəçi eyni qıçını yarım bükülmüş vəziyyətdə fəndin istiqamətində irəli qoyur və xalçaya möhkəm dirəyir. Eyni zamanda o başını və sinəsini bir qədər hücumçuya tərəf döndərir, sol çiyinini isə yuxarı qaldırır.

Əks -fəndlər:

1. Biləyi və boyunu tutaraq bel üzərindən atma;
2. Oturaraq üstə çıxma;
3. Qıçları rəqibin üzərindən addamaqla üstələmə (1; 2; 3).

Qeyd edək ki, hər bir idman növündə olduğu kimi yunan-roma güləşində də güləşçilərin texniki arsenalı ildən-ilə dəyişir, təkmilləşir və yeni-yeni hərəkəti fəaliyyətlərlə zənginləşir.

Məsələnin aktuallığı ondan ibarətdir ki, mövcud dövrdə məşqçilərimiz diyirləndərək çevirmələrdən müdafiələrin, xüsusən də çanaq nahiyyəsindən tutmaqla icra olunan diyirləndərək çevirmələrin və onlardan müdafiələrin icra üsulunun və öyrədilmə metodikasının müxtəlif

variantlarını təklif edirlər. Belə olan halda məlum məsələdir ki, hər kəs öz variantını daha düzgün hesab edir və beləliklə fikir ayrılığı yaranır. Belə bir fikir ayrılığı bu texniki fəaliyyətin səhv icrasına gətirib çıxara bilər.

Məsələ ondadır ki, çanaq nahiyyəsindən tutmaqla icra olunan diyirləndərək çevirmələrdən müdafiə zamanı məşqçilərin bir qrupu əsas diqqəti qollara, bir qrupu qıçlara, digər qrupu (yəni çox az hissəsi) isə çanağa yönəltməyi vacib hesab edirlər.

Problemin həlli ilə bağlı olaraq biz qarşıya belə bir məqsəd qoyduq: gövdəni çanaq nahiyyəsindən tutmaqla icra olunan diyirləndərək çevirmələrdən müdafiələri təhlil etmək və daha əlverişli variant müəyyənləşdirmək.

Məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdu:

1. Yunan-roma və sərbəst güləşçinin texnikası ilə bağlı xüsusi ədəbiyyatları araşdırmaq və müəlliflərin bu məsələyə necə yanaşdıqlarını öyrənmək.

2. Bakı şəhərinin güləş məktəblərində keçirilən məşqləri müşahidə etmək və məşqçilərlə söhbət aparmaq.

3. Müxtəlif yarışlarda müxtəlif müşahidələr aparmaq.

4. Biomexaniki nöqtəyi-nəzərdən bu müdafiələri təhlil etmək.

Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edildi:

1. Ədəbi mənbələrin təhlili.

2. Pedaqoji müdafiə.

3. Söhbət.

Güləşin mexanikası üzrə ədəbiyyatlar məlum edildikdən sonra məlum olur ki, müəlliflər öz əsərlərində yuxarıda qeyd olunan problemə demək olar ki, toxunmayıblar.

Məşqçilərlə söhbətlərdən məlum olur ki, onlar bu məsələyə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müxtəlif cür yanaşırlar.

Məşqlərin və yarışların müşahidəsi isə gözlənilməz və bir-birinə zidd gələn nəticələr verdi. Məlum oldu ki, güləşçilərimiz yarışlarda əsasən gövdəni çanaq nahiyyəsindən tutmaqla icra olunan diyirləndərək çevirmələr tətbiq edirlər. Məşqçilərin də çox hissəsi məşqlərdə əsasən bunu təlim edirlər. Lakin, adı çəkilən fəndlərdən müdafiə olunmaq üçün məşqçilərin çox böyük hissəsi diqqəti qollara və qıçlara yönəltməyi öyrədirlər.

Məşqçilərlə aparılan söhbətlər zamanı əsasən bu cavabları aldıq:

1. Aşağıdakı güləşçi müdafiə üçün ilk növbədə dayaqda olan yaxın qola diqqət yetirməlidir.

2. Aşağıdakı güləşçi müdafiə üçün ilk növbədə yaxın qıça dayaqlanmalıdır.

3. Aşağıdakı güləşçi müdafiə üçün ilk növbədə çanağı ilə rəqibə tərəf dönməlidir.

Gövdəni çanaq nahiyyəsindən tutmaqla icra olunan diyirləndərək çevirmələrdən müdafiə üçün göstərilən hərəkəti fəaliyyəti biomexaniki qanunauyğunluqlar nöqtəyi-nəzərdən təhlil edərək biz aşağıdakı nəticələrə gəldik:

1. Hücum edən çevirmə üçün çanağı tutmuşdursa, müdafiə olunan ilk növbədə rəqibə tərəf çanaqla dönməli, sonra isə yaxın qolunu və qıçını müdafiə vəziyyətində qoymalıdır.

2. Çanaqla dönmə zamanı tutma qırılır və yaxud boşalır. Buna görə hücum edən tutmanı yenidən hazırlamalı olur.

3. Qol və qıçla yanaşı çanağın da müdafiəyə qoşulması- daha çox əzələ qruplarının hərəkəti fəaliyyətə qoşulması deməkdir.

4. Çanağın dönməsi hücum edən üçün çevirmə bucağını artırır. Artmış olan bucağın dəf edilməsi isə əlavə olaraq qüvvə, vaxt və məsafə deməkdir.

5. Çanağı döndərən əzələlər güclü əzələ qrupuna daxildir. Deməli fəaliyyətə güclü əzələ qrupu cəlb edilir.

6. Çanaqla dönərkən üstə qalan qıçın yellənməsi və hücumçunun üstələməsi asanlaşır.

Qeyd olunan nəticələr təcrübədə bir neçə güləşçi üzərində yoxlanılmış və böyük səmərəlilik əldə edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Novruzov D.F. Göləşmə. Bakı, "Maarif", 1992.
2. Кожарский В.П., Сорокин Н.Н. Техника классической борьбы. ФиС, Москва, 1978.
3. Купцов А.П. Спортивная борьба. ФиС, Москва, 1978.

Я.С.Джалалов

Приемы переворотом в греко-римской борьбе

Резюме

Приемы переворотом сегодня играют ведущую роль в техническом арсенале борца. В настоящее время тренеры предлагают разные варианты атакующих и защитных действий при выполнении переворотов и методик обучения. В данной статье анализируются атакующие и защитные действия борца при выполнении переворотов

Y.S.Jalalov

Rolling overturns in Greco-Roman wrestling

Summary

Today, rolling overturns occupy one of the leading places in the wrestler's technical arsenal. Nowadays, our coaches offer different versions of offensive and defensive movements during the execution of rolling overturns and teaching methods. This article analyses wrestler's offensive and defensive movements throughout rolling overturns.

Rəyçi: dos. Y.B.Səmədov

Redaksiyaya daxil olub: 22.06.2022

K.Ə.DİLBAZI*baş müəllim**e-mail: kamaladilbazi@mail.ru***Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)***(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 6)***İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİ İFADƏLƏRİN TƏDRİSİNƏ DAİR**

Açar sözlər: *dünya dili, fonetika və qrammatikanın tədrisi, ingilis dilinin tədrisi, inkişaf etdirmək, söz ehtiyatının artırılması.*

Ключевые слова: *мировой язык, преподавание фонетики и грамматики, преподавание английского языка, развивать, увеличить запас ключевого слова.*

Key words: *world language, teaching of phonetics and grammar, teaching of English, to develop, increase the keyword reserve.*

İngilis dilinin qrammatik-morfoloji strukturu üçün xarakterik olan cəhət ona xas olan analitizmdir (1). Azərbaycan dili sintetik dildir. Buna görə də azərbaycanlı tələbələr ingilis dilini öyrənərkən müəyyən çətinliklər yaranır. Belə ki, onlar sintetik və analitik vasitələrin qarşılıqlı ifadəsi baxımından müəyyən çətinliklər çəkirlər. İngilis dilində sintetik formalar daha az olduğundan bəzi hallarda belə təəssürat yaranır ki, ingilis dilinin qrammatikasını öyrənmək xeyli asandır. Lakin bu ingilis dilinin qrammatikasını asanlaşdırmaq əvəzinə dilin morfoloji – sintetik formalarının azlığı onu bir qədər də çətinləşdirir. Dünyanın aparıcı dili olan ingilis dilində söz birləşmələri və cümlədə sözlər arasında sintaktik–qrammatik əlaqələr köməkçi fellər, sözönlər, artıqlar və digər vasitələrlə ifadə edilir (2). Bəzən cümlələrin və feil tərkibli ifadələrin tərcüməsi zamanı bir sıra çətinliklər yaranır. Çünki ingilis dilindəki bu analitik vasitələrin əksəriyyətinin Azərbaycan dilində birbaşa qarşılığı olmadığı üçün onları düzgün ifadə etmək əksər hallarda çətin və ya qeyri-mümkün olur. Azərbaycan dilində mövcud olan altı hal əvəzinə ingilis dilində cəmi iki hal vardır: ümumi və yiyəlik hal. Azərbaycan dilindəki mənalar ingilis dilində analitik vasitələrlə artıqlar, sözönlər, köməkçi sözlər, bağlayıcı, modal feillər və söz sırası ilə ifadə edilir. Azərbaycan dilində yiyəlik halda olan isim bəzən ingilis dilində ümumi hal ilə ifadə edilir. Bu tələbələr üçün bir sıra çətinliklər yaranır. Ana dilimizdən fərqli olaraq ingilis dilində ismin müstəqil yiyəlik hal deyilən forması var ki, bu hal təkdə ‘s, cəmdə isə s’ vasitəsilə düzəldilir. Müstəqil yiyəlik haldan sonra mənsub olduğu isim işlədilmir və cümlənin müstəqil bir üzvü olur. Azərbaycan dilində yönük halda olan isim istiqamət bildirir və -a, -ə və ya -ya, -yə şəkilçiləri ilə ifadə edilir, cümlədə tamamlıq və ya yer zərfliyi olur. İngilis dilində isə istiqamət bildirən “to” sözönlü və bəzən də sadəcə olaraq söz sırası ilə öz əksini tapır. Yerlik hal hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir və ismin sonuna -da, -də şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəldir. Azərbaycan dilində cümlədə tamamlıq, yer zərfliyi və xəbər funksiyasında işlədilir. İngilis dilində bu hal “in, on, at, under, down” və sair kimi müxtəlif sözönlələrlə ifadə edilir (3). Azərbaycan dili sintetik dil olduğu üçün hal şəkilçilərinin ifadə etdiyi qrammatik mənalar müasir ingilis dilində analitik ifadə vasitələrindən sözönlü və söz sırası, nadir hallarda isə sintetik formalarla – şəkilçilərlə ifadə edilir. İngilis dili dərslərində söz və ifadələrin öyrənilməsinə, tələbələrin söz ehtiyatının inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu mənada feil tərkibli ifadələrin daha geniş şəkildə öyrənilməsi ingilis dili dərslərində əsas yerlərdən birini tutur. Feil tərkibli ifadələri lazımi səviyyədə öyrənmək heç də asan deyildir. Çünki bəzən onun mənası nə feildən, nə də onu müşayiət edən sözönlüdən asılı olmur (5). Ona görə də bütövlükdə söz birləşməsinin mənasını bilmək daha vacibdir. İngilis dilində hal kateqoriyası az olduğundan sözlər arasındakı əlaqə əsasən sözönlər vasitəsilə

düzəlidir. Sözlər ismin qarşısında gələrsə, əsasən hal şəkilçilərini əvəz edir, feildən sonra gələrsə, feilin mənasını daşıyır. İfadə etdikləri mənaya görə sözləri dörd yerə bölmək olar:

1. Yer bildirənlər: in, on, at, opposite.
2. Zaman bildirənlər: in, on, at, after, before.
3. İstiqamət bildirənlər: to, into, along, from.
4. Məcərrəd əlaqə bildirənlər: with, by, about.

“On” sözləri əslində özünün nominativ mənasında əşyanın nəyinsə üzərində yerləşdiyini ifadə edir. Lakin bu sözləri feili tərkibli konstruksiyalarda əsasən “davam etmək” mənasında işlənir. “Into” sözləri nəyinsə içərisində olmaq mənasında işlənsə də, feillərə qoşulduqda feilin mənasına uyğun olaraq əsasən “nəyə isə qoşulmaq” mənasında işləyə bilər. “Out” bəzən “nəyinsə baş verməsi, nəyinsə başa çatması, nəyinsə qərara alınması” mənasında işlənir. “In” sözləri şəxsin və ya əşyanın nəyinsə daxilində, müəyyən bir yerdə, sərhədləri olan bir ərazidə olduğunu bildirir (4). Həmin ərazi yer zərfi funksiyasında işlənir. Yaxşı olar ki, misallara müraciət edək:

Go on – continue. Continue doing it. Go on doing it.

Get on – I’ll come back. I’ll return. I got on the bus. It was overcrowded. I get on well with my neighbors (we have good relationships).

Carry on – carry on working on this project!

Bu misallarda “on” sözləri eyni olsa da, feillər müxtəlifdir. Lakin “go on” və “carry on” birləşmələri “davam etmək”, “get on” isə “minmək” mənasında işlənir. Gördüyümüz kimi feil birinci halda birləşməyə heç bir mənə əlavə etməsə də, ikinci halda, yəni “get on” birləşməsində ona tamamilə başqa mənə verir.

Break down – if something doing stops working. His car broke down.

Get down – He doesn’t have enough money to get by (to have all the necessary things for a living). This situation is so unpleasant. It really get me down (It makes me feel depressed). Birinci ifadə “break down” “xarab olmaq” mənası versə də, ikinci söz birləşməsi “get down” tamamilə başqa, yəni “depresiyaya uğramaq” mənasında işlənir.

Give up – I give up smoking. I stopped smoking. He stopped drinking alcohol.

Take up – I took up tennis. I started playing tennis.

Catch up – You missed some English lessons. You fill that you don’t have enough knowledge and other students know it better than you. I’d like to catch up with my classmates.

Keep up – You feel that you don’t have enough progress in comparison with other. You can, say I’d like to keep up with them. Keep up the good work.

Bring up – I was brought up by my uncle.

Wake up – First you wake up (you sleep and then you open your eyes). He lies in bed for some time and then you get up. Personally, I don’t like getting up early. I’m a bit lazy.

Misallarda altı ifadə verilmişdir. Birinci ifadə “əl çəkmək” mənasında işlənsə də, ikinci “başlamaq”, üçüncü və dördüncü “çatmaq”, beşinci “tərbiyə olunmaq”, nəhayət, altıncı isə “oyanmaq” mənasını verir.

Call off – cancel. They cancelled the meeting. They called off the meeting. Birləşmədə sözləri fərdən fərqli olaraq özünün nominativ mənasını qoruyub saxlamışdır. Nəticədə ifadə “təxirə salmaq və ya ləğv etmək” mənasında işlənir.

Misallardan göründüyü kimi birləşmələrin mənasının formalaşmasında hər iki komponent iştirak edir. Nəticədə əsas mənə sözlərdən asılı olaraq dəyişir. Bütün ifadələrdə eyni fel (to get) iştirak edir.

Be back – I’ll be back. I’ll return. Don’t worry! I’ll be back in a minute. I’ll come soon.

Look back – Looking back, I understand that I’ve made lots of mistakes in my life (I try to analyze the past)

Call back – I look down on him: He is so lazy and he doesn't want to do anything to change his life (You don't respect him / You disrespect him). I'm busy at the moment. I'll call you back.

Yuxarıdakı söz birləşmələrinin mənalarının formalaşmasında hər bir elementin nominativ mənası iştirak edir.

Fill in – Fill in the gaps. Fill in the form.

Look in – I'm going to look in (I'm going to visit you for a short time).

Birinci ifadə “doldurmaq”, ikinci isə “nəzər salmaq, səfər etmək” mənasında işlənir. Fall behind – I can't keep up with the rest of the class. I need to study much harder.

Run out of – I've run out of money. I have no money. We've run out of time (We have no time).

Watch out – There is a car coming! Look out! Watch out.

Come across – This word is new for me. I've never come across this word before.

Look after – I look after my grandmother. She is 89 (take care of).

Bu misallarda nə feil, nə də sözünü eynidir. Ona görə də onlar Azərbaycan dilində bir-birindən fərqli mənalar ifadə edir.

Look back - I understand that I've made lots of mistakes in my life (I try to analyze the past).

I look forward to your reply. I'm waiting for your reply with impatience.

Look into (investigate) – The police looked into crime (they tried to analyze it and find the cause of the crime).

Birinci birləşmə ana dilimizdə “geriyə baxmaq, keçmişə nəzər salmaq”, ikinci “səbirsizliklə gözləmək”, üçüncü isə “tədqiq etmək” mənasında işlənir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, feili tərkibli ifadələrin mənalarının araşdırılmasında həmin ifadəni təşkil edən fel və sözünülər müəyyən qədər öz mənalarını qoruyub saxlayır. Belə ki, əksər feili ifadələrin mənalarının formalaşmasında onu təşkil edən feil və sözünülərin rolu dənılmazdır. Feili ifadələrin tərkibində qeyd olunan komponentlər özlərinin nominativ, derivativ, məcazi mənalarında işlənir. Bu ifadələrin öyrənilməsi əslində tələbələrin şifahi nitqinin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də ingilis dili dərslərində feili ifadələrin uğurlu tədrisi daim dərs prosesində müəllimlərin diqqət mərkəzində olmalıdır. Dilin əsas funksiyası ünsiyyət vasitəsi olduğundan şifahi nitqə yiyələnmək tədrisin başlıca məqsədlərindən biri hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Васильев А. Английский: правила произношения и чтения, грамматика, разговорный язык. М., 2005.
2. Ильченко В.В. Фразовые глаголы в английском языке. М., 2015
3. Голицына Н.Ю. Фразовые глаголы английского языка. М., 2017.
4. Мильруд Р.П. Методика преподавания английского. М. 2014.
5. Murat Ozgen, Ozgun Koşaner. On phrasal and prepositional verbs projections in Turkish. – Open Journal of Modern Linguistics. Vol.5 N 6. Izmir, Turkey, 2015.

К.А.Дилбази

Преподавание глагольных фраз на английском языке

Резюме

В современном мире особое значение приобретает преподавание иностранных языков, особенно английского. В настоящее время английский играет роль своеобразного мирового языка. Однако преподавание английского языка в правильном направлении возлагает на учителей, особые обязанности. Очень трудно ответить на этот вопрос. Хотя большинство наших студентов успешно окончили университет, они не могут свободно говорить по-английски.

Почему это так? На самом деле преподавание английского языка иногда искажается учителями. Таким образом, обучение английскому языку в высшей школе должно осуществляться в направлении овладения устной речью. Поскольку язык является средством общения, важно уделить внимание изучению устной речи.

Фразовые глаголы (phrasal verbs) состоят из двух или более слов. Обычно в состав входят глагол и предлог, каждый из которых имеет определенную роль. Предлог «on» используется в своем прямом значении, указывая на расположение предмета на поверхности, но в данном случае этот предлог в глагольной конструкции используется в основном в значении «продолжать». Предлог «off» указывает на отсутствие чего-то, на удаление чего-либо от предмета. Фразовые глаголы указывают на окончание, завершение чего-то. Хотя предлог «into» используется в значении «внутри», будучи в составе глагола используется соответственно значению глагола в значении присоединения к чему-то. Предлог «up» выражает значение роста, увеличения чего-либо и в составе словосочетания, содержащего глагол используется в одном из своих основных значений. Развитие устной речи является основной целью обучения английскому языку, а потому изучение фразовых глаголов имеет особенное значение.

K.A.Dilbazi

Teaching of phrasal verbs in English **Summary**

In the modern world, the teaching of foreign languages, especially English, is of particular importance. Currently, English plays the role of the world language. Special attention is paid to the teaching of English at our university. However, teaching English in the right direction puts special responsibilities on us teachers. Is teaching English in the right direction today? It is very difficult to answer this question. Although most of our students have successfully graduated from university, they cannot speak English fluently. Why is this so? In fact, English language teaching is sometimes distorted by teachers. The teaching of English in higher education should be carried out in the direction of mastering oral speech. Since language is a means of communication, it is important to pay attention to the study of oral speech.

Phrasal verbs are expressions made of two or more words, usually a verb and a preposition are often used to make a more advanced verb easier to understand. Preposition “on” think of being physically “on” connected with or touching the surface of something. ”Off” - think of separating, moving away from or leaving something. “Into” – think of entering of joining something. “Out” – think of something expiring, happening or concluding. ”Up” – think of increasing or arriving at something. The investigation proves, that the components of the phrasal verbs take part in one of their main meanings. The main purpose of the teaching of the English language is to develop oral speech that’s why it’s very important to learn the phrasal verbs in this language.

Rəyçi: filol.f.d., dos. X.Hacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 22.06.2022

N.A.ƏLİZADƏ

e-mail: nahide.alizada@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MOTİVASİYANIN TƏTBİQİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Açar sözlər: *motivasiyanın növləri, daxili motivasiya modelləri, xarici motivasiya amilləri, sinif mühiti, motivasiya strategiyaları.*

Ключевые слова: *виды мотивации, модели внутренней мотивации, факторы внешней мотивации, школьная среда, стратегии мотивации.*

Key words: *types of motivation, internal motivation models, external motivation factors, classroom environment, motivation strategies.*

Problem mərhələsində fərdin davranış istiqaməti, səy gücü və hərəkət yolu kimi müəyyən edilən psixoloji qüvvələr motivasiya olaraq adlandırılır. Motivasiya anlayışı 1813-cü ildə A.Şopenhauer tərəfindən ilk dəfə “içəridən görünən səbəb” kimi izah edilərək elmə gətirilərək psixoloqların, sosioloqların, iqtisadçıların terminologiyasında davamlı şəkildə istifadə edilməkdədir (14). Motivasiyanın bütün təriflərini iki əsas qrupa ayırmaq olar. Birincisi, bu termin bir sıra amillər və ya motivlər kimi struktur mövqelərindən baxılır. Bu yanaşmada O. S.Vixanski və A.İ.Naumov tərəfindən motivasiya fəaliyyət göstərən, işləyən bir insanı işə cəlb edən, bu fəaliyyətin sərhədləri və formalarını təyin edən və müəyyən məqsədlərə nail olmağa istiqamət verən daxili və xarici aparıcı qüvvələrinin birləşməsi olaraq nəzərdən keçirilir (14).

İkinci istiqamət motivasiyanı dinamik bir proses hesab edir. İkinci yanaşma çərçivəsində M.H.Meskon, M.Albert və F.Hedurinin tərfi tipik olaraq nəzərdən keçirilir (19): motivasiya şəxsi məqsədlərə və təşkilatın müəyyən məqsədlərinə nail olmaq üçün özünü və başqalarını təşviq etmək prosesidir. Bu yanaşmalar bir-birini tamamlayır və mahiyyətə motivasiyanın iki tərəfinin bir fenomen kimi əks olunmasını təmin edir. Buna görə də motivasiyanın tərifini xarici və daxili amillərin kompleks təsiri altında əmək davranışının motivlərini formalaşdırmağa yönəldilmiş fəaliyyətlər üçün təşviqat prosesi kimi təqdim etmək mümkündür.

Psixoloqlar motivasiyanın ağıl və davranış yolu ilə hədəfə doğru hərəkət mənasını bildirən motiv sözündən qaynaqlandığını ifadə edib. Motivasiya fərdin davranışına təsir prosesidir, buna görə onu müəyyən təşkilati hədəflərə çatmaq üçün sərf olunan səy və enerjinin xalis miqdarı adlandırmaq olar. Motivasiya ehtiyaclar və mükafatlar və ya stimullarla əlaqələndirilir.

Bir çox tədqiqatçı motivasiyanın hədəflərlə birbaşa əlaqəli olduğunu düşünür. Bəzi alimlər motivasiyanın tamamilə psixoloji bir fenomen olduğuna dair güclü mövqedədirlər. Motivasiya davranış prosesini həyata keçirmək üçün əsas məqsəd və istiqamət verir. Motivasiya fərdlərə hədəflərə çatmaq üçün stimül verən daxili gücdür. Fərdin müsbət duyğuları təşviq olunur və motivasiya sayəsində mənfi duyğuların qarşısını alır. Motivasiya fərdi ehtiyacın həqiqi bir mühitdə qəbul edilməsidir. Tələbələrin məmnuniyyət səviyyəsi və nailiyyətə doğru performans səviyyəsi ehtiyacların yüksək səviyyədə qəbul edilməsi ilə artır.

Motivasiya, insanın məqsədlərinə çatmaq üçün hərəkət etdiyi bir şeydir. Bu məqsədlərə çatmaq arzusunu təmin edir. Motivasiya bütün təlim növləri üçün əsas açar kimi qəbul edilir. Effektiv öyrənmə prosesi tələbəni motivasiya etmədən mümkünsüz olur. Təhsilalanlar valideynləri və müəllimləri tərəfindən lazımlı və vaxtında tətbiq olunan motivasiya ilə öyrənmələrini istənilən akademik səviyyədə inkişaf etdirə bilirlər.

Tədqiqatçılar motivasiyanı iki növə – daxili və xarici motivasiyaya bölmüşlər. Məqsədlər və hədəflər öyrənmələrin konkret tapşırığı yerinə yetirmək üçün daxili motivasiyasını təmin

edən dinamik fəaliyyətləridir. Bir çox psixoloq tərəfindən motivasiyanın öyrənmənin davranış və qabiliyyətləri ilə güclü, təsirli və dinamik bir əlaqəyə malik olduğu müşahidə edilmişdir.

Morska iki növ motivasiyanı təqdim etmişdir: (a) Daxili Motivasiya və (b) Xarici Motivasiya.

a) Daxili Motivasiya: Motivasiyanın məqsədi öyrənmənin diqqətini dərslərin məqsədlərinə yönəltməkdir. Bir şagird öyrənmə prosesi ilə əlaqədar olaraq özünü hiss etdikdə, yüksək akademik müvəffəqiyyət gözləmək olar. Bu cür motivasiya hədəflərə çatmaq üçün daxili güc yaradır. Dərs materialları və tədris prosesi təhsilalanların öyrənmək istəyi ilə daha təsirli ola bilər. Öyrənmələr tədris prosesindən məmnun qalsalar bu yolla məsuliyyətli olurlar. Tələbələr düzgün istiqamətdə motivasiya etmək üçün fərqli motivasiya strategiyalarından istifadə edilə bilər. Aşağıdakı altı sahəyə sinif mühitində diqqət yetirilməlidir.

I. Öyrənmə maraqlı olmalıdır.

II. Şagirdlərə tapşırıq vermədən əvvəl motivasiya təmin edilməlidir.

III. Öyrənmələr öyrənmə məqsədlərindən xəbərdar olmalıdırlar.

IV. Müəllim şagirdlərin məniyyətinə hörmət göstərməlidir.

V. Öyrənmənin müstəqilliyi təmin edilməlidir.

VI. Özünü motivasiya təbliğ edilməlidir.

Öyrənmələrin öyrənmə prosesinə qoşulması və onların marağı, öyrənməyə doğru motivasiyanı yaradan iki əsas elementdir. Bununla birlikdə, bədən tərbiyyəsində motivasiya fikri məqsəd nəzəriyyələrindən meydana gəlir. Məqsəd nəzəriyyələri öyrənmənin öyrənmə prosesinə olan marağından asılıdır. Şagirdlərin zəif marağı öyrənmə prosesindəki nailiyyət və performans səviyyəsini təsir edir. Maraq çatışmazlığı və aşağı motivasiya səviyyəsi aşağı nailiyyətin səbəbidir, yüksək motivasiya isə performans səviyyəsini artırır. Psixoloqlar marağın öyrənmə davranışına böyük təsir göstərdiyi qənaətinə gəldilər. Maraq idrak və motivasiya arasında güclü bir əlaqə qurur.

İyirmi birinci əsrin sinif otağı daxili motivasiyaya nisbətən xarici motivasiyanı daha çox vurğulayır. Öyrənmələrin performansı istəklərə məsələn, yüksək qiymət əldə etmək istəyi və ya bir kollecə və ya universitetə qəbul olmaq istəyi və ya valideynlərə və müəllimlərə problem verməmək istəklərinə və s. əsaslanır. Xarici motivasiya tədris proqramı əsasında tərtib edilmişdir. Bu səbəbdən də müəllimlər daxili motivasiyaya nisbətən xarici motivasiyaya daha çox diqqət yetirirlər. Daxili motivasiya zövq əsasında yaranır. James, Joan & Rich şagirdlərin öyrənmə prosesinə qarşı daxili motivasiya modelini təqdim etmişlər. Modelin əsas məqamları aşağıdakılardır:

Tələbələrin iştirakı (Involvement of Students): Şagirdlərə fəaliyyətə cəlb olunma imkanı ilk mərhələdə müəllim tərəfindən təmin edilir. Təlim fəaliyyəti maraqlı olmalıdır.

Fəaliyyət amilləri (Factors of activity): Şagirdlərin öz fəaliyyətlərini qiymətləndirə biləcəyi iki əsas amil var. Birincisi stimullaşdırma, digəri isə şəxsi nəzarətdir. Həvəsləndirmə müəyyən problemin həllinə qarşı meydan oxuma, fantaziya və maraq ehtiva edir, şəxsi nəzarət isə öyrənmə fəaliyyətinin seçim və çətinlik səviyyəsinə aiddir.

Tələbələrin qavrayışı (Perception of students): Şagirdlər stimullaşdırma və effektiv fərdi nəzarət hiss etdikdə, daxili maraqlarına görə öyrənmə fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Bu iki dəyişən tələb üçün qeyri-kafi olarsa, daxili motivasiya itirir və şagirdlər xarici motivasiyaya görə öyrənmə fəaliyyətinə davam edə bilərlər.

Qazma və Təcrübə (Drill & Practice): Təlim fəaliyyətləri qazma və təcrübənin köməyi ilə daha təsirli və maraqlı ola bilər. Beləliklə, öyrənmələrdə maraq və öyrənmə prosesinə daxili motivasiya yaratmaq üçün təcrübə lazımdır.

Müvafiq vaxt bölgüsü (Proper time allocation): Öyrənmə fəaliyyətini başa çatdırmaq üçün də kifayət qədər vaxt tələb olunur. Tələbələrə lazımi vaxt verilməsə, şəxsi nəzarəti itirirlər və nəticədə bu işi tezliklə ağllarından çıxarırlar (10).

Alimlər daxili motivasiya ilə xarici motivasiya arasında mənfi bir əlaqənin olduğunu vurğulayırlar; çünki daxili motivasiya öyrənənlərin bir şey etmək marağını əhatə edir ancaq xarici motivasiya bir şeyin edilməsinin lazım olduğunu vurğulayır. Şagirdlərin çoxu sinifdə iştirak edirlər, çünki xarici motivasiyaya görə bunun əsas tələb olduğunu qəbul etdikləri üçün daxili motivasiya olmur. Nəticədə şagirdlər arasında iki növ motivasiya ilə bağlı mənfi əlaqə yaranır. Eyni kontekstdə, Reiss daxili və xarici motivasiyanın ikili təbiəti və daxili motivasiyanın uğursuzluğunun üç səbəbini- etibarlılığın təsbit edilməsi, etibarlılığın ölçülməsi və təcrübə zamanı fərdi nəzarət ideyasını təqdim etmişdir. İki növ motivasiya arasındakı fərq etibarlılıq səbəbindən ləğv edilir, çünki motiv yalnız iki kateqoriyaya bölünə bilməz. Ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, real dünyada qiymətlər və pul kimi uzunmüddətli mükafatlandırma sistemi hədəflərə çatmaq üçün maraq yaradır.

b) Xarici Motivasiya: Tələbələrin çoxu mükafatlar sayəsində daha yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərirlər, çünki xarici amillərin təsiri altındadırlar. Xarici motivasiyada bir çox xarici faktor iştirak edir. Sinif və ya məktəbin fiziki mühiti və səsli vizual vəsaitlər xarici motivasiyanın təşviqində mühüm rol oynayır. Xarici və daxili motivasiyalar hər cür effektiv təlim üçün lazımdır. Xarici və daxili motivasiyalar bir sikkənin iki əks tərəfi kimi qəbul edilir. Xarici motivasiya, tapşırıqla əlaqəli, lakin tapşırıqdan fərqli olan hədəflərə və əlavə bir şeyə nail olmaq üçün öyrənənlərin müxtəlif fəaliyyət növlərində iştirakı əsasında müəyyən edilə bilər. Bəzi tədqiqatçılar xarici motivasiyanın daxili motivasiyanı azaltdığını düşünürlər, çünki stimül öyrənənin hərəkətlərinə və münasibətlərinə nəzarət etmək üçün istifadə olunur.

Smit xarici motivasiyanın xarici təşviqlərə əsaslandığını izah edib. Bu təşviqlər, öyrənmə mühitində hər hansı bir çətinlik istəməyən tələbələrə kömək edir. Şagirdlər xarici motivasiya sayəsində müəyyən hədəflərə çatmaq üçün çox çalışırlar. İstədiyiniz hədəflər, tələbənin yaş həddi və əqli səviyyəsinə görə müəyyən edilməlidir. Oyunçuların əksəriyyəti xarici mükafatlar və təriflər səbəbiylə matçı qazanmaq üçün çox çalışırlar. Xarici motivasiyaya tərif, davamlı müvəffəqiyyət və medal kimi mükafat qazanma, tələbələr arasında alqışlar və oynamaq üçün daha çox vaxt və s. daxildir. Fərqli tədris strategiyalarının köməyi ilə mükafatlandırma sistemi şagirdin öyrənmə səviyyəsini, diqqətini, dəqiqliyini və öyrənmə münasibətini artırır. Məsələn, müəllim sinifdə tapşırıqları yerinə yetirmək, gözəl danışmaq və sinif işinin səviyyəsini göstərmək üçün bal sistemini tətbiq edir. Bu bal mükafat sistemi tələbələrin mükafata olan diqqətini toplayır.

Sinifdə səsli vizual vəsait və tapşırıqlar şagirdlər arasında xarici motivasiya səviyyəsini artırmaq üçün istifadə edilə bilər. Dahi şəxsiyyətlərin hekayələrini tələbələrə izah etmək, irs və mədəni dəyərləri bölüşmək xarici motivasiya vasitələri kimi də istifadə edilə bilər. Mükafatlar xarici motivasiya üçün təsirli vasitə kimi qəbul edilir, lakin faydaları maksimum dərəcədə artırmaq üçün vaxtında düzgün təşviq növündən istifadə etmək lazımdır. Bəzən müəyyən şərtlərdə mükafatlar motivasiya səviyyəsini azaldır. Tərif xarici motivasiyanı artırmaq üçün çox faydalı bir vasitədir, lakin tez-tez istifadəsi, xüsusilə orta məktəb şagirdlərində motivasiya səviyyəsini azaldır.

Xarici motivasiya amilləri öyrənənlərin öyrənməkdən zövq almasına kömək edir. Tələbələrin nailiyyət səviyyəsini artırmaq üçün aşağıdakı xarici motivasiya amillərindən istifadə olunur:

I. Təlim mühiti: Yaxşı planlaşdırılmış sinif mühiti, hardakı öyrənənlər heç bir maneə olmadan diqqətlərini təlim prosesinə yönəldir, xarici motivasiya faktoru kimi istifadə edilə bilər.

II. Müəllimlərin şəxsiyyəti: Müəllimlər şagirdlərin ehtiyaclarına qayğı göstərdikləri üçün nümunədir. Müəllim müxtəlif növ tədris strategiyalarının köməyi ilə dərsləri onlar üçün maraqlı və xoş keçirir. Beləliklə, müəllimin şəxsiyyəti öyrənməyi artırmaq üçün xarici motivasiya amilidir.

III. Ailənin dəstəyi: Valideynlər uşaqların inkişaf mərhələsində əsas rol oynayırlar. Ev mühiti sinif təlimi üçün vacibdir. Uşaq vaxtının çox hissəsini ailəsi ilə keçirdiyindən ailə

dəstəyi uşaqlar arasında yüksək akademik nailiyyətlər əldə etmək üçün xarici motivasiya yaradır.

IV. Müzakirə qrupları: Tələbələrin əksəriyyəti xarici motivasiyasını həmyaşıdları və müəllimləri ilə müzakirələr yolu ilə artırır. Həmyaşd qrupunun müzakirəsi öyrənmə və təşviq üçün lazımi zəmin yaradır.

Psixoloqlar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, təlim uğurları təkcə şagirdin təlimə, öyrənməyə qabiliyyəti, bütövlükdə qabiliyyətləri və s. ilə deyil, həm də təlim motivasiyası ilə şərtlənir. Başqa sözlə onun “yaxı oxuması” üçün bütün digər şərtlərlə yanaşı həm də təlim motivasiyasının formalaşması zəruridir (15).

Ədəbiyyat

1. Aranlı M., Yusifova C.. Kurikulum. Bakı: 2018, 398 səh.
2. Axundov M.Ə. “İşlətməçiliyə giriş”. Bakı, 2000
3. Bayramova L. Kurikulum və Pedaqogika. Bakı, 2019
4. Həsənov İ., Rüstəmov A., Babayeva N. Kurikulum. Metodika, Pedaqogika. Bakı: Mücrü nəşriyyatı, 2020, 228 səh
5. Alderman, M. K. (2013). Motivation for achievement: Possibilities for teaching and learning Routledge.
6. Brophy, J. E. (1998). Motivating students to learn. Boston, MA: McGraw-Hill
7. Deci, E. L., & Richard, M. R. (1985). Intrinsic Motivation and Self Determination in Human Behavior. New York: Plenum.
8. Dörnyei, Z., & Ushioda, E. (2011). Teaching and researching motivation (2nd Ed.). Harlow, England: Pearson Longman.
9. Dörnyei, Z., & Ushioda, E. (2013). Teaching and researching: Motivation. Routledge
10. Freud, S. (1915). A General Introduction to psychoanalysis. New work: Washington Square Press.
11. Gardner, R. C. (1985). Social Psychology and Second Language Learning: The Role of Attitudes and Motivation. London: Edward Arnold.
12. Ramage, K. (1990). Motivational factors and persistence in foreign language study. Language Learning.
13. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED534566.pdf>
14. <http://unec.edu.az/application/uploads/2018/12/brahimli-G-l-r-r-stun-q-z-.pdf>
15. <https://azkurs.org/derslik-prof-si-seyidov-ve-prof-me-hemzeyevin-elmiredaktorlug.html?>

Н.А.Ализада

Теоретические основы применения мотивации в обучении английскому языку *Резюме*

Статья посвящена теоретическим основам мотивации и роли мотивации в обучении английскому языку в школе. При анализе большое внимание уделялось фактам, взятым из представлений разных ученых о мотивации. Одной из важных целей этой статьи является выявление факторов, мотивирующих студентов к обучению. В статье определены ключевые факторы, влияющие на мотивацию студентов в изучении языка. С другой стороны, в статье подчеркивается, что среда в классе мотивирует студентов улучшать свой английский. В статье хотелось бы предложить учителям не только сосредоточиться на способах повышения уровня мотивации в классе, но и направить свои усилия на поддержание мотивационного потенциала учащихся.

N.A.Alizada

Theoretical bases of application of motivation in teaching English *Summary*

The article is devoted to the theoretical foundations of motivation and the role of the motivation in teaching English language at schools. While analyzing great attention was given to the facts taken

from different scientists' ideas about motivation. One of the important goals of this article is to find out the impacts motivating students in teaching. The article identify key factors that influence student motivation in language learning. On the other hand the article emphasizes the classroom environment in motivating students to improve their English. The article would like to suggest that teachers not only focus on ways to improve levels of motivation in the classroom, but that they direct their efforts into sustaining students' motivational capacity.

Rəyçi: filol.f.d. T.İ.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 02.09.2022

Q.Q.ƏZİZOV

dosent

e-mail: azizov.qulam@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK MÜASİR GƏNCLƏRİN MƏNƏVİ PSIXOLOJİ SƏCİYYƏSİ KİMİ

Açar sözlər: milli özünüdərək, milli mənlilik şüuru, milli düşüncə, milli-mənəvi dəyərlər, milli vətənpərvərlik ruhu.

Ключевые слова: национальная идентификация, национальное самосознание, национальное мышление, национально-нравственные ценности, национально-патриотический дух.

Key words: national self-consciousness, national identity consciousness, national thinking, national-moral values, national patriotism spirit.

Hər bir ölkənin gələcəyi onun gənclərinin düşüncə tərzindən, intellektual səviyyəsindən, milli ruhdan və digər amillərdən aslıdır. Azərbaycan gəncliyi bütün dövrlərdə ölkənin taleyüklü məsələlərinə münasibətdə, həlledici məqamlarda öz sözünü deyib. Gənc nəsil həm də xalqın əsrlər boyu yaradıb yaşatdığı ənənələri, milli mədəniyyəti yaşadır və gələcək nəsillərə ötürür.

Gənclərdə milli özünüdərkin formalaşmasında xalq qəhrəmanlarının, eləcə də müasir dövrdə örnek yerimiz milli qəhrəmanların təbliği mühüm rol oynayır. Azərbaycanda milli şüurun inkişafı və vətənpərvərliyin yüksəldilməsi hər zaman diqqət mərkəzində olan məsələlərdən olub. Azərbaycanın qarşısında duran problemlərin həlli məhz gənclərin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsindən, onlarda yüksək dövlətçilik şüurunun, mənsub olduğu millətə və dövlətə məhəbbət hissinin formalaşdırılmasından çox aslıdır.

Milli şüur hər bir insanın mənsub olduğu millətə və vətənə bağlılıq hisslərini əks etdirən, öz hərəkət və davranışına, düşüncə tərzinə, baxışlarına olan münasibətlərin məcmusudur. Milli şüurun formalaşmasında soy kökə qayıdış, milli əxlaq, vətənə məhəbbət, milli vətənpərvərlik və qürur hissləri kimi mühüm göstəricilərlə yanaşı özünüdərək, öz layiqli yerini müəyyənləşdirmə kimi hisslər əsas rol oynayır. Milli özünüdərək amili vətənin müstəqilliyinin qorunmasına, yetişməkdə olan gənclərin mənəvi tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir.

Məhz milli özünüdərək amili gənclərin qəlbində vətən sevgisi oyadır. Özünü dərk edən, milli şüura sahib olan insanın doğma vətəninə sevməməsi isə mümkün deyil. Belə məsuliyyətli işin yüksək səviyyədə təşkilinin əsas vəzifələrindən biri təhsil müəssisələrində hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin rolunu yüksəltməkdən ibarətdir (3, s.92).

Gənclərin vətənpərvərlik ruhda tərbiyyə olunmasında milli şüurun inkişaf etdirilməsi vacib məsələdir. Bu isə olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Qətiyyətlə demək olar ki, hazırda ölkədə bu istiqamətdə iş sistemli şəkildə aparılır. Əgər gənclərimiz Vətənin hər qarışını əziz və doğma bilirsə, deməli biz xoşbəxt millətik. Yəni, gənclərin vətənpərvər ruhda böyüməsi üçün biz bir millət kimi formalaşmalıyıq. **Millət – insanların özündə ictimai inkişafın xüsusi formasını əks etdirən, iqtisadi və siyasi həyatın ümumiliyi, vahid dövlət, ərazi, dil, mədəniyyət, psixologiya, məişət, milli şüur və milli xarakter zəminində təşəkkül tapan sabit birliyi-dir.** Mütəfəkkir dühalar qeyd edib ki, "Birləşməyi bacarmayan cəmiyyət millət ola bilməz. Millət odur ki, ən çətin anda birləşir və özünü təsdiq edir". Bu isə o anlama gəlir ki, milli mənlilik şüuruna dəyər verən, öz keçmişini unutmayan, gələcəyinə nikbin baxan, mədəniyyətlərinə sahib çıxan millət böyükdür və yaşamağa layiqdir" (4, s.131).

Milli şüur uzun bir tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Belə ki, milli şüurun inkişafında bütün ictimai-siyasi hadisələr, sosial sarsıntılar, milli mübarizə motivləri öz izini qoyur.

Bunun ən bariz nümunəsi kimi erməni qəsbkarlarının torpaqlarımızı işğal etməsi nəticəsində təbiətə vurulan ziyanları göstərmək olar. Bu, milli və ekoloji şüurun inkişaf etdirilməsini tələb edir. Burada milli mənlilik şüurunun inkişafı böyük rol oynayır. Milli mənlilik milli şüurun bir komponentidir. **Milli mənliliyə-vətəni sevmək, doğma yurda məhəbbət bəsləmək, təbii sərvətlərini qorumaq və s. ilə bağlı olan sosial keyfiyyətlər daxildir.** Milli mənlilik şüuru sayəsində millət, xalq və etnik qrup maddi və mənəvi sərvətlərinin tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini, sosial-etnik cəhətlərini bütün dolğunluğu ilə dərk edir, bu və ya digər hadisəyə öz münasibətini bildirir. Milli mənlilik şüuru vəzifəsindən, tutduğu mövqeyindən asılı olmayaraq, hər bir Azərbaycan vətəndaşının qəlbinə hakim kəsilməlidir.

Mütəxəssislər hesab edir ki, milli düşüncə tərzini milli-mənəvi dəyərlərdən milli özündərkə bir keçiddir. Belə ki, bir xalqda milli-mənəvi dəyərlər o vaxt milli öznəməxsusluq səviyyəsində meydana çıxır ki, həmin xalqda milli oyanışa, milli özündərkə ehtiyac yaranır. Milli düşüncənin yüksəlməsi ilə milli özünüdərk prosesi başlayır. Lakin hər bir anlayış milli özünüdərk səviyyəsinə yüksəlib, milli düşüncəyə çevrilə bilməz. Yalnız milli oyanış, milli özündərk və bu kimi digər anlayışlar, milli mənəviyyat səviyyəsinə, daha sonra milli düşüncəyə qədər yüksələ bilər. Yetər ki, onun ciddi elmi, fəlsəfi, iqtisadi, siyasi və s. əsasları olsun. Çünki milli düşüncədən fərqli olaraq milli özünüdərk hər hansı bir etnik kütlənin başqalarından fərqlərini dərk edib, özünü bir millət kimi təsdiq etməsidir. Gənclərə bu ideya aşılmalıdır ki, milli mənəvi dəyər də, milli ideya da xalqın soykökü, dili, dini və başqa vacib əlamətlərini əks etdirir. Hər bir xalq özünün milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaq üçün bir çox sərvətlərini-dilini, müstəqilliyini, dini-fəlsəfi dünyagörüşünü, mədəniyyətini və s. milli mənəvi dəyərlər, yaxud da milli düşüncə kimi yaddaşlarda yaşadır və nəsillərdən-nəsillərə ötürür (4, s.134).

Nizami Gəncəvinin mənəvi keyfiyyətlərində əməyə məhəbbət, zəhmətə bağlılıq, əməksevərlik xüsusi yer tutur. O, insanları boş-bekar dayanmamağa, bir işin qulpundan yapışmağa çağırır. Əməyə yüksək qiymət verən Nizami onun axırının insanın rahatlığı ilə nəticələncəyinə möhkəm əmindir və bu qənaətə gəlir ki, ərənlər şöhrətə zəhmətlə ucalıblar. Nizaminin mənəvi keyfiyyətlərində yoldaşlıq və dostluq münasibətləri geniş yer tutur. Dahi şair yoldaşlıq və dostluğu ümumbəşəri keyfiyyət kimi nəzərdən keçirir və insan mənəviyyatının inkişafında onun oynadığı rolu göstərir. O, vəfalı dostu təqdir, sədaqətsiz dostu tənqid edirdi. Nizami insanları səmimi dost və yoldaşlıq münasibətləri əsasında yaşayıb, fəaliyyət göstərməyə səsləyir. Hər bir şəxs məsləhətləşmək, sevincini, kədərini, uğursuzluqlarını, uğurlarını bölüşmək üçün yaxın bir adama ehtiyac hiss edir. İnsanın yaxın dostu və yoldaşı olmadıqda o, həyatda çətinliklərlə üzləşir. Nizami kişi şəxsiyyətinə yüksək tələblər irəli sürürdü. Onları mərd, cəsur, ədalətli, alicənab, dünya malına tamah salmayan, maddi mülahizəyə görə özünü alçatmayan və özünü satmayan, gözü-könlü tox, haqqı-ədaləti gözləyən görmək istəyir.

Nizaminin mənəvi keyfiyyətlər haqqındakı fikirlərində düzlük, doğruluq kimi əxlaq kateqoriyalarına da geniş yer verilmişdir. “Doğruluq yaxşıdır” deyən şair, nicatı düzlükdə axtarır. Nizami qızların tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Məhin Banu Şirinə öyüd nəsihət verəndə ilk növbədə onun əxlaqi şüuruna təsir etməyə cəhd göstərir. Bu zaman Şirinin diqqətini mənəvi gözəllik ölçülərinə yönəldir: sən bütün gözəllərin sultanısan, sən bircə nazın yüz şahlığa dəyər; xoşbəxtlik sən ardınca kölgətək gəzir. Gözəlsən, camalın yer üzünə nur saçır, fəqət sən bəzəyin ismətdir, nəzakətdir, hüsnün ismətinin pənahındadır. Bu sözlərlə Şirini düşünüləməmiş addım atmaqdan çəkindirir. Xosrovu nə qədər dərin məhəbbətlə sevsə belə, Şirin onunla öz arasında psixoloji məsafə saxlamağa çalışır.

Nizami əsarətə, zorakılığa, başqasının haqqının tapdalanmasına pis baxırdı. Öz şeirlərilə insanları başa salmağa çalışırdı ki, belə hərəkətlər xoşagəlməz, bəyənilən deyil, əksinə, təzyiqə məruz qalanda nifrət kin yaradır, onun şəxsiyyətini alçaldır. Odur ki, Nizami bu kimi adət və vərdislərdən uzaq durmağı tövsiyə edir və anladır ki, kobud hərəkətin, zülmün sonu yoxdur, axırda zülmkarlar özləri bunun ziyanını çəkirlər.

Gənclərin milli mənlilik şüurunun və vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyəsində bəzi meyarlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. *Məsələn, öz kökünə bağlılıq, vətənin, xalqın tarixini dərin-dən bilmək, soykökünə hörmət göstərmək kimi meyarları özündə birləşdirir. Emosional meyarlar isə digər insanlara hörmət, ana yurda, doğma təbiətə məhəbbət, təbii sərvətlərə qayğı-ğını ifadə edir. Fəaliyyət meyarı isə gənclərin müəyyən sahədə qabiliyyətini, özünü-təsdiq-etmə bacarığını, vətənin, torpağın şərəfini öz şərəfindən üstün tutmağı əks etdirir. Bu meyar tarixi abidələri, dövlət əmlakını qorumağı, yaşlı insanların, kiçikyaşlı uşaqların qayğı-sına qalması, sağlam həyat tərzini keçirməyi, ətraf mühitə qayğı-ğını, fiziki və mənəvi kamillik prinsiplərini əsas götürür* (1, s.126).

Mənlilik şüuru hər bir şəxsin daxili xarakterini, insanlara, cəmiyyətə olan münasibətini bildirir. Sosial şəraitdən asılı olaraq mənlilik şüuru dəyişir. Yəni insan öz hərəkət və davranışını sərbəst surətdə seçir, başqaları qarşısında məsuliyyət daşdığını dərk edir. Bu cür şüura malik olan insan özünü təhlil və özünü-mühakimə qabiliyyətinə malik olur. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, milli şüur, milli hisslər, milli mənlilik şüuru ekoloji şüurun yaranmasına, gənclərin özünüdərk etməsi prosesinə təsir göstərir və cəmiyyətdə öz mövqeyinin möhkəmlənməsinə kömək edir. Gənclərin vətənpərvərlik ruhunun inkişafında milli-mənəvi dəyərlərə sadıqlıq da xüsusi rol oynayır. Belə ki, milli-mənəvi dəyər dedikdə, hər bir xalqa məxsus olan sərvətlərin, adət-ənənələrin, mədəni irsin, dini-fəlsəfi baxışların formalaşması nəzərdə tutulur.

Milli-mənəvi dəyərlər millətin varlığını ortaya qoyan əsas faktorlardan biri olan mənəviyyatla sıx bağlıdır. Milli-mənəvi dəyərlərin yaradıcısı millətin ayrı-ayrı üzvləri olsa da, həmin üzvlərin mənəvi-ideoloji, əxlaqi ideyaları sonralar bütövlükdə cəmiyyətin ümumi sərvətinə çevrilir. Azərbaycan xalqı da milli dilini, düşüncəsini, xarakterini, inancını, dinini, adət-ənənələrini və s. məhz milli-mənəvi dəyərlər şəklində qoruyub saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, "Renessans", 2001, 374 s.
2. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasının milli xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması. Bakı, "Maarif", 1995.
3. Xəlilov S.S. Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru. Fəlsəfi etüdlər. Bakı, "Azərbaycan Universiteti", 2004, 624s.
4. Orucov Ə.A. Azərbaycan xalqı milli özünüdərk yollarında: XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri (tarixi-fəlsəfi aspekt) Bakı, "Avropa" 2012, 251 s.

G.G.Азизов

Национальное самосознание как нравственно-психологическая особенность современной молодежи Резюме

В статье рассматривается воспитание молодежи в духе национального патриотизма, формирование у неё высокого чувства государственности, чувства любви к нации и государству, к которому она принадлежит. Все общественно-политические события, социальные потрясения, мотивы национальной борьбы играют важную роль в развитии национального самосознания. В статье также рассматриваются взгляды Низами Гянджеви на национальное самосознание, национальное мышление, национально-нравственные качества, как на универсальное качество, и подчёркивается его значение в развитии нравственного воспитания личности.

G.G.Azizov

National Self-Consciousness as a Moral and Psychological Feature of Modern Youth Summary

The article discusses the education of young people in the spirit of national patriotism, the formation of a high sense of statehood, and a sense of love for the nation and state to which they

belong. All socio-political events, social upheavals, and motives of national struggle in the development of national consciousness are expressed here. The article also considers Nizami Ganjavi's views on national self-consciousness, national thinking, and national-moral qualities, as universal qualities and emphasizes their importance in the development of human morality.

Rəyçi: dos. N.Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 22.06.2022

H.M.HACIYEVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**e-mail: hacyeva_53@mail.ru***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti***(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)***ŞAGİRDlərƏ DƏRMAN BİTKİLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ*****Açar sözlər:** dərman bitkiləri, kök, gövdə, yarpaq, çiçək, biologiya, xəstəlik, sağlamlıq.****Ключевые слова:** лекарственные растения, корень, стебель, лист, цветок, биология, болезнь, здоровье.****Key words:** medicinal plants, root, stem, leaf, flower, biology, disease, health.*

Bəşəriyyətin qarşılaşdığı sağlam yaşamaq probleminin həllində məktəblilərin də yaşına, zehni və fiziki inkişafına uyğun tibbi biliklər alması əsas amillərdəndir. Məktəblilərə fənlərin tədrisində sağlamlığa dair ardıcıl, sistemli biliklərin verilməsi məktəb kollektivlərinin əsas vəzifəsi olmalıdır. Kiçikyaşlı uşaqlar bağçada və ibtidai sinif məşğələlərində təbiətlə, bitki və heyvanlarla tanış edilir, təmasda olduqları bitkilərin adı, onların insan üçün əhəmiyyəti, xüsusilə sağlamlığına təsiri öyrədilir. Fənlərin tədrisində tibbi biliklər tədricən genişləndirilir və möhkəmləndirilir. Yuxarı siniflərdə şagirdlərin tibbi bilikləri ümumiləşdirilir və sistemə Salınır. Bu proses biologiyanın tədrisində bitkilərin bioloji, ekoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, tibbi, müalicəvi əhəmiyyətinin öyrədilməsi ilə həyata keçirilir.

Fənnin tədrisində məktəblilərə bitkini hərtərəfli tanımaq, ondan düzgün istifadə etmək, ona qulluq göstərmək, qorumaq kimi bacarıqlar aşılır. Eyni zamanda məktəblilərə bitkilərin iqtisadi əhəmiyyəti, tibbi xüsusiyyətləri izah edilir. Geniş yayılmış uşaq xəstəlikləri, infeksiyalar, zəhərlənmə növləri, zədələnmələr, onların profilaktika və müalicəsinə dair material çatdırılır.

Müəllim biologiyanın tədrisinə başlayarkən şagirdlərə Yer üzünün bitki aləmi haqqında məlumat verir, onların müxtəlifliyi, əhəmiyyətini izah edir. Bitkilər haqqında şagirdlərdə real təsəvvürlər yaratmaq üçün qeyd edir ki, planetin bitki örtüyü zəngin və müxtəlif olub, sayı 560 min növü keçmişdir. Onların 350-yə qədəri mədəni, qalanları isə yabanı bitkilərdir. Zəngin bitki aləmini tanımaq, öyrənmək üçün təsnifatlaşdırma, sistemləşdirmədən istifadə edildiyi nəzərə çatdırılır. Bitkilərin əhəmiyyətini izah edərkən onların faydasına görə qruplaşdırıldığı qeyd edilir və həmin qruplardan birinin "Dərman bitkiləri" adlandırıldığı göstərilir.

Tərkibində müalicəvi təsirə malik maddələr olan bitkilər "Dərman bitkiləri" adlandırılmışdır. Müalicə təsirli maddələrə vitaminlər, fitonsidlər, aşı maddələr, alkaloidlər, efir və piyli yağlar, şəkərlər, üzvi turşular, flavonoidlər aiddir ki, onları bitkilər sintez edir.

Biologiyanın 6-cı sinifdə tədrisində planetin yüzdən artıq bitkisinin adı çəkilir ki, onların 70-80 faizindən müxtəlif xəstəliklərin profilaktika və müalicəsində istifadə olunur.

Dərsdə müəllim izah etməli olur ki, dərman bitkilərinə mədəni və yabanı bitkilərdən tərəvəz, bostan, bəzək, meyvə, boyaq, taxıl və digər bitki qruplarının nümayəndələri daxildir. Dünyada elmə məlum olan 100 minə qədər dərman preparatlarından 30 minə qədər bitkilərdən əldə edilir. Dərman əhəmiyyətli maddələr bitkinin müxtəlif orqanlarında – kök, gövdə, yarpaq, çiçək, meyvə və toxumlarında toplanır.

Müəllim məktəblilərə biologiyadan müvafiq mövzuların tədrisində dərman bitkilərinin öyrədilməsinə nail olur. Bunun üçün mövzuların məzmunundakı imkanlardan geniş istifadə edir. Dərman bitkilərini öyrədərkən müəllim dərsə əyani vəsaitlərdən bitkinin şəklini, ondan hazırlanan dərman preparatını, xəstəliyin əlamətləri ilə bağlı didaktik materialları, bitkinin yayıldığı əraziyə, onun inkişafına, emalına dair audiovizual vəsaitləri, disket və diskləri gətirir. Şagirdlər öyrəndiyi bitkini yaxından görür və onun haqqında ətraflı məlumat alırlar.

Çiçəkli bitkilərin orqanlarını ardıcıl olaraq məktəblilərə öyrədən müəllim hər bir orqanı keçərkən həmin orqanından dərman hazırlanan bitkiləri nümunə göstərir. “Kök” bəhsinin (5, s.61) tədrisində kökündən dərman hazırlanan andız, biyan, turp, çuğundur kimi bitkilərin xüsusiyyətlərini izah edir.

“Gövdə və yarpaq” bəhsinin (5, s.54) tədrisində gövdə və yarpağından, xüsusilə qabığından geniş istifadə edilən mürdərça, heyva, ağ akasiya, aloye, palıd, kartof kimi bitkilərin müalicəvi xüsusiyyətləri, onlardan alınan dərman preparatları, müalicəsində istifadə edildiyi xəstəliklərə dair slaydlar üzrə biliklər verilir.

“Çiçək” bəhsinin (5, s.71) tədrisində çiçəyindən dərman hazırlanan və xalq təbabətində istifadə edilən qarğıdalı, cökə, zəfəran, çobanyastığı, qızılgül, at şabalıdı, yemişan, itburnu kimi bitkilərin xüsusiyyətləri əyaniliklərin köməyi ilə məktəblilərə öyrədilir. Qeyd edilir ki, müalicə əhəmiyyətli maddələr bu bitkilərin çiçəklərində toplanmışdır. Məsələn, cökənin çiçəklərində efir yağı, C vitamini, bakterisid xassəli maddələr toplandığından ondan mədə, ürək, qaraciyər xəstəliklərində, qan azlığında istifadə olunur. Cökə çiçəyinin çayı tənəffüs yollarının iltihabı xəstəliklərinə, qaraciyər, böyrək, mədə-bağırsaq xəstəliklərinə müalicəvi təsir göstərir.

“Meyvə və toxum” bəhsinin (5, s.80) tədrisində meyvə və toxumlarından xəstəliklərin profilaktika və müalicəsində geniş istifadə edilən üzüm, pomidor, portağal, qoz, limon, zeytun kimi bitkilərin adları çəkilir, onların bioloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı tibbi əhəmiyyəti izah edilir. Göstərilir ki, bu bitkilərin meyvə və toxumları həm insanların qidasını təşkil edir, həm də onlar müxtəlif xəstəliklərin qarşısını alır və ya onları müalicə edir. Məsələn, üzümün meyvəsinin tərkibində müalicə əhəmiyyətli şəkər, üzvi turşular, dəmir duzları, C, B₁ vitamini vardır. Ona görə də onun meyvəsi, şirəsi ürək-damar, mədə-bağırsaq, qaraciyər, böyrək xəstəliklərinə müalicəvi təsir göstərir. Onun quru meyvələri qanazlığında, bədən zəifliyində çox faydalıdır. Üzümdən hazırlanan abqora şəkər xəstəliyinin müalicəsində işlədilir.

7-ci sinifdə “Çiçəkli bitkilərin təsnifatı” bəhsinin (6, s.35) tədrisində müəllim dərman bitkilərinin təsnifatı üzrə öyrədilməsini həyata keçirmək imkanı əldə edir.

Şagirdlərin çiçəkli bitkilərin orqanlarının quruluşu və əhəmiyyəti, bioloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, tibbi keyfiyyətinə dair bilikləri ümumiləşdirilir və sistemə salınır. Bunun üçün müəllim şagirdlərlə müstəqil iş təşkil edir, hər şagirdə bir dərman bitkisinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi tapşırılır. Şagirdlərin məlumatlarını dinlədikdən sonra müalicə məqsədilə istifadə olunan orqanlarına görə bitkilərin sistemləşdirilməsi təşkil edilir. Bitkilərin müalicə əhəmiyyətli orqanları üzrə ümumiləşdirilməsi cədvəl və ya sxem üzrə aparılır:

Cədvəl 1.

Dərman hazırlanan orqanlarına görə bitkilərin təsnifatı

Dərman hazırlanan orqanların adları					
Kök	Gövdə	Yarpaq	Çiçək	Meyvə	Toxum
Andız Bıyan Turp Çuğundur Gülxətmi	Palıd Mürdərça Yatıqanqal Kartof Ağ akasiya	Üzüm Keşniş Reyhan Şam Kələm	Cökə Qızılgül Qarğıdalı Zəfəran Ətirşah	Üzüm Heyva Portağal İtburnu Palıd	Qoz Palıd Şabalıd Badam Fındıq

Şagirdlər dəftərlərində cədvəli çəkir və xanalarını doldururlar. Fənnin tədrisində bitkinin orqanları ayrı-ayrı tədris edildikdən sonra bitkilərin sistematikasını öyrədilir. Bitkilərin təsnifatı sinif, fasilə və növlər üzrə sistemlə şagirdlərə izah edilir. Odur ki, dərman bitkilərinin də botaniki təsnifatı üzrə öyrədilməsi imkanı artır. Dərman bitkilərinin botaniki təsnifat üzrə aşağıdakı sistemlə (cədvəl 2) öyrədilməsi məsləhətdir.

Cədvəl 2.

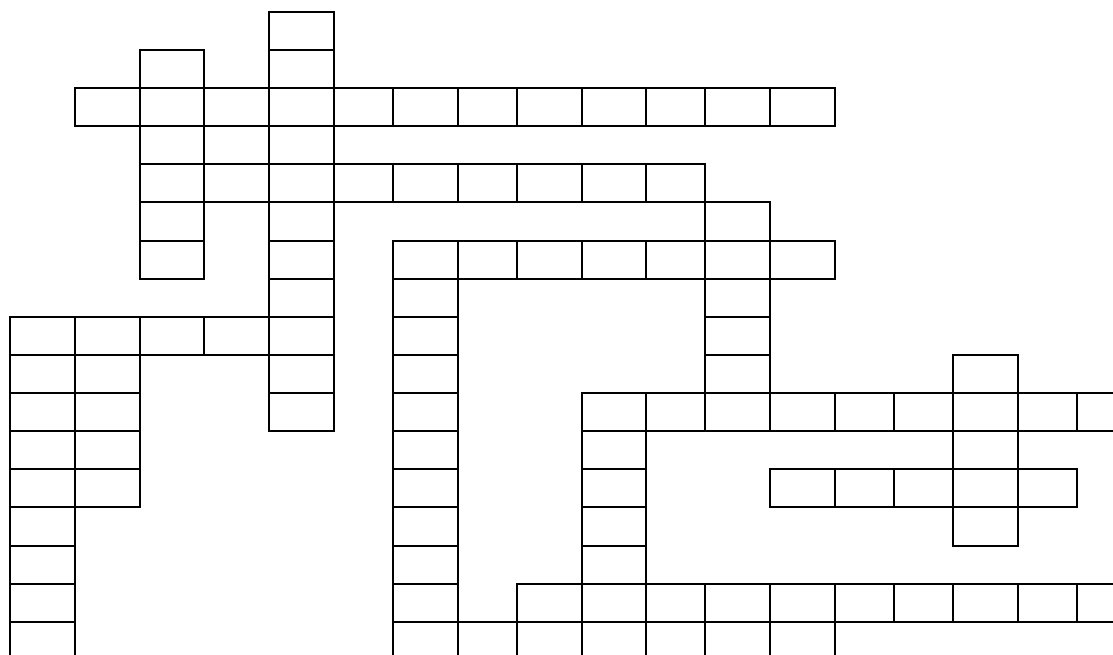
Bitkilərin sistematikasız üzrə dərman bitkilərinin qruplaşdırılması

Sinif	Fəsilə	Dərman bitkiləri	
		Mədəni növləri	Yabanı növləri
İkiləpəlilər	Xaççiçəklilər	Turp, kələm, ...	Quşəppəyi, quduzotu, ...
	Gülçiçəklilər	Qızılgül, heyva, ...	İtburnu, çiyələk, ...
	Paxlalılar	Lobyə, yerdındığı, ...	Ağ akasiya, ...
	Badımcənçiçəklilər	Pomidor, kartof, ...	Bat-bat, dəlibəng, ...
	Mürəkkəbçiçəklilər	Günəbaxan, yovşan,	Çobanyastığı, andız,
	Əməkəməcikimilər	Əməkəməci, ...	Gülxətmi, ...
	Üzüm	Üzüm, ...	Meşə üzümü, ...
Birləpəlilər	Taxıllar	Buğda, qarğıdalı, ...	Vələmir, pişikquyruğu, ...
	Zanbaq	Aloe, zəfəran, ...	İnciçiçəyi, süsən, ...

Cədvəli işləməklə şagirdlər dərman bitkilərinə dair məlumatlarını artırır, onların bitki təsnifatında yerini müəyyənləşdirir və qorunması işində fəal iştirak edirlər. Dərman bitkilərinə dair materialın ümumiləşdirilməsi onların uzun müddət yadda qalmasına zəmin yaradır.

Dərman bitkilərini şagirdlərə rollu və əyləncəli oyun metodlarının tətbiqi ilə də öyrədilməsi həm maraqlı, həm də keyfiyyətli olur. Belə ki, dərman bitkiləri səhnəciyi hazırlanır, onu şagirdlər nümayiş etdirir. Əyləncəli oyunlara isə müxtəlif təlim xarakterli oyunlar: krossvord, caynvord, əlifba ilə say, sonuncu hərf, sehirli ağac, möcüzəli çiçək, tez və cəld və s. aid edilir. Məsələn, dərman bitkilərinə dair mövzuların tədrisində aşağıdakı tipli krossvorddan istifadə edilməsi mövzunun hafizədə möhkəmlənməsini təmin edir.

“Dərman bitkiləri – 18” krossvordunu həll edin. Bunun üçün izahatda verilmiş bitkilərin adlarını müvafiq xanalarda yerləşdirin.

Soldan sağa:

1.Badımcənçiçəklilər fəsiləsindən tərəvəz. 2.Tərkibində atropin olan bitki. 3. Gülçiçək-

lilər fəsiləsi bitkisi. 4. Ürək damar xəstəliklərinin müalicəsində işlənən bitki. 5. Vitaminlərlə, xüsusilə C vitamini ilə zəngin kol bitkisi. 6. Sitrus meyvəli bitki. 7. Mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsi bitkisi. 8. Mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsindən yabanı bitki. 9. Mədə-bağırsaq xəstəliklərinə müalicəvi təsir göstərən bitki.

Yuxarıdan aşağıya:

1. Yarpaqları qövsvari damarlanmış bitki. 2. Taxıllar fəsiləsi bitkisi. 3. Kökündən istifadə edilən bitki. 4. Fitonsidli bitki. 5. Badımcənçiçəklilər fəsiləsi bitkisi. 6. Mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsindən yabanı bitki. 7. Orqanizmi möhkəmləndirən bitki. 8. Xərəkləri dada gətirən bitki. 9. Göyərti.

Dərman bitkilərini öyrənməklə şagirdlər bitkiləri yaxından tanıyır, onları əhəmiyyətinə görə qiymətləndirir, mühafizəsində fəal iştirak edir. Eyni zamanda sağlamlıq, onun qorunması, müalicəsinə dair məlumatlar əldə edir, sağlam yaşamağın əhəmiyyətini, şərtlərini, sağlamlıqda bitkilərin rolunu dərk edirlər. Bitkiləri qorumaq, artırmaq, xəstələndikdə onlardan istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnirlər. Beləliklə, biologiyanın tədrisi keyfiyyəti yüksəlir, məktəblilərin təlim fəallığı artır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənn kurikulumu. Bakı, 2013, 72 s.
2. Hacıyeva H. və b. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 211 s.
3. İsmixanov M. Pedaqogikanın əsasları. Bakı BDU, 2011, 289 s.
4. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar, Bakı, 2006, 372 s.
5. Seyidli Y. və b. Biologiya 6. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinif üçün dərslik, Bakı 2017, 160 s.
6. Seyidli Y. Və b. Biologiya 7. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik, Bakı, 2019, 144 s.
7. Богачева И.В. Нвстольная книги учителя биологии: методический рекомендации и нормативный требования. Минск; Сэр-Вит, 2008, 232 с.
8. İnternet resursları.

Х.М.Гаджиева

Обучение школьников лечебным растениям

Резюме

Статья посвящена преподаванию лекарственных растений с точки зрения придания медицинских знаний в преподавании биологии. Показаны методы, формы и способы обучения студентов лекарственным растениям, приближенные к содержанию биологии в последовательной и систематической форме. Ученикам были даны методические рекомендации по привитию медицинских знаний и навыков путем обучения лекарственным растениям. Обоснована важность изучения лекарственных растений для школьников.

H.M.Hajiyeva

Teaching students herbs

Summary

The article is devoted to the teaching of medicinal plants in terms of imparting medical knowledge in the teaching of biology. It shows the methods, forms and ways of teaching students medicinal plants that are close to the content of biology in a consistent and systematic way. Pupils were given methodical recommendations on inculcation of medical knowledge and skills by teaching medicinal plants. The importance of studying medicinal plants in the health of students is substantiated.

Rəyçi: prof. R.L.Sultanov
Redaksiyaya daxil olub: 29.06.2022

K.F.MAHMUDOVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**e-mail: konul-mahmudova@mail.ru***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti***(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)*

BİOLOGİYADAN SİTUASIYA MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏYATI BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASINDA ROLU

*Açar sözlər: bilik, bacarıq, həyati bacarıqlar, sxemlər, cədvəllər.**Ключевые слова: знания, умения, жизненные навыки, схемы, таблицы, ситуационные вопросы.**Key words: knowledge, skills, life skills, schemes, tables, situational issues.*

Təhsil sistemində gedən innovasiya prosesləri şəxsiyyətin intellektual inkişafına nail olmaq, şagirdlərdə əməyə şüurlu münasibət tərbiyə etmək, onlar üçün vacib olan praktik bacarıq və vərdisləri formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək, biliklərə müstəqil yiyələnməyin yollarını, tədqiqatçılıq bacarıqlarını aşılamaq, gigiyena qaydalarına əməl etmək və s. bu kimi fəaliyyətlər formalaşdırmaqdır. Bu bacarıqlar sayəsində şagirdlərdə müxtəlif situasiyalarda qarşıya çıxan məsələləri müstəqil həll etmək bacarığı yaranır.

Tədris planına əsasən ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənni tədris planına əsasən həftədə iki saat tədris olunur. Fənnin əsas məzmunu biologiya fənnindən siniflər üzrə nəzərdə tutulan təlim nəticələrinə yiyələnməyi, nəzəri biliklərin praktik tətbiqini nəzərdə tutur. Fənn üzrə əldə edilən biliklər dərs prosesi zamanı müxtəlif tipli tapşırıqların, məsələ həllinin köməyi ilə inkişaf etdirilir, bir sıra bacarıqların formalaşdırılmasına yönləndirilir. Biologiyadan istənilən bir məsələnin həlli üçün şagirdin nəzəri biliklərə dərinlən yiyələnməsi vacibdir. Nəzəri bilikləri olan şagird məsələ həll edərkən müstəqil işləmək, yaradıcılıq, tədqiqatçılıq qabiliyyətlərini də inkişaf etdirmiş olur.

Şagirdlərin hansısa təlim materialını dərinlən dərk edə bilməsi, mahiyyətini anlaması təfəkkür olmadan qeyri mümkündür. Təlim prosesində şagirdlərin yeni materialı sadəcə olaraq qavraması deyil, təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Müstəqil olmadıqda isə şagirdlərin təfəkkürü lazımı səviyyədə inkişaf edə bilməz. Məsələlərə yanaşmağın, onları analiz etməyin ümumi metod və qaydaları şagirdə öyrədilməzsə, o, qabaqcadan qazandığı bilikləri yeni materiala tətbiq etməyi bacarmaz. Şagirdin öyrəndiklərini yeni materiala, həll edəcəyi hər hansı bir məsələyə müvəffəqiyyətlə tətbiq edə bilməsi onun təfəkkürünün inkişafından xəbər verir.

Şagirdləri mənimsəmə qabiliyyətlərinə uyğun istiqamətləndirmək müəllimlərin əsas məqsədlərindən biridir. İbtidai siniflərdən başlayaraq tədris olunan həyat bilgisi fənni, hazırda pilot layihə kimi ümumi orta təhsil səviyyəsinin V-VI siniflərində tədris olunan təbiət fənni yuxarı siniflərdə biologiya, fizika, kimya, coğrafiya və digər fənlərinin mənimsənilməsinə xidmət edir. İbtidai sinifdən başlayaraq bünövrəsi zəif olan şagird yuxarı siniflərdə də bəzi fənlərdən zəif nəticə göstərmiş olur. Məsələn: riyaziyyat fənnindən zəif olan şagird nəinki fizikadan, eyni zamanda da biologiyadan, kimyadan müəyyən məsələlərin həllində çətinlik çəkir.

Qeyd olunduğu kimi, məsələ həlli yalnız riyaziyyat, fizika fənlərinin təlimində tapşırıq tipi deyil, biologiyadan da məsələlərin həllinə geniş yer verilir. Məsələ həlli biologiyanın tədrisində bir sıra həyat əhəmiyyətli bacarıqların formalaşdırılması qədər mühüm yer tutur. Məsələ həlli zamanı bir sıra anlayışların mahiyyəti açılır və onlar şagirdlər tərəfindən şüurlu şəkildə mənimsənilir.

Biologiyadan tərtib olunan məsələlər şagirdləri müstəqil mühakimə yürütməyə, oxşar və fərqli cəhətləri araşdırmağa, ümumiləşdirmə aparmağa, nəticə çıxarmağa yönəltməli, məsələ-

lərin həlli ilə əlaqədar tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməlidir. Şagirdlər bu məsələlər vasitəsilə həyatı hadisələri öyrənməli, sxem, qrafik, diaqramın qurulması, faizin, nisbətin və s. hesablanmasından istifadə etməlidir. Bunun nəticəsində onlarda təhlil etmə, tədqiqatçılıq, dəyərləndirmə kimi keyfiyyətlər formalaşır.

Biologiyanın təlimində bir sıra müxtəlif məsələ (situasiya, əlaqələrin müəyyən edilməsi, quruluş və həyat tərzilə bağlı, müqayisəli, viktorina tipli məsələlər və s.) və tapşırıqlardan istifadə olunur. İstənilən məsələnin həllində mütləq alqoritm qurulmalıdır. Alqoritmin qurulması məsələnin mərhələli şəkildə həllini təmin edir. Belə ki, ilk olaraq məsələnin şərti diqqətlə oxunmalı, şərtlə bağlı qısa qeydlər aparılmalı, əldə olunan biliklərə əsasən məsələ həll edilməli, məsələnin düzgünlüyü yoxlanılmalıdır.

Hazırda həm ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənni üzrə qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanması zamanı, həm də Dövlət İmtahan Mərkəzinin keçirdiyi qəbul imtahanlarında problemli-yaradıcı məsələlərin həllinə geniş yer verilir. Problemli-yaradıcı məsələlərdə biliklərdən əsasən praktik məqsəd üçün istifadə edilir. Həmin məsələlərdə gündəlik həyatda, sağlamlığın qorunmasında, məişətdə və ətraf mühitin mühafizə edilməsində və s. biologiya ilə bilavasitə əlaqəsi olan problemlər öz əksini tapır. Problemli-yaradıcı məsələlərdən istifadə etməkdə məqsəd şagirdlərin biologiyadan aldıkları biliklərin praktik fəaliyyətdə əhəmiyyətini dərk etdirməkdir. Dərs prosesində, ev tapşırıqlarının verilməsində, dərsdən kənar məşğələlərdə problemli-yaradıcı məsələlərdən geniş istifadə edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, problemli-yaradıcı və ya situasiya tapşırıqlarının əsas xüsusiyyəti onların həyatla bağlı olmasıdır. Məhz bu səbəbdən də müasir dövrdə şagirdlərin nəticə çıxarma bacarığına yiyələnməsinə bir növ başlanğıc olur. Onların məntiqi və tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Situasiya məsələləri çox vaxt 3 bir-biri ilə əlaqəli sualdan ibarət olur. Bir situasiya verilir və şagirddən bu situasiyadan, problemdən çıxış yolunu tapmaq istənilir. Şagird problemdən çıxış yolunu tapmaqla yanaşı əldə etdiyi nəticəni həyatda bacarığa çevirir. Bu tip tapşırıqların tərtibi zamanı sxemlərdən, qrafiklərdən də istifadə olunur. Tapşırıqların hazırlanması zamanı diqqət yetirilməli olan məqamlardan biri də yalnız nəticənin alınmasına yönəlmək deyil, eyni zamanda da şagirdlərin müvafiq üsullardan istifadə bacarığının səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verə bilməsidir.

Situasiya tapşırıqları müxtəlif yollarla dərk edən şagirdlərin imkanlarını üzə çıxarmağa da şərait yaradır. Eyni zamanda digər tapşırıqlardan fərqi odur ki, test tapşırıqları bir tədris vahidini və ya bir bölməni əhatə etdiyi halda, bu tip tapşırıqlarla əvvəlki bir-neçə sinifdə əldə olunan bilikləri də əhatə etmək, siniflər üzrə fənn daxili əlaqə yaratmaq mümkündür. Eyni zamanda bu tip tapşırıqlar həyatda real olan hadisələrə əsaslanmalı, şagird üçün həyatı əhəmiyyət daşımalı, faydalı olmalı, məzmunca cəlbedici olmalı, təfəkkürü inkişaf etdirməlidir. Bu tip tapşırıqlar özü də yaş səviyyəsinə uyğun tərtib olunur. Bir qrup tapşırıqların tərtibi zamanı faktoloji suallar, sadə hesablamalara üstünlük verildiyi halda, digər qrup tapşırıqlarda müxtəlif terminlər, bu terminlərin izahı, müqayisələrin aparılması, ümumiləşdirmə, səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi, qrafiklərin, cədvəllərin tərtibi, hadisəyə müxtəlif baxış nöqtəyi nəzərdən yanaşma, hadisənin dəyişən situasiya üçün həlli və s. kimi bacarıqların üzə çıxarılması əsas məqsəd daşıyır.

Məsələn: Günay babasıgilə qonaq getmişdi. Bağda meyvə ağacları çiçək açmışdı. O, çiçəyə baxıb çiçək düsturlarını yadına saldı. Onun təyin etdiyi çiçəyin birində çiçək düsturu belə idi- $K_5L_5E_{\text{sonsuz}}D_1$

Suallar:

1. Bu hansı fəsilənin çiçək düsturu idi?
2. Bu fəsiləyə aid daha hansı çiçək düsturunu yazmaq olar?
3. Tumlu meyvənin içərisində 5 toxum varsa mayalanmada neçə qamet, neçə hüceyrə iştirak etmişdir?

Göstərilən məsələnin həlli üçün şagird VI, VII, IX siniflərdə tədris olunan mövzular üzrə müəyyən biliklərə sahib olmalıdır.

Beləliklə də, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək belə nəticəyə gələ bilərik ki, biologiya fənninin tədrisində situasiya tapşırıqlarının hazırlanması zamanı müəllim aşağıdakı məqamlara diqqət yetirməlidir:

- Bu tip tapşırıqların həlli üçün şagirdin biologiyadan bir sıra anlayışların təhlilini aparması, dəqiqləşdirməsi;
- Situasiya məsələsinin əsasən 3 əlaqəli sualdan ibarət olmaqla, 1-ci sualın nəticəsindən növbəti sualda istifadə olunması;
- Fikrin daha yaxşı çatdırılması üçün şəkil, qrafik, sxemlərdən və s. istifadə olunması;
- Situasiyanın həyatla əlaqəsinin olması;
- Müxtəlif üsullarla dərkətmənin qiymətləndirilməsi probleminin həlli üçün şərait yaratmalı;
- Biologiyanın ayrı-ayrı bölmələrini əhatə etməli;
- Həyatı bacarığa çevrilə bilməsidir.

Ümumiyyətlə, şagirdlərin idrak fəaliyyətinin, məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində məsələlər mühüm rol oynayır, çünki məsələ həlli prosesində çoxlu təfəkkür əməliyyatları tətbiq olunur: verilmiş problemin təhlili verilənlərlə axtarılanların müqayisəsi, canlıların xarakterik xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi, riyazi modelin hazırlanması, həllin yerinə yetirilməsi. Bütün bunlar şagirdlərdən yaradıcılıq fəallığı tələb edir. Bu fəallığı yaratmaq və şagirdlərdə biologiya fənninə maraq oyatmaq isə müəllimin əsas vəzifəsidir.

“Öyrənməyi öyrətmək” biliklərin tətbiqi zamanı öz nəticəsini göstərir. Odur ki, bioloji məsələlərin həlli zamanı şagird öyrəndiklərini tətbiq edərək şüurlu bilik əldə etmək vərdisləri qazanır.

Məqalənin aktuallığı: Ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənninin tədrisində həyatı bacarıqların formalaşdırılması məqsədilə situasiya məsələlərindən istifadə aktual hesab edilir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənninin tədrisi zamanı situasiya məsələlərindən istifadənin üstünlükləri göstərilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədən ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Y. Seyidli, X.Əhmədbəyli, N.Əliyeva, Ümumi təhsil məktəblərinin 6-cı sinifləri üçün Biologiya fənni üzrə dərslik, Bakı, 2021.
2. Путьков Ю.А. Основы педагогической технологии. М.: Просвещение, 2001. 181 с.
3. Orucov F.M. Biologiyanın tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqi istiqamətləri. Metodik vəsait. Bakı: Mütərcim, 2007, 139 s.
4. Верзилин Н.М., Корсунская В.М. Общая методика преподавания биологии. М.: Просвещение. 1983, 384 с.
5. Методика обучения биологии / В.С. Конюшко, С.Е. Павлюченко, С.В. Чубаро. Мн.: Книжный дом, 2004
6. Dərişoğlu, S., Yaman, M. ve Soran, H. Orta öğretim öğrencilerinin biyoloji dersine ve biyoloji konularına ilgilerinin belirlenmesi. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2004

К.Ф.Махмудова

Роль ситуационных задач по биологии в формировании жизненных навыков

Резюме

В статье говорится о важной роли решения задач в обучении биологии, наряду с формированием ряда жизненно важных умений. Здесь так же отмечается, что сформулированные задачи ориентируют учащихся на самостоятельные суждения, способствуют исследовать

сходства и различия, дают возможность делать обобщения и выводы, а также развивать исследовательские навыки, связанные с решением проблем. Отмечается, что в современную эпоху широкое место отводится решению проблемно-творческих задач, с использованием большинства типов задач по биологии, подчеркивается, что данные типы задач используются в практических целях.

K.F.Mahmudova

The role of situational issues from biology in the formation of life skills

Summary

The article talks about the important role of problem solving in the teaching of biology, along with the formation of a number of vital skills, the fact that the formulated problems direct students to make independent judgments, investigate similarities and differences, make generalizations, draw conclusions, and develop research skills related to problem solving. In the modern era, it is noted that a wide space is given to the solution of problematic-creative problems, using most types of biology problems, it is emphasized that these types of problems are used for practical purposes.

*Rəyçilər: b.e.d., prof. R.L.Sultanov,
p.f.d. İ.A.Cavadov*

Redaksiyaya daxil olub: 02.09.2022

İ.M.MAZANOVe-mail: ibrahim.mazanov@sprot.edu.az**Y.M.MƏCİDOVA,****Q.B.HÜSEYNOV****Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası**

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN FORMALAŞMASININ GİGİYENİK SƏCİYYƏSİ

*Açar sözlər: sağlam həyat, fiziki tərbiyə, qida, tələbə, hərəkət, gigiyena.**Ключевые слова: здоровый образ жизни, физическое воспитание, пища, студент, движение, гигиена.**Key words: healthy lifestyle, physical education, food, student, moving, hygiene.*

Təbiət hər hansı canlı məxluq üçün optimal ömür uzunluğu müəyyən etmişdir. Lakin bu müddət ətraf mühitin yaratdığı təhlükələr nəticəsində getdikcə qısalır. Məhz buna görə, həyatın real uzunluğu hər bir fərdin təhlükəsizlik səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. İnsanların böyük bir qismi təbii, biololi yaş həddinə qədər yaşamır. İnsan həyatının fərdi uzunluğu onun həyatdakı gündəlik davranışından meydana çıxan təhlükələrdən irəli gələn problemlər hesabına getdikcə qısalır. Sağlam həyat prinsipini gözləməyən, təhlükəni əvvəlcədən görüb ondan yayınmağı bacarmayan şəxs ömrünün uzun olmağına ümid edə bilməz. Lakin bununla yanaşı, insanın təhlükəsizliyinə yalnız onun cəmiyyətdəki davranışı deyil, onu əhatə edən ətraf mühitin doğurduğu təhlükələr də təsir edir.

İnsan həmişə çalışır ki, öz maraqlarına ziyan vurmada reallaşdırdığı həyat fəaliyyətini təmin etsin. Ancaq insanların istəyindən asılı olmayan səbəblər də vardır ki, insanın sağlamlığına ciddi təsir göstərir. Məlumdur ki, müasir dövrdə Yer kürəsində yaşayan insanları təbii qida ilə qidalandırmaq çətin olduğundan, insanlar müxtəlif kimyəvi maddələrdən istifadə edirlər. Bizim istifadə etdiyimiz ərzaq məhsullarının hər biri torpaqdan alınır. Buğda, meyvə-tərəvəz torpağın məhsuludur. Torpağa əlavə qatqılar, gübrələr verilir ki, məhsuldarlıq bol olsun. Ancaq torpağa gübrəni çox vermək olmaz. Gübrənin tərkibində çoxlu zərərli maddələr vardır ki, bu da insan sağlamlığına ciddi təhlükə törədir. Bundan əlavə, torpağın digər təhlükəli maddələrlə çirkinlənməsi də insan ömrünün qısalmasına səbəb olur. Müxtəlif təyinatlı zavodların ətrafa buraxdığı zərərli maddələr torpağın üzərinə çökür və torpağın zəhərlənməsinə səbəb olur (5, s.324).

İsveç alimi Arrenius hesab edir ki, torpağın zərərli qazlarla çirklənməsi havanın temperaturunun artmasına səbəb olur (2, 4).

Bir sıra mütəxəssislər sağlam həyat tərzinin mahiyyətinin açılmasını, bu sahədə biliklərin dərinləşdirilməsini və gənc nəsə çatdırılmasını təkidlə irəli sürürlər. Sağlam həyat tərzinin formalaşmasında tələbə gənclər qarşısında duran kəskin problemlərdən biri də bu sahədə biliklərin kifayət qədər olmaması və ya həqiqəti əks etdirməməsidir. Problemə bu cür yanaşma onun aktuallığını bir qədər də artırır. Mövcud qanunlara uyğun olaraq qəbul edilmiş bütün sənədlərdə əhalinin sağlamlığının qorunmasına xüsusi diqqətin verilməsi problemin daha kəskin olduğunu təsdiq edir (2, 4).

Ali məktəb üçün dövlət standartlarında humanitar və tibbi-bioloji fənlərin yer aldığı bloklarda aşağıdakı kompetensiyalar müəyyən olunmuşdur: orqanizmin adaptiv imkanlarının yüksəldilməsinə istifadə olunan fiziki tərbiyə üsullarından, vasitələrindən və metodlarından düzgün istifadə etməyi bacarmaq; müstəqil olaraq insanların sağlamlığının monitorinqini aparmaq; sosial vəziyyətdən, yaşdan, cinsindən və ətraf mühitin şəraitindən asılı olaraq sağ-

lamlaşdırıcı bədən tərbiyəsində istifadə olunan fiziki hərəkətlərin orqanizmə göstərdiyi fizioloji dəyişikliklərin qiymətləndirməyi bacarmaq. Bu problemin düzgün həll olunması yalnız gigiyenik qaydalar çərçivəsində mümkündür və fiziki tərbiyə sayəsində işləyərək müəllim-məşqçilərin tibbi-bioloji biliklərə yiyələnmələrini tələb edir (2, s.3).

Bədən tərbiyəsi mütəxəssisi kimi hazırlanan tələbələr gigiyenik biliklərin köməyi ilə şagirdlərin ilkin sağlamlığını müəyyən etməyi bacarmalıdırlar. Bunun üçün onlar aşağıdakı anlayışları bilməlidirlər: sağlamlıq, sağlam həyat tərz, hərəkət fəallığı və s. Bu anlayışlar bütövlükdə həyat tərzini və sağlamlığın səviyyəsini xarakterizə edir. Sağlamlığın səviyyəsi əsasən funksional vəziyyətlə müəyyən edilir. Funksional vəziyyət insan orqanizmi haqqında müasir bilikləri özündə birləşdirən ən vacib anlayışdır. O daha çox idman təbabətində, idman və potoloji fiziologiyada və tibbi-bioloji elmlərin digər sahələrində istifadə olunur (2, 5).

Orqanizmin funksional vəziyyəti dedikdə ayrı-ayrı orqanların fəaliyyətinə (tənəffüs sisteminə, mərkəzi sinir sisteminə, həzm sisteminə, qan dövranı və başqa sistemlərin fəaliyyətinə tam nəzarət edilir). Ancaq ayrı ayrılıqda aparılan müayinələr orqanizmin intensiv fəaliyyəti barədə heç də tam məlumat vermir (1, s.6).

Sağlam həyat tərzilə əlaqədar olaraq tələbələr arasında aparılan sorğuların nəticəsi göstərir ki, rəyi soruşanların (150 nəfər II və III kurs tələbəsi) 29% öz həyat tərzini sağlam kimi qiymətləndirilmişlər, 12.8%-i qismən sağlam və 58.2%-i isə özünün həyat tərzinin qeyri-sağlam olduğunu bildirmişlər. Tələbələrin sağlamlığı ilə bağlı aparılan sorğu zamanı 25% tələbə sağlamlıqlarından narahət olduqlarını, 53.8%-i sağlam olduqlarını, 21.1%-i isə cavab verməkdə çətinlik çəkdiqlərini bildirmişlər.

Funksional vərdişlərin qiymətləndirilməsində sağlamlığı formalaşdıran amillərin təyin olunması zamanı gigiyenik biliyin olması çox vacibdir. Funksional vəziyyətlərini qiymətləndirən zaman sağlamlığını formalaşdıran amilləri qiymətləndirə bilməyən tələbələrin cavabları belə olmuşdur: zərərli vərdişlər 4.1%, qeyri səmərəli qidalanma 6.4%, hərəkət fəallığının az olması 8.2%, sağlam həyat tərzilə haqqında biliyin az olması 9.3%, müəllimlərlə qarşılıqlı əlaqə 12.1%, təlim-tədris prosesinin qeyri normal təhizatı 10.3%, stresslər 9.3%, tədris gücünün çox olması 11.45%, maddi-texniki bazanın zəif olması 12.6%, ailədə və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqənin vəziyyəti 12.2%, digər səbəblər 4.1%.

Sağlam həyat tərzinin formalaşmasında xüsusi rol oynayan qidalanma problemi də soruşulmuşdur. Rəyi soruşanların 32%-i gündə 1 dəfə, 47%-i iki dəfə, 21%-i gündə 3 dəfə isti yemək qəbul etmişlər. Tərəvəzlərin qəbulu ilə bağlı suala tələbələrin 31%-i həftədə 2-3 dəfə, 14%-i hər gün, 55%-i isə suala cavab verməkdə çətinlik çəkmişlər. Yemək qəbulu arasında intervalın müddəti rəyi soruşulanların 42%-də 7 saat, 15%-də 10 saat vaxt olduğunu söyləmişlər. 43%-i isə cavab verməkdə çətinlik çəkmişlər. Tələbələrin 84.9%-i ət və süd məhsullarına üstünlük verdiklərini qeyd etmişlər. Rəyi soruşulan tələbələrin 50%-i səhər yeməyi qəbul etmədən acqarına dərəcə gəldiklərini söyləmişlər. Tələbələrin 63%-i yeməxanada və yaxud ayaqüstü yeməklərə üstünlük verdiklərini qeyd etmişlər. Rəyi soruşulan tələbələrin 61%-i gündə 3 dəfə, 24%-i 2 dəfə, 15%-i isə gündə 4 dəfə qidalandıqlarını bildirmişlər. Tələbələrin sağlam həyat tərzinə təsir edən amillərdən biri də ağır dərslər yükləridir. Dərs yükünün çox olması tələbələrin asudə vaxt keçirməsinə təsir göstərir. Belə halda tələbələr aktiv istirahət edə bilmədikləri üçün passiv istirahətə üstünlük verirlər. Sağlam həyat tərzinin düzgün formalaşmasına mane olan amillərdən biri də emosional stress hallarının olmasıdır. Tədris ili ərzində tələbələr 1 ay payız, 1 ay isə yay imtahan sessiyasına qoşulurlar. Bu müddət ərzində bir çox tələbələrdə emosional gərginlik, özünə qapanma və inamsızlıq halları baş verir. Rəyi soruşulan tələbələrin əksəriyyəti imtahan sessiyası zamanı yüksək emosional gərginlik keçirdiklərini qeyd edirlər. Bu isə tələbələrin sağlamlığına, davranışına mənfi təsir göstərir.

Tələbələrin şəxsi-gigiyena sahəsində məlumat əldə etmələrinə münasibəti zamanı o da məlum olmuşdur ki, onlar məlumatı 18.5%-i kitablardan, 15.9%-i kütləvi informasiya vasitə-

lərindən, 28.5%-i ali məktəb müəllimlərindən, 10.7%-i fiziki tərbiyə müəllimlərindən, 16.7%-i həkimlərdən, 9.5%-i valideyinlərdən eşidirlər.

İnsanın şəxsi gigiyenası dedikdə onun zehni və fiziki əməyinin fərdi şəkildə təşkili başa düşülür. Fiziki tərbiyə və idmanda məşğul olmaq, səmərəli qidalanmaq, aktiv istirahət, normal yuxu, bədən tərbiyəsi, pis vərdişlərdən imtina və s şəxsi gigiyenik tələblər olub sağlam həyat tərzini üçün vacibdir (3, 4).

Özünü qiymətləndirmənin nəticələrinə görə tələbələrin 15%-i başqalarının idman geyimindən və ayaqqabılarından istifadə etdiklərini qeyd etmişlər, 56%-i yalnız məcburiyyət qarşısında qaldıqda, 29%-i bunları tez-tez etdiklərini söyləmişlər.

Nəticə. Sağlam həyat tərzinin vacib xüsusiyyətlərindən biri tələbələrin yuxu rejiminə düzgün əməl etməsidir. Yuxu rejiminin dəyişməsi fiziki və zehni iş qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, təlimin keyfiyyətinin azalmasına, əsəbilik və sinir sisteminin oyanıqlığının yüksəlməsinə səbəb olur. Məlum olmuşdur ki, müasir gənclərin 18.8%-i yuxusuzluqdan əziyyət çəkir, yarısından çoxunun yuxu rejimi qənaətbəxş deyil, təxminən 32.2%-i dəyişən yuxu rejiminin olduğunu söyləmişlər.

Bədən tərbiyəsi müəllimlərində gigiyenik biliklərin lazımi səviyyədə olması dərs otağında, idman zallarında verilən tələbata, gigiyenik normalara uyğunluğunun nəzarət altında saxlamağa köməklik edir. Sınıf otağında idman zalında ventilyasiyanın normal işləməsi və havalandırma qaydalarına əməl olunması gigiyenik şərtlərə daxildir. Havanın çirklənməsi, havada bakteriyaların, virusların həddindən artıq çoxalması infeksiya xəstəliklərin yayılmasına səbəb olur. Ona görə də idman zallarında dizinfeksiya işlərini mütəmadi aparmaq lazımdır. İdman ləvazimatları silinməli və təmizlənməlidir. Bir çox yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısının alınması üçün dezinfeksiya işlərinin aparılması vacibdir.

Beləliklə sağlam həyat tərzinin formalaşmasının gigiyenik əsaslarını xarakterizə edərək aşağıdakılar məlum olmuşdur. Tələbələr sağlam həyat tərzinin çox faktorlu bir anlayış olduğunu dərk etmişlər. Tələbələrdə sağlam həyat tərzinə mənfi təsir göstərən amillərə qarşı mübarizə formalaşmağa başlanır.

Sağlam həyat tərzinin formalaşmasına xidmət göstərən tədbirlərinin effektivliyini tələbələr arasında daha da genişlənməklə bağlı məlumatlar kütləvi informasiya vasitələrində geniş yer almağa başlamışdır. Tələbələr arasında sağlam həyat tərzinin formalaşmasına həsr edilmiş müxtəlif tədbirlər keçirilməyə başlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Полиевский С.А., Физическое воспитание учащихся (гигиенические аспекты), М. «Медицина», 1989, стр.12.
2. Бердников И.Т., Малеванный А.В., Максимов В.Н. Массовая физическая культура в вузе. М., Высш.ШК., 1991, стр.239.
3. Məmmədova C.M. "Fiziki tərbiyə müəllimi və məşqçi hazırlığının pedaqoji və psixoloji mahiyyəti." Bakı, 2014, səh.182.
4. Ağayev A.A., Əhədova Ə.R., Həsəneliyev E.N. "Bədən tərbiyəsi, biologiya və gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı proqramlarının təhlili. Bakı, 2014, səh.39-47
5. Babayev M.Ə., Əliyev A.A., Quliyev V.M. İdman təbabəti və gigiyena. Bakı, 2012, səh.324.
6. Babayev M.Ə., Əliyev S.A., Kərimov R.M. Uşaqların və yeniyetmələrin funksional və gigiyena xüsusiyyətləri. Metodik vəsait, Bakı, 2014, səh.83.

И.М.Мазанов, Я.М.Маджидова, Г.Б.Гусейнов

Гигиеническая характеристика формирования здорового образа жизни

Резюме

Продолжительность жизни человека во многом зависит от выбранного им образа жизни, от его повседневного поведения. Пассивный образ жизни, вредные для здоровья привычки

(курение папирос, употребление алкоголя, наркотиков) серьезно влияют на здоровье человека. Для поддержания здоровья необходимо держаться подальше от вредных привычек, регулярно заниматься физкультурой и уделять внимание питанию.

I.M.Mazanov, Y.M.Majidova, G.B.Huseynov

Hygienic Characteristics of Healthy Lifestyle Formation
Summary

The life expectancy of a person largely depends on the lifestyle chosen by him, on his daily behavior. Passive lifestyle, unhealthy habits (smoking cigarettes, alcohol, drugs) seriously affect human health. To maintain health, it is necessary to stay away from bad habits, exercise regularly and pay attention to nutrition.

Rəyçi: b.e.d., prof. R.M.Bağirova

Redaksiyaya daxil olub: 05.07.2022

G.Ə.MƏMMƏDOVA*doktorant, müəllim***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti***(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)***BİOLOGİYA DƏRSLİKLƏRİNDƏ ŞAĞİRD LƏRDƏ
YARADICI TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFI PROBLEMİ**

Açar sözlər: *yaradıcı təfəkkür, biologiya, vitaminlər, dərsliklər, metodik tövsiyə, tapşırıq, məntiqi təfəkkür, təqdimat.*

Ключевые слова: *творческое мышление, биология, витамины, учебники, методические советы, задание, логическое мышление, презентация.*

Key words: *creative thinking, biology, vitamins, textbooks, methodical advice, assignment, logical thinking, presentation.*

Fənlər, o cümlədən biologiyadan müasir dərsliklər bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklərdən biri şagirdlərin məntiqi və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməsidir. Şagirdlərin məntiqi və yaradıcı təfəkkürünün inkişafı təhsildə aktual bir problem olduğundan dərsliklərdə, o cümlədən biologiya dərsliklərində problemin həlli imkanları araşdırılıb. Bu zaman məlum oldu ki, biologiya dərsliklərində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafına kömək edəcək mövzular çoxdur. Belə ki, 6-cı sinif biologiya dərsliyinə şagirdlərə bitki, heyvan və insanın quruluşuna, orqanizmlərində gedən bioloji proseslərə dair mövzular salınmışdır. Bunlara canlıların hüceyrəvi quruluşu, toxumalar, orqanlar, orqanlar sistemi, bitkilərin orqanları, canlılarda hərəkət və dayaq sistemi, maddələrin orqanizmdə daşınması, ifrazat, çoxalma, inkişaf, orqanizmlərə mühitin təsiri birki və heyvanların insan həyatında roluna dair mövzuları aid etmək olar. Həmin mövzuların məzmununda və mövzunun sonunda verilən tapşırıqlarda şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi nəzərə alınmışdır. Lakin problemin tam həlli orada öz əksini tapmamışdır. Məsələn 6-cı sinifdə “Bitkilərin generativ orqanları. Çiçək” mövzusunda (4, s.72) çiçək şəkilləri üzərində müşahidə təşkil edilir. Çiçəyin əsas hissələri “Çiçək” sxemi üzərində öyrədilir. Mövzunun mənimsənilməsi tapşırıqlar əsasında yoxlanılır. Tapşırıqlardan birincisi “Öyrəndiklərinizi tətbiq edin” kimi verilir. Burada çiçəyin hissələrinə dair uyğunluğun müəyyən edilməsi təklif olunur. İkinci tapşırıq “Nə öyrəndiniz” adlanır. Burada cümlələrdə verilmiş açar sözlərin yerləşdirilməsi tələb olunur. Üçüncü tapşırıq “Öyrəndiklərinizi yoxlayın” kimi verilir. Burada isə iki çiçək şəkli və venn diaqramının şagirdlərin dəftərlərinə çəkilməsi, oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyən edilməsi tapşırıqlar. Sonrakı tapşırıqda isə bitkinin və çiçəyin hissələrinin adları verilir. “Bitkinin orqanları” və “Çiçəyin hissələri” adlı sütunları olan cədvəldə onların müvafiq sütunlarda yazılması tələb olunur. Göründüyü kimi, tapşırıqlarda məntiqi ardıcılıq gözlənilməmişdir. Belə ki, əvvəl “Nə öyrəndiniz”, sonra “Öyrəndiklərinizi yoxlayın”, axırda “Öyrəndiklərinizi tətbiq edin” tapşırıqlarının verilməsi məqsəduyğundur.

Verilmiş tapşırıqlar biliklərin təkrarlanmasına, möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Üçüncü tapşırıq məntiqi və tənqidi təfəkkürün inkişafına nisbətən kömək edə bilər. Deməli, yaradıcı təfəkkürün inkişafını təmin edəcək tapşırıq dərslikdə azlıq təşkil edir. Adı çəkilən mövzuda şagirdlərə çiçəyin hissələrinin sxeminin işlənilməsi, yaxud çiçəyin müxtəlif materiallardan (tullanı plastmas qablar, rəngli kağız, parça və s.) modelinin düzəldilməsi kimi tapşırıqların verilməsi yaradıcı təfəkkürün formalaşmasını təmin edir. 6-cı sinifdə biologiyadan bitki və heyvan orqanlarının və ya orqanizminin şəklinin çəkilməsi, onların modellərinin işlənilməsi, mövzuya dair krossvordun, çaynvordun, sxem və cədvəllərin hazırlanması, misal, məsələnin düzəldilməsi, onların həll edilməsi yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirən vasitələrdir.

6-cı sinfin dərsliyinə (4) aşağıdakı tapşırıqların (cədvəl 1) mövzulara uyğun əlavə edilməsi məsləhət bilinir.

Cədvəl 1

VI sinif dərsliyinin və şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafı baxımından imkanları

№	Tədris vahidi	Yaradıcı təfəkkürün inkişafına uyğun tapşırıqlar
1	Biologiyanın tədqiqat obyektləri	Vətənin flora və faunasına dair eksponat hazırlayın. Canlıları öyrənən elm sahələrini sxemləşdirin. Bitki və heyvanların təbiətdə rolunu sxemlə ümumiləşdirin.
2	Canlı orqanizmlərin quruluşu. Orqanizmlərin hüceyrəli quruluşu. Toxumalar, orqanlar, orqanlar sistemi.	Laboratoriya avadanlıqlarını funksiyalarına görə qruplaşdırın. Bitki və heyvan hüceyrəsinin modelini işləyin. Hüceyrə, toxuma, orqan və orqanlar sisteminin sxemini hazırlayın.
3	Bitkilərin vegetativ orqanları.	Bitkinin vegetativ orqanlarının mulyajını, modelini hazırlayın. Bitkilərin vegetativ orqanlarının şəkildəyişmələrini sxemləşdirin. Bitki yarpaqlarından müxtəlif eksponatlar hazırlayın.
4	Bitkilərin generativ orqanları	Bitkilərin generativ orqanlarından herbari mulyaj, model hazırlayın. Çiçək və toxumlardan eksponat hazırlayın. Bitkinin orqanlarına dair krossvord hazırlayın.
5	Orqanizmlərin həyat fəaliyyəti. Canlılarda hərəkət və dayaq sistemi	Canlılarda hərəkət, dayaq sistemini sxemləşdirin. Dayağ sisteminə görə bitkiləri qruplaşdırın. Bitkilərin qidalanmasına dair təcrübələri aparın və nəticələri ümumiləşdirin.
6	Orqanizmdə maddələrin daşınması, ifrazat, çoxalma, inkişaf	Xəzan yarpaqlarından müxtəlif eksponatlar düzəldin. Canlılarda çoxalma prosesini sxemləşdirin. Toxumu cücərdin onun böyümə və inkişafını izləyin.
7	Orqanizm və mühit. Orqanizm və təbii birliklərə mühitin təsiri.	Canlı orqanizmlərin yayılması sxemini işləyin. Canlıların mühitlə əlaqə torunu hazırlayın. Yaşadığınız ərazinin "Qırmızı kitab" albomunu düzəldin.
8	Bitki və heyvanların insan həyatında rolu	Mədəni bitkilərə qulluq qaydalarını işləyin. Canlıların insan sağlamlığında rolunu sxemləşdirin. Bitki və heyvanların sağlamlıqda roluna dair hekayə, səhnəcik hazırlayın.

7-ci sinfin biologiya dərsliyi 6-cı sinif dərsliyinin davamı kimi tərtib olunmuşdur. Belə ki, buradakı mövzularda əsasən canlıların bakteriyalar, göbələklər, bitkilərin, heyvanlar aləminin təsnifatı üzrə quruluşu, bioloji xüsusiyyətləri öyrədilir. Burada da mövzunun sonunda müvafiq tapşırıqlar verilir. Lakin 6-cı sinif dərsliyində olduğu kimi burada da verilən tapşırıqlarda yaradıcı fəaliyyətə o qədər də diqqət edilməmişdir. Belə ki, burada “Nə öyrəndiniz” bölməsi ixtisar olunmuş, əvvəl “Öyrəndiklərinizi tətbiq edin”, sonra “Öyrəndiklərinizi yoxlayın” kimi tərtib olunmuşdur. Məsələn “Balıqların müxtəlifliyi. “Balıq ehtiyatlarının qorunması” (5, s.105) mövzusunda sümüklü balıqların dəstələri və balıq ehtiyatlarının qorunması haqqında məzmun verilir. Tapşırıqların “Öyrəndiklərinizi tətbiq edin” hissəsində açar sözlərin köməyi ilə cümlələrin tamamlanması təklif olunur. İkinci “Öyrəndiklərinizi yoxlayın” bölməsində balıq ehtiyatlarının azalma səbəblərinin və onların qorunma tədbirlərinin söylənməsi tələb olunur. Bu tapşırıqların yaradıcı təfəkkürə təsir göstərməsinə əminlik yaratmır. Ona görə də 7-ci sinif dərsliyinə mövzular üzrə aşağıdakı tapşırıqların (cədvəl 2) tərtibi tövsiyə olunur.

7-ci sinif biologiya dərslində yaradıcı təfəkkürün inkişaf imkanları

s/s	Tədris vahidi	Yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirən Tapşırıqlar
1	Canlılar aləminin fərqliliyi və onun mənimsənilməsi. Canlı orqanizmlər və onların mənimsənilməsi	Biologiyanın tədqiqat üsullarına dair təqdimat hazırlayın. Orqanizmlərin şəkillərini işləyin.
2	Bitkilər, Bakteriyalar, göbələklər aləminin müxtəlifliyi. İbtidai və ali sporlu bitkilər.	Yosunların cinsi və qeyri-cinsi çoxalmasına dair məsələ hazırlayın. Yosunlara dair esse yazın. Yosunların əhəmiyyətinə dair təqdimat hazırlayın.
3	Ali toxumlu bitkilər	İkiləpəllilərə aid fəsilələrin çiçək ləçəklərinin, erkəkcik və dişiciklərin cəmini hesablayın. Çiçəkli bitkilərə dair səhnəcik, krossvord hazırlayın.
4	Bakteriyalar, göbələklər, şibyələr	Bakteriya, göbələk və şibyələrə dair təqdimat hazırlayın. Onların şəklini işləyin.
5	Heyvanlar aləminin müxtəlifliyi. Birlüceyrəli və çoxlüceyrəli yarımələri.	Qurd xəstəliklərindən qorunmaya dair təqdimat hazırlayın. Soxulcanların əhəmiyyətinə dair təqdimat hazırlayın.
6	Çoxlüceyrəli yarımələri. Molyusklar və buğumayaqlılar	Molyuskların çanaqlarından kolleksiya hazırlayın. Həşəratların təbiətdə roluna dair təqdimat hazırlayın. Həşəratların fəaliyyətinə dair məsələ qurun və həll edin. Həşəratlara dair krossvord, səhnəcik işləyin.
7	Xordalı heyvanlar, onların təsnifatı	Xordalı heyvanların sxemini işləyin, onlara dair krossvord işləyin. Müxtəlif məhsullardan (kağız, plastik, plasmalar qablar və s.) xordalı heyvanların modelini, mulyajını hazırlayın.

7-ci sinifdə problemin həlli imkanları əvvəlki sinifdəki imkanlardan daha geniş və dərin olmaqla təqdimatların hazırlanması tapşırıqlarının əlavə olunması ilə fərqlənir. Burada şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olaraq sadə formalarda təqdimat və modellərin, qaydaların hazırlanması, hesablama əməliyyatlarının aparılması məsləhət bilinir.

8-ci sinif dərslində (3) insan orqanizminin quruluşu, bioloji prosesləri, sağlamlığına dair məzmun öz əksini tapmışdır. Mövzuların sonunda üç növ tapşırıqlar verilir. Belə ki, birinci tapşırıq uyğunluğun müəyyən edilməsinə, ikinci düzgün olan cümlələrin qeyd olunmasına, üçüncü tapşırıqlar isə bir qədər fərqlidir. Bəzi mövzularda bunlar təqdimat, digərlərində məsələ düzəldilməsi və ya həll edilməsi, bəzən isə səhv verilmiş sözlər və ya şəkillər əsasında düzgünün seçilməsi tələb olunur. Belə məlum olur ki, burada az da olsa yaradıcı təfəkkürün inkişafına istiqamətlənmiş tapşırıqlara rast gəlinir. Məsələn, “Vitaminlər” mövzusunda (3, s.102) suda və yağda həll olunan vitaminlər, onların əhəmiyyəti, çatışmazlığının əlamətləri, vitaminlərlə zəngin qidalar haqqında biliklər öz əksini tapır. Onun tapşırıqlarından birincisi qeyri-müəyyən olub, almalı yoqurtun südlə qarışdırılması, onun hansı vitaminlərlə zəngin olduğunun dəftərə yazılmasıdır. İkinci tapşırıq vitaminlər haqqında araşdırma aparılması, müzakirə edilməsi, ümumiləşdirməklə qaydaların işlənməsidir. Lakin onların hansı meyar və ya kriterilər əsasında qruplaşdırılması, ümumiləşdirilməsi qeyd olunmur. Üçüncü tapşırıqda düzgün və səhv cavabların seçilməsi tələb olunur. Göründüyü kimi, tapşırıqlar yaradıcı təfəkkürün inkişafına tam uyğunlaşdırılmamışdır. Dərsliyə aşağıdakı tapşırıqların (cədvəl 3) əlavə edilməsi problem baxımından daha səmərəli hesab olunur.

8-ci sinif biologiya dərslində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi imkanları

s/s	Tədris vahidi	Yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirən tapşırıqlar
1	İnsanın quruluşu	İnsan üçün əməyin əhəmiyyətinə dair təqdimat hazırlayın.
2	Sinir sisteminin quruluşu	Nəzarətçi və nizamlayıcı orqanlara dair krossvord hazırlayın. Nəzarətçi və nizamlayıcı sistemlərin funksiya pozğunluqlarının qarşısının alınmasına dair təqdimat hazırlayın.
3	Dayaq-hərəkət aparatı	Hərəkət etmənin sağlamlığa təsirinə dair təqdimat hazırlayın.
4	Qan-damar sistemi	Ürəyin işinə dair hesablamalar aparın. Kiçik və böyük qan dövrəsinə dair əlamətlər torunu hazırlayın. İmmunitetin möhkəmləndirilməsi qaydalarını "Ləçək" modelində işləyin.
5	Tənəffüs sistemi	Qazlar mübadiləsinə dair təqdimat hazırlayın. Müxtəlif xammaldan istifadə etməklə tənəffüs orqanının modelini hazırlayın.
6	Həzm sistemi.	Qidalanma gigiyenasına dair təqdimat hazırlayın. Həzm orqanlarının xəstəliklərdən qorunması qaydalarını sxemləşdirin. Üzvi maddələrin gündəlik normasının enerjisini hesablayın.
7	İfrazat sistemi	İfrazat sisteminin qorunmasına dair təqdimat hazırlayın. İfrazat sistemində krossvord işləyin.
8	Cinsiyyət sistemi	Cinsi orqanların gigiyena qaydalarını sxemləşdirin. İnsanın ana bətnindən sonrakı inkişafına dair təqdimat hazırlayın.
9	Duyğu orqanlarımız.	Duyğu orqanlarının funksiyasına dair təqdimat hazırlayın. Duyğu orqanlarının modelini işləyin. Onlara dair səhnəcik düzəldin.
10	Orqanlar sistemlərimizi qoruyaq.	Ətraf aləmin mühafizəsi təqdimatını hazırlayın. Ətraf mühitin çirklənməsinin insan sağlamlığına təsiri sxemini işləyin.

Ümumi prinsiplər əsasında 9, 10, 11-ci siniflərin dərsləri də təhlil edilmişdir. Onlarda yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirən tapşırıqlar nisbətən çoxaldılmış, təqdimatların hazırlanmasına, layihələrin işlənilməsinə daha çox yer verilmişdir. Müstəqil, yaradıcı işlər daha da mürəkkəbləşdirilmişdir. Həmin tapşırıqlar əsasında fənni tədris etməklə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafına nail olmaq mümkündür. Şagirdlərə tapşırıqların həlli təklif edilərkən onların yaş və bilik səviyyələrinin, maraq dairəsinin nəzərə alınması vacibdir. Yaradıcılıq tələb olunan tapşırıqların həlli dərslərin keyfiyyətini artırır, şagirdlərdə məntiqi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənn kurikulumu. Bakı, 2013, 72 s.
2. Hacıyeva H.M., Abdullayeva T.Q., Hacıbəyova E.Ə. Ümumtəhsil məktəblərində biologiya-nın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası. Bakı, Çapaşoğlu, 2014, 212 s.
3. Məmmədova N., Həsənova B., Fətiyeva L. Biologiya – 8. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, 2015, 176 s.
4. Seyidli Y., Əhmədbəyli X., Əliyeva N. Biologiya 6. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Bakı, 2013, 160 s.
5. Seyidli Y., Əhmədbəyli X., Əliyeva N. Biologiya 7. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, 2013, 144 s.

6. Бесуднова Н.В. Развитие критического мышления на уроках биологии. Биология в школе 2008, № 3, с. 24-27.

7. İnternet resursları.

Г.А.Мамедова

Проблема развития творческого мышления учащихся в учебниках биологии

Резюме

В статье анализируются учебники биологии, предназначенные для общеобразовательных школ, с точки зрения развития творческого мышления учащихся. Рекомендуется включать в учебники задания, служащие развитию творческого мышления. Отмечается, что необходимо обращать внимание на последовательность выполнения заданий в учебниках. Одной из важных проблем является учет уровня знаний и возраста учащихся при выполнении творческих заданий. В учебниках даны методические рекомендации по постановке заданий, развивающих творческое мышление учащихся.

G.A.Mammadova

The problem of developing students' creative thinking in biology textbooks

Summary

The article analyzes the textbooks designed for secondary schools in terms of developing students' creative thinking. It is recommended to include in the textbooks tasks that serve the development of creative thinking. It is noted that it is recommended to pay attention to the sequence of assignments in textbooks. One of the important problems is to take into account the level of knowledge and age of students when giving creative tasks. The textbooks offer methodical recommendations on giving tasks that develop students' creative thinking.

Rəyçi: dos. Ə.M.Məhərrəmov

Redaksiyaya daxil olub: 29.06.2022

M.E.MURADOVA*e-mail: medinemurad29@gmail.com***Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

FRAZEOLGİZMLƏRİN XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ TƏDRİSİNƏ DAİR***Açar sözlər:** frazeologizmlər, onların tədrisi, tədris problemləri, təcrübələr və əldə olunmuş nəticələr.****Ключевые слова:** фразеология, их преподавание, проблемы преподавания, опыт и результаты.****Key words:** phraseology, their teaching, teaching problems, experience and results.*

Xarici dilləri öyrənməyə başlayanda frazeologizmlərdən çox da geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, şifahi və ya yazılı mətnləri onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Onlar istifadə olunmazsa yaxud qeyri-frazeoloji ifadələrlə əvəz edilərsə, şifahi və ya yazılı mətnlərdə həlledici və ya ən azı xarakterik elementlər itirilə bilər (7, 127). Bəzi müəlliflər onları dilin vacib tərkib hissələrindən biri kimi hesab edirlər. Frazeologizmlər dilə həyat və rəng, emosional ifadəlilik, canlılıq və ekpressivlik verə bilirlər.

Ana dilində və xarici dillərin birində danışanlar üçün frazeologizmlər və onların statusları nə qədər müxtəlif olsa da, yüksək kommunikativ əlçatanlığı olan ifadə vasitələrinə aiddirlər. Bu, onların müəyyən məzmun və ya mövzu sahələrinə bağlı olması demək deyil, frazeoloji ifadələrin çox vaxt danışan şəxs yaxud müəllif tərəfindən xüsusi qiymətləndirmə və səciyələndirilməsi şifahi şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir. Xüsusilə mətnləri şərh edərkən müəyyən amillər ifadəliliyin olduğu ünsiyyət kontekstlərində belə söz birləşmələri xüsusi məna kəsb edir.

Əksər frazemalar, xüsusən də cümlə formalı frazeologizmlər mahiyyətə təbii, linqvistik və didaktik funksiyaları yerinə yetirir (6, 68). Bundan başqa frazemlər, xüsusən atalar sözləri müəyyən bir linqvistik vahidin mədəni daşıyıcısı və mədəni simvolizmi kimi qəbul edilməlidir çünki, onlar dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, dil fəaliyyətini adlandırmaq və emal etmək üçün linqvistik təsvirlər hesab olunurlar. Onlar emosiyalar, münasibətlər, (mənfi və ya müsbət) davranışlar və s. kimi zehni qabiliyyətləri ifadə edirlər. Frazeoloji ədəbiyyatda bu vaxta qədər frazemlərin dil istifadəsində funksiyaları geniş şəkildə tədqiq edilməyib. Ancaq bununla bağlı aşağıdakı funksiyaları ümumiləşdirmək olar:

1. Əlçatanlıq:

Əsasən, frazeologizmlər şifahi və yazılı ədəbiyyatın obrazlı olmasına xidmət edir. Frazemlər çətin mövzulara çıxışı təmin edən yığcam vahidlərdir.

2. Sosial ünsiyyət:

Frazeologizmlərdən hər kəs tərəfindən istifadə oluna bilər. Onları həm də dünya mədəniyyətləri arasında körpü hesab etmək olar. Onlar bizə mədəniyyətlərarası dialoqlar aparmaq imkanı yaradırlar.

3. Obrazlılıq:

Frazeologizmlər, xüsusən atalar sözləri minlərlə sözdən daha geniş fikri ifadə etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Frazemlər obrazlı ifadələr olması ilə səciyələnilir. Onlar dilin istifadəsinə daha çox ifadəlilik və rəng verirlər. Frazeoloji vahidlərin simvolik elementləri bir mədəniyyətdə digərinə nisbətən fərqlənir.

4. İnandırma və sitat gətirmə:

Frazeologizmlərin arqumentativ gücü tamamilə sitat şəklində özünü göstərə bilər. Əksər frazeologizmlər quruluşuna görə köhnəlmiş qrammatik quruluşa malikdirlər ki, bu da dildən istifadə zamanı onun başa düşülməsini çətinləşdirir.

İndiyə qədər frazem anlayışının sərhədlərini müəyyən etmək, onu digər sərbəst söz birləşmələrindən ayırd edə bilmək üçün dil öyrənənlər və müəllimlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən frazemlərin ən mühüm meyarları, sinifləri və funksiyaları dəqiq şəkildə şərh edilməmişdir.

Ümumi dil öyrənmə ilə bağlı nəşrlərin siyahısına nəzər salsanız, görürsünüz ki, bu sahədə çoxlu araşdırmalar aparılır. Əsas diqqət uşaqlarda geniş şəkildə müzakirə olunan fərdi dil mənimsəmə mərhələlərinə yönəldilir. Bundan fərqli olaraq, ana dili və xarici dildə frazeologizmlərin mənimsənilməsi uşaqlarda, yeniyetmələrdə, həm də böyüklərdə frazeologiya sahəsindəki tədqiqatlara indiyə qədər nisbətən az diqqət yetirilmişdir. Kristin Palm bununla bağlı vurğulayır: “Frazeologizmlərin mənimsənilməsi ilə bağlı ümumi qəbul edilmiş vahid fikir hələ də mövcud deyil” (7, 98).

Frazeologizmlərin mənimsənilməsi məsələsi uşaqların frazeologizmləri hansı inkişaf yaşında öyrənmələri deyil, onları nə vaxt başa düşmələri və necə istifadə etmələridir. Frazemlərin mənimsənilməsi isə psixoloji və koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən ana dili və xarici dili daha ətraflı aşağıdakı kimi təsvir edir. Alman dilində frazeologizmlərin koqnitiv-semantik səviyyədə mənimsənilməsi frazeoloji vahidlərdən istifadə imkanı dil qabiliyyətinin bir hissəsi kimi mahiyyətə frazeoloji biliklərdən ümumi ifadələri və onların xüsusiyyətlərini, yəni (semantik və sintaktik yayınmalar) ehtiva edir. Frazeoloji vahidlərdən istifadə qabiliyyəti dil öyrənənlər arasında frazemləri tanımaq, onları başa düşmək və istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmaq deməkdir. Xarici bir dili mənimsənilməsinə dair tədqiqatlarının nəticələrinə görə uşaqların anadilli frazeologizmləri çox erkən yaşda başa düşdüyü və istifadə etdiyi göstərilmişdir. Yəni leksemin və leksematik vahidlərin başa düşülməsində və istifadəsində nitq və ya əvvəlki ünsiyyət hadisələrinin ifadə nümunələri aktivləşdirilir. Palm bu mövzuda aşağıdakıları ifadə etmişdir: “Uşaqlar müxtəlif hadisələrin xatirələrinin saxlandığı epizodik yaddaş haqqında ifadələri öyrənirlər” (7, 107).

Lakin bəzi frazeoloqlar belə hesab edirlər ki, ana dilində frazeologizmlərin dil səviyyəsində mənimsənilməsi müəyyən yaşla bağlıdır. Uzun müddətdir ki, isveçrəli psixoloq Yan Piaqetin apardığı tədqiqatına görə, uşaqların koqnitiv qabiliyyətlərinə görə ifadədən kənara çıxmaq mümkün deyildir. Uşaqlar yalnız 11-12 yaşlarında frazeologizmləri daha geniş miqyasda başa düşə və müvafiq olaraq istifadə edə bilirlər. Piaqet atalar sözləri təqdim etdiyi 9 – 11 yaşlı uşaqlar arasında aparılan sınaq əsasında belə nəticəyə gəlmişdir. Bu sınağa əsasən uşaqlara “atalar sözlərini oxumaq və sonra müvafiq cümlələri tapmaq” tapşırılmışdır. Piaqetin uşaqların ümumi və frazeoloji dil mənimsəməsi ilə bağlı inkişaf mərhələsi üçün tezisində dair nəzəriyyəsində sübut olunur ki, uşağın qavrama və linqvistik inkişafı xətti deyil, tədricən baş verir. Uşağın idrak inkişafı ilə əlaqədar olaraq, Piaqet dörd mərhələni fərqləndirir, bu isə bir neçə alt mərhələdən ibarətdir. Bu dörd əsas mərhələ çox vaxt dövrlər və ya səviyyələr adlanır. Bu baxımdan Örtər və Montada da həssas-hərəkətverici, əməliyyat öncəsi, konkret-əməliyyat və formal-əməliyyat mərhələsindən danışırlar. Piaqetin fikrincə, uşağın həyatı boyu çatdığı hər bir mərhələ, uşağın əvvəlki mərhələlərdə olmadığı digər qabiliyyətlərlə bağlıdır. Məsələn, onun fikrincə, qeyri-hərfi ifadələri və ya frazeologizmləri başa düşmək hələ də 11 yaşından kiçik uşaqlar üçün xeyli çətinliklər yaradır.

Bununla belə, Yan Piaqetin nəzəriyyələri bir çox dilçi və frazeoloqlar tərəfindən tənqid edilir. Buhofer, Şerer, Şmidlin, Danielson və bir neçə başqa digər elm adamları açıq şəkildə Piaqetin uşaqların frazeoloji dilin başa düşülməsinə dair fikrinə istinad edirlər.

Müəlliflər öz empirik tədqiqatlarına əsaslanaraq, frazeologizmlər kontekstində bu modelin düzgünlüyünə dair fərziyyələri əsaslandırıb. İntensiv tədqiqatlardan sonra inkişaf psixologiyasının və Yan Piaqetin inkişaf mərhələsi adlandırılan nəzəriyyələrinin, formal təfəkkür mərhələsinə qədər (11-12 yaş) uşaqların köçürülmüş mənalı, deyimləri və atalar sözlərini çətinliklə dərk etmələri ilə bağlı fikirləri ortaya çıxarılaraq təkzib edilmişdir (6, 65).

Y.Piaqetin nəzəriyyələrinin frazemlərin dil mənimsənilməsi ilə bağlı necə təkzib edildiyini izah etmək üçün burada istifadə edəcəyik. Y.Piaqetin nəzəriyyələrinin frazemlərin mənimsənilməsi ilə bağlı necə təkzib edilməsini izah etmək üçün müzakirə olunacaq. Annelis Buhofer və Tomas Şererin alman dilinin frazeoloji vahidlərin xarici dillərdə mənimsənilməsi ilə bağlı tədqiqatına əsaslanaraq araşdırma aparılacaq.

Annelies Buhofer tərəfindən aparılan araşdırmaya görə Y.Piaqetin tapıntılarından fərqli olaraq, frazeologiyanın mənimsənilməsi Annelis Buhofer və Tomas Şerer kimi digər psixoloqlar, frazeoloqlar və dilçilərə görə müəyyən bir yaşla bağlı deyil. Əslində Buhoferin fikrincə frazeoloji söz birləşmələrinin dərk edilməsi və öyrənilməsi lingvistik inkişafın hər mərhələsində baş verir (4, 13). O öz nəzəriyyəsini əsaslandırmaq üçün 1970-ci ildə bir uşaq bağçasında uşaqlar üzərində ana dilində frazemlərin mənimsənilməsi ilə bağlı praktiki araşdırma aparmışdır. O dövrdə onun apardığı araşdırmanın məqsədi, bir tərəfdən, 9 yaşına çatmamış uşaqların frazeologizmləri əsaslı şəkildə düzgün başa düşmək qabiliyyətinə malik olub-olmadığını bilmək, digər tərəfdən, Y. Piaqetin nəzəriyyələrinin düzgünlüyünü yoxlamaq idi. Onun fikrincə kiçik yaşlı uşaqlarda frazeologiyaya rast gəlmək təbii olaraq hekayələr, oyunlar və digər uşaq yönümlü kontekstdə üzə çıxır (4, 39). Onun tədqiqatının nəticələri açıq şəkildə göstərir ki, bağça yaşlı uşaqlar sadə frazeologiyaları böyük ölçüdə düzgün başa düşmək və bəzən hətta onlardan demək olar ki, səhsiz istifadə etmək qabiliyyətinə malikdirlər. O, bununla bağlı bildirir ki, frazeoloji söz birləşmələrinin quruluşunun xüsusiyyətləri bağça yaşlı uşaqlar üçün keçilməz bir maneə təşkil etmir. 6-7 yaşlı uşaqlar böyükklər kimi frazeologizmləri başa düşür və onlara ehtiyac duyurlar və yeni frazeologizmləri öyrənə bilirlər.

Buhoferin Piaqetin bağça yaşlı uşaqlar üzərində empirik tədqiqatı ilə uşaqların erkən, 11 – 12 yaşlarında idiomları başa düşdüyünə dair çoxdankı iddiası almandilli mühitdə ilk dəfə olaraq təkzib edilə bilər. Onun fikrincə 6-7 yaşlı uşaqların frazeoloji vahidlərdən ilkin istifadə bacarıqları, əlbəttə ki, hələ də inkişaf etdirilir və addım-addım təkmilləşir. Bu iddianın məqsədi ondan ibarətdir ki, hətta bağça yaşlı uşaqlar da uzun müddətdir ki, frazeoloji anlayışa malikdirlər.

Tomas Şerer tərəfindən aparılan tədqiqatda Buhoferin bağça yaşlı uşaqlar üzərində həyata keçirdiyi frazeoloji dil qabiliyyətinə dair apardığı araşdırma ilə əlaqədar olaraq Tomas Şerer də iki ildən sonra şagird inşalarında frazeoloji vahidlərdən istifadə olunmasını təhlil etmişdir. Onun sorğusu İsveçrədə almandilli şagirdlər üzərində aparılmışdır. Tədqiqat üçün istifadə olunan inşalar dördüncü və doqquzuncu siniflərdən götürülmüşdür. Test iştirakçıları 7 və 14 yaş arasında idi. 4-cü sinif şagirdlərinin inşalarında hər 176 sözdən bir 1 frazeologizm, 6-cı sinif şagirdlərinin mətnlərində hər 143 sözdən bir bir frazeologizm var. 7-ci və 9-cu sinif şagirdləri frazeologizmlərdən daha çox istifadə edirlər (8, 73). Tomas Şererin açıqlaması maraqlıdır, o, Piaqetin uşaqların frazeoloji vahidlərdən istifadə bacarığı ilə bağlı ifadəsinin yanlış yox, aşağı qiymətləndirildiyini göstərir. Piaqetin fikrincə dördüncü sinif şagirdlərinin inşalarında əslində heç bir frazeologizm olmamalıdır, çünki bu yaşda onun fikrincə, şagirdlər frazeologizmləri daha geniş miqyasda başa düşmək və onlardan müvafiq şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə malik deyillər.

Dördüncü sinif şagirdlərinin tədqiq olunan mətnlərində frazemlərin olması, açıq şəkildə göstərir ki, Y.Piaqetin yalnız baxışı düzəldilməlidir. Bununla nəzərdə tutulur ki, Şerer frazeoloji vahidlərdən istifadə qabiliyyəti uşağın dil bacarığının inkişafının ümumi dil inkişafı ilə paralel baş verdiyi qənaətinədir. Frazeoloji vahidlərin mənimsənilməsi müəyyən yaşla bağlı deyil. Bunu frazeoloji vahidlərin dillərin mənimsənilməsinin müəyyən yaşa bağlı olmamasında da görmək olar. Bunu daha kiçik yaşlı şagirdlərin frazeologizmləri mətnlərinə bir qədər tez-tez daxil etmələrindən də görmək olar. Bunu iddia edə bilmək üçün məktəb müəllimi onlardan yarımçıq frazeologizmləri düzgün tamamlamağı xahiş etmişdir. Əslində, Şererin o zamankı araşdırmaları əlavə məşqlərə əsaslanırdı. Bu məşqlərlə o, alman frazeologizmlərini düzgün tamamlamaq bacarığının inkişafını ölçmək istəyirdi. Apardığı tədqiqatla aşağıdakı nə-

ticəyə gəlmişdir: Yaş artdıqca uşaqlar daha çox frazeoloji ifadələrdən istifadə edirlər. Şerer bunu belə ifadə etmişdir: “Aydın şəkildə müəyyən etmək lazımdır ki, şagirdlər böyüdükcə daha çox frazeologizmlərdən inşalarında istifadə edirlər” (8, 82). Burada nəzərdə tutulan odur ki, şagirdin yaşı artdıqca, onun frazeoloji vahidlərdən istifadə qabiliyyəti də bir o qədər yaxşı olar.

Beləliklə, qeyd olunan fikirləri ümumiləşdirərək aşağıdakıları söyləmək olar: Şererin empirik sorğusunun nəticəsi bir daha sübut edir ki, şagirdlər frazeologizmlərdən artıq doqquz yaşında düzgün istifadə edə bilirlər, baxmayaraq ki, sonrakı illərdə mənimsəmə dərəcəsi xeyli yüksək olur. Bu tədqiqatlar kontekstində Burger və Palm kimi müəlliflər də qeyd etmişlər ki, frazeoloji vahidlərin mənimsənilməsi müəyyən bir yaşla əlaqəli deyil.

Burgerin fikrincə, müxtəlif yaşlarda olan uşaqlar və böyüklər arasında frazemlərin öyrənilməsi və istifadəsində həqiqətən də fərqlər var. Bununla əlaqədar olaraq, psixolinqvistik tədqiqatlar göstərir ki, “frazemlərin leksikonda saxlanması və bu frazemlərin başa düşülməsi yaşdan asılı deyil, güclü şəkildə fərdi təcrübə və əsaslı bilikləri şərtlərindən asılıdır” (3, 17). Palm buna uyğun olaraq frazeoloji vahidlərin mənasının başa düşülməsini şərtləndirən amillərin əksəriyyətini qeyd edir, məna səviyyəsi, kontekstual situasiya və fərdi dil yaddaşı frazeoloji mənanın başa düşülməsində nə qədər tez və müstəsna olaraq nail olunduğunu müəyyən edir (7, 139).

Ümumi olaraq demək olar ki, ana dilinin frazeologiyasının mənimsənilməsi sahəsində əldə olunan təcrübələri aşağıdakı məqamlarda ümumiləşdirmək olar:

- Frazeoloji vahidlərdən istifadə qabiliyyəti müəyyən yaşa və daha yüksək inkişaf mərhələsinə bağlı deyil, ana dilində ümumi dil qabiliyyətin inkişafı ilə paralel olaraq baş verir.
- Fərdi təcrübə və linqvistik biliklərdən güclü şəkildə təsirlənir.
- Frazeoloji vahidlər şüursuz qavranılır.
- Frazeologizmlər intuitiv şəkildə başa düşülür.
- Azyaşlı uşaqlar koqnitiv qavrama olmadan frazemlərə yiyələnirlər və konkret frazeoloji quruluş və məna yükü daşıyırlar (5, 98).
- Frazemlər tək sözlər kimi öyrənilir və saxlanılır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 277.
2. Aslanova U.B. Alman və Azərbaycan dillərində neqativ və pozitiv frazeologiya problemi. Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 230.
3. Burger H. Formen sprachlicher Kommunikation. München: Kösel, 1978, s.127.
4. Burger H. Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. Berlin: Erich Schmidt, 2003, s.241.
5. Burger H. Idiomatik des Deutschen. Tübingen: Niemeyer, 1998, s.117.
6. Kühn P. Konsequenzen für die Phraseographie und Phraseodidaktik// Deutsch als Zweitsprache. Bochum: Brockmeyer, №8, 1994, s.411-428.
7. Palm Ch. Phraseologie: eine Einführung. Tübingen: Narr, 1995, s.130.
8. Scherer T. Phraseologie im Schulalter. Bern, Peter Lang, 1982, s.167.

М.Э.Мурадова

О преподавании фразеологизмов на уроках иностранного языка

Резюме

Фразеологизмы могут придавать языку эмоциональное выражение, жизненность и выразительность. Если фразеологизмы не используются или заменяются нефразеологическими выражениями, в устных или письменных текстах могут быть утеряны решающие или, по крайней мере, характерные элементы. Некоторые авторы считают их одним из важных компонентов

языка. На занятиях по иностранному языку преподавание фразеологии встречается с определенными трудностями. Для преодоления этих трудностей были проведены некоторые научные исследования и эксперименты. В данной статье также рассматриваются исследования в области преподавания фразеологии.

M.E.Muradova

On the teaching of phraseological units in foreign language classes

Summary

Phraseologisms can give language emotional expression, vitality and expressiveness. If phraseological units are not used or replaced with non-phraseological expressions, decisive or at least characteristic elements may be lost in oral or written texts. Some authors consider them as one of the important components of language. In foreign language classes, the teaching of phraseology is observed with certain difficulties. Some scientific research and experiments have been conducted to overcome these difficulties. This article also examines research in the field of teaching phraseology.

Rəyçi: filol.e.d., prof. S.T.Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 20.06.2022

E.F.SƏFƏROVA*biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**e-mail: seferovaelnure@mail.ru***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti***(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)*

BİOLOJİ QANUNLARDAN ÇARQAFIN “DNT-NİN NÖV SPESİFİKLİYİ” QANUNUNUN TƏDRİSİ METODİKASI

*Açar sözlər: DNT, RNT, növ, Çarqaf, qanun, tələbə, biologiya.**Ключевые слова: ДНТ, РНТ, виды, Чаркаф, закон, студент, биология.**Key words: DNT, RNT, species, Charqaf, law, student, biology.*

Biologiyada və digər elm sahələrində izahın gücünün bir sıra qanunlara söykənməsi məntiqi bir nəticədir. Müşahidələr və tapıntıları izah etmək və onların təbiətini aşkarlamaq səyləri çox vaxt bəzi qanunların mövcudluğunu tələb edir. Bu baxımdan biologiya sahəsində yaranmış qanunlar və nəzəriyyələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

DNT-nin növ spesifikasiyi dedikdə, ilk öncə DNT özü nədir və necə yaranıb deyə sual ortaya çıxır. DNT nuklein turşularının əsas qrupuna daxildir. DNT 1953- cü ildə F.Krik ilə C.Uotson tərəfindən öyrənilmişdir. Nuklein turşuları özü monomerləri nukleotid olan biopolimerlərdir. Yəni hər bir zənciri polimer birləşmədir. Nuklein turşularının əsas qrupu DNT və RNT–dir. 1949-1951-ci illərdə Ervin Çarqaf apardığı tədqiqatlar zamanı kağız xromotoqrafiyasından istifadə edərək DNT nukleotidlərini ayıra bildi və müxtəlif növ nukleotidlərin dəqiq kəmiyyət nisbətləri müəyyən etdirdi. Yəni Çarqaf qanunu ribonuklein turşusu üçün xarakterik deyildir. Çünki RNT-də urasil mövcuddur. Bildiyimiz kimi nuklein turşularının molekulunda nukleotidlərin yerləşmə ardıcılığına, onların birincili quruluşu deyilir. Birinci quruluşu öyrənmək çətin olduğu üçün azot əsaslarının miqdarını analiz üsulu ilə Çarqaf qismən aradan qaldırdı (1). Çarqaf tərəfindən açıqlanan adenin(A), timin(T), qüanin(Q) və sitozin(S) nisbətləri belə idi:

1. Purin nukleotidlərinin cəmi primidin nukleotidlərinə bərabərdir(purin=primidin)
2. Adenin cəmi Timinə bərabərdir($A=T$, $A/T=1$)
3. Qüaninin cəmi Sitozinə bərabərdir($Q=S$, $S/Q=1$)
4. $Q+T=S+A$ yaxud, $Q/A+T/S=1$

Alim sübut etmişdir ki, müxtəlif orqanizmlərdə DNT-də azotlu əsasların yəni, purin və primidin miqdarca nisbətləri eyni deyildir. 1968-ci ildə Çarqaf DNT zəncirlərinin hər birində adenin miqdarının timinin, qüanin miqdarının sitozin ilə bərabər olduğunu açıqlayır. Həmçinin, nuklein turşuları əsasən DNT növ spesifikasiyinə malikdir, onlar müxtəlif növlərdə fərqlənirlər və həmçinin özlərinin tərkibinə görə xarakterizə olunurlar. Çarqaf qanununda verilən nisbətlər öz əksini tam tapdığından buna “Çarqaf qanunu” adını vermişlər (4). Onu da qeyd edim ki, adenin və timin arasında ikiqat rabitə olur, sitozin və qüanin arasında isə 3 qat hidrogen rabitəsi olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz nisbət bəzən müxtəlif orqanizmlərdə $A+T$ cəmi $Q+S$ -dən böyük olarsa bu zaman bu DNT –yə AT tip DNT deyilir. Bu tip DNT bütün heyvan və bitki orqanizmlərində rast gəlinir. Lakin bəzən, $Q+S$ cəmi $A+T$ cəmindən böyük olarsa bu zaman QS tipli DNT adlanır. QS tipli DNT yalnız mikroorqanizmlərdə ola bilər. 1990-cı illərdə, DNA ardıcılığı texnologiyasının inkişafı ilə bu qayda tam olaraq təsdiqini tapdı. Bu elm sahələrinin tapılacağı praktik məqsədlər üçün daha geniş istifadə etmək imkanı verir. Çarqaf qanunu orta məktəb dərsləklərində verilmədiyi üçün tələbələrə yeni anlayış olacaqdır və tam əvvəldən ardıcılıqla DNT və RNT haqqında verilən məlumatlara əsasən bu qanunu yadda saxlamaq daha rahat olacaqdır (2).

Çarqaf qanununun fəal təlim metodları ilə tədrisini aşağıdakı icmal nümunəsi əsasında öyrədilməsi məqsəduyğundur (5).

Mövzu: Çarqafın “ DNT-nin növ spesifikliyi” qanununun tədrisi metodikası.

Standart: 1.1.2. Canlıların kimyəvi tərkibini şərh edir.

2.1.1. Bioloji proseslərin mahiyyət və məzmunu ilə bağlı təqdimatlar hazırlayır.

Məqsəd: Çarqaf qanunun mexanizmini və mahiyyətini şərh edir.

DNT-nin növ spesifikliyinə dair təqdimatlar hazırlayır.

İnteqrasiya: Kimya 2.1.2, Riyaziyyat 1.2.1

İş forması: qrup, kollektiv

İş üsulu: Beyin həmləsi, müzakirə, söz assosiasiyası, diskussiya

Resurslar: Dərslik, iş vərəqləri, video çarx, slayd.

Dərsin gedişatı:

1. Motivasiya. Tələbələrə belə bir tənlik verərək müraciət edirəm: $A+4=24-B$ düsturunda a və b-nin yerinə elə ədədlər qoyun ki, bərabərlik pozulmasın (Məsələn; $a=16$, $b=4$). Bu tənlik həll olunduqdan sonra gördüyünüz kimi iki tərəf bir-birinə bərabər oldu. Biologiyada da belə qanunauyğunluqlar özünü göstərir. Daha sonra tələbələrə videomaterial izlədirəm. (Videoda keçmiş bilikləri yada salmaq üçün qısa nuklein turşuları, DNT, RNT, DNT-nin komplementarlıq say nisbəti haqqında təsəvvür formalaşdırıram) (6).

Tədqiqat sualı: DNT-nin insan hüceyrəsində nə kimi vəzifəsi vardır və Çarqaf qanununun məqsədi nədir?

2. Tədqiqatın aparılması. Tələbələr qruplara bölünür. Mövzu ilə bağlı hazırlanmış iş vərəqləri paylanır. Qiymətləndirmə meyarları elan olunur.

İş vərəqi 1.

Tapşırıq 1. Ervin Çarqaf haqqında təqdimat hazırlayın.

Tapşırıq 2. Ardıcılığı müəyyən edin.

Adenin və timin arasında rabitə olur, sitozin və quanin arasında isəhidrogen rabitəsi olur, DNTvə zəncirdə nukleotidin karbohidratı digərinin fosfat turşusu qalığı ilə birləşir, bu zaman ... molekulayrılır, bu zaman DNT –nin əmələ gəlir.

İş vərəqi 2.

Tapşırıq 1. DNT-nin növ spesifikliyinə dair təqdimat hazırlayın.

Tapşırıq 2. DNT RNT-dən fərqlənir(düzgün variantı seçin):

1. Molekul kütləsinə görə;
2. Nukleotidində fosfat turşusu qalığının quruluşuna görə;
3. Adenin azotlu əsasının olmasına görə;
4. Karbohidratın quruluşuna görə;
5. Sitozin azotlu əsasının olmasına görə;
6. Nukleotidlərin növünə görə.

A)1,4,6 B)2,3,6 C)3,4,5 D)1,2,4 E)1,3,5

İş vərəqi 3.

Tapşırıq 1. Çarqaf qanununun mexanizmini (sxem şəklində) şərh edin və təqdimat hazırlayın.

Tapşırıq 2. DNT molekulu sahəsinin bir zəncirində ardıcılıq belədir: QQQATATST QAT. Bu zəncirin qarşısındakı zəncirdən sintez olunmuş m-RNT molekulunun uyğun sahəsində nukleotidlərin ardıcılığını seçin.

- A)SSS UAU AQA SUA B)QQQ AUA USU QAU C)SSS TAQ AQA STA
D)QQQ TAT ASA QTA E)UAQ USU AUA QQQ

İş vərəqi 4.

Tapşırıq 1. Çarqaf qanununun əsas müddəalarına əhəmiyyətinə dair təqdimat hazırlayın.

Tapşırıq 2. Yalnız olanı seçin.

1. $A+Q=T+S$; 2. $A=Q>T=S$; 3. $A=Q$; 4. $A=T$; 5. $Q=S$; 6. $(A+Q)\backslash(T+S)=2$;

$$7. (A+Q)/(T+S)=1.$$

A) 1,2; B) 4,5; C) 3,6; D) 1,2,4,5; E) 5,6,7.

3. İnformasiya mübadiləsi. Hər qrupdan bir nümayəndə seçilir və onlar iş vərəqlərini təqdim edirlər.

4. İnformasiya müzakirəsi. Mövzu müəllimlə birlikdə yenidən müzakirə olunur. Müəllim şagirdləri düzgün nəticəyə gəlməyə yönəldir.

- ✓ Nuklein turşuları nədir və onların əsas mahiyyəti nədən ibarətdir?
- ✓ DNT-nin mexanizmi nədir?
- ✓ RNT-nin mexanizmi nədir?
- ✓ Çarqaf qanununun mahiyyəti nədir?
- ✓ DNT-nin növ spesifikliyi dedikdə nə başa düşürük?

5. Ümumiləşdirmə və nəticə. Tələbələrin mövzunun sonunda öyrəndiyi nəticə belədir. Nuklein turşuları DNT və RNT dən təşkil olunub. DNT molekulu ikizəncirlidir. RNT bir zəncirlidir. Quruluşu azot əsasları (adenin, quanin, sitozin, timin), dezoksiriboza, fosfat turşusu qalıqından ibarətdir. RNT isə azot əsası (adenin, quanin, sitozin, urasil), riboza, fosfat turşusu qalıqından ibarətdir. DNT irsi məlumatları ötürür. Adeninlə timin arasında 2, quaninlə sitozin arasında 3 hidrogen rabitəsi vardır (3). Çarqaf qanunu RNT üçün deyil, DNT üçün keçərlidir. DNT nin molekulunda komplementarlıq say nisbəti $A/T=Q/S=A+Q/T+S=1$ belə olduğundan, Çarqaf tərəfindən açıqlanan adenin (A), timin (T), quanin (Q) və sitozin (S) nisbətləri belə idi:

- 1) Purin nukleotidlərinin cəmi primidin nukleotidlərinə bərabərdir (purin=primidin);
- 2) Adenin cəmi Timinə bərabərdir ($A=T$, $A/T=1$);
- 3) Quaninin cəmi Sitozinə bərabərdir ($Q=S$, $S/Q=1$);
- 4) $Q+T=S+A$ yaxud, $Q/A+T/S=1$.

6. Yaradıcı tətbiqetmə. Hər qrup Çarqaf qanununa dair məsələ hazırlayaraq gələn dərs digər qruplara ötürərək həll edəcəklər.

7. Qiymətləndirmə və refleksiya. Qiymətləndirmə meyarları: şərh etmək, təqdimat hazırlamaq. Qrup işinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı meyarlar vardır:

Təpşirığın tam və düzgün yerinə yetirilməsi, fəal dinləmə, əməkdaşlıq, tərtibat, vaxtında yerinə yetirmə. Tələbələrdə fərdi qiymətləndirmə 4 səviyyə üzrə aparılır.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva G.N., Səfərova E.F., Axundova S.M., Biologiyanın tədrisi metodikasıdan laborator və seminar məşğələlər. Dərs vəsaiti. Müəllim nəşriyyatı. Bakı - 2020. 205 s.
2. G.N.Hacıyeva. Biologiyanın tədrisi metodikası (ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2019.
3. Ə.M.Hüseynov, dos. Ə.M.Məhərrəmov. Biologiyanın tədrisinin elmi və metodik əsasları (magistrantlar üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2015.
4. Ə.M.Hüseynov. Biologiyanın tədrisinin nəzəri və metodiki əsasları. Bakı, 2000.
5. <http://www.kurikulum.az>
6. İnternet resursları

Э.Ф.Сафарова

**Методика преподавания одного из биологических законов – закона Чаркафа
«Видовая специфичность ДНК»**

Резюме

У разных организмов количественные соотношения азотистых оснований, т.е. пуриновых и пиримидиновых в ДНК неодинаковы. В 1968 году Чаркаф объяснил, что количество аденина в каждой из цепей ДНК равно тимину, а количество гуанина равно цитозину. Нуклеиновые кислоты в основном являются видоспецифичными ДНК, они различаются у разных видов, а также характеризуются своим составом. Поскольку закон Чаркафа не описан в школьных учебниках,

для учащихся это будет новым понятием. В статье приводится обзорное исследование преподавания закона Чаркафа активными методами обучения.

E.F.Safarova

**Charkaf's method of teaching the law of "Species specificity of DNA"
from biological laws**

Summary

In different organisms, the quantitative proportions of nitrogenous bases, i.e., purine and pyrimidine, in DNA are not the same. In 1968, Charkaf explained that the amount of adenine in each of the DNA chains is equal to thymine, and the amount of guanine is equal to cytosine. Nucleic acids are mainly DNA species specific, they differ in different species and are also characterized by their composition. Since Charkaf law is not covered in high school textbooks, it will be a new concept to students. In the article, an overview example of the teaching of Charkaf law with active learning methods is given.

Rəyçi: prof. R.L.Sultanov

Redaksiyaya daxil olub: 22.08.2022

Y.B.SƏMƏDOV

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

V.M.VƏLİYEV

baş müəllim

B.R.SƏLİMƏDƏ

magistr

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

ƏZƏLƏDAXİLİ ƏLAQƏLƏNDİRMƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLU İLƏ MAKSİMAL QÜVVƏNİN İNKİŞAFININ METODİKASI

Açar sözlər: əzələdaxili əlaqələndirmə, hərəkətlər, qüvvə, məşq, yükləmələr.

Ключевые слова: внутримышечная координация, движения, сила, тренировка, нагрузки.

Key words: intramuscular coordination, actions, strength, training, workload.

Maksimal qüvvənin inkişaf etdirilməsi üçün bir neçə amillər vardır. İdmançının əzələ qüvvəsinin ölçülməsi əzələlərin maksimal gərginləşdirilməsi vəziyyətində müəyyən edilir. Buna görə də idmançının və ya hər hansı bir insanın əzələ qüvvəsindən danışanda əsasən maksimal iradi qüvvə (MİQ) nəzərə alınır. Bu qüvvə iki qrup amillərdən asılıdır. Birinci əzələ mühiti, ikincisi isə nizamlayıcı (mərkəzi sinir sistemi) amillərdir.

Əzələ qüvvəsinin inkişafı ancaq bu şərtlə əldə edilə bilər ki, əzələlərdə ardıcıl olaraq maksimum dərəcədə qüvvə gərginliyi baş versin (3, s.96).

Əzələdaxili gərginliyi müxtəlif üsullardan istifadə etməklə həyata keçirmək olar.

Nizamlayıcı amillərə əzələ aparatını tənzim edən sinir-əzələ mexanizmləri aiddir. Bunlar iki hissəyə bölünür: əzələ daxilində olan və əzələlərarası nizamlayıcı mexanizmlər. Əzələ daxilində olan nizamlayıcı mexanizmlər həmin əzələnin motoneyronlarının impuls sayını müəyyən edir. Bu mexanizmlərin köməyiylə sinir sistemi əzələnin maksimal iradi qüvvəsini (MİQ) tənzimləyir (1, s.54).

Əzələdaxili əlaqələndirmənin təkmilləşdirilməsi üçün əşyaların kütləsi ilə yükləmə çalışmaları, trenajor üzərində çalışmalar və izometrik çalışmalar daha əlverişlidir. Özünəməqəvimət çalışmalarından da istifadə oluna bilər. Çünki, əzələlərin iş rejiminə görə onlar izometrik çalışmalara yaxındır və bu da onların icra olunmasının metodiki xüsusiyyətlərinin eyniliyini şərtləndirir.

Hərəkətlər fasiləli, uzlaşdırılmış və yarış metodu ilə icra edilir.

Dəfədi və qarışıq iş rejimlərində dartma qüvvəsinin böyüklüyü konkret hərəkət üçün maksimum 85-95% olmalıdır. Məşq prosesində, ayrı-ayrı hərəkətlərlə maksimal qüvvə imkanlarını müəyyən etmək üçün, ayda 1-2 dəfə nəzarət məşğələləri keçirilir. Yalnız əzələlərin güzəştli iş rejimində hərəkətlər icra etdiyi zaman, yükləmənin qiyməti eyni əzələlərin dəfədi rejimində göstərdiyi fərdi maksimumun 90-100% -dən 120-130%-dək dəyişə bilər. (Hakkinen, 1989; Enoka, 1988). MSS, dayaq – hərəkət aparatına sona yaxın və son hədd yükləmələrin yüksək tələbləri səbəbindən, uşaqların, yeniyetmələrin, yaşlıların, fiziki cəhətdən zəif təlim keçmiş insanların və ürək-damar sistemin işində qüsurları olanların fiziki hazırlıqlarında istifadə etmirlər.

Sona yaxın və son hədd yükləmələrlə dəfədi hərəkətlərin icrasının effektivliyi hərəkətlərin tənəffüslə uzlaşmasından asılıdır. Hər bir dəfədi hərəkətin əvvəlində yarımçıq nəfəs almaq, bu fazada tənəffüsü qorumaq və qarın (kas) əzələlərini gərmək (gücənmə) lazımdır.

İlkin vəziyyətə qayıtdıqda nəfəsi buraxmaq lazımdır. Hərəkətlərin təkrarları arasındakı fasilədə 1-2 yarımçıq nəfəsalma – nəfəsvermə etmək lazımdır.

Bir yanaşmada hərəkətləri 1-dən 3-4 dəfəyədək təkrar edirlər. Dəfəedici rejimdə yükləmələr maksimalın 85 – 90%-i olduqda 3-4 dəfə təkrar edirlər, 91-95% – 1-2 təkrar, 95%-dən artıq olduqda – 1 təkrarlama icra edirlər.

Hərəkətlərin icra tempi hər təkrarlamaya təxminən 1,5-2,5 san. sərf etməklə təmin edilir.

Hər hansı bir məşq tapşırığında müəyyən əzələ qrupları üçün hərəkətləri 2-3 yanaşmadan 4-5 yanaşmayadək icra edirlər.

Yanaşmalar arasındakı istirahətin müddəti, hərəkətlərin icrasında iştirak edən əzələlərin miqdarından, eləcə də fərdi yorğunluqdan asılıdır və orta hesabla 2-6 dəq təşkil edir. Lokal təsirli hərəkətləri icra etdikdə istirahət fasilələrin müddəti 2-3 dəq, regional təsirli – 3-4 dəq, ümumi təsirli – 5-6 dəqiqəyədək təşkil edir. İstirahət fasilələrini müəyyən etdikdə, iş qabiliyyəti ilə eyni anda bərpa olunan ürək vurğularının sayına istiqamətlənmək məqsəduyğundur.

Əzələlər sərbəst iş rejimində hərəkətlər icra etdikdə, əzələlərin dəfəedici rejimdə yükləmələrin maksimumunun 90-100%-də güzəşt hərəkətin müddəti 6-8 san. olmaqla qarışıq iş rejimlərində bu hərəkətləri 1-2 dəfə təkrar etmək lazımdır, yükləmə 100%-dən artıq olsa – yanaşmada güzəşt hərəkətin müddəti 4-6 san. olmaqla 1 təkrarlama etmək lazımdır.

Hərəkətə başlamadan əvvəl natamam nəfəsalma etmək, hərəkətin icrasının əvvəlində nəfəsi 2-4 san. saxlamaq, sonra isə hərəkətin sonunadək nəfəsi tədricən vermək lazımdır. Təkrarlar arasında 1 – 2 natamam nəfəsalmaq – nəfəsvermək məqsəduyğundur.

Bir məşq tapşırığında yanaşmaların sayı 2-3 dəfədən 4-5 dəfəyədək dəyişə bilər. Yanaşmalar arası istirahətin müddəti 2-dən – 6 dəqiqəyədək olmalıdır. Bu zaman fərdin tapşırığı təkrar icra etməsinə hazır olmasının subyektiv hisslərini nəzərə almaq lazımdır.

Yanaşmalar arasındakı fasilələr aktiv xarakter daşıyır. İstirahət intervallarında tənəffüsün bərpasına və boşalmaya yönəldilmiş hərəkətlərlə yanaşı masaj etmək, tirdə sallanmaq və yükləmələrə məruz qalan əsas əzələlərin dartınmasına aid hərəkətləri etmək məqsəduyğundur. Əzələlərin dartınması səlis və mülayim olmalıdır.

Maksimal dəfəedici yükləmə ilə olan müəyyən hərəkətləri məşğələnin əsas hissəsinin əvvəlində (optimal işgüzarlıq vəziyyətində) və ya əzələlərarası uzlaşmanın təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş hərəkətlərin icrasından sonra icra etmək lazımdır.

Maksimal yükləmələrlə keçirilən məşqdən sonra, sinir – əzələ aparatının bərpası 48-72 saat çəkir. Məhz buna görə də bu cür hərəkətləri həftədə 2-3 dəfədən artıq etmək məqsəduyğun deyil. Məşq proqramlarını 4-6 həftəlik dövr üçün hazırlayırlar, sonralar isə onları yeniləyirlər. Qüvvənin artmasına münasib olaraq məşq yükləmələrinin miqdarını da artırmaq olar.

Maksimal qüvvənin inkişafı üçün izometrik hərəkətlərdən maksimal gərginliyin 70-100%-ə qədər icra edirlər. Bu məşğələlərin başlanğıcında maksimal gərginliyin 70-80%-dən istifadə edirlər, sonralar isə onu tədricən artırırırlar. Təkcə tam sağlam və fiziki cəhətdən yaxşı hazırlıqlı adamlar səddəyaxın və sədd gərginliklərindən istifadə edə bilərlər.

Birdəfəlik gərginliyin optimal müddəti 4-10 saniyədir. Təbii ki, gərginlik yüksək, adamın məşq etmə səviyyəsi aşağı olduqda, o daha qısamüddətli olmalıdır və əksinə. Gərginliyin birinci yarısında (2-4 san.) cəhdlər tədricən səlis şəkildə nəzərdə tutulan səviyyəyə qədər artırılır, sonra isə məşğələnin sonunadək əldə edilmiş səviyyədə saxlanılır. Məsələn, məşğələ maksimal gərginliklə 6 san. ərzində icra edilir. İlk 2-3 san. cəhdlər səlis şəkildə maksimumadək artırılmalıdır, sonra isə 3-4 san. ərzində bu səviyyədə saxlanılmalıdır. İzometrik gərginliyi icra etdikdə məşğələnin əvvəlində tənəffüsün optimal texnikası yarım nəfəsalmadan (ağciyərlərin həyat tutumunun təxminən $\frac{3}{4}$ hissəsi qədər), məşğələ icra edildikdə tənəffüsün bir neçə saniyəlik saxlanılmasından və məşğələ başa çatdıqda aramla nəfəsverməkdən ibarətdir.

İzometrik tapşırıqların metodiki xüsusiyyətləri ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, yüksək gərginliklə izometrik tapşırıqlardan səmərəli istifadə olunması üçün qabaqcadan dinamik,

gücləndirilməmiş qısamüddətli və uzunmüddətli lakin statik gücün intensivliyinə görə mötədil tapşırıqlar əsasında hazırlıq tələb olunur (2,s. 175).

Bir yanaşmada 4-6 izometrik gərginlik icra edilir. Onların arasındakı istirahət interval-ları 1-2 dəq. İstirahətin xarakteri – passivdir. İstirahət zamanı işləyən əzələləri maksimal şəkildə dincəltmək (boşaltmaq) lazımdır. Bir seriya zamanı müəyyən əzələ qrupları üçün 4-6 dəq. uzlaşdırılmış və ya fəal istirahət araları ilə 2-3 yanaşma icra olunur. Yaxşı məşqolunmuş adamlar belə məşğələlərin iki seriyasını 6-8 dəq. uzlaşdırılmış istirahət ilə icra edə bilirlər. Müəyyən qrup əzələlər üçün izometrik tapşırıqların seriyasından (iki seriyasından) sonra, onların boşalması üçün hərəkətlər və bir neçə mülayim intensivli dinamik hərəkətlərin icra edilməsi məqsədəuyğundur.

Bir məşq tapşırığında submaksimal və maksimal izometrik gərginliklərin ümumi həcmi azı – 10-15 dəqiqəyədək olmalıdır. İzometrik tapşırıqlarının enerji ehtiyatların cüzi xərclənməsi ilə əlaqədar olaraq, onları həftə ərzindəki 3-4 məşğələdə istifadə etmək olar. Müəyyən hərəkətlərdən 4-6 həftədən çox olmamaqla istifadə etmək məqsədəuyğundur, çünki, sonra, qüvvənin artması azaldığından çalışmaları dəyişdirmək lazımdır.

Məşq prosesində izometrik və dinamik hərəkətlərin birləşdirilməsi maksimal qüvvənin inkişafında böyük effekt verir. İzometrik tapşırıqların xüsusi çəkisi ümumi həcmə 10-15%-ni təşkil etməlidir (Zasiorski, 1970; Vorobiov, 1977; Platonov, Bulatov, 1995 və b.).

Müəyyən bir məşq zamanı maksimal qüvvənin inkişaf etdirilməsi üçün əsasən iki metodik yanaşmadan istifadə edirlər.

Birincisi, hər bir hərəkəti tam həcmdə icra (təkrarların, qızışmaların, seriyaların miqda-rı) etdikdən sonra, digər hərəkətin icrasına keçməkdən ibarətdir. Bu yanaşma ümumi təsiretmə hərəkətlər üçün səciyyəvidir (skelet əzələlərin üçdə ikisindən çoxu işləyir). Daha çox məşq təsirinə malik hərəkətləri məşğələnin əvvəlində icra etmək lazımdır.

İkinci variant, işin icrasında müxtəlif əzələlərin və ya əzələ qruplarının iştirak etdiyi 2, hərdən də 3-4 uzlaşdırılmış hərəkətin icrasını nəzərdə tutur. Məsələn, arxası üstə uzanaraq ştanqın qaldırılması; ştanqı çiyində saxlayaraq oturub – durma hərəkətləri; üz üstə uzanaraq bədəni bükmək. Məşğələnin quruluşuna müvafiq olaraq bu hərəkətləri ardıcılıqla icra edirlər. İş zamanı bir əzələ qrupundan digərinə keçildiyinə görə yanaşmalar arasındakı istirahət fasilələri də qısaldıla bilər. Bu da birinci variantla müqayisədə 40%-dək vaxta qənaət etməyə imkan verir. İkinci variant əsasən lokal və regional təsirli hərəkətləri icra etdikdə istifadə olunur.

Belə bir fikir də var ki, maksimal işin inkişafı üçün səddə yaxın və sədd müqavimətini qırmaq məqsədi ilə hərəkətlərin verilməsi məqsədəuyğundur. Bu fikrin təkə bir hissəsi – o da yüksək təsnifatlı idmançıların qüvvə hazırlığına aid olanı düzgün bir işdir. Buna baxmayaraq, hətta belə idmançıların qüvvə hazırlığında da intensivliyinə görə eyni tipli məşq yükləmələri (səddəyaxın və sədd müqaviməti) orqanizmin adaptiv imkanlarını tez azaldır və qüvvənin adekvat inkişafı üçün imkan yaratmır.

Qüvvə hazırlığının ilk mərhələlərində əsasən əzələ kütləsinin inkişafına və əzələlərarası uzlaşmanın təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş hərəkətlərdən istifadə olunması məqsədəuyğundur. Dayaq – hərəkət aparatını və vegetativ sistemi yaxşıca möhkəmləndirdikdən sonra, hərəkətlərin mükəmməl koordinasiyasına nail olan vaxt qüvvə hazırlığı üçün hərəkətləri səddə yaxın və sədd yükləmələrini daxil etmək olar.

Qüvvə yükləmələrinə nisbətən müsbət adaptasiya proseslərini təmin etmək üçün məşqin müxtəlif metod və vəsaitlərindən variativ şəkildə istifadə etmək lazımdır. Müəyyən məşq prosesində hərəkətlərin icrasının variativ tempindən istifadə edilməsi adaptasiya imkanların genişlənməsinə şərait yaradır (Vorobiov, 1977; Platonov, Bulatov, 1995 və b.). Məsələn, bir yanaşmada orta tempdir, digərində – aşağıdır, ya da bir yanaşmada icranın tempi aşağıdır, digərində isə - orta tempdir.

Sonda onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir idmanda yüksək nəticələr əldə etmək üçün əzələdaxili əlaqələndirmənin təkmilləşdirilməsi yolu ilə maksimal qüvvənin inkişaf etdirilmə-

si metodikasından səmərəli istifadə olunması çox vacibdir. Çox yaxşı olar ki, gələcəkdə məşqçi-müəllimlərimiz öz peşə fəaliyyətlərində bütün bu deyilənlərdən səmərəli istifadə etsinlər.

Ədəbiyyat

1. Qayıbov R.H. İdman fiziologiyası. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 172 s.
2. Nəsrullayev M., Hüseynov E., Əliyev İ., Nuriyev Y. Bədən tərbiyəsi və metodikası. (Dərs vəsaiti) "Araz" nəşriyyatı, Bakı, 2012, 372 s.
3. Novruzov D.F. Güləşmə: Ali məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitləri seriyasından. Bakı: Maarif, 1992, 328 s.
4. Rzayeva Z.N., Cəfərov Q.M. "Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası" (Dərslik), Bakı, 2004. 182 s.

Я.Б.Самедов, В.М.Велиев, Б.Р.Салимзаде

К методике развития максимальной силы путем совершенствования внутримышечной координации

Резюме

В статье раскрывается важное жизненное значение физических упражнений, направленные на совершенствование внутримышечной координации и повышение мышечной деятельности. Также особо отмечается эффективность метода прерывных и скоординированных занятий для совершенствования внутримышечной координации. В статье также анализируется значимость выполняемых упражнений для совершенствования внутримышечной координации, рассматривается связь между оценкой нагрузки и количеством повторений в подходе, отдыха между подходами.

Y.B.Samadov, V.M.Valiyev, B.R.Salimzadeh

Impact of improved intramuscular coordination on maximized force development methodology

Summary

Intramuscular coordination on enhancing muscle activity and the value of physical activity in boosting one's health have been discussed in the article. Additionally it is underlined that intermittent exercise and the synchronized training strategies are also recommended to increase intramuscular synchronization. It is mentioned about the positive impact of exercise during the training phase on intramuscular coordination. Moreover, a break in between approaches, a training strategy, relationship between the number of repeats and the cost of upload have been extensively studied.

Rəyçi: dos. S.A.Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 16.07.2022

Y.B.SƏMƏDOV

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

V.M.VƏLİYEV

baş müəllim

R.K.YAQNƏLİYEV

müəllim

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

ƏZƏLƏLƏRARASI ƏLAQƏLƏNDİRMƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLU İLƏ MAKSİMAL QÜVVƏNİN İNKİŞAFININ METODİKASI

Açar sözlər: *əzələlərarası əlaqələndirmə, hərəkətlər, yükləmələr, qüvvə, məşq.*

Ключевые слова: *межмышечная координация, движения, нагрузки, сила, тренировка.*

Key words: *intermuscular coordination, actions, workload, strength, training.*

İnsanın həyat faliyyətində skelet əzələsi qədər ikinci hərəkət edən orqan yoxdur. Belə ki, iradi hərəkətlər eninəzolaqlı skelet əzələləri ilə icra olunur və onlar şərti refleks xarakterli olur, insanın həyatı boyu əldə etdiyi bütün iradi hərəkətlərin əsasını təşkil edir. Hərəkətlərlə əlaqədar olaraq şərti reflekslərin əmələ gəlməsinin əsas səbəbi motivasiyalardır. Motivasiyalar bioloji tələbatın ödənilməsinə yönəlir. Bu baxımdan hərəkətlər də bir bioloji tələbatdır. Əzələ fəaliyyətinin artırılmasında, əzələlərarası əlaqələndirmənin təkmilləşdirilməsində fiziki hərəkətlər mühüm həyatı əhəmiyyət kəsb edir.

Fiziki hərəkətlərin orqanizmə təsiri yalnız onların quruluşundan və icra edilən işin şiddətindən asılı olmayıb, həm də insanın cinsindən, yaşından, sağlamlıq vəziyyətindən, ümumi və xüsusi fiziki hazırlığından asılı olaraq eyni cür fiziki hərəkətlər müxtəlif effekt verə bilər (1, s. 86).

Əzələlərarası əlaqələndirməni təkmilləşdirmək üçün ağırlaşdırılmış hərəkətlərdən, trenajorlar üzərində hərəkətlərdən və əlavə yükləmələrdən səmərəli bir vasitə kimi istifadə oluna bilər.

Əzələ qüvvəsinin inkişafı ancaq o zaman baş verə bilər ki, əzələlərdə ardıcıl və maksimum dərəcədə qüvvə gərginliyi baş versin. Belə gərginliyi müxtəlif üsullarla yaratmaq olar. Qüvvənin inkişafını təmin edən xarici ağırlaşdırıcı amillərin hansının nə məqsədlə istifadə edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır (3, s. 96).

Əsas məqsəd qüvvə qabiliyyətini artırmaq stimulu daşıyarsa, onların artımı ilə fərdi maksimal ağırlığın öhdəsindən gəlmə ilə bağlı tapşırıqların payı artır. İnsanın maksimal qüvvəsi, onun təzahürü hərəkətlərin biomexaniki xarakteristikasından (hərəkətlərdə hansı əzələlərin iştirak etməsi, onların miqdarı və s.), ayrı-ayrı əzələ qruplarının gərginliyinin böyüklüyündən asılıdır. Bu gərginliyin böyüklüyü sinir impulsları və əzələlərin spesifik xüsusiyyətlə, onun müəyyən qıcığa cavab vermək bacarığı ilə müəyyənləşdirilir (4, s. 97).

Sistematik tətbiq olunan məşq yükləri əzələlərin hipertrofiyasına səbəb olur. İşçi hipertrofiyanın da iki növü var: sarkoplazmatik və miofibrillər.

Əzələ liflərinin miofibrilliyar tipli hipertrofiyası əzələlərin gücünün əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olur. Bu liflər ağ rəngdə olur, tez-tez yığılır və sürətli liflər adlanır.

Əzələ daxilində olan nizamlayıcı mexanizmlər həmin əzələnin motoneyronlarının impuls sayını müəyyən edir. Bu mexanizmlərin köməyiylə sinir sistemi əzələnin maksimal iradi qüvvəsini (MİQ) tənzim edir. Əzələarası nizamlaşmanın köməyiylə hərəkətin icrasında lazım

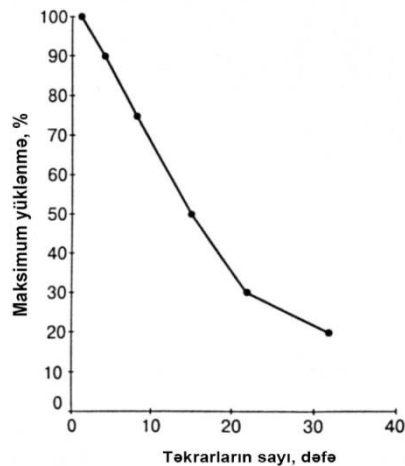
olan sinergist əzələlər seçilir və iştirak etməyən antaqonist əzələlərin fəallığı məhdudlaşdırılır (2, s. 54).

Əzələlərarası əlaqələndirməni təkmilləşdirmək üçün fasiləli və uzlaşdırılmış məşğələ metodları daha effektiv hesab olunur.

L.P.Matveyev (2007) qüvvənin inkişafı metodlarını ümumiləşdirərək, onları iki – “eks-tensiv” və “intensiv” istiqamətli olduğunu qeyd edir. V.M.Zatsiorski (2000) maksimal qüvvə gərginliyi ilə müşayiət edilən – maksimal, təkrar, dinamik və izometrik səy metodlarına üstünlük vermişdir.

Xarici yükləmənin ölçüsü fərdi olaraq hər bir konkret hərəkətdə maksimalın 30-80% sərhədlərində müəyyən edilir. Uşaqlarla, yeniyetmələrlə və məşq etməyən yetkin adamlarda iş zamanı maksimalın 30 – 50%-dək olan yükləmələrlə idmançılarla isə – maksimalın 60-80%-dək olan yükləmələrlə məşqlər yüksək səmərə verir.

Hər bir yanaşmada müqaviməti ardıcılıqla 3-4 dəfədən 5-6 dəfəyədək artırmaq daha məqsədyönlüdür və bu zaman sonuncu təkrarlama maksimal iradi gərginliyi tələb etmir. Yanaşmalarda təkrarların miqdarı 0,5-0,7 (müəyyən yükləmə ilə maksimal mümkün olan təkrarların sayı) olur. Bunu təxmini olaraq “müqavimətin qiyməti – təkrarların sayı” asılılığına əsasən müəyyən etmək olar (Şolix, 1966; şəkl.1). Hər bir idmançı üçün təkrarların optimal miqdarını daha dəqiq müəyyən etmək üçün təkrar maksimuma (TM) test aparmaq lazımdır. Məsələn, idmançı 70 kq ştanqı fasiləsiz olaraq maksimum 8 dəfə qaldıra bilər. Deməli, təkrar maksimumu 8 təkrar olunmaya bərabərdir. Təkrar maksimumu 0,5-ə və ya 0,7-ə vurduqda biz onun hər bir yanaşmada optimal olan təkrarlarının sayını (4 – 6 dəfə) müəyyən edə bilərik.

Şəkil 1. *İdman məşqlərində hər bir yanaşmada təkrarların sayının yükləmənin qiymətindən asılılığı. (Şolixə görə, 1966).*

Hər bir yanaşmada mülayim ağırlaşdırılmanın dəff edilməsində 3-4 dəfədən az olan təkrarlar adaptasiya proseslərini demək olar ki, stimullaşdırmır, 5-6 dəfədən çox olanlar isə - yorulmanın inkişafı səbəbindən əzələlərin işinin əlaqələndirməsinin pozulmasına gətirib çıxarır.

Fiziki yükləri icra edənin diqqəti əzələlərin işinin səmərəli şəkildə əlaqələndirilməsinə yönəldilməlidir. Hərəkətlərin təkrar icrasının optimal tempi, onların amplitudasından asılı olaraq, əzələ işinin həm icra və həm də kompensasiya fazalarında 0,5-1,5 saniyə təşkil edir. Yanaşmaların sayı məşq etmə səviyyəsindən asılıdır və hər tapşırıq üçün bu müddət orta hesabla ikidən altıyaqədək dəyişir. Bu zaman əsas diqqəti hərəkətlərin icrasının keyfiyyətinə yetirmək lazımdır. Antaqonist və sinirgic əzələlərin işində qarşılıqlı uzlaşmanın olmamasının ilk əlaməti müşahidə edildikdə iş dayandırılır.

Yanaşmalar arasında orta hesabla 1-3 dəqiqəlik ekstremal ara fasiləsi tətbiq edirlər. İşdə iri əzələ qrupları iştirak etdikdə fasilənin müddəti də çoxalır və ya əksinə. Fasilənin müddəti

məşq etmə səviyyəsindən asılıdır. Təcrübəli idmançılar təkrarən işin icrasına hazır olduqlarını bilmək üçün öz subyektiv hissiyatlarına əsaslanırlar. Müxtəlif əzələ qrupları üçün hərəkətlərin seriyaları arasında fasilə yanaşmalararası fasilənin müddətinə nisbətən 50-100% artırılır. Yanaşmalar arasındakı istirahət – aktiv, hərəkətlər seriyası arasında isə uyğunlaşdırılmalıdır.

Əzələlərarası uyğunlaşmanın təkmilləşdirilməsi üçün qüvvə xarakterli hərəkətlər məşğələnin əsas hissəsinin əvvəlində - orqanizm optimal işgüzarlıq vəziyyətində olduqda icra etmək lazımdır. Tükəndirici (yorucu) olmadıqlarına görə onlar, qüvvə hazırlığı məşğələlərin hər birinə daxil edilə bilər. İlk məşğələdən sonra yorğunluğun olmaması onların icrasında mütləq şərtədir, çünki yorğunluq fonunda koordinasiya imkanları əhəmiyyətli dərəcədə pisləşir.

Həftəlik dövrdə mikrotsikldə hərəkətlərin sayı 3-4 dəfədən 5- 6 dəfəyədək dəyişir və bu fiziki hazırlığın fərdi səviyyəsindən asılıdır. Məşq proqramı 4-6 həftəlik tərtib edilir və sonradan sisteməlik olaraq yenilənir. Maksimal qüvvənin inkişafına müvafiq olaraq xarici ağırlaşmaların qiymətləri də artır.

Beləliklə, əgər idmançı qarşısında əzələ qüvvəsinin artırılması məqsəd qoylarsa, onda ona məşqlərdə maksimal iradə qüvvənin (MİQ) 70% -nə bərabər olan əzələ qüvvəsi ilə məşq etmək tapşırığı verilməlidir. Məhz belə olduqda əzələləri tənzimləyən mərkəz, periferik mexanizmlər, əzələlərarası qarşılıqlı uyğunlaşmalar da inkişaf edir və təkmilləşmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Əbiyev Q.Ş. Orqanizmin hərəkəti aktivliyi və fiziki iş qabiliyyətinin fizioloji əsasları. “Araz” nəşriyyatı, Bakı, 2014, 250 s.
2. Qayıbov R.H. İdman fiziologiyası. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 172 s.
3. Novruzov D.F. Gülləşmə: Ali məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitləri seriyasından. Bakı: Maarif, 1992. 328 s.
4. Rzayeva Z.N., Cəfərov Q.M. “Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası” (Dərslik), Bakı, 2004. 182 s.

Я.Б.Самедов, В.М.Велиев, Р.К.Ягналиев

К методике развития максимальной силы путем совершенствования межмышечной координации

Резюме

В статье комментируется важное жизненное значение физических упражнений в совершенствовании межмышечной координации, повышении мышечной деятельности. Также особо отмечается эффективность метода прерывных и скоординированных занятий для совершенствования межмышечной координации. В статье широко анализируется значимость выполняемых упражнений для совершенствования межмышечной координации, связь между оценкой нагрузки и количеством повторений в подходе, отдыха между подходами.

Y.B.Samadov, V.M.Valiyev, R.K.Yagnaliyev

Impact of improved inter-muscular coordination on maximized force development methodology

Summary

Inter-muscular coordination on enhancing muscle activity and the value of physical activity in boosting one's health have been discussed in the article. Additionally it is underlined that intermittent exercise and the synchronized training strategies are also recommended to increase inter-muscular synchronization. It is mentioned about the positive impact of exercise during the training phase on inter-muscular coordination. Moreover, a break in between approaches, a training strategy, relationship between the number of repeats and the cost of upload have been extensively studied.

Rayçı: dos. S.A. Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 11.06.2022

Ə.M.XƏLFƏYEV*pedaqoji elmlər namizədi, professor əvəzi***B.H.BABAYEV***magistrant**e-mail: baba.babayev2020@sport.edu.az***Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası***(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)*

QRUP HALINDA KEÇİRİLƏN ÖTÜŞMƏLƏRDƏ VELOSİPEDÇİLƏRİN YARIŞ FƏALİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI

Açar sözlər: *velosipedçilər, yarış nailiyyəti, makrodövr, yarış fəaliyyəti, yarış metodu, fərdi veloötüşmələr.*

Ключевые слова: *велосипедисты, соревновательное достижение, макроцикл, соревновательная деятельность, соревновательный метод, индивидуальные велогонки.*

Key words: *cyclists, racing achieve ment, macro cycle, racing method, individual cycling.*

Fiziki tərbiyə və idman məşğələlərində məşqçi-müəllimlər yarışlardan səmərəli bir metod kimi sistemli şəkildə geniş istifadə edirlər. Müxtəlif xarakterli yarışların idmançıların ustalıq səviyyələrinin yüksəlməsində müəyyən dərəcədə müsbət təsiri olur. Bu haqda ümumiləşdirici fikirlər yarışların idmançılara, o cümlədən velosipedçilərin idman-texniki nəticələrinin yüksəlməsinə yardım edən bir faktor kimi göstərilir (3, 6, 7). Lakin yüksək dərəcəli velosipedçilərin məşq dövründə yarış fəaliyyətlərinin xüsusiyyətləri, yarışların insan orqanizminə spesifik təsiri, velosipedçilərin müxtəlif veloötüşmələrə hazırlıq mərhələsində yarış metodunun səmərəliliyi haqqında məsələlər bir qədər zəif öyrənilib (2, 4, 6).

Çoxlu elmi ədəbiyyatların təhlili və idman mütəxəssislərinin rəyləri göstərir ki, dövrü idman növləri ilə məşğul olanların yarış startları kifayət qədər deyil və bu da ola bilsin, olimpiya proqramlarının ayrı-ayrı növlərində geriliyin səbəblərindən biri kimi sayıla bilər (4, 5, 7).

Yüksək dərəcəli velosipedçilərin yarışqabağı hazırlıq mərhələsində və yarış dövründə veloötüşmələrdə iştirak etmələrinin ümumi kilometrə həcmi və intensivliyinin tədqiqi vacib amillərdən biri hesab oluna bilər. Bundan əlavə, 50 kilometrlik məsafəni qət edən zaman yüksək dərəcəli velosipedçilərin orqanizmində daxili imkanlarının dəyişikliklərinin xarakterini müəyyənəlmək, həmçinin, yarış şəraitində müxtəlif veloötüşmələrdə idmançıların səfərbərlik imkanlarını aşkar etmək də kifayət qədər önəm daşıyır.

Aparılan tədqiqatlar zamanı müəyyən metod və üsullardan istifadə olunur. Bunlardan pedaqoji müşahidə və eksperiment, veloergometriya və ürək döyüntülərinin tezliyinin təyin edilməsi, pedaqoji tədqiqatda əldə edilmiş məlumatların riyazi-statistik təhlili və digərlərini göstərmək olar.

Pedaqoji eksperimentdə 16 nəfər 17-18 yaşlı velosipedçi iştirak etmişdir (I dərəcə, İUN, İU). İlkin veloergometriya və təbii şəraitdə (şosse) keçirilən yoxlama sınaqlarından sonra velosipedçilər iki bərabər səviyyəli qruplara bölünmüşdülər: sınaq və nəzarət (hər qrupda 8 nəfər). Nəzarət qrupunun velosipedçiləri eksperiment müddətində uşaq – gənclər idman məktəbinin proqramına uyğun məşq edirdilər və planlaşdırılmış yarış veloötüşmələrində iştirak etmişlər. Sınaq qrupunun velosipedçiləri məşq makrodövründə həftədə 2-3 trek və şosse veloötüşmələrində iştirak etmişlər (yoxlama, hazırlaşdırıcı, seçmə, “stimullaşdırıcı” və əsas yarışlar).

Pedeksperimentin sonunda aparılmış təhlildən aşkar olundu ki, sınaq qrupunun velosipedçiləri yoxlama qrupunun velosipedçilərindən 15-16 veloötüşmədən artıq iştirak etmişlər və onların idman – texniki nəticələri daha yüksək səviyyədə olmuşdur. Belə ki, 50 km-lik veloötüşmədə sınaq qrupunun üzvlərinin idman – texniki nəticələri 6,3 % üstün olub.

Beləliklə də, yuxarıdakıları nəzərə alaraq elə nəticəyə gəlmək olar ki, yüksək dərəcəli velosipedçilərin hazırlıq makrodövründə yarışlarda daha çox iştirak etdikləri sayəsində veloyürüşçülərin idman ustalıqlarının səviyyəsi və orqanizmlərinin daxili imkanları artmışdır: 200 metrlik, 1000 metrlik və 50 kilometrlik veloötürüşmələrdə müvafiq olaraq 18,9%, 10,2%, 6,5%, fiziki işgörmə qabiliyyəti PWC170 -21,4%, sürət 13,6%, ürək döyüntülərinin tezliyi (nəbz) – tələb olunan səviyyədə qalmışdır. Buından başqa, yüksək yarış nailiyyətləri qazanmaq məqsədi ilə velosipedçilər bir məşq makrodövründə 54-56 yarışda iştirak etmələri daha məqsədəuyğun sayıla bilər (68-70 start), həmçinin, veloyürüşçülər yarış zamanı sürət ötürücülərindən ustalıqlarına uyğun dişli çarxların seçilməsində fərdi sürətdə yanaşmalıdırlar (qrup ötürüşmələrində: 52x13, 15, 16; 53x14, 15, 17 nisbətləri tətbiq etmək).

Ədəbiyyat

1. Савенков В.С. Подготовка велосипедистов, М., 1999, 92 с.
2. Дутчак М.В. Спорт для всех в мировом контексте, К, Олимпийская литература, 2007, 112 с.
3. Зарипова Ф.А. и др. Подготовка спортсменов высокой квалификации с учетом индивидуальных характеристик. Б., 2012, 107 с.
4. Бондарчук А.П. Управление тренировочным процессом спортсменов высокого класса. М., 2007, 272 с.
5. Ковылин М.М. Показатели максимальной мощности у велосипедистов высокой квалификации. М., ТПФК, №5, 2011, 60-64 с.
6. Xəlfəyev Ə.M. Velosiped idmanı, "Ideal Print". Bakı, 2016, 114 s.
7. Баталов А.Г., Бурдина М.Е., Фещенко А.А. Соревновательная практика в периоды подготовки к Олимпийским играм и чемпионатам мира. М., ТПФК, №5, 2016, 79-80 с.

А.М.Халфаев, Б.Г.Бабаев

Исследование соревновательной деятельности велосипедов в групповых велогонках

Резюме

В данной научной статье представлена подробная информация о положительном эффекте применения соревновательного метода тренировки при подготовке высококвалифицированных велосипедистов, рекомендуется общее количество соревнований в годичном макроцикле и предлагаются оптимальные передаточные соотношения при езде на велосипеде. В статье отмечается, что участие высококвалифицированных велосипедистов в большом количестве велогонок повышает их функциональную подготовленность и спортивное мастерство, что подтверждается данными, полученными в результате проведенного педэксперимента.

A.M.Khalfayev, B.H.Babayev

Research of Cycling Competition Activities in Group Crossings

Summary

The research work provides detailed information on the positive effect of using the competitive training method in the preparation of highly qualified cyclists, general number of competitions in the annual macrocycle and the optimal gear ratios for cycling are suggested. It is noted that the participation of highly qualified cyclists in a large number of cycling races increases, their functional fitness and sportsmanship, which is confirmed by the data obtained as a result of the Ped experiment.

Rəyçi: p.f.d., dos. Y.B.Səmədov

Redaksiyaya daxil olub: 10.06.2022

Д.Б.ДЖАВАДОВА

доцент

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ВИДЫ РАБОТ ПО ИЗУЧЕНИЮ РУССКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗОК

Ключевые слова: учащиеся, фольклор, речь, творчество, чтение.*Açar sözlər:* şagirdlər, folklor, nitq, özfəaliyyət, qiraət.*Key words:* pupils, folklore, speech, creation, reading.

Сказка является одним из жанров устного народного творчества, который носит бытовой, приключенческий, фантастический, волшебный характер. Сказка любого вида несет в себе познавательное и воспитательное значение. Учащиеся уже с первого класса знакомятся с этим видом устного народного творчества. Учитель должен донести до сознания ребенка всю мудрость сказки. От знаний учителя в области работы над сказкой зависит осмысление сказки учащимися.

Сказка – это самый любимый фольклорный жанр детей. Она занимает важное место в жизни младших школьников. Сказка обладает таким воздействием, как воспитание и развитие младших школьников. Она развивает речь и мышление детей.

Восприятие и понимание сказки развивается в младшем школьном возрасте. Сказка способствует обретению смысла жизни ребенком, она помогает ему поверить в свои силы и в то, что он может сделать значительный вклад в окружающий мир. Сказка пробуждает интерес, любознательность, завладевает вниманием ребенка, развивает воображение, помогает понять себя, свои желания.

Сказка – это самый популярный жанр фольклора. Она имеет огромное значение в жизни младших школьников. Сказка обладает воспитательным и развивающим воздействием. Она способствует развитию речи, мышления. Сказка проста и эмоциональна. Этому способствует применение на уроках «Литературного чтения» методов, которые разработаны в рамках нового, сравнительно молодого направления в психологии – сказкотерапии. Основным приемом, которого является анализ сказки, которую человек знает и любит с детства или сочиняет в ходе беседы.

Сказки, независимо от пола и возраста их героев, имеют большое психологическое значение для детей разного возраста. Учащиеся легко входят в непривычную для них сказочную обстановку. Они чувствуют, что сказки нереальны, но в тоже время все же допускают, что это могло происходить и в действительности. Так проявляется двойственность литературных переживаний учащихся: ощущение сказочного в реальном и реального в волшебном.

Сказки с их волшебными превращениями наиболее близки детскому мироощущению. Дети, которые не знают сказок, вырастают скудными в эмоциональном плане людьми. Сказки передают нравственные понятия и чувства в ясной по смыслу, прелестной, захватывающей и забавной форме. Они знакомят ребенка со сложной и противоречивой жизнью. В самой прямой форме в сказке отражена борьба светлого и темного. Если, дети слушая сказку, не переживают за борьбу добра и зла, если вместо радости у них в глазах пренебрежение, – это значит, что в детской душе что-то надломлено и много сил надо приложить, чтобы выпрямить детскую душу.

Выбирая сказку, надо, чтобы она отвечала следующим требованиям: сказка должна иметь положительное нравственное содержание, быть высокохудожественной,

соответствовать возрасту и развитию ребенка. Нельзя забывать, что не все сказки полезны, есть и вредные, которые непригодны для чтения.

Так как сказки нравятся учащимся начальных классов, куррикулум для начальной школы предусматривает включить в программу сказки различного характера. На начальной стадии школьники узнают такие азербайджанские сказки, как «Как голубь учился гнездо вить», «О дружбе журавля и лягушки», с русскими сказками «Лиса и журавль», «Лиса и козёл», с арабской сказкой «Хлеб и золото», со сказкой Братьев Гримм «Лиса и гуси».

Во втором классе учащиеся читают: «Сестрица Аленушка и братец Иванушка», «Жадный хан и умный юноша», «Богач и жнец», «Сказка о соловье», «Старик и лев», «Житейская мудрость», «Про царя и его сына», «Никита Кожемяка» (2).

В третьем классе ребята читают не только народные сказки, такие как: «Падишах и его сын», «Мальчик с пальчик», «Лис и волк», но и такие авторские сказки Всеволода Гаршина «Лягушка-путешественница», С.Маршака «Двенадцать месяцев», Н.Н. Носова «Фантазёры», Г.Х. Андерсена «Пятеро из одного стручка», Братьев Гримм «Маленькие человечки», Ш.Перро «Рикз-Хохолок», Л.Кэрлла «Алиса в стране чудес» и другие (3).

В четвертом классе младшие школьники знакомятся со сказками «Ученая кошка», «О дружбе осла и лиса», «Серебряное копытце», «Заяц и Черепаха», «Сказка о мертвой царевне и 7 богатырях», «Сказка о потерянном времени» и другие (3).

Неоспоримо воспитательное значение сказок. Сказки учат скромности, доброте, вежливости, высмеивают плохие поступки. В зависимости от жанрового разнообразия методика дает лишь некоторые приемы по работе с жанром сказки. Однако она не определяет оптимальный объем умений, который должен сформироваться у младших школьников при чтении различных типов сказок. Литературоведческие знания помогают учителю на должном уровне осмыслить роль сказки, подобрать нужные методы и приемы.

Существуют некоторые советы чтения сказок:

1. Необходимо, чтобы перед чтением сказки учитель провел небольшую подготовительную беседу – можно спросить, какие сказки бывают, какие читали. Перед чтением сказок о животных можно показать иллюстрацию этих животных.

2. Желательно сказку не читать, как обычно это делает учитель, а рассказывать ее.

3. При помощи сказок можно составлять характеристики персонажей, которые ярко раскрываются в их поступках.

4. Нельзя вести работу над сказкой, говоря при этом учащимся, что сказка это всего лишь вымысел, что в жизни так не бывает. Надо работать над ней как над реалистическим рассказом.

5. Прозаические сказки должны пересказываться как можно ближе к тексту. Хорошим приемом подготовки к выразительному рассказыванию является прочтение сказки по лицам. Во внеклассное время можно инсценировать сказки, таким образом, у учащихся будет развиваться речь и творческие способности.

6. На доске учитель может выписать выражения определения, которые нужны для введения при пересказе.

7. Также в сказке главную роль играет интонация.

8. Чтение сказок о животных обычно не требует особой подготовки. Иногда можно напомнить учащимся о повадках животных.

9. Во время прочтения сказок о природе можно использовать материалы экскурсий, различные наблюдения и опыт.

10. Уже с 1-го класса советуется проводить наблюдения над композиционными особенностями сказок. Эти наблюдения повышают сознательность восприятия сказки. В 1-2 классах дети встречаются с троекратными повторами, и это помогает им лучше запомнить сказку.

Обязательна работа над лексическим значением слов, выражений.

Обычно при чтении сказок используются следующие виды работ:

1. подготовка к восприятию сказки;
2. прочтение сказки;
3. словарная работа;
4. чтение сказки по частям;
5. обмен мнением о прочитанном;
6. подготовка к рассказыванию;
7. пересказ;
8. обобщающая беседа;
9. подведение итогов;
10. домашнее задание.

Работая над сюжетом сказок нужно:

находить основной мотив сюжета, причинно-следственные связи между основными мотивами;

- выделять элементы сюжета (развитие действия, кульминацию, развязки);
- соотносить элементы сюжета с характерными поступками героев.

Перед прочтением сказки учащимся сообщаются сведения о сказках, о жанровых разнообразиях и т.д. Необходимо показать учащимся, что в сказке сочетаются реальный и фантастический миры, герои делятся на положительных и отрицательных. Младшим школьникам даются задания на оценку поступков героев. Учащиеся должны обратить внимание на наличие присказок, повторов, зачинов.

В 1-2 классах учащиеся уже могут свободно пересказывать сказки. (1,17-21).

В 3-м классе дети должны уметь пересказывать сказку, не изменяя художественные особенности текста. Эту работу нужно начинать постепенно, пересказывать короткие отрывки, сохраняя выразительные средства языка, такие как сравнения, эпитеты, олицетворения.

Художественный пересказ помогает учащимся лучше понять и усвоить содержание сказки. Пересказывая, они замечают необычные выражения, мысленно рисуют героев, передают диалоги. В 3-м классе школьники узнают, что сказки бывают бытовые, волшебные и о животных. Учащимся начальных классов нравится чтение сказок по ролям, выразительное чтение. Это помогает им усвоить такие особенности сказок как разговорный язык, повторы и т.д.

Огромную роль при чтении сказок играет интонация. Если читать сказку с неправильной интонацией, она станет совсем неинтересной для учащихся, исчезнет весь её смысл.

Можно прийти к следующим выводам:

- сказки содержат в себе педагогическое и воспитательное значение;
- сказки способствуют развитию мышления, воображения, речи;
- сказки повышают интерес младших школьников к изучению литературы;
- сказка прививает любовь к Родине.

Литература

1. Бибко Н.С. Обучение первоклассников умению читать сказки, Начальная школа, - М.: Просвещение, 1986г., №4.
2. Исмаилова З., Ахвердиева Дж. Учебник для 2 класса «Русский язык». Б., 2011.
3. Нуриева Б., Мустафазаде Н. Учебник для 4 класса «Русский язык». Б., 2011.
4. <http://www.transactional-analysis.ru/script/170-method>
5. http://referatsochinenie.ru/referat/pedagogika/metody_raboty_nad_skazkoi.html

D.B.Cavadova**Rus və Azərbaycan nağıllarının öyrədilməsi işinin növləri**
Xülasə

Nağıl uşaq üçün təkcə bədii ədəbiyyat və ya sadəcə oyun deyil. Bu həyatdır, uşağı narahat edən münasibətlərin və hadisələrin materiallaşmasıdır, məişət qanunlarının toplusudur, ümumi yaşayış qaydalarıdır, xeyir və şər təəcəssümüdür. Nağıl uşağın həyatına ən kiçik yaşından daxil olub, onu məktəbəqədər müddətdə müşayiət edir və bütün həyatı boyu onunla qalır. Nağıllardan uşaqların ədəbiyyat aləmi ilə, insanların qarşılıqlı münasibəti və ümumiyyətlə ətraf aləmlə tanışlığı başlayır. Mənəviyyatla bağlı məqamlar nağıl qəhrəmanlarının obrazlarında öz əksini tapdığı üçün uşaqlar üçün bir nümunə olaraq qalır.

D.B.Javadova**Types of works for studying Russian and Azerbaijani fairy tales**
Summary

A fairy tale for a child is not only a literary work, not just a game, it is life, it is a means of materializing the relationships and circumstances that concern him, a set of laws of life, rules of community, categories of good and evil. A fairy tale enters the life of a child from a very early age, accompanies him throughout preschool childhood and remains with him for life. From a fairy tale begins his acquaintance with the world of literature, with the world of human relationships and with the whole world around him as a whole. Fairy tales present children with a poetic and multifaceted image of their characters, while leaving room for the imagination. Moral concepts, vividly represented in the images of heroes, are fixed in real life and relationships with loved ones, turning into moral standards that regulate the desires and actions of the child.

*Rəyçi: dos. M.V.Hüseynova**Redaksiyaya daxil olub: 22.06.2022*

Н.А.ИБРАГИМОВА
старший преподаватель

DOI: 10.48652/14485-0807-0355-b

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ИЗУЧЕНИЕ ВИДОВ ГЛАГОЛА В ШКОЛАХ С АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Ключевые слова: учащиеся, школа, речь, преподавание, чтение.

Açar sözlər: şagirdlər, məktəb, nitq, tədris, qiraət.

Key words: pupils, school, speech, teaching, reading.

Вид как грамматическая категория, характерная для глаголов русского языка, отсутствует в азербайджанском языке. Имеется только один момент, когда в обоих языках – в русском и азербайджанском – происходит совпадение видового понятия, вернее, одного из частных случаев видового понятия глаголов. Это тот момент, когда говорящему или пишущему нужно указать на законченность или незаконченность действия в прошлом, например, **написал – yazdım, писал – yazırdım**.

Во всех остальных глагольных формах азербайджанского языка понятия законченности и незаконченности, а также понятия однократности, многократности и мгновенности действия совершенно отсутствуют. Естественно, это для студентов-азербайджанцев создает большие трудности в усвоении глаголов русского языка и их видов.

Изучение видов глагола можно разделить на три этапа. Первым этапом в изучении и усвоении видов глагола является доведение до сознания студентов видовых значений. Этот этап, как показала практика, необходим, поскольку у многих студентов наблюдается неясное представление о видах, хотя в вуз они приходят с определенной подготовкой по русскому языку. Студентам необходимо объяснить каждый частный случай глагольного вида. Объяснение законченности и незаконченности действия обычно проводится путем сопоставления глаголов русского языка в прошедшем времени с глаголами родного языка студентов, поскольку, как было сказано выше, здесь наблюдается полное совпадение данных понятий, например:

написал – yazdım писал – yazmışam;

прочитал – oxudum читал – oxumuşam.

Объясняя этот момент, студентам следует сказать, что значение законченности и незаконченности в русском языке проявляется во всех временах, тогда как в азербайджанском это значение проявляется только в прошедшем времени.

Объяснение остальных частных случаев видовых различий преподавателю придется вести описательным путем или путем сочетания слов, например:

заговорил – начал говорить (начало действия);

стукнул – стукнул один раз (однократность);

стучал – стучал много раз (многократность).

В отдельных случаях словосочетания следует переводить на азербайджанский язык, если в группе имеются студенты, плохо владеющие русским языком.

Объяснение видов необходимо связывать со временами, поскольку употребление времен, их формы зависят от вида. Студентам нужно сказать, что глаголы совершенного вида имеют два времени: прошедшее и будущее простое. Глаголы несовершенного вида имеют три времени: прошедшее, настоящее и будущее сложное. Этим заканчи-

вается первый этап изучения вида. Однако объяснения вида и его частных случаев недостаточно для того, чтобы студенты могли свободно распознавать виды во всех глагольных формах. Студентам необходимо объяснить образование видов глаголов, т.е. объяснить, как можно распознавать виды по морфологическим признакам (приставкам, суффиксам, корням, чередованием гласных и согласных). Объяснение образования видов глаголов станет вторым этапом изучения этой сложной темы.

Образование видов удобно показывать на таблицах с парными глаголами. Таблицы помогут студентам не только увидеть процесс образования одного вида от другого, но они помогут зрительно запомнить морфемы, образующие тот или иной вид.

Приведем несколько таких таблиц:

Таблица №1

Образование совершенного вида от несовершенного при помощи приставок

Несовершенный вид	Совершенный вид
писать	написать
чертить	начертить
учить	выучить
лечить	вылечить

Таблица №2

Образование совершенного вида от несовершенного при помощи суффикса «ну»

Несовершенный вид	Совершенный вид
прыгать	пригнуть
кричать	крикнуть
стучать	стукнуть

Таблица №3

Образование совершенного вида при помощи замены суффиксов «а» и «я» суффиксом «и»

Несовершенный вид	Совершенный вид
бросать	бросить
решать	решить
выполнять	выполнить
выселять	выселить

Таблица №4

Образование совершенного вида при помощи других корней

Несовершенный вид	Совершенный вид
говорить	сказать
ловить	поймать

Таблица №5

**Образование несовершенного вида при помощи суффиксов «-ва»,
«-ива», «-ыва»**

С о в е р ш е н н ы й в и д	Н е с о в е р ш е н н ы й в и д
обуть	обувать
одеть	одевать
издать	издавать
узнать	узнавать
полить	поливать
рассказать	рассказывать
распилить	распиливать

Таблица №6

Образование несовершенного вида при помощи чередования гласных в корне

С о в е р ш е н н ы й в и д	Н е с о в е р ш е н н ы й в и д
изложить	излагать
запереть	запирать
стереть	стирать

Таблица №7

Образование несовершенного вида при помощи чередования согласных в корне

С о в е р ш е н н ы й в и д	Н е с о в е р ш е н н ы й в и д
встретить	встречать
возвратить	возвращать
поразить	поражать

После объяснения образования видов студентам надо сказать, что в русском языке есть глаголы, от которых нельзя образовать другой вид. Такие глаголы называются непарными, например, **заведовать, зависеть, значить, бездействовать, нуждаться, ожидать, отсутствовать, сожалеть, соответствовать, состоять, преобладать** и др.

При объяснении образования видов глагола необходимо также попутно указать на то, что при образовании одного вида от другого может меняться лексическое значение слова. Например, от глагола несовершенного вида **писать** можно образовать ряд глаголов совершенного вида с разными оттенками значения:

Писать – написать
записать
подписать
выписать
расписать
переписать

Во всех данных примерах приставка обозначает законченность действия, однако лексическое значение этих примеров разное.

Этим заканчивается второй этап изучения видов глаголов. Оба этапа необходимы для изучения видов. Однако, чтобы научить студентов правильно употреблять в речи виды глаголов, недостаточно объяснения значения видов и их образования. Необходима тренировка. Тренировочные упражнения будут третьим этапом работы. Этот

этап более длительный и потребует от преподавателя много усилий. Какие же могут быть упражнения по усвоению видов глагола? Усвоение студентами видов во многом будет зависеть от того, какие преподаватель выберет упражнения, каким путем в данном вопросе он поведет студентов. Все упражнения при усвоении неродного языка можно разделить на две категории: на упражнения пассивные и упражнения активные. К пассивным упражнениям относятся: подобрать и вставить в предложение глагол соответствующего вида, выбрать из скобок один из двух глаголов, подчеркнуть в предложениях глагол и указать его вид и т.п. Однако практика показала, что для полного усвоения темы подобных упражнений недостаточно, поскольку они недостаточно активизируют мысль студента. Наиболее целесообразно выбирать для студентов такие упражнения, которые заставляли бы их высказывать свои мысли на русском языке и соответственно выбирать глагол нужного вида. Таким упражнением может быть пересказ прочитанного текста. Правда, при пересказе прочитанного студент будет связан текстом рассказа. Однако конструкции предложений у студента будут в основном свои. Наиболее подходящим упражнением может быть рассказ на заданную тему (биография, рассказ о своей практике на производстве, рассказ о своем будущем, профессии в будущем). При таких упражнениях (они могут быть устными и письменными) надо следить за речью студентов и тут же вносить поправки, если студенты допустили ошибку в употреблении вида глагола.

Литература

1. Баймиева В.Ю. Изучение видов глагола на занятиях русского языка как иностранного. //Общие вопросы языкознания. Язык и право. Юрислингвистика. Уфа, 2018.
2. Зими́на О.А. Особенности изучения категории вида глагола в начальной школе. Место грамматической категории вида в системе уроков по теме «Глагол». Инфоурок <http://infourok.ru>
3. Никишина Ю.В. Методика изучения видов глагола при обучении нерусских студентов разговорному стилю русской речи. АКД, Москва, 2005.
4. Шакирова Л.З. К вопросу об изучении категории вида и времени русского глагола //Русский язык в национальной школе. 1959, № 4, с.27-34

N.A.İbrahimova

Tədris Azərbaycan dilində olan məktəblərdə feilin növlərinin öyrədilməsi

Xülasə

Feil – rus dili proqramının ən əsas, vacib, çətin və böyük bölməsidir. Təsadüfi deyil ki, isim kimi feil üçün də (başqa nitq hissələrindən fərqli olaraq) daha çox tədris saatı ayrılırmışdır. Feili yaxşı bilmədən gələcəkdə sadə cümlənin sintaksisini qavramaq, şifahi və yazılı nitq vərdişlərini uğurla mənimsəmək mümkün deyil; feili öyrənməklə bir çox vacib düzgün yazılış qaydalarını qavramaq olar.

N.A.İbrahimova

Studying verb types in schools with the Azerbaijani language of teaching

Summary

The verb is one of the main, most important, difficult and large sections of the Russian language program. It is no coincidence that the verb, as well as the noun, is given the largest (compared to all other sections) number of hours. Without a good knowledge of the verb, it is impossible in the future to master the syntax of a simple sentence, to successfully master the skills of oral and written speech; with the study of the verb is associated with the assimilation of a number of important spelling rules.

Rəyçi: dos. D.B.Cavadova

Redaksiyaya daxil olub: 22.06.2022

А.В.МАМЕДЛИ*доктор философии по филологии***Стамбульский Айдын Университет**

(Турция, г. Стамбул, ул. Инёню, 38)

**К ЦЕЛЯМ И ЗАДАЧАМ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРАКТИЧЕСКОГО КУРСА
РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО****Ключевые слова:** РКИ, русский язык, иностранный язык, практический курс, учебные задачи.**Açar sözlər:** Rus dili xarici dil kimi, rus dili, xarici dil, praktik kurs, təlim məqsədləri.**Key words:** Russian as a foreign language, Russian language, foreign language, practical course, learning objectives.

Взаимоотношения человека и языка могут быть самыми разными. На полярных точках этой оси два языка – язык, как родной и язык, как иностранный. Между этими двумя точками существует масса совершенно разных ситуаций, в которые вступает человек и язык.

Преподаётся русский язык как родной во всех школах как в самой России, так и в русских школах за её рубежом. Русский язык как иностранный – по своему названию, по своему определению «иностранннй» - это язык другой страны, то есть русский язык как иностранный для граждан других стран. В дальнейшем мы будем пользоваться термином «русский язык как иностранный» - «РКИ».

Любой преподаватель, который идёт в аудиторию должен очень хорошо понимать: Чему мы учим, когда говорим: «Мы учим русскому языку как иностранному?»

Каждый преподаватель должен знать, когда он идёт на урок, зачем он берёт на урок этот текст, эту картинку, этот материал. Почему он выбирает именно эти упражнения и задания. Вопрос о цели – самый главный вопрос в методике, потому что он определяет абсолютно всё: отбор материала, текстового и любого другого, организацию работы с этим материалом и, конечно, конечный результат.

Чему мы учим?

Прежде всего это, конечно, обучение языковой системе. Это самое главное, без этого обучения языку быть просто не может. В 90 г.г. на волне такой всеобщей либерализации и свободы вдруг решили, что могут быть учебники, в которых не будет языковой системы. И такие учебники были написаны. Но пользоваться этими учебниками могли только их авторы, потому что языковая система была у авторов в голове. А если этот учебник брал преподаватель, для которого русский язык неродной, иностранный, то тогда языковой системы не было или была другая система и по этому учебнику нельзя было работать. Поэтому обучение языковой системе – это основа нашей работы. И прежде всего, это обучение грамматике, потому что прежде всего грамматика определяет образ мира в нашей голове. И языки различаются в основном грамматическим строем. Хотя, конечно, есть и лексические различия, и фонетические. Но грамматика очень важна, это основа обучения иностранному языку.

Второй такой же важной учебной задачей является формирование навыков речевой деятельности. Это то, что делает нашу методику коммуникативной. Методика преподавания русскому языку как иностранному уже при своём формировании изначально была коммуникативной. Это происходило в середине прошлого века, когда после такого прорыва, который совершил Советский Союз в мире, когда был запущен первый спутник, когда был запущен первый космический корабль с Юрием Гагариным, когда в Москве прошёл всемирный фестиваль молодёжи и студентов, то во всём мире появился

интерес к Советскому Союзу и к русскому языку. И естественным следствием этого интереса стало то, что молодые люди из разных стран поехали в Советский Союз учиться в советских ВУЗ-ах, и в Азербайджанских, в том числе. Препятствием было то, что не в одной стране мира не готовили по русскому языку так, как нужно для того, чтобы учиться в Советском ВУЗ-е. И тогда перед методикой преподавания русского языка как иностранного была поставлена задача – разработать такую методику, разработать такие приёмы технологий, которые позволили бы за короткое время научить молодых людей говорить, читать, писать и воспринимать на слух русскую речь. И такая методика была создана. И в основу этой методики была положена теория речевой деятельности А.А.Леонтьева, которая была создана примерно в эти же годы (4).

Третья задача тоже была сформулирована в середине прошлого века, потому что молодые люди из разных стран приехали в Советский Союз и были очень плохо знакомы с той реальной материальной и духовной культурой, которая имеет место в Советском Союзе и в России. Поэтому в методику преподавания РКИ была внесена ещё одна учебная задача – перед преподавателями-практиками была поставлена цель – нужно было познакомить молодых людей с теми фактами культуры, которые позволяли им общаться и стенах учебного заведения и на улицах городов, в которых они учились и не испытывать коммуникативных неудач. Это задача – соизучение культуры в процессе изучения языка. Это предполагает и знакомство с вершинами духовной культуры, но и знакомство с бытом. Чтобы несовпадение материально-культурных фактов не осложнили жизнь человека в другой стране.

Ещё одна задача, очень спорная, подвергаемая постоянно всяческой ревизии и такому осуждению, что насколько мы можем воспитывать наших учащихся. Существуют разные точки зрения и наши студенты всячески сейчас этому сопротивляются. Но тем не менее, мы должны воспитывать наших учеников, если мы работаем в университете, в школе, то есть это наша прямая обязанность. И, конечно, чем более мягко мы это делаем, более незаметно для наших учащихся, тем лучше. Но задача эта всё равно остаётся.

Вот это 4 основные учебные задачи, которые стоят перед преподавателем-практиком. И любой из нас согласится с тем, что не все 4 задачи всегда выполнимы одномоментно. Потому что урок может длиться у кого-то 45 минут, а у кого-то 1.30 часа, и за это время нужно сделать всё: научить языковой системе, сформулировать навыки речевой деятельности, сообщить факты культуры, да ещё и воспитать ученика. Конечно, это сделать очень трудно, тем более, что у каждого преподавателя свои склонности, свои интересы, и он, конечно, выбирает для себя что-то одно, на его взгляд более важное, и тогда получается перекося, разрушается гармония.

И нововведение конца XX–начала XXI века – это выдвижение основной цели обучения, которому подчинены все учебные задачи. На наш взгляд, это одно из самых больших достижений методики конца XX–начала XXI века. Можно даже сказать, что определённые изменения методической парадигмы, это серьёзный момент, потому что нам не нужна языковая система как таковая, нам она нужна постольку, поскольку она позволяет нашим ученикам участвовать в речевом общении. Нам не нужны совершенные навыки во всех видах речевой деятельности. Нам нужны хорошо сформированные навыки в тех видах речевой деятельности, которые необходимы нашим ученикам.

Итак, основная цель современного практического курса русского языка как иностранного – обучение речевому общению.

Но тут можно задуматься над вопросом: а что такое речевое общение? Вообще, чем оно отличается от речевой деятельности, ведь эти словосочетания очень похожи друг на друга. И какое-то время некоторые методисты даже говорили о том, что это практически одно и то же. Но на самом деле, нет. Если мы посмотрим определение

речевого общения, то мы увидим, что это обмен текстами. Это не просто навыки говорения, аудирования, письма и чтения, это обмен текстами. И поэтому обучение речевому общению – это обучение порождению и восприятию (пониманию) текстов. Вот это современная цель практического курса русского языка, как иностранного.

Всё, что делается в рамках практического русского языка как иностранного, должно приближать нашего учащегося к двуединой цели: во-первых, он должен уметь создавать, порождать устные и письменные тексты, корректные с точки зрения всех норм русского языка.

Конечно, это такая цель – идеал, но стремиться к ней надо, то есть какие нормы должен соблюдать наш учащийся. Прежде всего, это языковые нормы – например, не путать падежи; это литературная норма – знать, кому можно сказать «привет, пока», а кому нужно сказать «здравствуйте, до свидания»; это узуальная норма, которая связана с тем, что в определённой ситуации общения возможны одни формы, а в иной ситуации – другие; и многие другие нормы. Норм много и учащийся должен быть с ними знаком при порождении тех текстов, которые требует от него или учебный процесс, или просто жизнь, потому что он общается в русскоязычной среде и должен порождать устный и письменный тексты.

Вторая часть этой цели – умение адекватно понимать устные и письменные тексты, которые создают носители языка для носителя языка в условиях естественного речевого общения. Очень много коммуникативных неудач у иностранцев происходит потому, что неправильно, неадекватно понимаются те тексты, которые носители языка адресуют инофону, и в условиях учебного заведения и в условиях каких-то встреч, ситуаций на улицах, в домах, в магазинах и т.д. То есть основная цель обучения – умение порождать тексты. Причём те учебные задачи, о которых мы говорим, они никуда не делись, потому что ни создать текст, ни понять текст, минуя средства языкового выражения, нельзя.

Для понимания нам нужны навыки аудирования и чтения, для порождения – навыки говорения и письма. И создавать корректные тексты, и понимать адекватные тексты можно только в том случае, если ты знаешь факты культуры, которые используются в этих текстах.

Вопросы воспитания тоже остаются на проверке, потому что это тоже серьёзно и может осложнить общение на русском языке.

Мы с вами остановились на основном вопросе методики – вопросе цели и задачах, которые подчинены этой цели обучения. И следующий важный методический вопрос, ответ на который зависит тоже от этой цели, которую мы заявляем, это вопрос о материале. Прежде всего о текстовом материале.

Какие тексты используются в языковом учебном процессе? Вот это очень важно, потому что в зависимости от того, какие тексты вы используете, вы можете или не можете достичь той или иной цели.

Итак, тексты, используемые в языковом учебном процессе.

Мы с вами прекрасно знаем и, наверное, нет такого преподавателя, который в своей жизни не написал бы один учебный текст. Потому что всегда текстов не хватает. В учебнике они не такие интересные, или очень сложные, поэтому каждый преподаватель для своих учащихся пишет учебные тексты. Преподаватели создают тексты, в которых дают презентацию каких-то грамматических, лексических форм, дают какие-то образцы, речевые клише для разговора, например, по телефону или какие-то другие материалы. Это всё учебные тексты.

С помощью учебных текстов можно научить языковой системе, можно сформировать навыки в видах речевой деятельности, можно познакомить с фактами культуры, в редких случаях иногда можно даже решить какие-то воспитательные проблемы. Но с

помощью учебных текстов никогда нельзя научить речевому общению. Потому что учебные тексты не создаются для речевого общения, их задача – не коммуникация, они не коммуникативные единицы. И если вы используете в своём учебном процессе только учебные тексты, то ваши учащиеся никогда не научатся понимать те тексты, которые создают носители языка для носителей языка в условиях естественного речевого общения. Да и сами не смогут создавать тексты, которые будут интересными, важными, нужными для носителей языка. И прекрасно все преподаватели-практики это понимают, поэтому в обучение привлекается такой тип текста, который называется адаптированный.

Мы берём тексты авторские, очень часто художественные, известных авторов и начинаем их подстраивать под тот уровень владения языком, который в данный момент есть в нашей аудитории.

Вообще-то нельзя возражать полностью против использования адаптированных текстов, потому что адаптация – это не искусственный приём. Адаптирование или адаптация – «упрощение текста для малоподготовленных читателей» (5).

По словам основателя русской психолингвистики Н.И.Жинкина, «язык держится на принципе замен» (3; 1). Замена – суть адаптации. И даже не в аудитории мы очень часто объясняем своим близким какой-то важный для нас тезис, мы пытаемся передать его разными способами, сделать его более доходчивым, более понятным, более убедительным, и мы используем адаптацию – мы заменяем одни слова другими, одни конструкции другими, так, чтобы сделать наше требование более мягким, как пожелание и т.д. То есть адаптация не искусственный приём, ведь мы же не придумываем слова, мы не придумываем грамматические конструкции, мы берём то, что есть в языке. Но с другой стороны мы во многом упрощаем структуру текста. Особенно если это текст художественный, и мы его сокращаем прежде всего, потому что авторские тексты, к сожалению, как правило не укладываются в рамки одного урока. Они требуют гораздо большего времени для понимания. Поэтому мы убираем какие-то с нашей точки зрения лишние моменты. Мы упрощаем синтаксическую структуру, мы заменяем слова, те, которые учащимся ещё неизвестны на те, которые им известны. Не смотря на то, что все эти замены мелкие, но они приводят к тому, что мы убираем из текста скрытые смыслы. Мы всё делаем явным. И читать такие тексты не очень интересно, потому что всё лежит на поверхности. И человек, который читает только такие адаптированные тексты, он не может читать неадаптированные тексты, потому что он не видит скрытых смыслов, он даже не подозревает об их существовании и естественно текст понимается искажённо.

И третий тип текстов, которые мы должны обязательно использовать на наших занятиях, если мы ставим цель речевому общению – это так называемые аутентичные тексты.

Аутентичные тексты – это тексты, которые создают носителя языка для носителей языка в условиях естественного речевого общения с целью коммуникации.

Каждый аутентичный текст – это коммуникативная единица. Конечно, аутентичные тексты очень сложны и не очень удобны для урока, потому что они объёмны, потому что в них не соблюдается основной методический принцип «одной трудности», который соблюдается в большинстве учебных текстах. Потому что трудностей в аутентичных текстах очень много – это и языковые трудности, связанные с фактами культуры, это трудности, связанные с тем, что там очень многое не договаривается, а очень многое вообще не говорится, а подразумевается.

Но тем не менее только работа с аутентичными текстами – это возможность овладеть иностранным языком, овладеть речевым общением на иностранном языке. Например, мы хотим попросить кого-то что-то сделать. Мы можем сказать: «Принеси

то-то и то-то». А можем сказать: «Ты не можешь принести?». Это принцип замены, мы используем другую грамматическую конструкцию, которая делает нашу просьбу более мягкой, более деликатной и как бы ответ на него предполагается: «Конечно, могу!». А если сказать: «Принеси!», нам могут сказать, что нет времени, возможности.

Сейчас мы остановимся на таком понятии, как образовательная технология (технология в образовании или педагогическая технология). Этот термин «технология в образовании» появился не так давно, но используется сейчас очень активно и в учебниках, и в пособиях, в статьях, в выступлениях на конференциях, и создаётся такое впечатление, что раньше этого никогда не было. Было. Но просто то, что мы сейчас называем технологиями раньше технологиями не называлось.

А что такое технология? (5).

Технология – это наиболее эффективный способ достижения заявленной цели. Раньше были другие цели языкового учебного процесса, но прежде всего, например, как главная цель была – обучение языковой системе. Потом просто очень быстро поняли, что овладение языковой системой не гарантирует владение языком. И для того, чтобы учащиеся могли овладеть языковой системой были придуманы очень разнообразные, тогда не называлось технологиями, приёмы, упражнения, задания и др.

Сейчас мы говорим о педагогических технологиях. В самом общем виде педагогическая (образовательная) технология – это модель совместной образовательной деятельности преподавателя и ученика по подготовке и проведению учебного процесса. Эта модель обеспечивает наиболее эффективное достижение заявленных целей.

Очень важно, что технология – это эффективное достижение целей. Поэтому педагогическая технология, технология в образовании, образовательная технология напрямую связана с целью языкового учебного процесса. Причём не только языкового, сейчас говорят о педагогических технологиях применительно к обучению различным предметам, различным учебным дисциплинам и в школах, и в ВУЗ-ах.

Образовательные технологии бывают разные:

- Интенсивные технологии;
- Дистанционные технологии;
- Компьютерные технологии;
- Игровые технологии;
- Интерактивные технологии;
- Другие.

В одно время были очень популярны разнообразные интенсивные технологии обучения иностранным языкам. Интенсивные технологии в России разрабатываются Г.А.Китайгородской (3) и другими методистами.

Более подробно хотим остановиться на интерактивных технологиях, потому что они сейчас необыкновенно популярны. Но, как часто бывает, что-то очень популярное, но не очень точно определяется и не очень точно эти термины используются.

Так вот принципы интерактивного обучения:

- Диалоговое взаимодействие участников учебного процесса
- Работа в малых группах на основе кооперации и сотрудничества
- Активно-ролевая (игровая) деятельность учащихся

Первый принцип интерактивного обучения – диалоговое взаимодействие участников учебного процесса. Преподавателям иностранного языка и русского языка как иностранного этот принцип знаком очень хорошо. Потому что очень давно, ещё до того, как стали называть такие приёмы интерактивными, мы использовали различные виды диалогов на своих уроках, это и диалог учитель – группа, это и диалог участник и группа между собой и т.д. Это разные формы диалогового взаимодействия.

Второй принцип интерактивного обучения. Интерактивное обучение возможна как работа в малых группах на основе кооперации и сотрудничества. Но для преподавателя иностранного языка это тоже очень распространённая форма, потому что даже в школах для обучения иностранному языку (английскому, французскому и немецкому) порой классы делят на группы, и оптимальной считается группа из 12 человек.

Третий принцип интерактивного обучения – активно-ролевая (игровая) деятельность учащихся. Но для преподавателя иностранных языков здесь нет ничего нового. Но сейчас эти принципы интерактивного обучения распространяются и на другие предметы, и тем более они все более активно используются и в методике преподавания в РКИ.

Вот эти принципы интерактивного обучения наверное и создали заслуженную славу интерактивному обучению. Потому что оно очень соответствует тому настроению, которое господствует сейчас в системе образования. Прежде всего интерактивное обучение ориентировано на развитие личности учащегося, на развитие и его познавательных способностей, созидательных, творческих фантазий, то есть самых разных способностей. Это действительно гармоничное развитие личности, потому что это не только обучение предмету, но это обучение умению общаться с другими людьми, умение понять других людей, умение выразить свою мысль, и умение общаться на заданные темы.

И благодаря именно вот этой ориентации на развитие личности учащегося интерактивное обучение удовлетворяет потребность в повышении мотивации учащихся. Вот это для учителей, для преподавателей в ВУЗ-ах и в школах сейчас очень актуальная проблема. Потому что, к сожалению, мотивация к обучению в последнее время у учащихся падает. Мало, кто сейчас хочет учиться. Мало, кто сейчас любит учиться. Мало, кто может учиться. Этому способствует и появление огромного количества инновационных технологий, которые используются как в образовании в целом, так и в изучении языков, в частности. Наши возможности расширяются благодаря интернету, приложениям, инновационным техническим возможностям, но тем не менее, знания, которые мы приобретаем, должны быть автономными, не зависеть от электрического источника питания, от какого-то внешнего гаджета.

Литература

1. Вейзе А.А. Чтение, реферирование и аннотирование иностранного текста. – М.: Высшая школа, 1985. – 127 с.
2. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М., 1982.
3. Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам: Учеб. пособие. - 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1986. 103 с.
4. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М., Просвещение», 1969. 214 с.
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1991. 917 с.

A.V.Məmmədli

Rus dilinin xarici dil kimi praktiki kursunun tədrisinin məqsəd və vəzifələri haqqında Xülasə

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi praktiki kursunun əsas müddəaları nəzərdən keçirilir. Zarafat kimi görünən, eyni zamanda çox ciddi suala cavab verməyə çalışırıq: “Rus dilini xarici dil kimi öyrədirik deyəndə nəyi öyrədirik?”. Biz həmçinin təhsilin məqsəd və vəzifələri, tədris materialları və interaktiv təhsil texnologiyaları haqqında bəhs edilir.

A.V.Mammadli

**On the goals and objectives of teaching
the practical course of Russian as a foreign language
*Summary***

The article observes main provisions of the practical course of Russian as a foreign language. We are trying to answer simple but at the same time very serious question: “What do we actually teach when we teach Russian as a foreign language?” Educational goals and objectives, educational materials and interactive educational technologies are also observed in the present article.

Rəyçi: f.e.d., prof. K.V.Nərimanoğlu

Redaksiyaya daxil olub: 08.09.2022

С.М.МАМЕДОВА

e-mail: s.mammad1007@gmail.com

диссертант

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

старший преподаватель

Ленкоранский государственный университет

(г. Ленкорань, ул. Х.Абдулаева 19)

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Ключевые слова: *беседа, интеграция, общество, озвучивание, поведение.*

Açar sözlər: *söhbət, integrasiya, cəmiyyət, səsləndirmək, davranış.*

Key words: *conversation, integration, societies, voicing, behaviors.*

Современный этап развития мирового сообщества характеризуется возрастающей ролью образования, которое активно влияет на его состояние, определяет основы экономического и социального прогресса, как всей человеческой цивилизации, так и отдельных государств. Благополучие и **безопасность** общества, успехи и результаты его развития практически во всех сферах и направлениях деятельности существенным образом зависят от уровня образованности его членов, что обеспечивается достижениями в области образования.

В последние годы в образовании сложилась устойчивая тенденция к интернационализации и интеграции. На этом фоне углубление и диверсификация международных образовательных связей придают взаимозависимости национальных образовательных систем глобальный характер (Болонский процесс). Развитые страны усиливают конкурентную борьбу за лидерство в мировой системе образования, что в современном обществе является одним из наиболее эффективных инструментов влияния на международные отношения. Людям, живущим в эпоху выдающихся научных и технических открытий, стирания экономических и иных границ, необходимо открытое общество, понимающее сообщество, а значит и соответствующий им алгоритм межкультурной коммуникации (взаимодействия).

Радикальные перемены в жизни современного общества, степень его развития, процессы глобализации и интеграции, постоянное расширение сфер международного, межнационального общения дальнейшее развитие человечества возможно только в условиях диалога представителей разных национально-культурных и религиозных сообществ, способных понять и принять другую культуру в качестве равноценной своей родной культуре.

В этих условиях образование студентов рассматривается в качестве средства безопасного и комфортного существования в новом социуме, а целью обучения становится формирование межкультурной коммуникации у будущего учителя, а также формирование у студентов толерантного сознания.

Исходя из этого, образовательная стратегия должна способствовать созданию педагогических условий, способствующих формированию толерантных убеждений, взглядов, навыков толерантного поведения в обществе, а также в будущей профессиональной деятельности.

На базовом этапе применялись методы лингвокультурологического и сравнительного анализа, поскольку они способствуют развитию творческого и умственного потен-

циала студента. Кроме того, указанные качества формируются посредством специально разработанных коммуникативных упражнений и текстовых материалов, направленных на умение структурировать изученный материал, выделять в нем основное, выражать обоснованное мнение по изученному материалу.

Критерием формирования умений и навыков межкультурной коммуникации было умение проводить анализ коммуникативного общения с представителями иноязычной культуры, способность быстро находить правильные решения, умение критически оценивать результаты своей деятельности, способность выйти из критической ситуации посредством использования лингвокультурологических знаний.

В связи с этим особую актуальность приобретают научные исследования, которые ориентированы; **а)** на поиск путей повышения эффективности изучения мира и культуры народа, говорящего на том или ином языке; **б)** на преодоление культурного барьера, создаваемого национальными особенностями культур-коммуникантов; **в)** на обучение диалогу культур в формирование межкультурной коммуникации как средства становления и развития толерантной личности студента при усвоении русского языка.

Межкультурная коммуникация на современном этапе интеграции образовательных систем рассматривается как ведущая личностная и профессиональная характеристика современного специалиста (3, 156). Она стала источником взаимодействия и взаимоотношения личности с представителями различных социокультурных общностей. Профессиональная подготовка специалиста, обладающего высоким уровнем сформированное межкультурной коммуникацией, является основным условием и предпосылкой эффективности его будущей профессиональной деятельности. Данный подход открывает широкие возможности в плане исследования проблемы взаимодействия культуры и личности.

Отражающие различные психологические вопросы управления коммуникативно-познавательной деятельностью обучающихся, без решения которых невозможно продвижение в поиске эффективной дидактической модели обучения межкультурной коммуникации как средства формирования толерантной личности студентов будущих учителей русского языка как иностранного. Межкультурная коммуникация по своей сути является интегративным явлением, основанным на взаимодействии языка и культуры.

Опыт практической работы показывает, что студенты часто испытывают трудности в общении, сталкиваясь с особенностями коммуникативного поведения представителей иной (русскоязычной) социокультуры. При этом межнациональные контакты могут иметь и негативные последствия, связанные как с проявлением этноцентризма, когда национальные особенности чужой культуры воспринимаются как свои. На данном этапе обучения русскому языку полученные ранее знания и умения интегрируются, обобщаются и получают свое дальнейшее развитие на межпредметном уровне в целях профессионально-ориентированной их переработки под контролем системно-интегрированных операций индивидуального осознания. Обучение речевому общению на русском языке предусматривает усвоение как устной, так и письменной форм общения.

Разговорная речь характеризуется особыми условиями функционирования, она постоянно взаимодействует с другими стилями речи, ей свойственны специфические явления на всех уровнях языка. Разговорную речь нельзя отождествлять с различными формами устного высказывания, она развивается по своим объективным законам, протекает в определенной ситуации, проста и лаконична. Экспрессивность, компрессия, неполные предложения, их ступенчатость, преимущество бессоюзной связи – эти основные особенности устной коммуникации больше всего характерны для устной разговорной речи.

При обучении устным формам коммуникации без дифференцирования стилей речи очень трудно научить говорить, оперировать нужными синтаксическими струк-

турами, пользоваться сложными предложениями, многоступенчатыми оборотами, усложненными структурами словосочетаний и иными явлениями, не свойственными разговорному стилю, не ассоциирующимися в нашем сознании с устной формой речи.

Связная речь учащихся является важнейшим показателем практического овладения языком. Одно из качеств связной речи составляет ее нормативность (правильность) на всех уровнях языка (лексическом, фонетическом, морфологическом, синтаксическом). Обучение нормативной русской речи осуществляется с учетом соотношения грамматических закономерностей русского и родного языка учащихся (1, 84).

Известно, что к числу особенностей русского языка относятся:

- флективный характер;
- сложная видовременная система глагола;
- многообразие предлогов;
- особенности связи слов в словосочетаниях и предложениях (согласование, управление);
- особенности произношения гласных и согласных звуков в слабых позициях;
- графическая система и ее соотношение со звуками и т. д. (2,124).

Учет специфики обучения родному языку обычно осуществляется прямым или скрытым способами:

При прямом способе используются пояснения типа: в русском языке имена существительные различаются по родам, или в русском языке глаголы в прошедшем времени изменяются по родам и числам (в единственном числе), а не по лицам и числам.

При скрытом способе учета специфики предмета проводится целенаправленный отбор языкового (дидактического) материала и его проработка по компонентам.

Коммуникативная направленность учебного процесса и учет специфики русского языка требуют особой организации уроков, в основу которой положены принципы комплексного обучения языку.

Следует отметить, что не каждая ситуация является речевой. В отдельных случаях ситуация не вызывает речевой реакции вследствие того, что информация не представляет интереса для человека, а иной раз отсутствуют условия для речевой реакции. Речевой, следует считать такую ситуацию действительности, которая вызывает речевую реакцию. Ситуация и речевая деятельность взаимосвязаны. Язык развивается через ситуацию и неотделим от нее.

Стимуляторами для создания ситуации на основе стержневых структур в вопросительно-ответных единствах могут быть следующие упражнения для развития навыков диалогической речи:

1. Составление диалогов на заданную тему.
2. Составление развернутого диалога на основе краткого текста.
3. Составление сжатого диалога на основе развернутого диалога.
4. Создание диалога на основе монологического текста.
5. Домысливание диалога завершение начатой беседы и т.д.

Обучение диалогической форме общения будет успешным только в том случае, если учащиеся усвоят образцы и поймут их смысл в реальных условиях общения, а также научатся воспроизводить усвоенные образцы при возникновении аналогичных условий в процессе общения. Необходимыми приемами обучения разговорной диалогической речи можно считать наблюдение и воспроизведение речевых моделей, готовых формул и построений. При этом учащиеся получают образцы, понимают их смысл, наблюдают их в речи с целью освоения экспрессивных оттенков, а затем запоминают и воспроизводят их при возникновении таких же условий. Необходимо помнить, что без

опоры на грамматику любая речевая конструкция будет заучена механически. Только связь с грамматикой поможет учащимся строить по моделям новые предложения, научит расширять их, вникать в смысл словосочетаний и наконец, свободно пользоваться изученной лексикой. Заучивание таких образцов способствует активизации изучаемых грамматических форм и убеждает учащихся в практической необходимости усваиваемых синтаксических категорий и конструкций. При проведении разговора на любую тему учащиеся незаметно для самих себя часто выходят за рамки разговора. Такая непринужденная беседа способствует активизации лексического запаса и развитию навыков диалогического общения. Поэтому, не ограничиваясь заданиями на заучивание и воспроизведение диалогов, нужно давать задания и на самостоятельное создание их, и на «озвучивание» созданных учащимися диалогических текстов. В этих целях разыгрываются сценки с непосредственным участием учащихся.

Такие диалоги – сценки тоже должны носить целенаправленный характер и создаваться в связи с необходимостью практического употребления определенных грамматических форм и структур. Следовательно, благодаря языку, происходит процесс передачи социального опыта, культурных обычаев и традиций от поколения к поколению, адаптация к новым социокультурным условиям, формирование толерантных отношений между различными этносами и культурами и, как следствие, развитие межкультурной толерантной коммуникации между ними, т.е. язык является вербальным средством коммуникации. Та или иная речевая ситуация, включенная в акт коммуникативной деятельности человека, проходит через призму его сознания, и в его сознании оформляется субъективный образ объективно существующей ситуации. Любая речевая ситуация включает в себе противоречивые условия, которые не могут оставаться в рамках этой совокупности. Участники диалога проходят три фазы коммуникативной деятельности: 1 фаза – завязывание разговора; 2 фаза – его поддержание и 3 фаза – его завершение. В первой фазе используются обращения, приветствия; во второй фазе коммуниканты делают все возможное, чтобы удержать внимание друг друга, интерес к теме разговора и к личности коммуникантов; в третьей фазе отправитель и получатель подводят итоги коммуникативной деятельности, прощаются, что-то желают друг другу или негативно высказываются по поводу чего-либо. Речевое действие оформляется одним предложением или сочетанием логически связанных предложений в рамках диалога. Оно включает в себя целый комплекс содержательных и формальных характеристик: актуальное членение речевого действия, модальную сторону актуализации, эмоциональную окраску, непосредственно связанную с факторами речевой ситуации.

Субъективное состояние говорящего до момента речи также влияет на эмоциональную окраску речевого действия. Этот фактор наслаивается на факторы ситуации, усиливая или ослабляя их действия. При определении своеобразия учебного текста исследователи исходят из определения цели и содержания процесса обучения.

Обучение как особый вид профессионального общения представляет собой коммуникативный процесс, характеризующийся наличием прямой и обратной связи: преподаватель – студент – преподаватель. Кроме того, обучение русскому языку понимается как процесс формирования и развития коммуникативных умений на основе усвоения теоретического (языкового) материала. Поэтому учебные тексты необходимо рассматривать, во-первых, в их отношении к участникам общения (преподаватель – студенты) и, во-вторых, с точки зрения их функционирования в разных сферах общения (научная, деловая, обиходно-бытовая речь и т.д.).

Таким образом, в организации учебных действий по обучению межкультурной коммуникации в процессе усвоения русского языка студентами учебными единицами являются типовая модель предложения, в которой осуществляется употребление изучаемой языковой единицы в пределах фрагмента реальности, диалог и учебный текст,

представляющий собой речевой образец функционирования подлежащих усвоению языковых единиц, а также средство формирования толерантного коммуникативного поведения.

Литература

1. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.А. Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов / Под ред. А.П.Садохина. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002, с. 352.
2. Разговорная речь: определение и роль в преподавании/Костомаров В.Г.// Русский язык в национальной школе. 1965.
3. Ковалевская Е..В. Проблемное обучение: подход, метод, тип, система. М., 2000, 156.

S.M.Məmmədova

Rus dilinin xarici dil kimi öyrənilməsinin əsas prinsipləri

Xülasə

Məqalədə rus dilinin tədrisi zamanı qarşıya çıxan problemlərin həlli yolları nəzərdən keçirilir. Cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişafında təhsilin rolu araşdırılır. Tələbələrdə rus dili dərslərində danışq nitqinin inkişaf etdirilməsi yolları göstərilir. XXI əsrdə çoxmillətli xalqlar arasında tolerantlıq ünsürlərinin möhkəmləndirilməsindən bəhs edilir.

S.M.Mammadova

Basic principles of teaching Russian as a foreign language

Summary

The article deals with ways to solve the problems encountered during the teaching of the Russian language. The role of education in the economic and social development of society is clarified. Ways to develop colloquial speech in Russian language lessons in students are shown. In the XXI century there is talk of strengthening elements of tolerance among multinational peoples.

Rəyçi: ped.e.d., prof. A.H.Şahbazova

Redaksiyaya daxil olub: 11.08.2022

Т.С.ПАШАЕВА*старший преподаватель**e-mail: tahirap@mail.ru***Азербайджанский университет языков***(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)***ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ НАГЛЯДНОСТИ КАК ОБ ОДНОМ ИЗ ВАЖНЕЙШИХ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ**

Ключевые слова: *принцип обучения, принцип наглядности, русский язык как иностранный, эффективность обучения, инновационная технология.*

Açar sözlər: *öyrədilmə prinsipi, əyanilik prinsipi, rus dili xarici dil kimi, təlimin səmərəliliyi, innovativ texnologiyalar.*

Key words: *principle of learning, principle of visibility, Russian as a foreign language, learning efficiency, innovative technology.*

Умение хорошо излагать свой предмет, педагогическое мастерство учителя во многом зависит от умения строить процесс обучения в соответствии с закономерностями этого процесса, с основными дидактическими принципами.

Принцип обучения является первоосновой, закономерностью, согласно которой должна функционировать и развиваться система обучения предмету.

Один из важнейших принципов обучения – это принцип наглядности, который был выдвинут чешским педагогом Яном Амосом Каменским (1592-1670). Это знаменитое «золотое правило» предусматривает непосредственное знакомство учащихся с предметами в натуре или изображением этих предметов, так как путь человеческого познания начинается с чувственного восприятия конкретных фактов и явлений. Он считал, что обучение следует начинать «не со словесного толкования о вещах, но с реального наблюдения над ними» (5).

Принцип наглядности реализуется и в теории и практике преподавания русского языка на всех этапах развития школьного образования (4). Его применение и роль в преподавании языка общепризнана. Наглядность как принцип обучения в дальнейшем был развит И.Т.Песталоцци, К.Д.Ушинским и другими педагогами. Например, К.Д.Ушинскому принадлежит широко известное утверждение: «Что такое наглядное обучение? Да это такое ученье, которое строится не на отвлеченных представлениях и словах, а на конкретных образах, непосредственно воспринятых ребенком...» (10).

Существующие виды наглядности и ТСО в обучения постоянно совершенствуются.

Как известно, термин наглядность используется в двух значениях:

1) как опора в процессе обучения на дидактический принцип наглядности, согласно которому обучение строится на конкретных образах, непосредственно воспринимаемых учащимися;

2) как использование на занятиях специальных средств обучения, опирающихся на принцип наглядности (аудиовизуальные средства обучения, технические средства обучения).

Наглядность в обучении повышает эффективность учебного процесса, улучшает и ускоряет его, формирует положительную мотивацию, мобилизует психику, прививает интерес к получаемой информации, расширяет круг воспринимаемой информации, уменьшает утомляемость и в целом облегчает весь процесс обучения. Наглядные и технические средства обучения обычно используются при любом методе и не имеют

непосредственной связи с каким-либо одним методом, методическим приемом. Средства обучения широко используются на различных этапах учебного процесса и во многом способствуют активному восприятию учащимися нового учебного материала. К.Д.Ушинский отмечал: «... по неизменному психологическому закону всякое впечатление, которое первое занимает место, ложится глубже всех прочих» (11).

Использование различных средств наглядности способствует приведению в действие все многообразные мыслительные процессы, повышает точность, активизирует учащихся, развивает у них наблюдательность, внимательное отношение к языковым явлениям, вырабатывает умение анализировать и синтезировать.

Наглядность следует рассматривать не как метод, а как средство обучения, которое осуществляется самыми разнообразными методическими приемами.

Проблема наглядности при обучении ИЯ была актуальной во все времена, она актуальна и сейчас. При освоении иностранного языка возникает задача создания системы отражения объективного мира в формах второго языка, если отсутствует иноязычная среда и объективный мир моделируется с помощью наглядности. Применение принципа наглядности в обучении ИЯ в практических целях помогает раскрыть содержание высказываний и моделирует жизненные ситуации, в которых происходит коммуникация. Это форма привносит вторую действительность в учебно-воспитательный процесс.

Можно подчеркнуть, что средствами наглядности пользуются в качестве ориентировочных опор и при обобщении языковых явлений.

В последние годы заметно расширилась область наглядности, и усложнился ее инвентарь: от предметов и картинок, жестов и движений до видеофильмов и компьютерных программ, при помощи которых преподаватель моделирует фрагменты объективной действительности. Общеизвестно, что чем разнообразны чувственные восприятия учебного материала, тем прочно он усваивается, т.е. иными словами говоря, эффективность обучения зависит от степени привлечения к восприятию всех органов чувств человека. Учащиеся могут непосредственно воспринимать и образовывать представления, понятия изучаемого материала на основе зрения и органа слуха. И эта закономерность нашла свое выражение в дидактическом принципе наглядности.

Но наглядность не должна рассматриваться только как простая демонстрация конкретного предмета. Она как дидактический принцип построения учебного процесса с опорой на средства наглядности в процессе обучения языкам может быть использована на каждом этапе обучения: и при изложении нового материала, и при проверке усвоения учебного материала, и в оформлении учебных пособий, книг, карт, схем, таблиц и т.д.

Одно из самых распространенных явлений в современной практике обучения – это сочетание слова и наглядности. В практике обучения применение наглядных средств обязательно сочетается со словом учителя. Когда у учителя есть знание форм сочетания слова и средств наглядности, их вариантов и сравнительная эффективность, то это дает возможность ему творчески применять средства наглядности, сообразно поставленной дидактической задаче, особенностям учебного материала и в соответствии с конкретными условиями обучения.

В результате задачи обучения решаются успешнее, когда использование языка опирается на непосредственное восприятие обучающимися предметов, процессов и их изображений. При сочетании словесного обращения с применением наглядных средств умственная деятельность характеризуется соединением непосредственного восприятия и понятийным аппаратом мышления.

Применение наглядности в сочетании со словом преподавателя, приводящее в действие обе сигнальные системы, способствует более прочному усвоению материала.

Зрительные опоры помогают устанавливать связь речевого материала с конкретной ситуацией. Сами участники диалога, их одежда, обстановка, предметы, действия и т.д. – все то, что появляется в кадре или исчезает из кадра, является потенциальной зрительной опорой. Особую важность приобретают те компоненты зрительного ряда, которые непосредственно обеспечивают семантизацию речевого образа.

Учащиеся лучше отрабатывают и усваивают тот материал, который был объяснен с помощью наглядности. Опоры призваны облегчить учащимся процесс овладения ИЯ, снять различного рода трудности, стимулировать общение учащихся на уроках ИЯ, сконцентрировать внимание на новом изучаемом материале, сформировать прочные навыки и умения. И самое главное в этом то, что при выполнении упражнений с применением наглядности учащиеся говорят и слушают не потому, что обязаны это делать, а потому, что им интересно решать подобные речевые задачи, как говорится в русской пословице – *«Лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать»*.

Методическая литература чаще всего пользуется равнозначно терминами «наглядные средства» и «наглядные пособия», тогда как первый из них включает в себя, кроме пособий (таблиц, схем и т.д.), магнитофон, диапозитивы, диафильмы и т.д.

В дидактике и методике преподавания русского языка известны следующие классификации наглядных пособий:

а) составлены на основе содержания и делятся они на пособия по фонетике, морфологии, синтаксису, орфографии, пунктуации и лексике;

б) на основе внешних признаков (по форме – *стенные таблицы, раздаточный материал*).

Средства наглядности делятся на следующие группы: *средства зрительной наглядности, средства звуковой наглядности, средства зрительно-слуховой наглядности*.

Средства зрительной наглядности включают так называемые печатные средства (таблицы, демонстрационные карточки, репродукции картин, раздаточный материал) и экранные средства (*диафильмы, диапозитивы, слайды и транспаранты*).

Наиболее распространенным и традиционным средством зрительной наглядности на уроках русского языка являются *таблицы*, которые делятся на *языковые и речевые*.

В *языковых таблицах* отражена закономерность, сущность какого-либо правила или понятия, что способствует наиболее быстрому усвоению этого понятия, запоминанию правила, определенной нормы и т.д.

Речевые таблицы содержат конкретный речевой материал (слова, словосочетания), который требуется запомнить.

Таблицы могут быть использованы на этапе осознания, осмысления правил, определений, понятий, на этапе закрепления изученного, при повторении и систематизации материала.

Картина (репродукция, иллюстрация) служит источником высказываний учащихся при обучении разным видам сочинений: описание внешности человека, описание животного, описание местности.

Методика работы с картиной, как источником высказывания учащихся, варьируется в зависимости от уровня развития и возможностей разных классов, конкретных задач урока, характера высказывания.

Использование картины (репродукции) в процессе обучения дает очень положительный результат при составлении школьниками предложений (на заданную тему, по опорным словам, с использованием изучаемых синтаксических конструкций и т.д.), а также при написании творческих диктантов.

Для того, чтобы решить целый комплекс учебных задач: ввести и актуализировать определенную лексику; активизировать грамматические формы и конструкции, изучаемые в данное время; научить оформлять специфическое речевое высказывание, в

основе которого лежит анализ и описание произведения живописи, учителю помогает правильно подобранная и методически верно примененная картина (репродукция, иллюстрация).

К средствам зрительной наглядности относятся также диапозитивы (или слайды), диафильмы, транспаранты и т.д., которые приводятся в действие с помощью технических средств и воспроизводятся на экране. Их называют экранными средствами зрительной наглядности.

Основными способами реализации слуховой *наглядности* являются грам-пластинки и магнитофонная запись, демонстрирующая нормы русского литературного языка, и устные высказывания различного характера (рассказ, доклад, описание, диалог, телефонный разговор и т.п.). Звукозапись в данном случае выполняет особую дидактическую функцию: помогает сформировать навыки правильного литературного произношения, ударения, интонирования, а также навыки построения устного связного высказывания.

При применении звукового пособия на уроке учитель должен особое внимание уделить на выполнение ряда специальных методических условий. Для начала необходимо поставить перед учащимися задачу работы, ориентировать их на то, что они должны услышать, указать, на что обратить внимание, заставить задуматься, почему данное упражнение рассчитано на прослушивание звучащего текста.

Важно не нарушить звучание текста замечаниями, комментариями, с другими действиями, выраженными словесно во время прослушивания. Учащиеся должны слушать, не отвлекаясь, сверяя звучащий текст с письменным, если работа соотносится с материалами учебника. Если нет письменного аналога звучащего текста, полезно научить учащихся делать необходимые записи в процессе прослушивания, например, составлять план, выделять те или иные части текста, записывать слова и словосочетания, необходимые для дальнейшей работы, составлять интонационные схемы отдельных предложений.

Говоря о роли зрительно-слуховых средств обучения, можно сказать, что одновременная опора на слух и зрение желательна при пояснении средств выразительности устной речи, интонационно-звуковых и неязыковых (взгляд, мимика, жесты). С этой целью учащимся надо предоставить возможность не только слышать рассказчика, но и видеть его. Сочетание зрительного и слухового восприятия поможет в данном случае воспитывать у учащихся культуру речевого поведения, в частности умение общаться с аудиторией (говорить, глядя на слушателей, держаться спокойно, естественно, избегать ненужных движений).

Сочетание зрительной и слуховой наглядности осуществляется с помощью кинофильмов, а также диафильмов со звуковым сопровождением.

Арсенал средств наглядности расширяется и пополняется. Так, на уроках русского языка в учебных целях используются ради- и телепередачи (2), видеофильмы, компьютерная техника.

Применение их способствует интенсификации учебного процесса, приближает его к жизни, развивает самостоятельность и активность учащихся при усвоении знаний и формировании умений (7).

Таким образом, дидактические возможности использования аудитивных и аудиовизуальных средств при обучении иностранному языку очень широки. Магнитофон в настоящее время является главным звуковым (аудитивным) средством, используемым в обучении ИЯ.

Система дидактических средств – это мощный фактор, который обогащает интеллектуальное, эстетическое, нравственное развитие человека. Инновационные технологии (мультимедийные проекты, методы проекта, развивающие коммуникативные –

направленные игровые приемы), применяемые на уроках, вносят разнообразие в повседневную учебную деятельность, способствуют развитию интереса учащихся к предмету. Поэтому сегодня важно вводить компьютер в обучение. Компьютеры заняли прочное место и в повседневной жизни каждого человека, стали неотъемлемым атрибутом их жизни.

Использование компьютера существенно влияет и на эффективность процесса обучения иностранному языку, так как он представляет собой многофункциональное техническое средство обучения. Компьютер также можно использовать на всех этапах процесса обучения: при объяснении нового материала, закреплении, повторении, контроле.

Можно указать ряд преимуществ использования компьютером в обучении иностранному языку: а) интерес учащихся к компьютеру приводит к высокой мотивации процесса обучения; б) учащиеся охотно ведут диалог с компьютером, у них повышается общая, компьютерная и языковая культура; в) индивидуализация обучения; г) возможность обеспечения непосредственной обратной связи; д) компьютер не проявляет отрицательных эмоций при повторении ошибок; з) объективность отметки; ж) обеспечивается эффективное выполнение упражнений и тренировок.

Область применения наглядности при обучении ИЯ никем еще точно не определена. Проблема использования средств наглядности при обучении иностранному языку стоит достаточно остро. Практика показывает, что наглядность используется как при комплексном, так и при аспектном обучении ИЯ, все время, расширяясь и углубляясь. Исходя из этого, появляется задача найти конкретное применение наглядности, т.е. найти такой метод внесения ее в педагогический процесс, обеспечивающий не формальное применение наглядности, а действительное ее использование.

Нужно признать достоинства наглядности, но и нельзя забывать, что неумелое использование наглядных средств может увести учащихся от решения главных задач.

Используя любой вид наглядности, можно добиться хороших результатов, но при этом нужно учитывать, в какой части урока и в какой степени наиболее удачно использовать наглядность.

Подчеркивая значение наглядности в обучении, нельзя упускать из виду, чрезмерное увлечение наглядностью и надо помнить, что неправильное ее использование затрудняет формирование понятий, так как это отвлекает внимание учащихся от существенных признаков наблюдаемых предметов или явлений и усиливает второстепенные по сущности, но иногда более заметные по внешнему виду признаки, приводит к ошибочным обобщениям и выводам. Далеко не всегда точное воспроизведение предметов, о которых говорит на уроке учитель, способствует пониманию и усвоению материала.

Таким образом, качество обучения зависит от правильного применения учителем наглядных средств, пособий и т.п.

Литература

1. Векилова Л.Г., Канн М.Н., Мустафаева Г.Х. Применение технических средств при обучении русскому языку. (Применение диафильмов). Баку, 1975, с. 22-23.
2. Выборново В.Ю. Работа по развитию связной речи на основе телевизионных передач // Русский язык в школе. 1987, № 1, с.12.
3. Дашко Л.И. Наглядные пособия по грамматике //Русский язык в школе, 1959, № 6, с. 40.
4. Зельманова Л.М. Наглядность в преподавании русского языка. М., 1984.
5. Каменский Я.А. Великая дидактика. Избранные педагогические сочинения. В 2-х томах, т.1. М., 1982, с. 384.
6. Кулиева Э.А. Внедрение современных технологий в практику подготовки учителя РКИ//Русский язык и литература в Азербайджане, 2008, №3-4.

7. Методика преподавания русского языка (учебное пособие для педагогических институтов) /Под редакцией проф. М.Т.Баранова. М., Просвещение, 1990.
8. Прессман Л.П. Технические средства на уроках русского языка. М., 1976, с. 23.
9. Сухаревская Е.Ю. Интегрированное обучение в начальной школе. Ростов-на-Дону, 2003, с.16.
10. Тезисы докладов, представленных на Всесоюзную научно-методическую конференцию по вопросам преподавания русского языка в национальной школе. Б., 1969.
11. Ушинский К.Д. Собр.соч. М.-Л., 1949, т.6, с. 265-266.
12. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. М., 2003.

T.S.Paşayeva

**Əyani vəsaitin rus dilinin xarici dil kimi öyrədilməsində
ən vacib vasitələrdən biri kimi istifadəsi haqqında
Xülasə**

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi öyrədilməsi prosesində istifadə olunan əyani (texniki) vəsaitlərin rolundan bəhs edilir. Öncə əyani vəsaitlərin və müasir texniki vasitələrin vəzifə və məqsədləri, mövqeləri, hazırkı istifadə vəziyyətləri təhlil olunur, sonra isə yaxşı nəticələr əldə etmək üçün onlardan düzgün, məqsədəuyğun istifadə etmə yolları tövsiyə edilir.

T.S.Pashayeva

**On the use of visibility as one of the most important means
teaching Russian as a foreign language
Summary**

The article discusses the role of visual (technical) means used in the process of teaching Russian as a foreign language. First, the tasks and goals, positions and current situations of using visual aids and modern technical means are analyzed, and then the correct and expedient ways of using them are recommended to achieve good results.

Rəyçi: filol.f.d., dos. O.A.Tağıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 13.09.2022

С.А.САДЫХОВА*доктор философии по филологии, доцент***Азербайджанский государственный
педагогический университет**

(г. Баку, ул. Узеир Гаджибеков, 34)

**О ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОЙ РАБОТЕ НАД ТЕКСТОМ
ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ**

Ключевые слова: русский язык как иностранный, лингвострановедение, текст, художественное произведение, публицистическое произведение, подбор текстов, толкование текста, адаптация текста.

Açar sözlər: rus dili xarici dil kimi, linqvoölkəşünaslıq, mətn, bədii əsər, publisistik əsər, mətnlərin seçilməsi, mətnlərin izahı, mətnlərin adaptasiyası.

Key words: Russian as a foreign language, linguistics and area studies, text, art work, journalistic work, selection of texts, interpretation of the text, adaptation of the text.

В настоящее время в учебном процессе лингвострановедческий аспект занимает важное место при обучении русскому языку как иностранному. В практике преподавания отбирается учебный страноведческий материал, относящийся к содержанию учебного процесса, и увязывается с программными лексико-грамматическими структурами определенного этапа обучения. «Реальным лингвистическим основанием страноведческого принципа методики преподавания русского языка является употребление в языке не только универсальных (общечеловеческих), но и индивидуальных (идиоматических) единиц» (7, с. 45). Обсуждение и разработка названного принципа вызваны стремлением найти более эффективные пути обучения, а также добиться большего воспитывающего успеха при обучении русскому языку студентов-азербайджанцев.

Как известно, национальный язык во всем его богатстве и разнообразии наиболее полно представлен в произведениях художественной литературы. Следствием этого является исключительное внимание, которое уделяется работе с художественным текстом в системе практического курса русского языка как иностранного. Страноведческий подход к изучению художественных текстов в иностранной аудитории предполагает их строгий отбор, в котором выделяются следующие критерии: широкий информативный план, страноведческая наполненность; страноведчески-дидактическая ценность; реализм произведения; гуманистическая ценность вводимого страноведческого материала, дающего представление о культуре народа – носителя языка (6, с. 168).

В произведениях публицистического стиля, кроме присущей им функции воздействия, реализуется также и функция сообщения, или коммуникативно-информативная функция. «Страноведческо-дидактическая ценность материалов публицистики определяется огромным документальным материалом о различных явлениях социальной жизни, историческими источниками, сведениями о культуре, науке, быте страны изучаемого языка (5, с. 78). Учет коммуникативно-информативной функции при изучении публицистических произведений в таких их главных формах, как книжная, газетная и журнальная, представляется необходимым и оправданным в учебном процессе со студентами-иностранцами.

Для восприятия и адекватной интерпретации произведений художественной литературы и публицистики необходимо добиться их полного понимания не только на уровне языка, но и на уровне смысла. Анализ только одной из сторон не приводит к адекватному пониманию текста, так как смысл и языковая форма его выражения составляют диалектическое единство (8, с. 17). Понимание при чтении предполагает не

только восприятие, но и воссоздание смыслового замысла автора, что в свою очередь предполагает его адекватную интерпретацию, а это находит свое выражение в адекватном усвоении заложенной в нем концепции. В современной методической литературе существует три подхода к решению проблемы восприятия и адекватной интерпретации иностранными учащимися оригинальных художественных и публицистических произведений:

1) подбор текстов, соответствующих определенным информативным требованиям для группы обучающихся. Несоответствие между уровнем информативности текстов создает «коммуникативное отстояние», что приводит к нарушению коммуникативного акта. Поэтому необходимо корректировать отношения между обучающимся (реципиентом) и информативными материалами (текстами) путем подбора текстов, «соответствующих определенным информативным требованиям для группы обучающихся, которая характеризуется данным уровнем информированности, либо предварительно расширить информативность и коммуникативную компетенцию обучающихся – уменьшить разрыв между языковыми знаниями и умениями оперировать мыслительными и речевыми категориями» (4, с. 56). При работе над текстами художественной и публицистической литературы путь подбора текстов представляется оправданным только на начальном этапе обучения. Назовем подобный подход к данной проблеме информативным;

2) лингвистическое толкование текстов. На разных этапах обучения путь расширения информированности и коммуникативной компетенции обучающихся позволяет преодолеть барьер «коммуникативного отстояния» и приводит к лингвистическому толкованию текстов;

3) адаптация текстов. В методике высказываются суждения, что адаптация должна идти только по линии сокращения текстов и упрощения лишь отдельных, наиболее трудных для иностранцев языковых конструкций. «Не стоит увлекаться адаптацией. Адаптация может производиться только по способу сокращения мест, трудных в языковом плане и мало существенных в страноведческом, с сохранением идейной позиции автора. Не допустимы произвольные «переложения», так как текст представляет собой исторический документ» (1, с. 42).

И все же не следует решительно отказываться от адаптации, так как многие произведения художественной и публицистической литературы будут потеряны для студентов-иностранцев из-за трудности восприятия. «Умеренная и тактичная адаптация текста не зло, а благо. В некоторых случаях ради гуманистического содержания и эстетической ценности произведения можно пожертвовать второстепенными средствами формальной (в том числе языковой) изобразительности» (2, с. 34).

В процессе обучения эти три подхода реализуются в двух основных методах сообщения страноведческих знаний: интерпретационном и герменевтическом, которые взаимно дополняют друг друга, и в их синтезе, а не противопоставлении усматривают Е. М. Верещагин и В. Г. Костомаров «наиболее эффективный путь постижения учащимися новой для них действительности» (2, с. 81).

Если для информативного подхода и адаптации текстов наиболее характерным является интерпретационный метод сообщения страноведческой информации, заключающийся в преодолении «коммуникативного отстояния» путем приближения текста к обучающимся, что типично для начального этапа обучения, то на продвинутом и высшем этапах обучения для лингвистического толкования оригинального текста характерен герменевтический метод, предполагающий понимание «не отдельного слова, а целого читаемого текста и только через текст отдельного слова, причем постигающий текст человек должен подняться, дотянуться, дорасти до текста, то есть хорошо знать и «чувствовать» весь историко-культурный пласт информации, содержащийся в нем» (10, с. 67).

Итак, если для интерпретационного метода характерным приемом является семантизация одного, отдельно взятого слова, для герменевтического метода характерным является предварительное толкование, комментирование текста.

Лингвистическое толкование включает в себя лингвистический, стилистический и литературоведческий анализ текстов. В литературоведческий аспект лингвистического толкования входят следующие типы лингвострановедческих комментариев: комплексный, системный и единичный (9, с. 78). Данные типы комментариев могут быть представлены следующими видами: историко-этимологическим, топонимическим, коннотативным и другими. Названные типы комментариев составляются на основе страноведчески ценных ключевых слов, словосочетаний, фраз, обладающих ярко выраженной кумулятивной функцией и являющихся прямым источником этой информации. Отбор этих ключевых слов и выражений, их комментирование и привлечение к ним внимания иностранных студентов уже во внешней организации текста (шрифтовое, цветовое, графическое выделение их в тексте) – важный аспект работы.

При выделении и комментировании ключевых слов и выражений, необходимых для понимания смысловой стороны содержания текста, можно рассматривать их на разных уровнях в зависимости от целевой установки: 1) общеключевые слова, несущие страноведческую информацию, типичную для данной культурно-языковой общности; 2) тематико-ключевые слова, содержащие страноведческую информацию по данной теме; 3) контекстно-ключевые слова, комментарий которых необходим для адекватного восприятия данной ситуации.

Комплексный лингвострановедческий комментарий составляется к тексту или к серии текстов на основании общеключевых слов. Важной чертой комплексного лингвострановедческого комментария должна быть его информативная насыщенность. Для этой цели удобно составлять серии текстов одного периода или одного автора, выделяя при этом группу ключевых слов, объединенных по тематическому признаку. Например, в «Повестях Белкина» А. С. Пушкина для комментария могут быть выделены следующие тематические группы слов: 1) речевой этикет; 2) государственное устройство; 3) названия должностных лиц (военных, государственных, духовных); 4) виды одежды; 5) средства передвижения (и люди, обслуживающие их); 6) меры длины; 7) виды оружия; 8) архаизмы.

Данные тематические группы слов, в свою очередь, могут нуждаться в системном комментарии, который необходим для более детального ознакомления с культурой и бытом страны изучаемого языка.

Таким образом, системный лингвострановедческий комментарий составляется по тематико-ключевым словам, содержащим страноведческую информацию по данной теме или по контекстно-ключевым словам, отражающим страноведческую информацию данного контекста. Единичный лингвострановедческий комментарий составляется по ситуативно-ключевым словам, комментарий которых необходим для адекватного восприятия данной ситуации. В отличие от страноведения, объектом которого являются различные сведения о стране изучаемого языка, лингвострановедение, будучи составной частью лингводидактики, знакомит студентов со средствами овладения иноязычной культурой в процессе изучения самого языка.

На занятиях по лингвострановедению исключительно велика роль наглядности (зрительной, слуховой, комбинированной), которая используется с двоякой целью: а) при сообщении знаний (фонетических, лексических, грамматических), облегчая понимание и усвоение функциональных единиц культуры, которые могут не совпадать в русском и родном языке студентов по форме, значению либо дистрибуции; тем самым в ходе введения лингвострановедческой информации реализуется семантизирующая функция наглядности; б) в ходе формирования речевых навыков и умений

благодаря средствам наглядности облегчается запоминание, а также правильный выбор и использование соответствующих единиц культуры при общении с помощью языка (реализуются функции наглядности, определяемые как стандартизирующая, воссоздающая ситуацию общения и стимулирующая высказывание).

Семантизирующая функция наглядности имеет место в ходе раскрытия смысловой стороны языковых явлений и правил их оформления средствами наглядности. Эта функция наглядности относится к ориентировочной деятельности студентов и имеет цель облегчить адекватное понимание студентами содержания текста. В связи с принятым в методике аспектным подходом к овладению средствами общения названная функция наглядности «реализуется в ходе ориентировки студентов в фонетических, лексических, грамматических средствах русского языка» (3, с. 64).

На наш взгляд, при знакомстве с иноязычным словом роль зрительной наглядности особенно велика. В современном лингвострановедении принято выделять три уровня зрительной семантизации, определяемых как понятийный, интернационально-фоновый и национально-фоновый.

На понятийном уровне зрительной семантизации наглядный образ в виде натурального предмета или его изображения должен напомнить обучающимся об уже известном им понятии и стимулировать перенос межъязыкового понятия из родного языка в изучаемый. При этом создаются благоприятные условия для непосредственного (т. е. беспереводного) понимания и запоминания значения слова на русском языке.

Конечно, было бы наивным полагать, что беспереводная семантизация позволяет полностью избежать перевода иноязычных слов на родной язык студентов. Однако бесспорным является тот факт, что систематическое использование беспереводной семантизации и ее разновидности – наглядной семантизации – существенно ограничивает потребность студентов-азербайджанцев в переводе и тем самым благоприятно отражается на процессе овладения ими русским языком как иностранным. Опыт работы свидетельствует о том, что квалифицированное использование наглядности в качестве источника семантизации позволяет в значительной мере избежать возможных семантических ошибок со стороны студентов.

Что касается второго, интернационально-фонового уровня зрительной семантизации, то на этом уровне изображение включает предметы и признаки, хорошо известные студентам в силу их широкого распространения в разных культурах и, следовательно, здесь, как и на понятийном уровне, лингвострановедческая специфика изучаемого языка никак не отражена.

Лишь на третьем, национально-фоновом уровне семантизации имеет место собственно лингвострановедческая семантизация. Именно на этом уровне зрительной семантизации студентам демонстрируются значения слов, которые характерны для данной национальной культуры.

Использовать разные уровни семантизации слова в зависимости от этапа обучения представляется в значительной мере дискуссионным. Думается, что уровень семантизации должен определяться не этапом обучения, а прежде всего целью занятий, уровнем языковой подготовки, характером имеющихся в распоряжении преподавателя наглядных материалов. В принципе, на каждом этапе обучения могут быть использованы все три уровня семантизации одновременно, что обеспечивает в оптимальной степени реализацию наряду с учебной также познавательной и воспитательной целей обучения.

На начальном этапе обучающиеся испытывают большие трудности при усвоении информации на русском языке. В этой связи использование зрительных образов является не только желательным, но часто необходимым условием понимания и усвоения вводимой информации. На продвинутом этапе потребность в зрительном

подкреплении в виде рисунка не является столь необходимой, а связи с чем в качестве основного источника страноведческой информации используется текст и слово преподавателя, который применяет при этом различные приемы страноведческого комментирования текста. Зрительная наглядность при этом играет вспомогательную роль, являясь посредником в передаче значения воспринимаемого на слух (или читаемого) текста.

Итак, если интерпретационный метод снижает текст до уровня адресата, то герменевтический – «поднимает» обучающегося до уровня текста, расширяет его лексический фон, необходимый для полного понимания текста. Использование в учебном процессе оригинальных произведений художественной и публицистической литературы, обладающих страноведческой ценностью, комментариев их для достижения полного понимания способствуют развитию зрелого чтения, в котором констатация наличия достаточно высокого уровня понимания является ведущим критерием.

Литература

1. Васильева А.Н. Русская художественная литература в иностранной аудитории как предмет изучения и как материал при обучении языку. Москва: МГУ, 1972, 28 с.
2. Верещагин Е.М., Костомаров А.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Москва, 1973.
3. Гиясбейли М.А., Магеррамова М.Д., Шахбазова А.Э. Учимся говорить по-русски. Русский язык как иностранный. В 2-х частях. Подготовительная часть. Баку, 2008.
4. Журавлева Л.С. Зиновьева М.Д. Обучение чтению (на материале художественных текстов. Москва: Русский язык, 1984, 28 с.
5. Изюмская С.С. Русский язык и культура речи. Учебник для вузов. Москва: Дашков и К. 2010, 380 с.
6. Исаева Э. А. Использование произведений художественной литературы в целях страноведения // Лингвострановедческий аспект преподавания русского языка иностранцам. Москва, 1974, с. 165-171.
7. Кодухов В.И. Лингвострановедческий принцип описания языка и методики обучения лексике и фразеологии // Лингвострановедческий аспект в преподавании русского языка как иностранного. Воронеж, 1984, с. 45-51.
8. Мамедов Н.Ш. Текст и языковая коммуникация. Баку, Мутарджим, 2019, 252 с.
9. Смелякова З.С. Лингвострановедческий комментарий при изучении произведений художественной литературы // Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного: Сб. научно-методич. статей. Москва: Русский язык, 1979, с. 76-82.
10. Шаклеин В.М. Этноязыковое видение мира как составляющая лингвокультурной ситуации // Вестник МГУ. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. Москва, 2000, №1, с. 64-69.

S.Ə.Sadıxova

Rus dilinin xarici dil kimi öyrədilməsində mətn üzərində linqvoölkəşünaslıq işi haqqında Xülasə

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisində bədii və pulisistik mətnlər üzərində linqvoölkəşünaslıq işinin təşkili öyrənilir. Mətnlərin seçilməsi, onların izahı və adaptasiyası geniş şərh edilir. Praktik rus dilini azərbaycanlı tələbələrə tədris edərkən bədii və publisistik mətnlərin linqvoölkəşünaslıq baxımından izahına üstünlük verilir. Bu cür izah eyni zamanda mətnlərin linqvistik, üslubi və ədəbiyyatşünaslıq və həmin ölkəni öyrənmək baxımından təhlilini özündə birləşdirir. Mətnin izahında ümumi açar sözlər, mövzu ilə bağlı açar sözlər və kontekstlə bağlı açar sözlər xüsusi rol oynayır. Müasir metodikada mətnlərin seçilməsi, izahı və uyğunlaşdırılması xarici dilin öyrənilməsində vacib əhəmiyyət kəsb edir. Linqvoölkəşünaslıq mətnində semantikləşmənin anlayış, beynəlmiləl və milli

səviyyələrində şərh edilir. Bütün bunlar rus dilinin milli-mədəni semantikasını ilə ətraflı tanış olmağa və onu mənimsəməyə əlverişli şərait yaradır.

S.A.Sadikhova

**About linguistic country-studying work on the text
when teaching russian as a foreign language**

Summary

The article studies the organization of Linguistic Country-studying works on literary and journalistic texts when teaching Russian as a foreign language. The selection of texts, their interpretation and adaptation are widely interpreted. When teaching Azerbaijani students the practical Russian language, preference is given to the interpretation of literary and journalistic texts from the point of view of linguistics and area studies. Such an explanation also includes the analysis of texts from the point of view of linguistic, stylistic and literary studies and the study of that country. General keywords, keywords related to the topic, and keywords related to the context play a special role in explaining the text. In modern methodology, the selection, interpretation and adaptation of texts are important in the study of a foreign language. Linguistics and area studies are interpreted in the text at the conceptual, international and national levels of semantics. All this creates favorable conditions for a detailed acquaintance with the national-cultural semantics of the Russian language and mastering it.

Rəyçi: prof. L.O.Vəzirova

Redaksiyaya daxil olub: 23.06.2022

R.R.ƏLİYEV

magistrant

e-mail: aliye.rabil.2001@atmu.edu.az

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

(Bakı şəh., Koroğlu Rəhimov küç., 23/822)

İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNİN TURİZMDƏ İSTİFADƏSİNDƏ MÜASİR TENDENSIYALAR

Açar sözlər: turizm, turizm sənayesi, otel, informasiya, texnologiya.

Ключевые слова: туризм, индустрия туризма, гостиница, информация, технологии.

Key words: tourism, tourism industry, hotel, information, technology.

Səyahət texnologiyası bizneslərə öz proseslərini sadələşdirməyə və ya hətta ənənəvi olaraq insanların aktiv iştirakını tələb edən prosesləri avtomatlaşdırmağa kömək edə bilər. Bu, potensial olaraq biznesə kadr tələblərini azaltmağa, xərcləri azaltmağa və əldə etdikləri gəlirin miqdarını artırmağa kömək edə bilər və bu, maliyyə nəticələrinin yaxşılaşmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, texnologiya təkmilləşdirilmiş dəqiqlik və rahatlıq vasitəsilə biznesə kömək edə bilər, eyni zamanda insan səhvini azaltmağa və ya aradan qaldırmağa kömək edə bilər. Bununla belə, ən yaxşı həllərdən istifadə edilməsi və digər bizneslərin rəqabət üstünlüyü qazanmaması üçün həmişə ən son turizm texnologiyası tendensiyaları ilə ayaqlaşmaq vacibdir.

Səsli axtarış, virtual və genişləndirilmiş reallıq, üz tanıma texnologiyası və əşyaların interneti daxil olmaqla inkişaf etməkdə olan texnologiyalar otellərdə və başqa turizm müəssisələrində bir çox yeniliklərə imkan yaradıb. Şəxsi həyatımızda biz getdikcə daha çox təmas-sız ödənişlər, səsli axtarış və mobil həllərdən istifadə edirik, buna görə də turizm texnologiyasının eyni nümunəni izləməsi məntiqlidir.

Smartfonlar, ağıllı dinamiklər və süni intellekt köməkçiləri səyahət sənayesindəki texnologiya tendensiyaları baxımından səsli axtarış və səsli nəzarətin aktuallığını artırmağa kömək etdi. Xüsusilə, getdikcə artan sayda səyahət müştəriləri aviabiletləri, otel otaqlarını və səyahət təcrübələrini tapmaq və брон etmək üçün səsli axtarışdan istifadə edirlər. Buna görə də, bu tendensiyadan yararlanma bilmək üçün veb saytınızı səsli axtarışı nəzərə alaraq dizayn etmək çox vacibdir. Bundan əlavə, səsli idarəetmə faktiki səyahət təcrübələrində də artan rol oynayır. Otel otaqlarında səsli idarə olunan cihazlar otaqlardakı işıqlandırmaya və isitməyə nəzarət etmək və ya otel işçiləri ilə danışmağa ehtiyac olmadan turist məlumatları əldə etmək üçün istifadə edilə bilər. Çox güman ki, bu, sənayenin digər sahələrində də genişlənmə prosesini davam etdirəcək.

Robototexnika səyahət texnologiyasının ən maraqlı formalarından biridir və daim təkmilləşir. Otellərdə, məsələn, robotlar konsyerj rolunda istifadə olunur, qonaqlar gələndə onları qarşılamağa və məlumat verməyə kömək edir. Bəzi otellər onları təmizlik və baqajın idarə edilməsinə cəlb etməklə, istifadələrini daha da genişləndirmişlər. Restoranlar daxilində robotlar potensial olaraq yeməklərin hazırlanmasında və yemək xidmətində rol oynaya bilər. Hava limanlarında onlar gizlədilmiş icazə verilməyən yükləri aşkar etmək üçün istifadə oluna bilər, bəzi istehsalçılar isə sizi ağıllı şəkildə izləyən baqaj qutuları yaratmaq üçün robotikadan istifadə edirlər. Üstəlik, səyahət agentləri müştərilər üçün gözləmə vaxtlarını daha məhsuldar

etmək üçün qabaqcadan yoxlama üçün robotlardan istifadə edirlər. Səyahət sənayesindəki bir çox digər texnoloji tendensiyalarda olduğu kimi, robotların istifadəsi həqiqətən də COVID-ə cavab olaraq artmışdır, xüsusən də onların insanlar arasında baş verə biləcək təmaslarını azaltma potensialı var.

Təmasız ödənişlər Səyahət texnologiyasının digər mühüm forması təmasız ödənişləri qəbul etmək qabiliyyətidir. Bu, səyahət şirkətlərinə, o cümlədən müştərilərin nağd pula, kredit və ya debet kartlarına çıxışı olmayan vəziyyətlərdə ödənişləri daha tez emal etməyə imkan verəcək. O, həm də müştəri təcrübəsini artırır, çünki bu, vaxta qənaətdir. Səyahətçilər virusun yayılmasından narahat olduqları üçün çox vaxt nağd pulla işləmək istəmirlər. Mümkün olduğu qədər təmasız ödənişlərdən istifadə insanları virusdan qoruya bilər.

Virtual reallıq bir sıra müxtəlif sektorlarda yeni yaranan texnologiya olmuşdur, lakin onun turizm sənayesindəki rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bütün bunlardan sonra, bu, səyahətçilərə öz evlərinin rahatlığında uzaq yerlərə səyahət imkanı verir. VR turlarından istifadə edərək müştərilər virtual otel turları və restoranlardan tutmuş görməli yerlərə, milli parklara və ya hətta xüsusi fəaliyyətlərə qədər hər şeyi təcrübə edə bilərlər. İnteraktivlik sizə hələ bu cür texnoloji tendensiyalardan maksimum istifadə etməyən rəqiblər üzərində rəqabət üstünlüyü təmin etməyə kömək edə bilər. Əksər VR turları və ya 360 dərəcə turları indi əsas veb brauzerlərə uyğundur və COVID səbəbiylə səyahət etmək istəməyənlərə faydaları daha aydın görməkdə kömək edə bilər.

Süni intellektlə işləyən çatbotlar (chatbotlar) edə biləcəyimiz ən səmərəli səyahət texnologiyası sərmayələrindən biri ola bilər, çünki bu çatbotlar (chatbotlar) işçilərin mövcudluğundan asılı olmayaraq müştərilərə 24/7 əsasda suallara çevik cavablar təqdim edə bilər. Bu, müştəri xidmətinə dair cari gözləntiləri yerinə yetirmək üçün vacib ola bilər. Tipik olaraq, bu çatbotlar standart cavabları olan ümumi suallara cavab verməkdə çox səmərəlidirlər. Bununla belə, süni intellekt texnologiyasındakı irəliləyişlər müasir çatbotların getdikcə daha çox təkmilləşməsi deməkdir.

Kibertəhlükəsizlik səyahət idarəçiliyi rolunda olanlar üçün əsas diqqət mərkəzindədir, çünki sənayedəki şirkətlər getdikcə daha çox kibercümlərlə bağlı risk altındadır və həmçinin digər növ məlumatların pozulmasına daha həssasdır. Səyahət şirkətləri əsas hədəfdir, çünki onlar çoxlu insanı işə götürürlər və çoxlu müştəri məlumatlarına çıxış əldə edirlər. Bu sahədə ən böyük təhdidlərdən bəziləri «fishing» hücumları və «ransomware» hücumlarıdır. Biznesinizi təhlükəsiz saxlamaq kibertəhlükəsizlik təliminə və müxtəlif aparat və proqram təminatı həllərinə investisiya tələb edir. Ən son qaydalara əməl etmək və məlumatların qorunması qanunlarına riayət etmək də vacibdir.

Ən maraqlı inkişaf edən səyahət texnologiyası tendensiyalarından biri, gündəlik cihazlar arasında internetə əsaslanan qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutan, həm məlumat göndərmək, həm də qəbul etmək imkanı verən Əşyaların İnternetidir (IoT). Artıq biz onun səyahət və turizm sənayesində rolunun nümunələrini görürük və bu daha da artacaq. Məsələn, IoT texnologiyası otel otaqlarında müştəriləri işıqlardan tutmuş qızdırıcılara və kondisionerlərə qədər hər şeyə qoşulan və hamısını bir yerdən idarə etməyə imkan verən cihazla təmin etmək üçün istifadə edilə bilər. Turizm və otelçilikdə IoT böyük potensiala malikdir. Əşyaların İnterneti bir çox cihazın eyni vaxtda qoşulmasına imkan verdiyi üçün turizm və qonaqpərvərlik sənayesində də çoxsaylı imkanlar yaradır. Turizm və otelçilikdə çox sayda tətbiq sahələri müəyyən edilmişdir. Bununla belə, IoT-nin tətbiqi prosesində təhlükəsizlik, yüksək investisiya dəyəri, texnoloji infrastruktur, rabitə infrastrukturunu və IoT standartları kimi müəyyən maneələri və çətinlikləri də vurğulamaq lazımdır.

Beləliklə, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının dəyişməsi turizm sənayesinə nə kəskin şəkildə təsir etdi və buna görə də sektorun inkişafı üçün innovativ ideyaları görməmiş şəkildə artırdı. Təkcə müxtəlif tətbiqlər yox, həm də İnternet və Sosial Media kanallarından geniş istifadənin artması davam edir. Bu imkanlar turizm şirkətləri və startaplar üçün

lazımı qədər güclü trampolin ola bilər. İnternetin qonaqpərvərlik və turizmə güclü təsiri var. Müştərinin bizneslə ilk təcrübəsi veb sayta baş çəkməsidir. Buraya keçmiş qonaqların şəkillərinə və rəylərinə baxmaq da daxildir. Müştərilərinin rahatlığına kömək etmək üçün onlayn reklamdan, sosial mediadan, bloqlardan və onlayn satışdan səmərəli istifadə etmək biznes üçün çox vacibdir, xüsusən də rəqiblər əgər eyni strategiyayı istifadə edirsə. Turizm idarələri və turizm sektorundakı şirkətlər “BigData” texnologiyasından bir çox cəhətdən faydalana bilərlər. Buraya marketing kampaniyalarının dəqiq müəyyən edilməsi, ziyarətçilərin ehtimal olunan maraqlarına uyğunlaşdırılmış paketlərin təklif edilməsi və müştəriləri qazanmağa diqqətin hansı ölkələrə yönəlcəyinə qərar verilməsi daxildir. Bütün bunlar qərar qəbul etmə prosesində böyük kömək ola bilər və turizm sənayesinin necə işlədiyini təkmilləşdirə bilər.

İnformasiya texnologiyaları turizm üçün böyük alətlər dəstini təmin edə bilsə də, təssüf ki turizmdə bütün potensial istifadə edilmir. Bunun səbəblərindən biri insanların texnoloji yeniliklərə gec adaptasiya olmasıdır. Texnologiya o qədər sürətlə inkişaf edir ki, əhalinin texnologiya ilə məşğul olmayan hissəsi bəzən çox geridə qala bilər. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün düşünürəm ki, ilk vaxtlarda sistemlərin hər biri mərhələli şəkildə elektronlaşdırıla bilər. Texnoloji yeniliklərin ölkəmizin turizmində tətbiqində əsas maneə ölkəmizdə bu sahə ilə bağlı ixtisaslı kadr çatışmazlığıdır. Kiçik və orta səviyyəli turizm şirkətləri kadr çatışmazlığı və maliyyə problemləri səbəbindən dolayı yenilikləri tətbiq edə bilmir. Yeniliklərin tətbiqi üçün maliyyə ayırsalar belə, sonradan onların idarəedilməsi üçün əlavə kadra ehtiyac duyulur və bu da maliyyə ehtiyatına ehtiyac yaradır.

Ədəbiyyat

1. R.M.Əliquliyev, Ə.Q.Əliyev. İqtisadi proseslərdə informasiya texnologiyaları. Bakı, Elm, 2002, 48 səh.
2. İsmayıl Calallı (Sadıqov), “İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti”, 2017, “Bakı” nəşriyyatı, 996 s.
3. World Development Indicators, 2002; Корчагин Ю.А. - Информационный ресурс развития общества. Воронеж. - Вестник ЦИРЭ, №7. С. 31.
4. Norman A.C. Information Society: An Economic Theory of Discovery, Invention, and Innovation. Boston: Kluwer Academic Publishers, 1993. P. 120.

İnternet resurları

1. <https://www.unwto.org/>
2. <https://www.statista.com/>
3. <https://www.wikipedia.org/>
4. <https://tourism.gov.az/>
5. <https://azerbaijan.travel/>

Р.Р.Алиев

Современные тенденции использования информационных систем в туризме

Резюме

Технологии путешествий могут помочь предприятиям упростить свои процессы или даже автоматизировать процессы, которые традиционно требуют активного участия людей. Это потенциально может помочь бизнесу сократить потребности в персонале, сократить расходы и увеличить доходы, что может привести к улучшению финансовых результатов. Кроме того, технологии могут помочь предприятиям за счет повышения точности и гибкости, а также помогают уменьшить или устранить человеческий фактор. Тем не менее, важно всегда идти в ногу с последними тенденциями в области туристических технологий, чтобы использовать лучшие решения и гарантировать, что другие предприятия не получают конкурентного преимущества. Новые технологии, в том числе голосовой поиск, виртуальная и дополненная реальность, технология распознавания лиц и Интернет вещей, позволили внедрить множество инноваций в отелях и других туристических заведениях.

R.R.Aliyev

Modern Tendencies in the Use of Information Systems in Tourism
Summary

Travel technologies can help businesses streamline their processes or even automate processes that traditionally require the active participation of people. This can potentially help the business reduce staffing needs, reduce costs and increase revenues, which can lead to improved financial results. In addition, technology can help businesses by improving accuracy and flexibility, and helping to reduce or eliminate human error. However, it is important to always keep up with the latest travel technology trends in order to use the best solutions and ensure that other businesses do not gain a competitive edge. New technologies, including voice search, virtual and augmented reality, facial recognition technology and the Internet of Things, have enabled many innovations in hotels and other tourist establishments.

Rəyçi: b.m. S.Əzizova

Redaksiyaya daxil olub: 22.08.2022

R.Z.HƏBİBZADƏ

doktorant

e-mail: secretariat@nayora.az

Azərbaycan Respublikası Gənclər Təşkilatları Milli Şurası
(Bakı şəh., Cəfər Cabbarlı küç., 609)

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA CƏNUBİ QAFQAZDA FORMALAŞAN YENİ GEOSİYASİ VƏZİYYƏT

Açar sözlər: geosiyasi reallıq, qüvvələr balansı, strateji dəhlizlər.

Ключевые слова: геополитическая реальность, баланс сил, стратегические коридоры.

Key words: geopolitical reality, balance of power, strategic corridors.

2020-ci il dünya gündəminə COVID-19 virusu ilə düşmüş olsa da, pandemiya qədər önəmli proseslər də yaşanmışdır. Bu proseslərə münaqişələr, ölkələr arasında gərginliklər və yaranmış yeni geosiyasi reallıqlar aid idi. Liviya və Suriya arasındakı gərginliklər, Yunanıstan ilə Egedə yaşayanlar, İran və İsrail arasındakı problemlər bu qəbildən yaşanan proseslərə aid idi. Buna baxmayaraq, dünya gündəmində ən önəmli yer alan məsələlərdən və Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar formalaşdıran proseslərdən biri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolunda gedən 44 günlük Vətən müharibəsi olmuşdur (10). Vətən müharibəsindən dərhal sonra Prezident İlham Əliyev bildirdi ki, Azərbaycan beynəlxalq hüquqa əsaslanaraq, 30 illik işğala son qoyub, müharibə yolu ilə özünün ərazi bütövlüyünü və suverenliyini bərpa edib. Bu savaşda xalqımıza qarşı Xocalı kimi amansız soyqırımını həyata keçirmiş düşmən ordusunu və erməni faşizmini məhv edib (1). Azərbaycanın qələbəsi nəyinki erməni ordusunun, eyni zamanda erməni lobbisinin məğlubedilməzliyi haqqında miflərin sonunu gətirdi. Bundan başqa, “erməni xalqı döyüşkən xalqdır”, “Ermənistanın çox güclü ordusu var” kimi düşüncələr də öz təsdiqini tapmadı (5). Baxmayaraq ki, analiz və araşdırma mərkəzlərinin hesabatlarında bütün beynəlxalq indekslərə uyğun olaraq Azərbaycanın regionun ən qüdrətli ordusuna malik olduğu bildirilsə də bu həqiqət hər bə meydanında qəti bir şəkildə öz təsdiqini tapdı (7).

Qeyd edək ki, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Cənubi Qafqazda bilərəkdən yaradılmış münaqişə ocaqları formalaşdırılmışdı. Abxaziya və Osetiya, Dağlıq Qarabağ əraziləri də sözügedən böhran nöqtələri idi. Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda dondurulmuş münaqişə sahələrindən biri kimi Qarabağ problemi regionda nəzərdən keçirilən geosiyasi vəziyyət baxımından vacib bir məsələ kimi qeydə alınır. Elə bu səbəbdən, 30 ildən sonra Qarabağın öz tarixi sahibinə qayıtması ilə status-kvo dəyişdi və yeni reallıqlar formalaşdırdı. Buna görə, biz ilk öncə II Qarabağ müharibəsindən əvvəl Cənubi Qafqazda mövcud olan, daha sonra isə post-müharibə dövründə dəyişən geosiyasi vəziyyəti təhlil etməliyik (9).

Cənubi Qafqazın geosiyasi tarixinə nəzər saldıqda, regionun zaman-zaman keçmiş imperiyaların (Rusiya, Türkiyə və İran) nəzarətində və geostrateji rəqabətin yaşandığı bölgələrdən biri olduğunu görə bilərik. Regionda etnik və dini müxtəliflik, demoqrafik fərqliliklər, Naxçıvan kimi muxtar ərazilərin olması, Ermənistan kimi dənizə çıxışı olmayan ölkənin Türkiyə və Azərbaycan arasında divar kimi çıxış etməsi kimi bir sıra amillər siyasi münasibətlərin düyününü formalaşdırıb. Bundan başqa Gürcüstan ərazisində Abxaziya və Osetiyanın Rusiya xaricində heç bir dünya ölkəsində tanınmayan müstəqilliyi, Türkiyənin Ermənistan sərhəddini bağlı tutması, Türkiyə və Azərbaycan arasındakı əlaqələrin arada Ermənistan torpaqlarının olması səbəbilə birbaşa olmaması bu geosiyasətin parçalarıdır. İran da öz daxilində 38 milyondan çox cənubi azərbaycanlının varlığına bağlı etnik narahatlıq yaşayır. Belə bir vəziyyətdə, Azərbaycanın xarici siyasətində prioritet məsələlər sırasında daim enerji bazarlarını enerji ilə təmin edə bilmək və Qarabağ ərazisini erməni işğalından azad etmək (müharibəyə

qədər) olmuşdur. Sözsüz ki, öz enerji təhlükəsizliyini təmin etmək və regionda nəzarəti gücləndirmək istiqamətində Rusiya üçün də enerji məsələsi prioritet məsələlərdən biridir. Gürcüstan isə Rusiyaya qarşı ərazi bütövlüyünü təmin etmək baxımından Qərbin dəstəyinə ehtiyacı olan, o cümlədən Azərbaycan və Türkiyə layihələrində mühüm tranzit ölkədir (9).

Ümumiyyətlə, 2018-ci ildən bəri kiçik münaqişələrin kimsə konvensional bir müharibəyə çevriləcəyinə ehtimal etmirdi. Qarabağ münaqişəsinin müharibəyə çevrilməsinə səbəb Ermənistan tərəfinin təxribatları olmuşdur. Əslində, istər nəzəri, istərsə də praktiki baxımdan Ermənistanın Azərbaycana qarşı müharibədə heç bir şansı yox idi, ancaq buna rəğmən belə bir müharibəyə girməsi müəyyən suallar yaratdığından izah tələb edir. Bu izah həm də Cənubi Qafqaz geosiyasəti çərçivəsində baş verən problemlərin səbəb və nəticələrini də aydınlaşdırır (9).

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yenidən alovlanması ilə həm global, həm də regional güclər məsələ ilə bağlı öz tərəfkeşliklərini açıq şəkildə ifadə etməyə başladılar. Xüsusilə, bu məqamda Rusiya və İranın Ermənistanla münasibəti önəmlidir. Qərbmeylli dəyərlərinə görə hakimiyyətə gəldiyi gündən Rusiyanın dəstəkləmədiyi Paşinyan hökumətinə Rusiya müharibə yolu ilə müəyyən mesajlar ötürdü. Belə mesajlardan ilki Rusiyanın Ermənistanla Paşinyanın Rusiyanı Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi çərçivəsində prosesə cəlb etməyə çalışarkən verdiyi cavab oldu.

Cənubi Qafqazda dondurulmuş münaqişələrə baxmayaraq, Rusiya, Türkiyə və Azərbaycanın əməkdaşlığında nisbi sabitlik var idi. Bu sabitliyi təmin edən Rusiya, Türkiyə və İranın Yaxın Şərqdə xaricdən gələn təhdidlərə qarşı regional əməkdaşlığı idi. Buna baxmayaraq, bu o demək deyil ki, Rusiya, Türkiyə və İran arasında əməkdaşlıq olsa da, heç bir problem yoxdur. Sadəcə olaraq, təhdidlərə qarşı birgə əməkdaşlıq ölkələr arasındakı bir çox problemlərin diqqətdən kənarda qalmasında mühüm rol oynayırdı. Qarabağ ərazisinə gəldikdə isə, bu ərazi üç keçmiş imperiyanın rəqabət meydanı idi. Ermənistan isə daima bu rəqabətdən özünə pay çıxarmağa çalışmışdır. Təsədüfi deyil ki, elə indiki Ermənistan hökumətinin Baş naziri Qərb meylli Paşinyan bu ərazi uğrunda, xüsusilə Fransanın dəstəyi ilə regionda müharibənin başlamasına səbəb oldu. Bununla belə, onu hansı məqamın ruhlandırıldığını və ona hansı zamanətlərin verildiyini bilə bilmərik. Belə ki, müharibənin başlanğıcından etibarən Paşinyanın Rusiya prezidenti Vladimir Putindən kömək istəməsi həm başladığı müharibədə Rusiya tərəfindən qorunmaq, həm də Türkiyə ilə Rusiyanı bölgədə qarşıdurmaya salmaq cəhdi kimi qiymətləndirilməlidir. Qarabağ problemi ilə çox yaxından maraqlanan Fransa Ermənistanla ciddi dəstək göstərə bilmirdi. V.Putin isə Paşinyanın telefonlarına cavab verməyərək sanki onu cəzalandırırdı. Bunun birbaşa səbəbi isə Paşinyanın qərbmeylli siyasət həyata keçirməsi idi. Belə bir ikili siyasət həyata keçirən Ermənistanın regional münaqişəni alovlandırmaq cəhdləri uğursuz olmuşdur (9). Rusiya münaqişələr zamanı Ermənistan ərazisində müharibənin baş vermədiyini bəyan edərək, KTMT səviyyəsində dəstək göstərməyin qeyri-adekvat olduğunu bildirdi. Rusiyanın bu münasibətinin arxasında Ukrayna və Gürcüstandakı proseslərin təsirli olduğunu söyləmək mümkündür. Rusiya Ermənistanda Ukrayna və Gürcüstan təcrübələrinin yaşanmasına icazə verməyəcəyini göstərdi. Bundan əlavə, Rusiya-Türkiyə münasibətləri Suriya və Liviyada fərqli maraqlarla inkişaf etsə də, Türkiyənin Qafqazda Rusiya ilə birgə fəaliyyət göstərməsi Türkiyə üçün mühüm qazanc oldu (10). Yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət Türkiyə-Rusiya münasibətlərində yeni istiqamətlər formalaşdırdı, əməkdaşlığın başqa regionlarda da həyata keçirilməsi üçün imkanlar ortaya çıxardı. Qeyd edək ki, hətta Ermənistan belə işğalçı siyasəti nəticəsində içində düşdüyü təcrid vəziyyətindən qurtulmaq, qonşu dövlətlərlə münasibətləri normallaşdıraraq iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək şansı qazandı (7). Ermənistanın iqtisadiyyat naziri də açıqca bildirib ki, Azərbaycan və Türkiyə bazarlarından istifadə etmək lazımdır. O, həmçinin bildirib ki, artıq Türkiyə limanlarına çıxmaq şansı da formalaşib. Bütün bunlar reallaşarsa, regionda iqtisadi əməkdaşlıq üçün əlverişli bir şərait yaranacaq. Azərbaycan regionda geosiyasi reallıqlar yaratmaqla, Ermənistan iqtisadiyyatının dirçəlməsi üçün şans verdi (8).

Münaqişələr zamanı global güclər çərçivəsində gündəmə gələn digər mühüm ölkə ABŞ oldu. Məhz münaqişənin qızışdığı bir vaxtda ABŞ-ın seçkilərlə məşğul olması Paşinyanın gözlədiyi dəstəyi almasına mane oldu. Ancaq Bayden administrasiyasının seçkilərdən dərhal sonra hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə Türkiyənin Dağlıq Qarabağ məsələsində münaqişələr zamanı tərəf tutduğu və Azərbaycana silah dəstəyi verdiyi iddialarının ortaya atıldığı görünür. ABŞ-da bu səbəbdən Türkiyəyə qarşı siyasət dəyişikliyi edilməli olduğu bildirilib. Ermənistanın bu prosesdə ABŞ-dan yetərinə dəstək almamasına ABŞ seçkiləri ciddi təsir göstərdi. ABŞ-da bütün təbəqələrin noyabr və ondan əvvəlki seçkilərə diqqət yetirməsi bununla bağlı kifayət qədər aktiv siyasətin aparılmasının qarşısını aldı (10).

Tarixi prosesdə regional güclər çərçivəsində gündəmə gələn digər bir ölkə də İran olmuşdur. Münaqişənin ilk günü və münaqişədən sonra İranın yürütdüyü siyasətlərdə cüzi dəyişiklik olduğunu söyləmək mümkündür. İlk dövrlərdə atəşkəs çağırışı edən İran bir müddət sonra “cihadçı qrupların bölgəyə gətirildiyi” iddiaları ilə Azərbaycan və Türkiyəni hədəfə alıb. Bundan sonra xüsusilə Azərbaycanın bu prosesdə İsrailə yaxınlaşması və İsraildən yüksək texnologiyalı silahların tədarükü İranın mövqeyinin daha da sərtləşməsinə səbəb oldu. İranın siyasətinə təsir göstərən faktorlardan biri də İranda yaşayan azərbaycanlı əhali oldu. İranda azərbaycanlıların Qarabağa bağlı nümayişlərinə İranın sərt reaksiyası bölgədə gərginliyi daha da artırmışdı, lakin ümumilikdə İran müharibənin gedişatına təsir edən fəal tərəf rolunu oynaya bilmədi, daha doğru desək, danışıqlar masasından kənarda qaldı. Bu səbəbdən İranın Cənubi Qafqazdakı əvvəlki nüfuzunu itirdiyini söyləmək olar (10).

Türkiyə isə münaqişənin başladığı ilk gündən Azərbaycanın yanında olduğunu bəyan edərək, həm həll prosesində, həm də regional güc olaraq masa arxasında olduğunu nümayiş etdirdi. Bu mənada qurulmuş sülhməramlı mərkəzdə Türkiyənin Rusiya ilə birgə hərəkət etməsi və anlaşma memorandumunun imzalanması Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı geosiyasi gücünü artırdı. Artıq prosesin lap əvvəlindən Türkiyənin həll masasında olması lazım olduğunu dəfələrlə dilə gətirən tərəf Azərbaycan tərəfi olub. Bundan başqa, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Azərbaycana bir il müddətinə əsgər göndərilməsi ilə bağlı memorandum imzalanması Türkiyənin Qarabağ məsələsinin regional problem kimi həllində fəal rol alması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, müqavilədə öz əksini tapan Türkiyə üçün ən mühüm məsələlərdən biri IX maddədir. Belə ki, bu bəndlə açılan Naxçıvan (Zəngəzur) dəhlizi Türkiyə ilə Azərbaycan arasında avtomobil yolunun yaradılması və Türkiyənin Orta Asiyaya bir başa əlaqənin açılması baxımından geostrategiya əhəmiyyəti malikdir. Bundan əlavə, bu bəndin gələcək perspektivdə türk birliyinin yaradılması baxımından da strateji əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, Naxçıvan dəhlizinin (Zəngəzur dəhlizi) həm iqtisadiyyat, həm də turizm baxımından bölgəyə təsir edəcəyi, Türkiyənin türkdilli dövlətlərlə əməkdaşlığında mühüm rol oynayacağı gözlənilir (10).

Şuşa Bəyannaməsinin imzalanmasından da Cənubi Qafqazda həm Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının gücü artdı, həm də geosiyasi reallıqlar formalaşdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Milli Qurtuluş Gününü ilk dəfə Şuşada, özü də Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğanla qeyd etməsi siyasi və mədəni birliyin, qəbul edilən sənəd isə müttəfiqliyin sübutu idi. Bu həm də yeni qüvvələr nisbətinin, formalaşan yeni status-kvonun nümayişi idi. Bu sənədin tarixi əhəmiyyəti həm də ondadır ki, Qars müqaviləsindən sonra Şuşa Bəyannaməsi müttəfiqliyə dair imzalanan və Qarabağın, hətta daha geniş mənada Azərbaycanın təhlükəsizliyinin zəmanəti olan ilk sənəddir (2). Qeyd edək ki, çox önəmli məsələlərdən biri də odur ki, bu sənədin məğzi təkcə hərbi əməkdaşlıqla kifayətlənmir. Bəyannamədə başqa vacib məsələlər də öz əksini tapıb: iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq müstəvidə birgə əməkdaşlıq, mədəniyyət, təhsil, gənclər siyasəti, idman və s. Sənəddə enerji təhlükəsizliyinin, xüsusilə Cənub Qaz Dəhlizinin Azərbaycan, Türkiyə və Avropa üçün önəmi göstərilir. Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan Şuşada mətbuata verdiyi bəyanatında bildirib ki: “Bu tarixi fürsətin reallığa söykənməyən həvəslər, ifadələr və fəaliyyətlərlə qaçırıl-

maması ən böyük arzumdur. Bölgədəki yeni reallığa fayda vermək istəyən hər kəsin nifrət və təhrik siyasətindən əl çəkərək sülh və əməkdaşlığı təşviq etməyə istiqamətlənməsi əsas şərt-dir. Belə bir mühit formalaşanda Ermənistan ilə münasibətlərin normallaşması üçün biz də özümüzə düşəni edəcəyimizi hər fürsətdə deyirik. Bu ümidverici proses Azərbaycan ilə Ermənistanın imzaladıqları atəşkəs razılaşmasını əhatəli və uzaqgörən bir sülh müqaviləsi ilə tamamladıqları halda çox sağlam şəkildə davam edəcəyinə inanırıq” (6).

Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində NATO-dan müharibə ilə bağlı bəyanat verilib və Dağlıq Qarabağda atəşkəs çağırışı edilib. Baş katib Yens Stoltenberq bildirib ki, bölgədəki münaqişələrə dərhal son qoyulmalıdır. Buna baxmayaraq, ümumilikdə NATO prosesə qarış-masa da, bu müharibədə qalıbların tərəfində olduğunu söyləmək olar. Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində daha bir mühüm struktur olan ATƏT-in Minsk Qrupunun bu prosesdə uduzanlar sırasında olduğunu söyləmək mümkündür. Rusiyanın regiondakı siyasəti çərçivəsində ATƏT-in Minsk Qrupu bilərəkdən kənarlaşdırılıb. Rusiya prosesin əvvəlindən böhranın yalnız onun söz sahibi olacağı bir prosesə çevriləcəyini gözləyirdi və nəhayət, istədiyinə nail oldu. 2020-ci ildə baş verən global epidemiya, böhranlar və digər münaqişə zonaları Rusiyanın irəliləməsinə nə imkan verdi (10).

Avropa İttifaqına (Aİ) gəldikdə isə, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Aİ Şurasının prezidenti Şarl Mişel və Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanla 2021-ci illin dekabrın 14-də Brüsseldə keçirilən üçtərəfli görüşü bir daha dövlətimizin milli maraqlarının təmin olduğunu göstərdi. Belə ki, üçtərəfli görüşdə münasibətlərin normallaşdırılmasına və kommunika-siyaların açılmasına dair önəmli məsələlər müzakirə olundu. Nəqliyyat və kommunikasiya xətlərinin açılması məsələsinə baxıldı. Ermənistan tərəfi dəmir yolu xəttinin çəkilməsi ilə bağ-lı üzərinə düşəcək öhdəliyi yerinə yetirəcəyini təsdiq etdi. Görüşdə maraqlarımızın təmin olunması istiqamətində ən əsas məsələ isə Aİ Şurasının Prezidentinin bəyanatda “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi”, “status” kimi ifadələrdən istifadə etmədi, Minsk qrupunun da adı çəkil-mədi. Bu, status məsələsinin tarixin səhifəsinə qovuşması və Aİ-nin də Azərbaycanın yarat-dığı yeni reallıqlarla barışmasının bariz nümunəsidir (2).

Torpaqlarımızın azad olunması ilə, öz sərhədləri ilə birgə, Ermənistanın əsas gəlir mən-bələrini və yollarını nəzarəti altına alması ölkəmizin regionda geosiyasi gücünü artırdı. Azər-baycan birmənalı surətdə iki mühüm nəticə əldə etdi: 1) üzərində olan təsir gücünü zəiflətdi; 2) özü üçün isə yeni təsir dairələri qazandı. 44 günlük müharibənin ən böyük təsirlərindən biri müəyyən mübahisə və münaqişələrin həll edilməsinə olan ümidlərin yenidən canlanması oldu. Bu müharibədən qabaq Gürcüstan, Moldova və Ukraynadakı ərəzi mübahisələri ilə bağlı neqativ əhval-ruhiyyə və bədbin proqnozlar var idisə, əldə etdiyimiz qələbə nəticəsində bu əhval-ruhiyyə azaldı, proqnozlar isə müsbətə doğru dəyişdi (3).

Rusiyanın strategiyaların və texnologiyaların analizi Mərkəzinin hazırladığı, II Qarabağ müharibəsindən bəhs edən “Qafqazda fırtına” adlı kitabında Azərbaycan Ermənistan üzərində öz üstünlüyünü kəskin olaraq artırdı, ölkə strateji hücum əməliyyatlarının aparılmasına dair həm misilsiz təcrübə qazandı, həm də özü hərbi əməliyyatların aparılmasında dünya təcrübəsi formalaşdırdı. Ermənistan ordusu kifayət qədər texnika itirdi, üstəlik bu itkilərin yerini dol-durmağa qadir bir gücdə deyil. Bundan başqa analizdə qeyd olunur ki, Rusiya müharibəsinin dayandırılması işində əsas moderator və vasitəçi olsa da, sülh prosesinə Türkiyəni də qoşmalı oldu ki, bu da analitiklərin hesab etdiyi kimi “postsovet məkanı üçün növbəti xoşagəlməz presedent və Türkiyənin Cənubi Qafqaza müdaxiləsi”dir (4).

Beləliklə, Dağlıq Qarabağda 44 günlük müharibədən sonra Cənubi Qafqazda uduzanlar da, qazananlar da olub. Uduzanlar arasında Ermənistanla yanaşı, Fransa, İran və ATƏT-in olduğunu söyləmək mümkündür. Əslində Ermənistanda aparılan sorğuya görə, Ermənistanın dostu olan ölkələr arasında İranın Rusiya və Fransadan sonra 3-cü yerdə yer alması İranın aktiv fəaliyyət göstərməyə də Ermənistanın yanında olduğunu göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Vəqif, Azərbaycanın Cənubi Qafqazda yaratdığı yeni reallıq regionun simasını dəyişəcək, Azərbaycan Xalq qəzeti, 2021.
2. Elçin Zaman, Şuşa Bəyannaməsi regional güc balansını yenidən ölkəmizin xeyrinə dəyişdi, İki sahil, 2021 ikisahil.az/post/227963-shusha-beyannamesi-regional-guc-balansini-yeniden-olkemizin-xeyrine-deyishdi.
3. Həsənov İlkin, İkinci Qarabağ müharibəsinin regional və qlobal sistemə təsiri, Politicon, 2022 politicon.co/az/essays/136/the-impact-of-the-second-karabakh-war-on-the-regional-and-global-system.
4. İkinci Qarabağ müharibəsinin geosiyasi nəticələri - Uduzan həm də Rusiyadır?, Azsiyasət, 2021 azsiyasat.com/siyaset/5968-Ikinci-Qarabag-muharibesinin-geosiyasi-neticeleri-Uduzan-hem-de-Rusiyadir.html.
5. Məmmədov Q.H., II Qarabağ müharibəsində qələbə həm də Azərbaycan diplomatiyasının geosiyasi meydanda və informasiya müharibəsində böyük uğurudur, Newtimes, 2021 newtimes.az/az/economics/7340/.
6. Şahbazova Esmira, Şuşa Bəyannaməsi: yeni geosiyasi reallıq, Sumqayıt xəbər, 2022, <http://sumqayitxeber.com/susa-beyannamesi-yeni-geosiyasi-realliq/>.
7. Telman Nüsrətoğlu, İkinci Qarabağ müharibəsinin bir ili və region üçün nəticələri, 2021, TRT Azərbaycan, 2021 www.trt.net.tr/azerbaycan/qafqazin-gund-mi/2021/09/30/ikinci-qarabag-muharib-sinin-bir-ili-v-region-ucun-n-tic-l-ri-1711324.
8. Tağıyev Tural, Vətən müharibəsi bölgədə geosiyasi vəziyyəti dəyişdi, AzVision.az 2020 azvision.az/news/239910/-veten-muharibesi-bolgede-geosiyasi-veziyyeti-deyisdi--politoloq-reyi-.html.
9. Tuğrul Camaş, Karabağ Savaşı Ekseninde Yeni Kafkasya Jeopolitiği, ANKASAM, 2021 www.ankasam.org/karabag-savasi-ekseninde-yeni-kafkasya-jeopolitigi/.
10. Yıldız Deveci Bozkuş, Dağlık Karabağ Savaşı ve Güney Kafkasya'da Yeni Güç Dengeleri, International Journal of Human Studies, dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1439732.

Р.З.Хабибзаде

Новая геополитическая обстановка на Южном Кавказе после Второй Карабахской войны *Резюме*

После 44-дневной войны Азербайджан положил конец тридцатилетней оккупации на основе международного права и восстановил свою территориальную целостность и суверенитет военным путем. Тридцать лет спустя, с возвращением Карабаха его историческому хозяину, статус-кво изменился и в регионе сформировались новые реалии. Справедливая позиция Азербайджана, политическая и экономическая мощь обусловили поддержку нашей страны в этом конфликте со стороны ряда стран, в том числе международных организаций. Несомненно, большую роль в этом направлении сыграли дипломатические переговоры Президента Ильхама Алиева и регулярные встречи с местными и зарубежными журналистами.

Роль нашей страны как энергопоставщика для ряда государств и ее значение как политико-экономического партнера также обеспечили достижение положительных результатов в процессе урегулирования конфликтов. Понимая международное право, отказ России поддержать Армению по линии ОДКБ, а также ее нежелание потерять Азербайджан как экономического партнера усугубили и так сложное положение Армении. Из-за состоявшихся в США выборов Армения также не смогла получить от этой страны желаемой поддержки.

Постоянная политическая и моральная поддержка Турции как братской страны показала единство и силу двух стран на международной арене. Совместные действия Турции с Россией в миротворческом центре и подписание меморандума о взаимопонимании усилили геополитическую мощь Турции на Южном Кавказе. На встречах, проведенных при посредничестве НАТО и ЕС, также были обеспечены национальные интересы нашей страны. В результате

Азербайджан стал гарантом мира и справедливости в регионе, усилил свою геополитическую мощь и привел к формированию новых реалий.

R.Z.Habibzade

**The new geopolitical situation established in the South Caucasus
after the Second Karabakh War**

Summary

After the 44-day war based on international law, Azerbaijan ended the thirty year occupation through the war and restored its territorial integrity and sovereignty. With the return of Karabakh to its history owner after thirty years and the status-quo has changed and new realities were formed in the region. Rightful position of Azerbaijan, political and economical power resulted with the greatest support of our country by several countries, including international organisations. Indisputably, in this regard the President Ilham Aliyev's diplomatic negotiations, regular meetings with local and foreign journalists played a more proactive role. Our country acts as an energy provider for a number of states and its importance as a political-economic partner ensured the positive achievements in the course of conflict resolutions. Comprehension Russia international law, non-support of assistance to Armenia by the CTSO, including the reluctance to lose Azerbaijan as an economic partner made Armenia's collapsed situation even worse. Due to US election, Armenia could not get enough support from this country either.

As a fraternal country, Turkey's constant political and moral support to Azerbaijan showed the unity and power of these two states in the international arena. Join action of Turkey with Russia in peacekeeping centre and signing memorandum of understanding increased Turkey's geopolitical power in South Caucasus. The national interests of our country were also guaranteed in the meetings through mediation NATO and EU. Consequently, Azerbaijan became guarantor of peace and justice in the region, and increased its geopolitical power and led to the formation of new realities.

Rəyçi: siy.e.e.d. A.M.Mirabdullayev

Redaksiyaya daxil olub: 16.09.2022

Т.Р.БЕХБУДОВ*доктор философии по истории, доцент*

DOI: 10.48652/n7322-4504-9259-d

Бакинский государственный университет

(г. Баку, ул. З.Халилова, 23)

О ПРАВОВОМ И ОРГАНИЗАЦИОННОМ МЕХАНИЗМЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДВИЖЕНИЯ НЕПРИСОЕДИНЕНИЯ (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ)

Ключевые слова:** Движение неприсоединения, органы ДН, страны-участницы, форумы, бюро.*Açar sözlər:** Qoşulmama Hərəkəti, QH orqanları, iştirakçı dövlətlər, forumlar, büro.****Key words:** Non-Aligned Movement, NAM organs, participating states, forums, bureau.*

Азербайджанской Республике выпала огромная честь в 2011-м году стать полноправным членом объединения стран Движения неприсоединения. Спустя некоторое время, в 2018-м году, Азербайджан был избран как страна, председательствующая на период с 2019-го по 2021-й год, что свидетельствует о признании республики мировым сообществом.

Движение Неприсоединения существует с 1961 года по сегодняшний день, и оно прошло долгий сложный и порой драматический путь своего развития и совершенствования как субъект международного права.

Во всемирной научной среде давно возникла потребность в анализе международно-правового статуса крупнейшего объединения, как Движение Неприсоединения, которое по своей значимости занимает второе место после ООН.

Ведущие специалисты – исследователи проблематики правового статуса ДН считают, что ДН является новым видом межгосударственного объединения, отличным как от понятия организация, так и от понятия в традиционном смысле конференция. Поэтому необходимо рассмотреть ДН в институциональной структуре международных отношений. Прежде всего, требуется уточнить к какой группе относится ДН, к категории межправительственной конференции или международным правительственным организациям.

В процессе исследования этой проблемы ведущие специалисты правоведы-международники пришли к выводу, что ДН не соответствует статусу или категории – международная конференция, так как ДН в отличие от структуры и механизма международной конференции не занимается рассмотрением одного какого-то важного вопроса или проблемы. Повестка дня ДН на заседаниях его главных структур состоит из широкого круга проблем. Кроме этого ДН не ограничивается сроками рассмотрения обсуждаемых вопросов, оно функционирует бессрочно и принимаются решения не путём голосования, а путём консенсуса.

С другой стороны, ДН не является международной организацией. Дело в том, что ДН не имеет основополагающего договора и устава. А также ДН не имеет постоянного исполнительного органа, нет штаб – квартиры. Участники ДН не именуются как «член», так как в этой организации отсутствует понятие «членство» и «членские взносы». И, наверное, поэтому у ДН нет финансового бюджета. Таким образом, мнения многих ученых сходятся на том, что ДН является новым видом межгосударственного объединения.

Если касаться вопроса правотворчества ДН, то разнообразность правотворчества в этой организации условно можно было бы, назвать коллективной правосубъек-

тностью стран-участниц. Не проявляя готовности уполномочивать тот или иной из своих органов на формальное международное правотворчество, не желая создавать постоянный секретариат и иметь должностное административное лицо, они, тем не менее, коллективно вырабатывают общую политическую и международную правовую позицию, единодушно фиксируют её в документах, коллективно выступают в процессе реализации такой позиции, в том числе на многосторонних дипломатических форумах.

Коллективная правосубъективность – это согласование выражение политической воли стран – участниц в рамках целей и принципов «Движения». Она нужна им потому, что в отдельности они не могут добиться на международной арене достижений совпадающих целей, в том числе зафиксировать нужную международно – правовую норму или занять общую международно-правовую позицию.

Коллективная правосубъектность позволяет проводить коллективную политику на международной арене. ДН выступает в качестве как субъекта международных отношений, так и коллективного субъекта международного права со своей волей.

ДН имеет право быть участником международного сообщества, участвовать в международном правотворчестве создавать и иметь собственное внутреннее право и т.д.

ДН, наряду с государствами, МПО, национально-освободительными движениями – новый вид субъекта международного права, её можно назвать «Межгосударственное объединение».

А если это так, то у любого межгосударственного объединения должна быть определённая организационная структура, способная принимать решения и их исполнять.

Почти за 60 лет существования ДН сформировались и функционируют два основных органа – встречи глав государств или правительств и встречи министров иностранных дел стран участниц ДН.

«Конференции» глав государств или правительств считается верховным органом движения. Решение о месте и времени проведения очередной конференции принимается на последней, т.е. предыдущей конференции глав государств ДН.

Как правило, при обсуждении вопроса о месте следующего проведения конференции вносит предложение та или другая страна о проведении очередной встречи в верхах на её территории.

Принимающая сторона до следующей конференции становится Председателем ДН, а глава государства данной страны Председателем-координатором движения.

Необходимо отметить, что все расходы по её проведению берёт на себя принимающее государство.

Вторым главным органом «Движения» является Совещание министров иностранных дел, которое проводит регулярные встречи. Эти встречи проводятся два раза между созывами конференций. Первый раз через 1,5 года после окончания работы предыдущей конференции. Второй перед открытием следующей. Это связано с подготовкой её проведения.

Последнее время перед подготовкой проведения «совещания министров иностранных дел» собирается подготовительный комитет. Он, как правило, состоит из послов стран участниц, аккредитованных в государстве, принимающем предстоящую конференцию.

Следующим звеном в организационной структуре ДН является исполнительный орган - Координационное бюро, прототип «Генерального секретариата или Исполнительного совета ООН». Место расположения Координационного бюро в Нью-Йорке. Этот орган имеет очень важное значение во всей деятельности ДН. Он обеспечивает функционирование, оперативность в реагировании на возникшие проблемы, осуществляет согласование позиций государств – участников ДН. Одновременно у ДН имеются региональные представительства в Париже, Вене, Риме, Найроби и Женеве.

Координационное бюро состоит из представителей 15 государств. Был установлен принцип квотного представительства континентов в Бюро. Например, в 70 х годах это выглядело так:

Африка – 7 мест;

Азия – 6 мест;

Латинская Америка – 3 мест;

Европа – 1 место (бывшая Югославия).

9 сентября 1973г. на 5 конференции в Алжире были определены полномочия Координационного бюро:

1. Готовить очередную конференцию;
2. Разработать основные вопросы следующего совещания министров иностранных дел;
3. Координировать деятельность и позиции неприсоединившихся стран;
4. Изучить вопросы представить свои рекомендации о создании постоянного секретариата;
5. Контролировать и содействовать выполнению участниками Движения «Программы действий по экономическому сотрудничеству» между ними;
6. Собираться для рассмотрения кризисных ситуаций или вопросов, представляющий интерес для участников.

Члены «Бюро» должны заседать ежемесячно в Нью-Йорке в штаб квартире ООН. Состав «Бюро» переизбирается каждой очередной конференцией.

В 1977 году в Дели «Бюро» внесло предложение об укреплении экономики, культуры, образования, медицины, торговли, транспорта, продовольствия, рыболовства, людских ресурсов и т.д. Было выделено для курирования этих сфер страны специальные координаторы.

В 1983 году их было утверждено 21 государств. Вот некоторые из них:

- Сырьевые товары – Алжир, Аргентина, Камерун, Куба, Мавритания, Бангладеш, Гвинея, Заир, Ирак, Никарагуа, Панама, Саудовская Аравия.
- Торговля, транспорт, промышленность – Аргентина, Мальта, Пакистан, Мозамбик, Гайана.
- Валютное, финансы – Гвинея, Египет, Индия, Ирак, Куба, Мадагаскар, Никарагуа, Пакистан, Перу, Югославия.
- Научно – техническое развитие – Алжир, Египет, Заир, Индия, Камерун, КНДР, Пакистан, Перу, Сомали.
- Техническое сотрудничество – Аргентина, Индия, Ирак, КНДР, Нигерия.
- Продовольствие и сельское хозяйство – Аргентина, Бангладеш, Гвинея, Египет, Индия, Ирак, Судан.
- Рыболовство – Ангола, Вьетнам, Марокко, Мозамбик, Сомали.
- Страхование – Куба.
- здравоохранение – Афганистан, КНДР, Куба, Мозамбик, Югославия.
- Занятость и использование людских ресурсов – Аргентина, Бангладеш, Ирак, Куба, Тунис, Шри – Ланка.
- Туризм – Камерун, Кипр, Куба, Марокко, Тунис, Ямайка.
- Контроль над транснациональными корпорациями и иностранными капиталовложениями – Алжир, Куба, Нигерия, Никарагуа.
- Спорт – Алжир, КНДР, Куба, Ливия.
- Научно – исследовательская деятельность и информационная система – Индия, КНДР, Куба, Ливия, Мадагаскар.
- Роль женщины в процессе развития – Ангола, Гвинея, Индия, Ирак, Камерун, КНДР, Куба, Либерия, Мозамбик, Никарагуа.

- Использование ядерной энергии в мирных целях – Алжир, Аргентина, Габон, Египет, Индонезия, Ирак, КНДР, Куба, Ливия, Марокко.
- Электросвязь – Аргентина, Бурунди, Заир, Индия, ЦАР, Югославия.
- Международное сотрудничество в целях развития – Нигерия, Панама, Саудовская Аравия.

- Жилищное строительство – Заир, Индия, Мавритания.
- Стандартизация системы мер и весов – Индия, Куба, Ирак, Никарагуа, Югославия.
- Образование и культура – Алжир, Ангола, Вьетнам, Гаяна, Индия, Кипр.

Все вышеуказанные страны-координаторы докладывают на сессиях «Координационного бюро» о положении дел в каждой из перечисленных сфер.

При Координационном бюро функционируют дипломатические «тройки» министров иностранных дел предыдущего, нынешнего и будущих хозяев саммитов.

Кроме этих вышеуказанных органов, также действуют в ДН и другие не менее важные структуры. Например, Пула информационных агентств «Движения», цель которой обеспечение объективности освещения информации в социальном, культурном и экономическом пространстве.

С 1976 года, важное значение получила концепция «нового информационного порядка», сформулированная на пятой конференции глав государств неприсоединившихся стран в Коломбо.

В настоящее время над Азией действует 44 телекоммуникационных спутника.

Особую роль в организации деятельности ДН стали играть и другие органы, созданные за последние 20 лет:

- Центр документации «Движения»;
 - Отраслевые конференции министров участниц движения;
 - Различные исследовательские центры;
 - Комитет по методологии совершенствования дипломатических механизмов «Движения»;
 - Симпозиумы (журналистов, ученых);
 - Различные рабочие группы «Движения»;
 - Технические симпозиумы экспертов;
 - Различные семинары финансового-экономических фондов;
- Кроме этого существуют специальные учреждения ДН:
- Фонд солидарности в целях экономического и социального развития;
 - Совет ассоциаций развивающихся стран;
 - В рамках ООН – рабочая группа ДН – Груша 21.

Читателя, по всей вероятности, больше всего интересует вопрос о членстве и порядок вступления в организацию ДН.

С 1976г. был введен особый порядок вступления государства в ДН.

Страна, изъявившая стать участницей ДН, должна подать заявку в «Координационное бюро» ДН, при условии согласия хотя бы одного участника движения. В том случае если Бюро даёт согласие, то передаёт этот вопрос на рассмотрение очередного совещания министров иностранных дел. Совещание министров иностранных дел обладает полномочиями принимать кандидата в ряды участников, либо передаёт это вопрос на рассмотрение на очередной конференции.

ДН определены статусы участников, такие как:

- статус полного участия – участника ДН;
- статус «гостя» ДН (введенный в 1970 году на 3-й конференции в Лусака (Замбия));
- статус «наблюдателя» ДН (введенного в 1964 году на 2-й конференции в Каире (ОАР)).

Статус «полного участия» – участника ДН это те, кто пользуется полными правами и обязанностями в ДН. Статус «наблюдателя» это те, кто может участвовать только в обсуждении пленарных заседаний ДН и выступать только с согласия Координационного бюро. Статус «гость» ДН это те, кто может только участвовать в совещаниях на высшем уровне ДН и только при открытии и закрытии сессии и опять же с согласия «Координационного бюро» ДН.

Благодаря Координационному Бюро ДН был разработан регламент по срокам проведения форумов ДН. Например, длительность любого высшего форума ДН не превышает 5-6 дней. Заседание экспертов, как правило, 2-3 дня. Совещание министров иностранных дел длится 4 дня. Совещание группы или секретариата и заседания Координационного бюро продолжается 5-6 дней. Что касается подготовки. Оформления, хранения и публикации документов ДН всё это берёт на себя страна принимающая форум.

Весь перечень документов, а именно проекты деклараций, резолюций и других заключительных документов страна принимающая форум должна отправить в ООН за 2 месяца до форума. Численный состав Координационного бюро ДН постоянно увеличивался по следующим причинам:

- рост круга стран участниц;
- стремление государств некоторых континентов (Африки и Европы) увеличить в нём своё представительство.

Самое главное обращает на себя особое внимание то, что практически с каждой очередной конференцией увеличивается количество государств – членов ДН. Так на первой конференции в Белграде (1961г.) было зарегистрировано 25 государств;

- на 2-й в Каире (1964г.) 47государств;
- на 3-й в Лусака (1970г.) 54государств;
- на 4-й в Алжире (1973г.) 76государств;
- на 5-й в Коломбо (1976г.) 84государств;
- на 6- в Гаване (1979г.) 93государств;
- на 7-й в Нью Дели (1983г.) 97государств;
- на 8-й в Хараре (1986г.) 100государств;
- на 9-й в Белграде (1989г.) 98государств;
- на 10-й в Джакарте (1992г.) 108государств;
- на 11-й в Картахене (1995г.) 104государств;
- на 12-й в Дурбане (1998г.) 103государств;
- на 13-й в Коала – Лумпуре (2003г.) 106государств;
- на 14-й в Гаване (2006г.) 115государств;
- на 15-й в Шарм –эш Шейхе (2009г.) 112;
- на 16-й в Тегеране (2012г.) 106;
- на 17-й в Порламаре (2016г.) 119
- на 18-й в Баку (2019г.) 120.

Что касается финансового обеспечения ДН, исходя из того, что объединение не имеет своего собственного бюджета, то здесь сложилась довольно интересные правила. Так, страна, которая проводит высший форум, или заседание на уровне министров иностранных дел ДН, берёт на себя все расходы. Одновременно часть расходов, которые считаются совместными, несут и представители других стран ДН. Решения по этому вопросу принимает оргкомитет. Однако эта процедура достаточно сложна и выглядит она таким образом, что все средства на подготовку и проведение конференции в верхах собираются в Оргкомитете. Затем страна принимающая форум, предоставляет оргкомитету информацию о предполагаемых расходах и их отдельных статьях. Оргкомитет в свою очередь составляет смету. После чего из числа послов ДН в столице принимающей страны образуется подкомитет, который занимается распределением расходов

среди стран участниц предстоящего форума. Для примера можно привести некоторые данные, которые были зафиксированы при подготовке 5 конференции ДН в Коломбо:

Ирак и Ливия выделили – по 11 млн.дол.

Алжир – 900 тыс. дол.

Югославия 670 тыс. дол.

КНДР – 500 тыс. дол.

Кувейт – 250 тыс. дол.

Куба 110 тыс. дол.

Индия 80 тыс. дол.

Гайана 50 тыс. дол, и т.д.

Важной частью деятельности ДН является подготовка, оформление, написание и перевод документов всех саммитов, конференций и форумов ДН.

Страна, председательствующая ДН полностью отвечает за точность текстов заключительных документов, представленных в ООН. К числу таковых относятся:

- документы конференций в верхах;
- документы конференций министерства иностранных дел;
- документы совещаний министерства иностранных дел;
- документы совещаний глав делегаций;
- документы заседаний «Координационного бюро».

Все документы должны быть переведены на рабочие языки, т.е. на французский, английский, испанский и арабский. По этому поводу хотелось бы отметить, что в 1978 году в Коломбо (Шри Ланка) было принято решение о создании Центра документации. В связи с этим, на Всемирном конгрессе по международной документации в Брюсселе в 1980 году была принята резолюция об учреждении Международного банка данных относящихся к ДН. Данный проект был рассчитан на сумму 4,3 млн. дол.

После завершения форума ДН, примерно через месяц постоянный представитель председательствующей страны при ООН должен передать все эти документы Генеральному Секретарю ООН с целью распространения этих документов участникам предстоящей очередной сессии Генеральной Ассамблеи или Совета безопасности ООН.

Таким образом, отмеченное автором структура Движения неприсоединения ещё раз доказывает, что ДН является новым видом межгосударственного объединения, способствующего проводить интеграцию народов стран, стремящихся к миру, независимости и доброжелательной политике между государствами, не примкнувшими к военно-политическим блокам.

Литература

1. Ковалёв И.И. Движение неприсоединения – механизм форм и методов деятельности. М. 1985.
2. Тузмухамедов Р.А. Движение неприсоединения в документах и материалах. М. 1983.
3. Этингер Я.Я. Движение неприсоединения в современном мире. М. 1985.
4. Синкевич С.А., Фисенко В.Н. Правовой статус Движения неприсоединения. М.2005.
5. Алимов Ю.И. Движение неприсоединения важный фактор современной международной жизни. М.1985.
6. Костюк Р.В. Движение неприсоединения в 1990-е и 2000-е годы. М. 2000.
7. Костюк Р.В. Движение неприсоединения после окончания «холодной войны»: 1990 – 2000 годы. СПб. 2007.

T.R.Behbudov**Qoşulmama Hərəkatının fəaliyyətinin hüquqi və təşkilati mexanizmi haqqında
(tarixi və hüquqi təhlil)*****Xülasə***

Məqalədə Qoşulmama Hərəkatının təşkilati-hüquqi inkişafı məsələləri ilə bağlı baş vermiş bütün hadisələr təsvir edilir. Müəllif Qoşulmama Hərəkatının beynəlxalq hüquqi məkanda qeyri-adi mövqeyini xüsusilə vurğulayır. Müəllif tam idarəetmə institutları, üzvlük, müxtəlif təşkilatlar kimi Qoşulmama Hərəkatının bütün institutlarının qarşılıqlı fəaliyyəti üçün müxtəlif məsələlər üzrə fəaliyyət mexanizmini açıqlayır. Qoşulmama Hərəkatının tamamilə yeni tipli dövlətlərarası birlik olması məqalədə təsdiqini tapır.

T.R.Behbudov**On the juristical and organizational mechanism of the Non-Aligned Movement
(historical and juristical analysis)*****Summary***

In the article the author describes all the facts related to the organizational and juristical development of the Non-Aligned Movement. The author emphasizes the unusual position of the Non-Aligned Movement in the field of international law. The author explains the mechanism of operation on various issues for the interaction of all institutions of the Non-Aligned Movement, such as full governance institutions, membership, various organizations. The article confirms that the Non-Aligned Movement is a completely new type of interstate union.

*Рецензент: доц. Н.Ибадов**Redaksiyaya daxil olub: 31.05.2022*

MÜNDƏRİCAT – СОДЕРЖАНИЕ**DİLÇİLİK – ЛИНГВИСТИКА****P.M.AĞAZADƏ**

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQLƏRİNDƏ
MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ İLƏ BAĞLI LEKSİKA..... 3

G.B.ALIYEVA

SİTUASIYALAR ÇOXLUĞUNUN MULTİPLİKATİV TİPİNİN DİLDƏ İFADƏSİ 9

V.Ə.BABAYEVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİYASİ TERMİNLƏRİN YARANMA YOLLARI 15

R.Y.ƏLİYEVA

OKSİMORON VƏ DİGƏR ÜSLUBİ VASİTƏLƏR..... 19

Ə.M.FƏRZƏLİYEVA

NİTQ JANRI VƏ NİTQ AKTI ÜNSİYYƏTİN ƏSAS ELEMENTLƏRİ KİMİ 24

Z.M.FƏRZƏLİYEVA

REKLAM MƏTNLƏRİ VƏ ONLARIN PRAQMATİKASI HAQQINDA 30

B.G.MƏMMƏDOVA

DEKONSTRUKSIYA VƏ MƏTN PERMUTASIYASI – DİL KİMLİYİNİN
İFADƏ FORMATI KİMİ 35

S.B.MUSTAFAEVA

RUS DİLÇİLİYİNDƏ DİSKURS 41

S.X.SULTANOVA

ŞƏRQ-QƏRB LEKSİK TERMİNOLOJİ PARALELLİYİNİN
RİYAZİYYAT, FİZİKA VƏ KİMYA ELMLƏRİNİN DİLİNDƏ TƏZAHÜRÜ 46

A.A.YADİGAROVA

RİTORİKA, NİTQIN ƏSAS KEYFİYYƏTLƏRİ VƏ PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN NİTQİ... 52

Ü.İ.ZEYNALOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ EMOSİONAL NİTQIN REALİZASIYASINA DAİR..... 61

H.A.БАГИРОВА

ПРОБЛЕМАТИКА ПЕРЕВОДА МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
НА РУССКИЙ..... 66

A.T.ГАШИМИ

ОТРИЦАНИЕ В ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ..... 71

H.Ə.KERİMOVA

ДИСКУРС МАСС-МЕДИА: ПАРАМЕТРЫ И РАЗНОВИДНОСТИ 77

C.A.МАГЕРРАМОВА

ОБ ОДНОМ ЭЛЕМЕНТЕ ДРАМАТУРГИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА..... 81

H.Ш.МАМЕДОВ

ВВОДНЫЕ СЛОВА И КАТЕГОРИЯ УТВЕРЖДЕНИЯ / ОТРИЦАНИЯ
В ПРЕДЛОЖЕНИИ..... 86

H.A.МАМЕДОВА

УМЕНЬШИТЕЛЬНО-ЛАСКАТЕЛЬНЫЕ СЛОВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ 92

Х.Э.МУСАЕВА, О.Дж.ХАЛИЛОВА СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ ПОСЛОВИЦ В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ	97
Дж.А.САФАРОВА КОННОТАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ УСТОЙЧИВЫХ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ	101
О.Дж.ХАЛИЛОВА, Л.М.МАМЕДОВА ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ, КАК ЖАНР УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА	106
G.A.ALAKBAROVA SPECIFIC FEATURES OF THE TRANSLATION OF ENGLISH-LANGUAGE NEWSPAPER AND JOURNALISTIC TEXTS	110
К.В.НАЛИЕВА, Л.М.АЛИЕВА SOME DIFFICULTIES IN TRANSLATION OF PROVERBS AND SAYINGS INTO DIFFERENT LANGUAGES	115
V.F.VELIYEVA THE METHOD OF COGNITIVE ANALYSIS OF DISCOURSE IN LINGUISTICS	120

ƏDƏBİYYAT – LİTERATURA

S.M.BAXŞƏLİYEVA VİDADİ BABANLININ “GİZLİNLƏR” ROMANINDA XATİRƏ DİSKURSU	126
S.B.MƏMMƏDOV ƏBDÜL SƏMƏD SƏİDİN “ÖLÜ QARĞA” ŞEİRİNİN BƏDİİ TƏHLİLİ	132
V.F.NƏBİYEVA MERİ STYUARTIN YARADICILIĞINDA MÜHARİBƏ MÖVZUSU	137
M.N.OSMANOVA K.VOLFUN “KASSANDRA” VƏ M.SÜLEYMANLININ “KÖÇ” ROMANLARINDA TARİXİN MİFOLOJİ REPREZENTASIYASI	141
E.E.QARAGÖZOVA YUSİF SƏMƏDOĞLUNUN ROMANLARINDA ARXETİPİK MƏQAMLAR	147
P.M.QULAMOVA M.F.AXUNDOVUN NƏSR ƏSƏRLƏRİNDƏ NADANLIQ MÖVZUSU (“ALDANMIŞ KƏVAKİB” ƏSƏRİ ƏSASINDA)	151
A.A.АЛИЗАДЕ ХУДОЖНИК ПЕРЕД ВЫЗОВОМ ВРЕМЕНИ («ХУДОЖНИК НЕИЗВЕСТЕН» В. КАВЕРИНА, «ЧЕРНОЕ МОРЕ» К. ПАУСТОВСКОГО И «ОТТЕПЕЛЬ» И. ЭРЕНБУРГА)	155
К.А.ГАДЖИЕВ ПРОБЛЕМА ДОБРА И ЗЛА В ПОВЕСТЯХ МОВЛУДА СУЛЕЙМАНЛЫ	159
Т.Г.ДЖАФАРОВ ВОПРОСЫ РЕЦЕПЦИИ И ТРАНСФОРМАЦИИ РУССКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПОСТСОВЕТСКОЕ ВРЕМЯ	164
Л.Э.МИРЗОЕВА ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДРЕВНЕГО И СРЕДНЕВЕКОВОГО СОЦИУМОВ (ПРОБЛЕМА ДОКТРИНЫ «ВЕЧНОСТИ» В ЭСХАТОЛОГИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ)	170

S.Kh.NASİBOVA

INFLUENCE OF DOSTOYEVSKY ON THE CREATIVITY OF V.WOLF 176

**PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA –
ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ****T.ABDULLAYEVA**TƏLƏBƏLƏRLƏ İNGİLİS DİLİNDƏ MÜZAKİRƏ ƏSASLI TƏLİM METODUNDAN
İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ 181**M.S.ALIYEV**BƏDƏN TƏRBIYƏSİ MÜƏLLİMİNİN PEŞƏ FƏALİYYƏTİNİN
PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ 185**F.İ.BAĞIROVA**İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏLƏBƏLƏRLƏ
İNTERNET ƏSASLI DİL TƏLİMİNİN TƏŞKİLİ YOLLARI 188**S.R.BƏDİYEV**ŞAĞIRDLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ VƏTƏNDAŞLIQ İSTİQAMƏTİNDƏ
TƏRBIYƏSİ HEYDƏR ƏLİYEV İŞİĞİNDƏ 192**Z.H.CƏBRAYİLOVA**YUSİF BALASAQUNLUNUN “QUTADĞU BİLİĞ” ƏSƏRİNDƏ
AİLƏ TƏRBIYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ 196**N.CƏFƏROVA, S.MƏMMƏDOVA**

OXU MƏDƏNİYYƏTİ ÜMUMİ MƏDƏNİYYƏTİN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ 204

Y.S.CƏLALOV

YUNAN-ROMA GÜLƏŞİNDƏ DİYİRLƏDƏRƏK ÇEVİRMƏLƏR..... 208

K.Ə.DİLBAZİ

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİ İFADƏLƏRİN TƏDRİSİNƏ DAİR..... 212

N.A.ƏLİZADƏ

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MOTİVASİYANIN TƏTBİQİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI..... 216

Q.Q.ƏZİZOV

MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK MÜASİR GƏNCLƏRİN MƏNƏVİ PSIXOLOJİ SƏCİYYƏSİ KİMİ..... 221

H.M.HACIYEVA

ŞAĞIRDLƏRƏ DƏRMAN BİTKİLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ..... 225

K.F.MAHMUDOVABİOLOGİYADAN SİTUASIYA MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏYATI BACARIQLARIN
FORMALAŞDIRILMASINDA ROLU 229**İ.M.MAZANOV, Y.M.MƏCİDOVA, Q.B.HÜSEYNOV**

SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN FORMALAŞMASININ GİGİYENİK SƏCİYYƏSİ 233

G.Ə.MƏMMƏDOVABİOLOGİYA DƏRSLİKLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ YARADICI TƏFƏKKÜRÜN
İNKİŞAFI PROBLEMİ..... 237**M.E.MURADOVA**

FRAZEOLÖGİZMLƏRİN XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ TƏDRİSİNƏ DAİR..... 242

E.F.SƏFƏROVABİOLOJİ QANUNLARDAN ÇARQAFİN “DNT-NİN NÖV SPESİFİKLİYİ” QANUNUNUN
TƏDRİSİ METODİKASI 247

Y.B.SƏMƏDOV, V.M.VƏLİYEV, B.R.SƏLİMZADƏ ƏZƏLƏDAXİLİ ƏLAQƏLƏNDİRMƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLU İLƏ MAKSİMAL QÜVVƏNİN İNKİŞAFININ METODİKASI.....	251
Y.B.SƏMƏDOV, V.M.VƏLİYEV, R.K.YAQNƏLİYEV ƏZƏLƏLƏRARASI ƏLAQƏLƏNDİRMƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLU İLƏ MAKSİMAL QÜVVƏNİN İNKİŞAFININ METODİKASI.....	255
Ə.M.XƏLFƏYEV, B.H.BABAYEV QRUP HALINDA KEÇİRİLƏN ÖTÜŞMƏLƏRDƏ VELOSİPEDÇİLƏRİN YARIŞ FƏALİYYƏTLƏRİNİN TƏDQİQİ	258
Д.Б.ДЖАБАДОВА ВИДЫ РАБОТ ПО ИЗУЧЕНИЮ РУССКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗОК.....	260
Н.А.ИБРАГИМОВА ИЗУЧЕНИЕ ВИДОВ ГЛАГОЛА В ШКОЛАХ С АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ.....	264
А.В.МАМЕДЛИ К ЦЕЛЯМ И ЗАДАЧАМ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРАКТИЧЕСКОГО КУРСА РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО	268
С.М.МАМЕДОВА ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ	275
Т.С.ПАШАЕВА ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ НАГЛЯДНОСТИ КАК ОБ ОДНОМ ИЗ ВАЖНЕЙШИХ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ	280
С.А.САДЫХОВА О ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОЙ РАБОТЕ НАД ТЕКСТОМ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ	286

İSTİMAİ ELMLƏR – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

R.R.ƏLİYEV İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNİN TURİZMDƏ İSTİFADƏSİNDƏ MÜASİR TENDENSİYALAR.....	292
R.Z.HƏBİBZADƏ İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA CƏNUBİ QAFQAZDA FORMALAŞAN YENİ GEOSİYASİ VƏZİYYƏT	296
T.P.BEXBUDOV О ПРАВОВОМ И ОРГАНИЗАЦИОННОМ МЕХАНИЗМЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДВИЖЕНИЯ НЕПРИСОЕДИНЕНИЯ (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ)	302

Nəşriyyat redaktoru: **Kamran Hacıyev**

Texniki redaktor: **Günəl Muxtarova**

Çapa imzalanıb: 29.09.2022. Format: 84x108 1/16.

Həcmi: 19,75 ç.v. Tiraj: 300.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

Hörmətli müəlliflər!

«Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri» adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulunu davam etdirir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemlərinə** dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələrin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
- Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm.; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).
- Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:
 1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.
 2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.
 3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Məs.: **Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 1997.**
Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // «Mütərcim» jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, s. 34-35.
 4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: (5, s. 112).
- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərməlidir.
- Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.
- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərməlidir.
- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.

Ünvan: **Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b**

tel.: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

Məcmuənin elektron variantı: **www.mutercim.az**

